

वैयाकरण
सिद्धान्तकौमुदी

BoP-2

२३०

प्रेमदत्त शर्मा विद्यापी

जहाँगीरबाद

(बुलन्दशहर)

~~प्रेमदत्त शर्मा विद्यापी~~

जहाँगीरबाद

सन १८४२ ई० १६ वर्ष ४ मास ५ दिन मध्यमा द्वितीय

॥ श्री ॥

वैयाकरणसिद्धांतकौमुदीनामानं ग्रंथं

श्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचितं पंडितैः शोधयित्वा

गंगाविष्णुश्रीकृष्णदासारव्यः श्रेष्ठी

मुंबय्यारव्यराजधान्यां

गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालये तदध्यक्षेण आत्मारामकान्होबा
भिरुयेन आंचकत्.

नंदगुणग्रहवसुधामिते (१९३९) वैक्रमान्दे वेदखंखसुकुमिते (१८०४)
शकान्दे आश्विनशुक्लदशम्यासंकनं पूर्णतामगात्.

एतत्पुस्तकमितराणि च संस्कृतप्राकृतपुस्तकानि मुंबय्यारव्यराजधान्यां
श्री वेंकटेश्वरमुद्रायंत्रालये मिलिष्यन्ति ॥

पुस्तकौ मिलनेका ठीकाना मुंबईमे मुंबादेवीबजारमे श्रीव्यंकटेश्वर
छापखानेमे गंगाविष्णुश्रीकृष्णदासबजाजके पास ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी.

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥

अड्डउण् । १ । ऋलृक् । २ । एओङ् । ३ । ऐऔच् । ४ ।
हयवरट् । ५ । लण् । ६ । जमडणनम् । ७ । झभञ् । ८ । घढ
धष् । ९ । जवगडदश् । १० । खफछठथचटतव् । ११ । कप
य् । १२ । शषसर् । १३ । हल् । १४ ॥

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः । लण्सूत्रेऽ
कारश्च । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ॥

हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

हलितिसूत्रेऽन्त्यमित् स्यात् ॥

आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ॥

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हल्सं
ज्ञायाम् ॥

हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

उपदेशोऽन्त्यं हलित् स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽणजित्यादि
संज्ञासिद्धौ ।

उपदेशोऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥

उपदेशोऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ।
लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां

२

सिद्धान्तकौमुद्यां

नग्रहणम्। अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् । नक्षत्र ककारे परेऽचूकार्यं दृश्य
ते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवक्रियन्ते ॥

ऊकालोऽञ्जस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ ॥

उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः।वांकाल इव कालो यस्य सोऽचू क्रमात् ऋस्वदी
र्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदत्तादिभेदेन त्रिधा ।

उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २९ ॥

ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात्।आये

नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥

स्पष्टम् । अर्वाङ् ।

समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाक्रियेते यस्मिन्सोऽचू स्वरितसंज्ञः स्यात्॥

तस्यादित उदात्तमर्धऋस्वम् । १ । २ । ३२ ॥

ऋस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु
परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र
तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । क १ वोश्वाः । रथानां न ये १ ऽराः ।
शतचक्रं यो १ ऽस्यः । इत्यादिष्वनुदात्तः । अग्निमीळइत्यादावुदात्तश्रुतिः ।
स नवविधोपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ ॥

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम् ।
अ इ उ क एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश । तस्य
दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ऋस्वाभावात् ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ॥

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सव

संज्ञाप्रकरणम्

३

र्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटु
रषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । जमडणना
नां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य द
न्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । इति स्था
नानि ॥ यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेषत्स्पृ
ष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थाना
म् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च । ऋस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रि
यादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि ॥

अ अ इति । ८ । ४ । ६ । ८ ॥

विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्य
सिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम् ॥

पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ॥

अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिषाद्यसिद्धा त्रिषाद्या
मपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः सं
वारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरि
तश्चेति । खयां यमाः खयः २क२ पौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासा
नुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते । कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता ना
दभागिनः । अयुग्मा वर्गयमगा यणश्वाल्पासवः स्मृताः । वर्गेष्वाद्यानां
चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः ।
पलिकृक्कीः । चखूर्ल्लतुः । अगूग्निः । घृघ्नन्तीत्यत्र क्रमेण करवगघेभ्यः परे
तत्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव

१ अत्र विसर्जनीयपदेन अकारात्परो विसर्जनीयो विवक्षितः । इकारादिभ्यः परस्तुपूर्वाच्चस्था-
नभाक् । अयोगवाहा विक्षेया आश्रयस्थानभागिन इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् । यथा इकारात्परस्य
तालुस्थानमुकारात्परस्यौष्ठवित्यादि ॥

२ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् ॥

यमा जिङ्गामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासो ऽघोषश्च । अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम् । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । २क २ प इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिङ्गामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः पराव नुस्वारविसर्गौ ॥ इति स्थानप्रयत्नविवेकः ॥ लृक् वर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ॥ * ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च सावर्ण्यं प्राप्ते ॥

नाऽऽज्झलौ । १ । १ । १० ॥

आकारसहितोऽच् अच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्छ्वं स्यात् । तथा हि ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः । १ । १ । ६९ ॥

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽणु उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण । कु चु टु तु पु एते उदितः । तदेव मइत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्विंशतः । एवं लृकारोपि । एचो द्वादशानाम् । ऐदौरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजितिसूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमास्त्राधिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वं न भवति । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥

संज्ञा

परिभाषाप्रकरणम् ।

५

तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥

तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् ।
तेनादिदुदित्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । ऋदिति द्वादशानाम् ॥

वृद्धिरादैच् । १ । १ । ११ ॥

आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥

अदेङ् गुणः । १ । १ । १२ ॥

अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥

भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ॥

क्रियावाचिनो भवादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥

प्राग्ग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

चौदयोऽसत्वे । १ । ४ । ५७ ॥

अद्रव्यार्थाश्वादयो निपातसंज्ञाः स्युः

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञागतिसंज्ञाश्च स्युः । प्र परा अप सम्
अनु अव निस् निर् दुस् दूर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अग्नि
प्रति परि उप एते प्रादयः ॥

न वेति विभाषा । १ । १ । ४४ ॥

१ भवादयस्तिङ्गन्ते ॥

२ चादयोऽव्ययेषु पठ्यन्ते ॥

६

सिद्धान्तकौमुद्यां

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥

स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ॥

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥

येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ॥

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य ॥ समासप्रत्ययविधौ
प्रतिषेधः ॥ * ॥ उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ॥ * ॥

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥

परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ॥

वर्णानामतिशयितः संनिधि संहितासंज्ञः स्यात् ॥

सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥

अज्जिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥

ऋस्वं लघु । १ । ४ । १० ॥

संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ॥

संयोगे परे ऋस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥

दीर्घं च । १ । ४ । १२ ॥

॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ॥

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पद
मुपतिष्ठते ॥

अचश्च । १ । २ । २८ ॥

अचसंधिः ।

७

कस्यदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राजिवधीयते तत्राऽच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥

आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ ।

टिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥

मिदचोन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ॥

अच इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योन्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्ता वयवो मित्स्यात् ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४९ ॥

अनिर्धारितसंबन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ॥

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्था नतआन्तर्यं बलीयः ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ।

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥

अलोन्त्यस्य । १ । १ । ५२ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्यादेशः स्यात् ॥

डिच्च । १ । १ । ५३ ॥

अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ॥

आदेः परस्य । १ । १ । ५४ ॥

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अलोन्त्यस्येत्यस्यापवादः ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य । १ । १ । ५५ ॥

सिद्धान्तकौमुद्यां

स्पष्टम् । अलोन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येत
दपि परत्वादनेन बाध्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ॥

स्वरित्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ परनित्यान्तरङ्गापवादाना
मुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥
निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

इको यणचि । ६ । १ । ७७ ॥

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधीउपास्य इति स्थि
ते । स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुधूयूउपास्य इति जाते ॥

अनचि च । ८ । ४ । ४७ ॥

अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

आदेशः स्थानिवत्स्यान् तु स्थान्यलाश्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य
स्थानिवद्भावेनाऽचूत्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्योऽनल्विधा
विति तन्निषेधात् ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ॥

अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः
पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥

**न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वारदीर्घ
जश्चर्विधिषु । १ । १ । ५८ ॥**

पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न
स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः ॥

अचसंधिः ।

९

झलां जश् झशि । ८ । ४ । ५३ ॥

स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ॥

अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते ॥ यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ * ॥ मय इति पञ्चमी य ण इति षष्ठीति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुद्धुपास्यः । मद्धुरिः । धात्रंशः । लाकृतिः ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८ । ४ । ४८ ॥

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनिशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्रादिनी सर्पिणी ॥ तत्परेच ॥ * ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ वा हतजग्धयोः ॥ * ॥ पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ॥

त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः । इन्द्रः । राष्ट्रम् । राष्ट्रम् ।

सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ॥

द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा ॥

दीर्घादाचार्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ॥

द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् ॥

२

अचो रहाभ्यां द्वे।८।४।४६॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्यनुभवः । नक्षस्ति ।

हलो यमां यमि लोपः।८।४।६४॥

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवताऽस्येति आदित्यं ह विरित्यादौ । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह । माहात्म्यम् ॥

एचोऽयवायावः।६।१।७८॥

एचः क्रमादय् अच् आय् आव् एते स्युरचि ॥

तस्य लोपः।१।३।९॥

तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न । उच्चारणसामर्थ्यात् ॥ ए वं चेत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ॥

वान्तो यि प्रत्यये।६।१।७९॥

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः । गोर्विकारो ग व्यम् । गोपयसोर्यत् । नावा तार्यं नाव्यम् । नौवयोधर्मैत्यादिना यत् ॥ गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥ गव्यूतिः । ऊ तियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः । वान्त इत्यत्र वकाराद् गोर्यूता वित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते ।

तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव।६।१।८०॥

यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्या लव्यम् । अवश्यलव्यम् । तन्निमित्तस्यैवेति किम् । ओयते । औयत ॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे । ६ । १ । ८१ ॥

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । शक्यार्थे किम् । क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः ॥

क्रय्यस्तदर्थे । ६ । १ । ८२ ॥

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् । केतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । केयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ॥

लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १९ ॥

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे । पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसंधिः । हर एहि । हरयेहि । विष्ण इह । विष्णविह । श्रिया उद्यतः । श्रिया युद्यतः । गुरा उत्कः । गुराबुत्कः । कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरलोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ नदान्तेतिसूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ॥

एकः पूर्वपरयोः । ६ । १ । ८४ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

आद्गुणः । ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः ॥ रमेशः । गङ्गोदकम् ॥

उरण्रपरः । १ । १ । ५१ ॥

ऋ इति त्रिशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । तत्रान्तरतम्यात् कृष्णाद्विरित्यत्राऽर् । तवत्कार इत्यत्राऽल् । अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम् ॥

झरो झरि सवर्णे । ८ । ४ । ६५ ॥

हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि । द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् ॥

१२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

म् । कृष्णार्धः । कृष्णार्द्धिः । यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । लस्य त्वनचिचेति । तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम् । द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि । तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

वद्विरेचि । ६ । १ । ८८ ॥

आदेचि परे वद्विरेकादेशः स्यादुणापवादः । कृष्णौकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ।

एत्येधत्यूठ्सु । ६ । १ । ८९ ॥

अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योः कृठि च परे वद्विरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टौहः । एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वद्विरेडिपररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वोमाडोश्चेत्यस्य । तेनावैहीति वद्विरसाधुरेव ॥ अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अक्षौहिणी सेना । स्वादीरेरिणोः ॥ * ॥ स्रैरः । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्रैरी । स्रैरिणी । प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ॥ * ॥ प्रौहः । प्रौढः । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् । “ व्रश्चेतिसूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिग्रहणाज्ज्ञापकात् ” तेन ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्त्वन्तस्यैकदेशः । प्रौढवान् । प्रौढिः । इष इच्छायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्रयादिः । एषां घञि ण्यति च एष एष्य इति रूपे तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वद्विः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु ईष उञ्छे यश्च ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वात् । ईषः । ईष्यः । तत्राद्रुणे प्रेषः । प्रेष्यः ॥ ऋते च तृतीयासमासे ॥ * ॥ सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे ॥ * ॥ प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥

१ “ अयं पाठो मक्षोरमास्यः ”

अचसंधि ।

१३

उपसर्गादिति धातौ । ६ । १ । ९१ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादिकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपाच्छति । प्राच्छति ॥

अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ॥

योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ॥

खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । उभयथर्क्षु कर्तरि चर्षिदेव तयोरित्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन ऋत्यकइति पाक्षिकोपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ॥

वासुप्यापिशलेः । ६ । १ । ९२ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादिकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति । सावर्ण्याद् लृवर्णस्य ग्रहणम् । प्राल्कारीयति । प्रल्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घे न । उप ऋकारीयति । उपर्कारीयति ॥

एडि पररूपम् । ६ । १ । ९४ ॥

आदुपसर्गादेडादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन एडादौ सुब्धातौ वा । उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोधीयति । प्रौधीयति ॥ एवेचानियोगे ॥ * ॥ नियोगोऽवधारणम् । केव भोक्ष्यसे । अनवकूप्तावेव शब्दः । अनियोगे किम् । तवैव ॥

अचोन्त्यादि टि । १ । १ । ६४ ॥

अचां मध्ये योन्त्यः स आदिर्यस्य तद्विसंज्ञं स्यात् । शकन्ध्वादिषु प

१४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ररूपं वाच्यम् ॥ * ॥ तच्च टेः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः ।
 केशवेशे । सीमान्तोन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः ।
 सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोन्यः ॥ आकृतिगणोयम् । मार्तण्डः ॥ ओ
 त्वोष्ठयोः समासेवा ॥ * ॥ स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः ।
 समासे किम् । तवौष्ठः ॥

ओमाडोश्च । ६ । १ । ९५ ॥

ओमि आङि चात्पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायों नमः । शिव एहि
 शिवेहि ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । ६ । १ । ९८ ॥

ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प
 टत् इति । पटिति ॥ एकाचो न ॥ * ॥ श्रदिति ॥

नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा । ६ । १ । ९९ ॥

आम्नेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात् । अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ।
 डाचि बहुलं द्वे भवतइति बहुलवचनाद्वित्वम् ॥

तस्य परमाम्नेडितम् । ८ । १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्नेडितसंज्ञं स्यात् । पटत्पटिति ॥

झलां जशान्ते । ८ । २ । ३९ ॥

पदान्ते झलां जशः स्युः । पटत्पटदिति ॥

अकः सवर्णे दीर्घः । ६ । १ । १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णू
 दयः । अचिकिम् । कुमारी शेते । नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दी
 र्घशकारयोः । महणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः ।
 अकः किम् । हरये । “अकोकि दीर्घइत्येव सुवचम् ” ॥ ऋति सवर्णे ऋवा
 ॥*॥ होतृकारः । होतृकारः । लृति सवर्णे लृ वा ॥*॥ होत्लृकारः । होतृका

१ “ अयं पाठो मनोरमास्यः ”

रः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । ऋति ऋवा लृति लृवेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽञ्जक्तेरपराद्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि ऋत्य कइति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥

एङः पदान्तादति । ६ । १ । १०६ ॥

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ॥

सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ॥

लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गोअयम् । गोयम् । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वयम् । पदान्ते किम् । गोः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य । ६ । १ । १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवायम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः ॥

इन्द्रे च । ६ । १ । १२४ ॥

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥

॥ अथ प्रकृतिभावः ॥

पुतप्रगृत्या अचि नित्यम् । ६ । १ । १२५ ॥

पुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति । हरी एतौ । नित्यमिति किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोऽसवर्ण इति ऋस्वसमुच्चितो मा भूत् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वश्च । ६ । १ । १२६ ॥

पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ऋस्वश्च वा । अत्र ऋस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र । चक्रयत्र । पदान्ता इति किम् । गौर्यौ ॥ न समासे ॥ * ॥ वाप्यश्चः ॥ सिति च ॥ * ॥ पार्श्वम् ॥

ऋत्यकः।६।१।१२७॥

ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः।ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव । आच्छे
त् । समासेष्ययं प्रकृतिभावः । सप्त ऋषीणाम् । सप्तर्षीणाम् ॥

वाक्यस्य टेः पुत उदातः।८।२।८२॥

इत्यधिकृत्य ॥

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे।८।२।८३॥

अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः पुतः स्यात् । स चोदात्तः ।
अभिवादये देवदत्तोहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ ॥ स्त्रियां न ॥ * ॥
अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि । नाम गोत्रं वा यत्र प्र
त्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव पुत इष्यते । नेह । आयुष्मानेधि ॥ भो
राजन्यविशां वेति वाच्यम् ॥ * ॥ आयुष्मानेधि भोः३ । आयुष्मानेधीन्द्र
वर्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ॥

दूराद्धूते च।८।२।८४॥

दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः पुतः स्यात् । सक्तून्पिब देवदत्त ३ ॥

हैहेप्रयोगेहैहयोः।८।२।८५॥

एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरैव पुतः स्यात् । हे ३ रा
म । राम है ३ ॥

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्।८।२।८६॥

दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्धिन्नस्याऽनन्त्यस्यापि गुरोर्वा पुतः स्यात् ।
दे ३ वदत्त । देवदत्त । देवदत्त ३ । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य
माभूत् । अनृतः किम् । कृष्ण ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचा
मिति योगो विभज्यते तेन सर्वः पुतो विकल्प्यते ॥

अपुतवदुपस्थिते।६।१।१२८॥

उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन्परे पुतोऽपुतवद्भवति अपुतकार्थं यणा

अचसंधिः ।

१७

दिकं करोति । शुश्लोका ३ इति । शुश्लोकेति । वत्किम् । अद्भुत इत्युक्ते
प्लुत एव निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न
स्यात् । अग्नी ३ इति ॥

ई ३ चाक्रवर्मणस्य । ६ । १ । १३० ॥

ई ३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । चिनुहि ३ इति । चिनुहीति । चिनु
हि ३ इदम् । चनुहीदम् । उभयत्र विभाषेयम् ॥

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ॥

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे
अमू । पचेते इमौ । मणीवोष्टस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ॥

अदसो मातृ । १ । १ । १२ ॥

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते ।
मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्वहणे एकारोप्यनुवर्तेत ॥

शे । १ । १ । १३ ॥

अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्रावृहस्पती ॥

निपात एकाजनाङ् । १ । १ । १४ ॥

एकोऽज्जिपात आङ्बर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ उ विस्मये । इ इन्द्रः । उ उमे
शः । अनाडित्युक्तेरडिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ
एवं किल तत् । डित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् । ओष्णम् । वाक्यस्मरणयोर
डित् । अन्यत्र डिदिति विवेकः ॥

ओत् । १ । १ । १५ ॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ॥

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । १ । १ । १६ ॥

संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति ।

३.

१८

सिद्धान्तकोमुद्याम्

विष्ण इति । विष्णविति । अनार्षइति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उजः।१।१।१७॥

उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति ॥

ऊँ।१।१।१८॥

उज इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति ।

मय उजो वोवा।८।३।३३॥

मयः परस्य उजो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किम्बुक्तम् । व स्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे।१।१।१९॥

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्ता वर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः।८।४।५७॥

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिँ । दधि । अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नी ॥ ॥ इत्यच्संधिः ॥

स्तोःश्चुनाश्चुः।८।४।४०॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शे ते । रामश्चिनोति । सच्चिद् । शार्ङ्गिअय ।

शात्।८।४।४४॥

शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् । विश्वः । प्रश्नः ॥

ष्टुनाष्टुः।८।४।४९॥

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्पष्टः । रामष्टीकते । पेष्टा । तद्दीका । चक्रिणूढौकसे ॥

हल्संधिः ।

१९

न पदान्ताद्वोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ॥

अनामिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । पदान्ताद्वर्गात्परस्यानामः स्तोः घुर्न स्यात् ।
षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईद्रे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् ॥ अना
श्रवतिनगरीणामिति वाच्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्ग्यः ॥

तोः षि । ८ । ४ । ४३ ॥

तवर्गस्य षकारे परे न घुत्वम् । सन्वष्टः ॥

झलां जशोन्ते । ८ । २ । ३९ ॥

वागीशः । चिद्रूपम् ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८ । ४ । ४५ ॥

यः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः । ए
तद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्र
वर्तते । चतुर्मुखः ॥ प्रत्यये भाषायां नित्यम् ॥ * ॥ तन्मात्रम् । चिन्मयम् ।
कथं तर्हि मदोदयाः ककुब्धन्त इति । यवादिगणे दकारनिपातनात् ॥

तोर्लि । ८ । ४ । ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वौल्लिखति । नका
रस्याऽनुनासिको लकारः ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ॥

उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः परस्य । उत्थानम् ।
उत्तम्भनम् । अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य
झरो झरीति पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु
खरि चेति चत्वंम् । चत्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् ॥

झयो होन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥

झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् घोषवतो नादवतो महाप्राण

२०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

स्य संवतण्कठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः। वाग्घरिः। वाग्हरिः॥

शश्छोटि।८।४।६३॥

पदान्तात् झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि। दस्य चुत्वेन जकारे कृते।

खरिच।८।४।५५॥

खरि झलां चरः स्युः। इति जकारस्य चकारः। तच्छिवः। तच् शिवः॥ छत्वममीति वाच्यम् ॥ * ॥ तच्श्लोकेनातच्छ्लोकेन। अमि किम्। वाक् शच्योतति॥

मोनुस्वारः।८।३।२३॥

मान्तस्य पदस्याऽनुस्वारः स्याद्धलि। अलोन्त्यस्य। हरि वन्दे। पदस्येति किम्। गम्यते॥

नश्चापदान्तस्य झलि।८।३।२४॥

नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यऽनुस्वारः। यशांसि। आक्रंस्यते। झलि किम्। मन्यते॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः।८।४।५८॥

स्पष्टम्। अङ्कितः। अञ्जितः। कुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः। कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम्॥

वा पदान्तस्य।८।४।५९॥

पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्करोषि। त्वं करोषि। सँव्यन्ता। संयन्ता। सँवत्सरः। संवत्सरः॥ यँल्लोकम्। यँल्लोकम्। अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः॥

मोराजि समः कौ।८।३।२५॥

किवन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्। सम्राट्।

हल्संधिः ।

२१

हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ॥

मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । लल डल चलने । किम् लल
यति । किं ललयति ॥ यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ॥

समसंबन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् किँय् स्यः । किं स्यः । किँव् डलय
ति । किं डलयति । किँल् द्वादयति । किं द्वादयति ।

नपरे नः । ८ । ३ । २७ ॥

नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा किन् द्रुते ॥ किं द्रुते ॥

ङोः कुक् टुक् शरि । ८ । ३ । २८ ॥

ङकारणकारयोः कुक् टुक् कावागमौ वा स्तः शरि । कुक् टुक् कोरसिद्धत्वा
जश्चं न ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् ॥ * ॥ प्राङ्क्
षष्ठः । प्राङ्क् क्षष्ठः । प्राङ्क् षष्ठः । सुगण्ट् षष्ठः । सुगण्ट् षष्ठः । सुगण्
षष्ठः ॥

डः सि धुट् । ८ । ३ । २९ ॥

डात्परस्य सस्य धुट्वा स्यात् । षट्सन्तः । षट् सन्तः ॥

नश्च । ८ । ३ । ३० ॥

नकारान्तात्सस्य धुट्वा । सन्तः । सन्तः ॥

शितुक् । ८ । ३ । ३१ ॥

नस्य पदान्तस्य शे परे तुक्वा स्यात् । शश्छोटीति छत्वविकल्पः । पक्षे
झरोझरीति च लोपः । सज्छंभुः । सज्छंभुः । सज्च् शंभुः । सज्च् शंभुः ।
अछौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छत्वचलो
पानां विकल्पनात् ॥

डमो ङ्स्वादचि डमुणित्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥

२२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

इत्थात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो नित्यं ङमुडागमः
स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ॥

समः सुटि । ८ । ३ । ५ ॥

समो रुः स्यात् सुटि । अलोन्यस्य ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८ । ३ । २ ॥

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४ ॥

अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसान
योर्विसर्जनीयः ॥

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥

खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे वा शरीति पाक्षिके विसर्गे
प्राप्ते ॥ संपुंकानां सो वक्तव्यः ॥ * ॥ संस्कर्त्ता । सँस्कर्त्ता ॥ समो वा
लोपमेक इति भाष्यम् ॥ * ॥ लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुना
सिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्रानचिचेति सकार
स्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिङ्गामूलीयोपध्मा
नीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यचूत्वा
त् । अनुनासिकवतां त्रयाणां शरः खय इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवता
मनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरे
ण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टो
त्तरं शतम् ॥

पुमः खय्यम्परे । ८ । ३ । ६ ॥

अम्परे खयि पुम् शब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति ष
त्वपर्युदासाद् ङकत्पयोः प्राप्तौ । अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ । संपुं
कानामिति सः । पुँस्कोकिलः । पुँस्कोकिलः । पुँस्पुत्रः । पुँस्पुत्रः । अम्परे

विसर्गसंधिः।

२३

किम्।पुंक्षीरम् । खयिकिम् । पुंदासः । ख्याजादेशे न । पुंख्यानम् ॥

नश्छव्यप्रशान्।८।३।७॥

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् । न तु प्रशान्शब्दस्य ।
विसर्गः । सत्वम् । श्रुत्वम् । शार्ङ्गिँश्छिन्धि । शार्ङ्गिँश्छिन्धि । चक्रिँस्त्राय
स्व । चक्रिँस्त्रायस्व । पदस्य किम् । हन्ति । अम्परे किम् । सन् त्सरुः खङ्गमु
ष्टिः । अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति ॥

नृन्पे।८।३।१०॥

नृनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ॥

कुप्ध्वोः२क२पौच।८।३।३७॥

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ
स्तः । चाद्विसर्गः । येननाप्राप्तिन्यायेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादो
यम् । न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य । तेन वासः क्षौममित्यादौ विसर्ग
एव । नृँः पाहि । नृँः पाहि । नृँः पाहि । नृँः पाहि । नृन्पाहि ॥

कानाम्नेडिते।८।३।१२॥

कानकारस्य रुः स्यादाग्नेडिते परे । संपुंकानामिति सः । यद्वा ।

कस्कादिषु च।८।३।४८॥

एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः । २क२पयोरपवाद
इति सः । काँस्कान् । काँस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिँष्कुण्डिका ।
धनुष्कपालम् । आकृतिगणोयम् ॥

संहितायाम्।६।१।७२॥

इत्यधिकृत्य ॥

छे च।६।१।७३॥

इत्थस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वे

२४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

न दः । ततश्चर्त्तस्यासिद्धत्वात्पूर्वं चुत्वेन जः । तस्य चर्त्तेन चः । चुत्वस्या
सिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया ॥

आङ्माङोश्च । ६ । १ । ७४ ॥

एतयोश्छेपरे तुक् स्यात् । पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः । आच्छादयति ।
माच्छिदत् ॥

दीर्घात् । ६ । १ । ७५ ॥

दीर्घाच्छेपरे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य । सेनासुराच्छा
येति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते ॥

पदान्ताद्वा । ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्ताच्छेपरे तुक्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया ॥

॥ इति हलसंधिः ॥

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥

विष्णुस्त्राता ॥

शर्परे विसर्जनीयः । ८ । ३ । ३५ ॥

शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् । कः त्सरुः । घना-
घनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न ॥

वाशरि । ८ । ३ । ३६ ॥

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते । हरि
शेते ॥ खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः ॥*॥ रामस्थाता । रामःस्था
ता । हरिस्फुरति । हरिः स्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम् । कुप्वोः
ः कः पौ च । कः करोति । कः करोति कः खनति । कः खनति । कः प
चति । कः पचति । कः फलति । कः फलति ॥

सोपदादौ । ८ । ३ । ३८ ॥

विसर्गसंधिः ।

२५

विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः ॥ पाशकल्पककाम्ये
ष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्य
ति ॥ अनव्ययस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ प्रातःकल्पम् ॥ काम्ये रोरैवेति वाच्यम् ॥
॥ * ॥ नेह । गीः काम्यति ॥

इणः षः । ८ । ३ । ३९ ॥

इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्क
ल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥

नमस्पुरसोर्गत्योः । ८ । ३ । ४० ॥

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प
भृतित्वात् कजो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः करोति । पुरोऽ
व्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह । पूः । पुरौ पुरः
प्रष्टव्याः ॥

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ॥

इकारोकारोपधस्याऽप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूह
म् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः
करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम् । कस्कादिषु भ्रातृपुत्रश
ब्दस्य पाठात् । तेनेह न । मातुः कृपा ॥ मुहुसः प्रतिषेधः ॥ * ॥ मुहुः
कामा ॥

तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ॥

तिरसः सो वा स्यात् कुप्वोः । तिरस्कर्ता । तिरःकर्ता ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे । ८ । ३ । ४३ ॥

कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः । द्विष्करो
ति । द्विःकरोति इत्यादि । कृत्वोर्थे किम् । चतुष्कपालः ॥

२६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

इसुसोः सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ॥

एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति ।
धनुष्करोति । धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् । ति
ष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ८ । ३ । ४५ ॥

इसुसोर्विसर्गस्याऽनुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुप्वोः पर
योः । सर्पिष्कुण्डिका । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका ।
कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थः व्यपेक्षा
यां नित्यार्थश्चा ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य
। ८ । ३ । ४६ ॥

अकारादुत्तरस्थानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्क
रोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कं
सः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा अयस्कुशा । अय
स्कणी । अतः किम् । गीःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे
किम् । यशः करोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमयशःकारः ॥

अधःशिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ॥

एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परोऽधस्पदम् । शिरस्पदम् । स
मास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरः
पदम् ॥

कस्कादिषु च । भास्करः ॥

॥ इति विसर्गसंधिः ॥

खौजसमौडिति सुप्रत्यये शिवसू अर्च्य इति स्थिते ॥

ससजुषोरुः । ८ । २ । ६६ ॥

स्वादिसंधिः।

२७

पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः ॥

अतो रोरपुतादपुते।६।१।११३॥

अपुतादतः परस्य रोरुः स्यादपुतेऽति । भो भगो अघो इति प्राप्तस्य यत्वस्याऽपवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्याऽसिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूद्य उ त्वविधेः सामर्थ्यात् ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः।६।१।१०२॥

अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

नादिचि।६।१।१०४॥

अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आद्गुणः । एठः पदान्तादति । शिवोर्च्यः । अत इति तपरः किम् । देवा अत्र । अतीति तपरः किम् । श्व आगन्ता । अपुतात्किम् । एहि सुश्रोत ३ अत्र स्नाहि । पुतस्याऽसिद्धत्वा दतः परोयम् । अपुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरण स्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अपुते इति किम् । तिष्ठतु पय अ३ गिदत्त । गुरोरन्त इति पुतः ॥

हशिच।६।१।११४॥

अपुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि । शिवो वन्द्यः । रोरित्युकारानुबन्ध ग्रहणान्नेह । प्रातरत्र । धातर्गल्ल । देवासू इह इति स्थिते । रुत्वम् ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि।८।३।१७॥

एतत्पूर्वस्य रोर्थादेशः स्यादशि परे । असन्धिः सौत्रः । लोपः शाक ल्यस्य । देवा इह । देवायिह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्व स्याऽसिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् । न ह्ययमल्विधिः । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोसू, भगोसू, अघोसू, इतिसकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्थात्वे कृते ॥

२८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८ । ३ । १८ ॥

पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः ॥

ओतो गार्ग्यस्य । ८ । ३ । २० ॥

ओकारात्परस्य पदान्तस्याऽलघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् ॥

उज्जिच पदे । ८ । ३ । २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उज्जि परे । स उ एकाग्रिः । पदे किम् । तन्त्रयुतम् । वेजः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निषात उज्जिति गृहीष्यते तर्हि उत्तरार्थं पदग्रहणम् ॥

हलि सर्वेषाम् । ८ । ३ । २२ ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्वृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । हलि किम् । देवायिह ॥

रोऽसुपि । ८ । २ । ६९ ॥

अङ्गोरैफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः । अहरहः । अहर्पतिः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अत्राहन्निति रुत्वम् ॥ रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः ॥ * ॥ विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ ॥

रोरि । ८ । ३ । १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ॥

द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाणः । ६ । ३ । १११ ॥

स्वादिसंधिः।

२९

ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णेऽर्थाद् ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरी रम्यः । शंभू राजते । अणः किम् । वृढः । वृहः । वृहू हिंसायाम् । वृहू उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम् । अजर्घाः । लीढः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशिचेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वाद्बुत्वमेव । मनोरथः ॥

एतत्तदोः सुलोपोकोरनञ्समासे हलि । ६ । १ ।

। १३२ ॥

अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शंभुः । अकोः किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् । असः शिवः । हलि किम् । एषोत्र ॥

सोचि लोपे चेत्पादपूरणम् । ६ । १ । १३४ ॥

स इत्येतस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमाम विड्विप्रभृतिम् । इह ऋक्पाद एव गृह्यत इति वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादोपीत्यपरे । सैष दाशरथी रामः । लोपेचेदिति किम् । स इत् क्षेति । स एवमुक्त्वा । सत्येवेत्यवधारणं तु स्यश्छन्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलमणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोहमाजन्मशुद्धानाम् ॥

॥ इति स्वादिसंधिः ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकं ज्ञं स्यात् ॥

कृतद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ॥

३०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कृतद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे
समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संघाते पूर्वी भागः पदं तस्य चेद्भवति
तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न ॥

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोयम् ॥

परश्च । ३ । १ । २ ॥

अयमपि तथा ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ॥

ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । प्रातिप
दिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याबूग्रहणं ङ्याबन्ता
त्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ङ्याबूभ्यां प्राङ् माभूदित्येवमर्थम् ॥

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्य
स्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् । ४ । १ । २ ॥

ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङ्स्योरु
कारेकारौ जशटङ्पाश्चेतः ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र सु औ जस् इत्यादीनां सप्तानां त्रि
काणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः ॥

सुपः । १ । ४ । १०३ ॥

सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि
स्युः ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥

स्वादिसंधिः।

३१

बहुषु बहुवचनम्। १।४।२१॥

बहुत्वे एतत्स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १।२।६४॥

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । प्रथम
योः पूर्वसवर्णः । नादिचि । वद्धिरेचि । रामौ ॥

चुट्। १।३।७॥

प्रत्ययाद्यौ चुट् इतौ स्तः । इति जस्येत्संज्ञायाम् ॥

न विभक्तौ तुस्माः। १।२।४॥

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्वम् ॥

अतो गुणे। ६।१।९७॥

अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति प्राप्ते । परत्वा
त्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाध
न्तेनोत्तरानिति न्यायेनाकःसवर्ण इत्यस्यैवापवादो न तु प्रथमयोरित्यस्या
पि। रामाः ॥

एकवचनं संबुद्धिः। २।३।९॥

संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥

एङ्ङ्रस्वात्संबुद्धेः। ६।१।६९॥

एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्ध्रलुप्यते संबुद्धेश्चेत् । संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्ङ्रस्यैङ्
ङ्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत्कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः।
एङ्ग्रहणं किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धि
गुणे कृते ङ्रस्वात्परत्वं नास्ति ॥

अमि पूर्वः। ६।१।१०७॥

अकोम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। रामम् । रामौ ॥

३२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

लशक्तद्धिते।१।३।८॥

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः। इति शसः शस्येत्संज्ञा ॥

तस्माच्छसो नःपुंसि।६।१।१०३॥

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि।८।४।२॥

अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् । नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते ॥

पदान्तस्य।८।४।३७॥

पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्।१।४।१३।

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात्। भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोप्यधिकस्य वा मा भूत् ॥

अङ्गस्य।६।४।१॥

इत्यधिकृत्य ॥

टाडसिङ्सामिनात्स्याः।७।१।१२॥

अकारान्तादङ्गाद्यादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम्रामेण ॥

सुपि च।७।३।१०२॥

यजादौ सुपि परे अतोङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ॥

अतो भिस ऐस्।७।१।१०९॥

अजन्तपुंलिङ्गम् ।

३३

अकारान्तादङ्गाद्विस ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः ॥

हेर्यः । ७ । १ । १३ ॥

अतोङ्गात्परस्य डे इत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावे
न यादेशस्य सुम्वात्सुपिचेति दीर्घः । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्ध
घातस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । कष्टाय क्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या
अनित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ॥

बहुवचने झल्येत् । ७ । ३ । १०२ ॥

झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहु
वचने किम् । रामः । रामस्य । झलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् ।
पचध्वम् । जश्त्वम् ॥

वावसाने । ८ । ४ । ५६ ॥

अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयमा
रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चत्वेऽप्यान्त
रतम्यात्स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव सः
सीति तादेश आरभ्यते ॥

ओसि च । ७ । ३ । १०४ ॥

ओसि परे अतोङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ॥

ङ्खनद्यापो नुट् । ७ । १ । ५४ ॥

ङ्खान्तानद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥

नामि । ६ । ४ । ३ ॥

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपिचेति दीर्घो य
द्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते । संनिपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन
त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ॥

३४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अपदान्तस्य मूर्धन्यः।८।३।५५॥

आपादपरिसमाप्तेरधिकारोयम् ॥

इण्कोः।८।३।५७॥

इत्यधिकृत्य ॥

आदेशप्रत्यययोः।८।३।५९॥

सहेः साङः स इतिसूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि।१।१।२७॥

सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा द्वन्द्वेचेतिज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति त्रलू परमभवकानित्यत्राकञ्च सिध्यति ॥

जसःशी।७।१।१७॥

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । न चार्वणास्तु इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे ॥

सर्वनाम्नःस्मै।७।१।१४॥

अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै ॥

ङसिङ्योःस्मात्स्मिनौ।७।१।१५॥

अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥

आमि सर्वनाम्नःसुट्।७।१।५२॥

अजन्तपुंलिङ्गम् ।

३५

अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वे
 षाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोप्यदन्ताः । सर्वादयश्च
 पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, इतर, इतम, अन्य, अन्यतर, इतर,
 त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम् । पूर्व, परा, वर, दक्षिणोत्तरा, परा, धराणि, व्य
 वस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसं
 व्यानयोः । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्,
 भवतु, किम्, इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं
 द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसि
 द्विः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तद्
 कम् । उभयोन्यत्रेति । अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य
 द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जस्ययजादेशस्य
 स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेतिविकल्पे प्राप्ते विभक्ति
 निरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । इतरइतमौ प्रत्ययौ ।
 यद्यपि संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । सुप्तिङन्तमितिज्ञाप
 कात् । तथापीह तदन्तग्रहणं । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अ
 न्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्विबहुविषये निर्धारणे वर्तते । तत्रा
 न्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यप
 र्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे । नेम इ
 त्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेशः
 समानामिति ज्ञापकात् ॥ अन्तरं बहिर्योगेतिगणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम्
 ॥ * ॥ अन्तरायां पुरि ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसं
 ज्ञायाम् । १ । १ । ३४ ॥

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता

३६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सा जसि वा स्यात् । पूर्वे । पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोर्था वा ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । १ । १ । ३६ ॥

बाह्ये परिधानीये चार्थेन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरावा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ॥

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ॥

न बहुव्रीहौ । १ । १ । २९ ॥

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत स च समासेपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमति भवकानिति वत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टा पत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चि

अजन्तपुंलिङ्गम् ।

३७

तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिस्वस्तस्मा अतिसर्वाय । अतिक
तरं कुलम् । अतितत् ॥

तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ॥

अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येपि
न । मासेन पूर्वाय ॥

द्वन्द्वे च । १ । १ । ३१ ॥

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न
त्ववयवानाम् । नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः
सुडिति व्याख्यातत्वात् ॥

विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ॥

जसाधारं शीभावाख्यं यत्कार्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा
स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो
नाकच् । किंतु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥

प्रथमचरमतयात्पार्थक्यतिपयनेमाश्च । १ । १ । ३३ ॥

एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं राम
वत् । तयः प्रत्ययस्ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् ।
नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् । विभाषाप्रकरणे तीयस्य द्वित्सूपसंख्यानम् ॥
द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः : अर्थवद्ब्रह्मणानेह । षट्पञ्चा
तीयाय । निर्जरः ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ॥

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ । पदाङ्गाधिकारे तस्य
तदन्तस्य च । अनेकालूत्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जराशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निरजरसः ।
इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे

३८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः समि
पातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसि न निर्जरसादि
ति रूपे न तु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्ज
रसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव
रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्यविरुद्धम् ॥

पदन्तोमासूहन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्ना
सञ्छसूप्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ॥

पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, अस्त्रज्, यूष, दोष, यक्त, शक्त, उदक, आस्य, एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आ
सनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पादः ।
पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन इत्यादि ॥

सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥

सुट्प्रत्याहारः । स्वादिष्ववचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरल्लीवस्य ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ।

यचिभम् । १ । ४ । १८ ॥

यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु प
रतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥

आकडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १९ ॥

इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या
पराऽनवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वं
न । दतः । दता । जश्त्वं । दद्यामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि रुत्वे
यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि ॥

अल्लोपोऽनः । ६ । ४ । १३४ ॥

अजन्तपुंलिङ्गम् ।

३९

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । ९ ॥

एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अङ्गव्यवाय इत्येवात्र णत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेऽपि निषेधात् ॥

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ॥

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च नायूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि ॥

विभाषा ङिश्योः । ६ । ४ । १३६ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः । यूष्णि । यूषणि । पक्षे रामवत् । पद्वन्निति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च । औङ्श्यामपि दोषनादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः । तेन पदङ्घ्रिश्चरणोस्त्रियां, स्वान्तं हन्मानं संमन इति संगच्छते । आसन्त्यं प्राणमूचुरिति च । आस्ये भवः आसन्त्यः । दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छते । भुजबाहू प्रवेष्टोदोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथा विधस्य भजतइति । द्वयोरङ्गोर्भवो द्यङ्गः ॥

संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्याहनन्यतरस्यां ङौ । ६ । ३ ।

११० ॥

संख्यादिपूर्वस्याङ्गस्याहनादेशो वा स्यात् ङौ । द्यङ्गि । द्यहनि । द्यङ्गे ।

४०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

विगतमहव्यङ्गः । व्यङ्गि । व्यहनि । व्यङ्गे । अङ्गः सायः सायाङ्गः । सायाङ्गि । सायाहनि । सायाङ्गे ॥ ॥ इत्यादन्ताः ॥

विश्वपाः ॥

दीर्घाज्जसिच । ६ । १ । १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औङि नादिचीत्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥

आतोधातोः । ६ । ४ । १४७ ॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्य । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा । सवर्णदीर्घः । हाहा । डे । वृद्धिः । हाहै । डसिङ् सोर्दीर्घः । हाहाः २ । ओसि वृद्धिः । हाहौ । डौ । आहुणः । हाहे । शेषं विश्वपावत् । आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः कंचित् । त्कः । शनः ॥ इत्यादन्ताः ॥

हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । हरी ॥

जसिच । ७ । ३ । १०९ ॥

ङ्स्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ॥

ङ्स्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ॥

ङ्स्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । एङ् ङ्स्वादिति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ॥

शेषोध्यसखि । १ । ४ । ७ ॥

अनदीसंज्ञौ ङ्स्वौ याविवर्णोवर्णो तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । शेषः

अजन्तपुंलिङ्गम् ।

४१

किम् । मत्तै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ऋक्षौ किम् ।
वातप्रम्ये । यूकिम् । मात्रे ॥

आडो नाऽस्त्रियाम् । ७।३।१२० ॥

घेः परस्याऽऽडो ना स्यादस्त्रियाम् । आडिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरि
णा । अस्त्रियां किम् । मत्या ॥

घेर्ङिति । ७।३।१११ ॥

घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । सख्ये । ङिति
किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्टी । घेर्ङितीतिगुणे प्राप्ते ॥

ङसिङ्सोश्च । ६।१।११० ॥

एङो ङसिङ्सोरिति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हरेः । हर्योः ।
हरीणाम् ॥

अच्च घेः । १।३।११९ ॥

इदुञ्चामुत्तरस्य डेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः । । हरौ । हर्योः । हरि
षु । एवं श्रीपत्यग्निरविकन्यादयः ॥

अनङ्सौ । ७।१।९३ ॥

सरूपुरङ्गस्यानङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ङिच्चेत्यन्तादेशः ॥

अलोन्त्यात्पूर्व उपधा । १।१।६५ ॥

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधा संज्ञः स्यात् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । ६।४।८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । १।२।४१ ॥

एकाल् प्रत्ययो यः सोपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥

४२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्।६।१।६८ ॥

हलन्तात्परं दीर्घो यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लु
प्यते । हल्ङ्याब्भ्यः किम् । ग्रामणीः । “दीर्घात्किम् । निष्कौशाम्बिः । अ
तिखट्वः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणा
त्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । बिभर्ति । हल् किम् । बिभेद ।
प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्” ।
सखा । हेसखे ॥

सख्युरसंबुद्धौ।७।१।९२॥

सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत् स्यात् ॥

अचोऽणिगति।७।२।११५॥

जिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः । स
खायम् । सखायौ । घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये ॥

ख्यत्यात्परस्य।६।१।११२॥

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङ्सो
रतउत्स्यात् । सख्युः ॥

औत्।७।३।११८

इदुङ्घ्यां परस्य ङेरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं ह
रिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्गुणद्वद्वाव
योराङ्गत्वान्तदन्तेपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीतिनिषे
धाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसख्ये । ङसिङ्सोर्गुणे कृते कृतयणा
देशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्वं न । सुसखेः । सुसखौ । इत्यादि । एवमति
शयितः सखा अतिसखा । परमः सखा यस्येति विग्रहे परमसखा । परम
सखायावित्यादि । गौणत्वेप्यनङ्गुणित्वे प्रवर्तते । सखीमतिक्रान्तोऽतिस

१ अयं पाठो मनोरमास्थः ।

अजन्तपुंलिङ्गम् ।

४३

खिः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच् । हरिवत् । इहानङ्
णित्वे न भवतः । गोस्त्रियोरितिङ्गत्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ॥

पतिः समास एव । १।४।८ ॥

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ ।
शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवच
नान्तः ॥

बहुगणवतुडतिसंख्या । १।१।२३।

एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥

डति च । १।१।२५ ॥

इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । १।१।६१ ॥

लुक्श्लुलुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्संज्ञं स्यात् ॥

षट्भ्यो लुक् । ७।१।२२ ॥

षट्भ्यः परयोर्जशशसोर्लुक् स्यात् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१।६२ ॥

प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥

न लुमताङ्गस्य । १।१।६३ ॥

लुक् श्लुः लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्ग
कार्यं न स्यात् । कति २ । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कतीनाम् । कतिषु ।
अस्मद्युष्मदूषट्संज्ञास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः ।
त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः ॥

त्रेखयः । ७।१।५३ ॥

४४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौत्वणे
तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्वि
शब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥

त्यंदादीनामः । ७ । ३ । १०२ ॥

एषामकारोन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः ॥ * ॥ द्वौ २ ।
द्वाभ्याम् २ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः ।
संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम क
श्चित् । द्विः । द्वी । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वौ ।
इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । उडुलोमाः ॥ लोम्नोपत्येषु बहुष्व
कारो वक्तव्यः ॥ * ॥ बाङ्गादीजोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी ।
उडुलोमान् ॥ इति इदन्ताः ॥

वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ् ईप्रत्ययः सच कित् । वातं प्रमिमीते वात
प्रमीः । दीर्घाज्जिसि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । अमि पूर्वः ।
वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ ।
वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् ।
डौ तु सवर्ण दीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययीपप्यादयः । या
न्यनेनेति ययीमार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किद्वे चेति
ईप्रत्ययः । क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि डौ च विशेषः ।
वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण् ।
प्रधीवत् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्यस बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वाद्धलङ्ग्याबिति
सुलोपः ॥

यूख्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ * ॥
पूर्वं ख्याख्यस्योपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

१ सर्वाद्यन्तर्गणस्त्यदादिः ।

अजन्तपुंलिङ्गम्

४५

अम्बार्थनघोर्द्वस्वः। ७।३।१०७॥

अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ऋस्वः स्यात् संबुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि
बहुश्रेयसीन् ॥

आण् नद्याः। ७।३।११२॥

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् ॥

आटश्च। ६।१।९०॥

आटोऽचि परे दृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्य
न्तात्परत्वान्नुट् । बहुश्रेयसीनाम् ॥

डेराघ्यामीभ्यः। ७।३।११६॥

नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च डेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुट् बाध्य
ते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलो
पः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा
ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्तिप् । हलङ्ग्याविति
सुलोपः ॥

अचिश्नुधातुभ्रुवांश्चोरियडुवडौ। ६।४।७७॥

श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तिधातोर्भूइत्यस्य चाङ्गस्येयडुवडौ स्तोऽ
जादौ प्रत्यये परे । ङिच्चेत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् । ओरुवङ् । इ
तीयङि प्राप्ते ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य। ६।४।८२॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याने
काचोङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः ।
हे कुमारी । अमि शसि च कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २ । कु
मारीणाम् । कुमार्याम् । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नय

४६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तीत्युन्नीः। धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्। उन्यौ। उन्यः।
 हे उन्नीः। उन्यम्। डेराम्। उन्याम्। एवं ग्रामणीः। अनेकाचः किम्।
 नीः। नियौ। नियः। अमि शसि च परत्वादियङ्। नियम्। नियः। डेरा
 म्। नियाम्। असंयोगपूर्वस्य किम्। सुश्रियौ। यवक्रियौ॥ गतिकारकेत
 रपूर्वपदस्य यण् नेष्यते॥ *॥ शुद्धधियौ। परमधियौ। कथं तर्हि दुर्धि
 यो वृश्चिकभियेत्यादि। उच्यते। दुस्स्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य
 धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युप
 सर्गसंज्ञाः। वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम्। वृश्चिक
 संबन्धिनी भीरित्युत्तरपदलोपो वा॥

न भूसुधियोः।६।४।८५॥

एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि। सुधियौ। सुधिय इत्यादि। सखायमि
 च्छति सखीयति। ततः क्तिप्। अल्लोपयलोपौ। अलोपस्य स्थानिवत्वा
 द्यणिप्राप्ते कौलुप्तं न स्थानिवत्। एकदेशविकृतस्यानन्यतयानङ्णित्वे।
 सखा। सखायौ। सखायः। हे सखीः। अमिपूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते
 ततोपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते। सखायम्। सखायौ। शसि
 यण्। सख्यः। सह खेन वर्तत इति सखः। तमिच्छतीति सखीः। सुख
 मिच्छतीति सुखीः। सुतमिच्छतीति सुतीः। सख्यौ। सुख्यौ। सुत्यौ। ख्य
 त्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः। सख्युः। सुख्युः। सुत्युः। लूनमिच्छतीति
 लूनीः। क्षाममिच्छतीति क्षामीः। प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः। एषां ङसिङ्
 सौर्यण्। नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वम्। लून्युः। क्षाम्युः। प्रस्ती
 म्युः। शुष्कीयतेः शुष्कीः। इयङ्। शुष्कियौ। शुष्कियः। ङसि ङसोः शु
 ष्कियइत्यादि॥इति ईदन्ताः॥

शंभुर्हरिवत्। एवं विष्णुवायुभान्वादयः॥

तृज्वत्क्रोष्टुः।७।१।९५॥

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ॥

क्रदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च । ७ । १ । १४ ॥

अमृन्तृचस्वस्तनमृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्

18199 II

अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादि
ग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य
तु भवत्येव समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ ।
क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ९७ ॥

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । कोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ॥

क्रतुत् ॥ ६॥ ११११ ॥

ऋदन्तान् ङसिङ्सोरिति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ॥

रात्सस्य । ८ । २ । २४ ॥

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः ।
आमि परत्वान्तृज्वद्भावे प्राप्ते ॥ नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥
क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शंभुवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥

हूहः । हूहौ । हूहः । हूहम् । हूहौ । हूहनित्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीका
र्थे विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्व्वाः २ । अतिचमूनाम् ।
अतिचम्व्वाम् । खलपूः ॥

ओः सुपि।६।४।८३॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्या
नेकाचोङ्स्य यण् स्यादजादौ सुपि। गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते।
खलप्वौ। खलप्वइत्यादि। एवं सुल्वादयः। अनेकाचः किम्। लूः। लु
वौ। लुवः। धात्ववयवेति किम्। उल्लूः। उल्लूवौ। उल्लूवः। असंयोगपू
र्वस्य किम्। कटप्रुवौ। कटप्रुव। गतीत्यादि किम्। परमलुवौ। सुपि किम्।
लुलुवतुः। स्वभूः। न भूसुधियोः स्वभुवौ। स्वभुवः ॥

वर्षाभवश्च।६।४।८४॥

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि। वर्षाभवौ। वर्षाभवः। दम्भतीति
दम्भूः। अन्दूदम्भूजम्बूकफेलूककन्धूदिधिषूरित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः।
दम्भवौ। दम्भवः। दम्भूम्। दम्भवौ। दम्भून्। शेषं हूहूवत्। दन्तिनान्ते हिं
सार्थेऽव्यये भुवः क्तिप्। दन्भूः॥ दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः॥*॥
दन्भवम्। दन्भव इत्यादि। खलपूवत्। करभवौ। करभवः। दीर्घपाठे तु क
र एव कारः। स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्। कारभवौ। कारभवः। पुनर्भूयौगिकः पुं
सि। पुनर्भवावित्यादि। दग्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत्॥ इत्यूदन्ताः॥

धाता। हेधातः। धातारौ। धातारः॥ ऋवर्णान्स्य णत्वं वाच्यम्
॥*॥ धातृणामित्यादि। एवं नप्त्वादयः। उद्गातारौ। पिता। व्युत्पत्ति
पक्षे नप्त्वादिप्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः। पितरौ। पितरः। पितरम्।
पितरौ। शेषं धातृवत्। एवं जामातृभ्रात्रादयः। ना। नरौ। नरः। हेनः॥

नृच।६।४।६॥

नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात्। नृणाम्। नृणाम्॥ इति ऋदन्ताः॥

कृ तृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादित्वे
रपरत्वम्। कीः। किरौ। किरः। तीः। तीरौ। तिर इत्यादि गीर्वत्।
इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति ऋतो ङीति च तपरकरणादनङ्गुणौ न। कृः।
क्रौ। क्रः। कृम्। क्रौ। कृन्। का। के इत्यादि॥ इति ऋदन्ताः॥

हलन्तपुंलिङ्गम्

४९

गम्ल् शक्नु अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका । गुणविषये तु लप
रत्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ । गम्लन् । गम्ला । गम्ले ।
ङसिङसोस्तु ऋतउदित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः । गमुल् । शकुल् ।
इत्यादि । इति लृदन्ताः ॥

सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः । इत्येदन्ताः ॥

गोतो णित् । ७।१।९० ॥

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिङ्गत् स्यात् । गौः । गावौ । गावः ॥

औतोऽमृशसोः । ६।१।९३ ।

आ ओत इति छेदः । ओकारादमृशसोरचि परे आकार एकादेशः स्या
त् । शसा साहचर्यात्सुबेव अम् गृह्यते । नेह । अचिनवम् । असुनवम् ।
गाम् । गावौ । गाः । गवा । गव । गोः । इत्यादि ॥ ओतोणिदिति वाच्यम् ॥ * ॥
विहितविशेषणं च ॥ * ॥ तेन । सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः । ओकारान्ता
द्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानात्नेह । हेभानो । भानवः । उः शंभु
स्मृतो येन सः स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः
इत्यादि । इत्योदन्ताः ॥

रायो हलि । ७।२।८५ ॥

रैशब्दस्याऽऽकारान्तादेशः स्याद्द्वलि विभक्तौ । अचि आयादेशः ॥
राः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्यामित्यादि ।
इत्येदन्ताः ॥

ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि ।
औतोऽमृशसोरितीह न प्रवर्तते । ऐऔजितिसूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभा
वज्ञापनात् ॥ ॥

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

५०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

रमा ॥

औड आपः । ७ । १ । १८ ॥

आबन्तादङ्गात्परस्यौडः शी स्यात् । औडित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे ।

रमाः ॥

संबुद्धौ च । ७ । ३ । १०६ ॥

आप एकारः स्यात्संबुद्धौ । एङ्कस्यादिति संबुद्धिलोपः । हे रमे २ ।
हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ॥

आडि चापः । ७ । ३ । १०५ ॥

आडि ओसि च परे आबन्तस्याङ्कस्य एकारः स्यात् । रमया । रमा
भ्याम् । रमाभिः ॥

याडापः । ७ । ३ । ११३ ॥

आपः परस्य डित्वचनस्य याडागमः स्यात् । वद्धिरेचि । रमायै । स
वर्णदीर्घः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु ।
एवं दुर्गादयः ॥

सर्वनाम्नः स्याद्दृष्ट्वश्च । ७ । ३ । ११४ ॥

आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य डितः स्याद् स्यादापश्च द्रस्वः । याटोऽपवा
दः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकोदेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न
इति सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादय आ
बन्ताः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्गमान्यन्त
राले इति प्रदिपदोक्तस्य दिक्ससास्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या
उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शा
लायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै ॥

हलन्तपुंलिङ्गम् ।

५१

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७।३। ११५ ॥

आभ्यां ङितः स्याद् स्यादापश्च ऋस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तं शक्यम् । ती
यस्य ङित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः २ । द्वितीया
याः २ । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । अ
म्बार्थनद्योर्ऋस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्ता ये डल
कास्तद्वतां ऋस्वो न । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जर
सौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि ।
पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरि
भाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति के चिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि
जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य औङ् आपः । आङि चापः ।
याडापः । ऋस्वनद्यापः । डेराम् । इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः एवं नस्नि
शूप्त्सु तथाप्यनत्वविधायित्युक्तेर्न भवन्ति । आआविति प्रश्लिष्य आका
ररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्यादिसूत्रेपि आ आप् ङी ई इ
ति प्रश्लेषादतिखट्टः निष्कौशाश्रित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् ।
न चैवमप्यतिखट्टायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापूर्त्वं चाश्रित्य
याट् स्यादिति वाच्यम् । आवन्तं यदङ्गं ततः परस्य याङ्विधानात् । उप
सर्जनस्त्रीप्रत्ये तदादिनियमात् । पद्वन् इति नासिकाया नस् । नसः । नसा ।
नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निशू । निशः । निशा ॥

ब्रश्चभ्रसूजसृजमृजयजराजभ्राजछशां षः । ८ ।

२ । ३६ ॥

ब्रश्वादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते
च । षस्य जश्त्वेन डकारः । निङ्भ्याम् । निङ्भिः । सुपि डः सीति पक्षे धु
ट् चर्त्तम् । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति टतयोष्ठ्यौ न । न पदान्तादो
रिति घृत्वं न । निट्सु । निट्सु ॥

५२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

षटोः कः सि। ८। २। ४१ ॥

षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्य
सिद्धत्वात् । के चित्तु ब्रश्वादिसूत्रे दादेर्धातोरितिसूत्राद्धातोरित्यनुवर्तय
न्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे । निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्वं श्रुत्वं च
त्वम् । निच्शु । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ मां
सपृतनासानूनां मांसपृत्स्त्रवो वाच्याः शसादौवा ॥ * ॥ पृतः । पृता । पृ
ञ्याम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् ।
स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या ॥

डिति ङस्वश्च। १। ४। ६ ॥

इयदुबङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ङस्यौ च इव
र्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो डिति परे । आण् नद्याः । मत्यै । म
तये । मत्याः । मतेः । नदीत्वपक्षे औदिति डेरौत्वे प्राप्ते ॥

इदुञ्याम्। ७। ३। ११७ ॥

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुञ्यां परस्य डेराम् स्यात् । पक्षे अच्च घेः । मत्याम् ।
मतौ । एवं श्रुतिस्मृत्यादयः ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। ७। २। ९९ ॥

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः ॥

अचिरक्रतः। ७। २। १०० ॥

तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्वानाम
पवादः । तिस्रः २ । आमि नुमचिरेति नुट् ॥

न तिसृचतसृ। ६। ४। ४ ॥

एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति त्रिच
तुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । मतिवत् ।
आमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्तिस्रो यस्य स इति विग्रहे

अजन्तस्त्रीलिङ्गम्

५३

तु प्रियतिसा । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो
यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न ति
स्नादेशः । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिस्र । रादेशात्पूर्वविप्रति
षेधेन नुम् । प्रियतिस्रणी । प्रियतिस्रुणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भाव
विकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ । प्रियतिस्रा । प्रियतिस्रणा इत्यादि । द्वेत्वे
सत्याप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् । ३ । द्वयोः २ । गौरी गौर्यौ । गौर्यः । नदी
कार्यम् । हे गौरि । गौर्यै इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकप्र
हणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङ्गि णिद्वद्भावे च प्राप्ते ॥ विभक्तौ लिङ्ग
विशिष्टाग्रहणम् ॥ सखी । सख्यौ । सख्य इत्यादि गौरीवत् । अङ्ग्यन्त
त्वान्न सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्व्यादयः ॥ स्त्री ।
हे स्त्रि ॥

स्त्रियाः । ६ । ४ । ७९ ॥

त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥

वाम्शसोः । ६ । ४ । ८० ॥

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ ।
स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वान्नुट् ।
स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः ।
अतिस्त्रियौ ।

गुणनाभावौत्वनुङ्गिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।

क्रीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङ्ङित्यवधार्यताम् ।

जसि च । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रे । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रियः ।
वाम्शसोः । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः । अ
तिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । घेङ्ङिति । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रेः । २ । अति
स्त्रियोः २ । अतिस्त्रीणाम् । अच्च घेः । अतिस्त्रौ ।

५४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ओस्यौकारे च नित्यं स्यादमृशसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥

ह्रींवे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा ।
अतिस्त्रिणे । ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अति
स्त्रये । अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रिणोः २ । अतिस्त्रियोरि
त्यादि । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया । ङिति
ङ्गस्त्वश्चेति ङ्गस्यान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति तु इयङ्गुवङ्स्थानावि
त्यस्यैव पर्युदासस्तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेर्दीर्घस्यायं निषेधो न तु ङ्गस्यस्य । अ
तिस्त्रियै अतिस्त्रये । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्री ।
श्रीः । श्रियौ । श्रियः ॥

नेयङ्गुवङ्स्थानावस्त्री । १ । ४ । ४ ॥

इयङ्गुवङ्गोः स्थितियोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री । हे श्रीः ।
श्रिये । श्रियै । श्रियाः । श्रियः ॥

वामि । १ । ४ । ५ ॥

इयङ्गुवङ्गस्थानौ रुयाख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री ।
श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रियि । श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां
मते लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति
स्वीकारात् । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । प्र
कृष्टाधीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति वि
शेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् ।
मतान्तरे पुंवत् । सुष्ठुधीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामन
यनस्योत्सर्गतः पुं धर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादे
रपि पुं धर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् ॥ धेनुर्मतिवत् ॥

स्त्रियां च । ७ । १ । ९६ ॥

अजन्तस्त्रीलिङ्गम् ।

५५

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥

ऋन्तेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ ॥

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् । स्यात् । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ ।
क्रोष्ट्र्यः । वधूगौरीवत् । भूः श्रीवत् । हे सुभूः । कथं तर्हि हापितः कासि
हे सुभु इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः ।
दृक्करेति यणा उवङो बाधनान्तेयङुवङिति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुन
र्भ्वम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ॥

एकाजुत्तरपदे णः । ८ । ४ । १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्राति
पदिकान्तनुम्बिभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्या
नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भू
णाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते ।
मतान्तरे तु हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री
वर्षाभूर्दुर्दुरे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयंभूः पुंवत् ॥

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीप् टापो न स्तः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥

अपूतृन्निति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि
मातृः । द्यौर्गौवत् । राः पुंवत् । नौग्लौवत् ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अतोम् । ७ । १ । २४ ॥

अतोङ्गात् स्त्रीबात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्ङस्त्रादिति
हलूमात्रलोपः । हे ज्ञान ॥

नपुंसकाच्च । ७।१।१९॥

क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् । असंज्ञायाम् ।

यस्येति च । ६।४।१४८॥

अस्येवर्णाविर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते ॥ औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ ज्ञाने ॥

जशसोः शिः । ७।१।२०॥

क्लीबादनयोः शिः स्यात् ॥

शि सर्वनामस्थानम् । १।१।४२॥

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥

नपुंसकस्य झलचः । ७।१।७२॥

झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्धत् । शेषं रामवत् । एवं धनवन फलादयः ॥

अदुर्दतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७।१।२५॥

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरदुर्दादेशः स्यात् ॥

टेः । ६।४।१४३॥

डिति परे अस्य टेर्लोपः स्यात् । वावसाने । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । अस्येति किम् । पञ्चमः । टेर्लुप्तत्वात्पथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घ एङ्ङस्यादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्धत् । शेषं पुंवत् । कतमत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव ॥ एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एकतरम् । सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वा जरसि कृते झलन्तत्वानुम् ॥

* उतरादि सर्वाद्यन्तर्गणः ।

अजन्तनपुंसकलिङ्गम् ।

५७

सान्तमहतःसंयोगस्य । ६ । ४ । १० ॥

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । अमि लुकोपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरसू । ततः संनिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् । प द्वन् इति त्दयोदकास्यानां त्द्व उदन् आसन् । त्दन्दि । त्ददा । त्दभ्यामित्यादि । उदानि उद्वा । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आस्ना । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मांभ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अत एव भाष्ये मांस्पचन्या उखाया इत्युदात्तम् । अयस्म यादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पद्वन् इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथाप्यपोभीत्यत्र मासश्छन्दसीतिवार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेषु कचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ।

ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ॥

छीबे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ऋस्वः स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र संनिपातपरिभाषया आतोधातोरित्याकारलोपो न ॥

स्वमोर्नपुंसकात् । ७ । १ । २३ ॥

छीबादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ॥

इकोचि विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ॥

इगन्तस्य छीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । आङो ना । वारिणा । घेडितीति गुणे प्राप्ते ॥ वृद्धौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुम्

५८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

चिरेति नुट् । नामीति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ
हरिवत् ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्भालवस्य । ७।१।७४॥

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याद्वादावचि । अ
नादये । अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै
पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥

अस्थिदधिसकृद्ध्यक्षणामनङुदात्तः । ७।१।७५॥

एषामनङ् स्याद्वादावचि स चोदात्तः । अल्लोपोनः । दध्ना । दध्ने ।
दध्नः । दध्नोः २ । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसकृद्ध्यक्षि । तद
न्तस्याप्यनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि ।
सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो ।
हे मधु । एवमब्वादयः । सानुशब्दस्य स्नुर्वा । स्नूनि । सानूनि । प्रियक्रोष्टु ।
प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत्प
क्षे प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भा
वात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति नुट् ।
प्रियक्रोष्टूनाम् । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा । सुलुना ।
धातृ । धातृणी । धातृणि । हे धातः । हे धातृ । धात्रा । धातृणा । एवं
ज्ञातृकत्रादयः ॥

एच इग्घस्वादेशो । १।१।४८॥

आदिश्यमानेषु ऋस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि ।
प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्तं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभा
वात् । एवमप्येपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्या
नन्यत्वाद्वायोहलीत्यात्वम् । प्रराभ्याम् । प्रराभिः । नुमचिरेति नुट्यात्वे
प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु संनिपातपरिभाषया नुट्यात्वं न । ना

हलन्तपुंलिङ्गम् ।

५९

मीतिदीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधतइत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु ।
सुनुनी । सुनूनि । सुनुना । सुनुने । इत्यादि ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

होढः । ८ । २ । ३१ ॥

हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । हलङ्ग्याबिति सुलोपः । पदान्तत्वा
द्धस्य ढः । जश्त्वचत्वे । लिट् । लिङ् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ ।
लिहः । लिहा । लिङ्भ्याम् । लिट्सु । लिट्सु ॥

दादेर्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ॥

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अ
धोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मानमिच्छति दामलिहति । ततः कि
पि दामलिट् । अत्र मा भूत् ॥

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य सूध्वोः । ८ । २ । ३७ ॥

धातोरवयवो य एकाचू झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्स
कारे ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु
इह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः किरू णिलोपो गर्द्धू । झलीति
निवृत्तम् । सूध्वोर्घहणसामर्थ्यात् तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन
धात्ववयवत्वाद्भष्भावः । जश्त्वचत्वे । धुकू । धुगू । दुहौ । दुहः । षत्वच
त्वे । धुक्षु ॥

वा द्रुहमुहणुहणिहाम् । ८ । २ । ३३ ॥

एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ढः । धुकू । धुगू । धु
ट् । धुङ् । दुहौ । दुहः । धुङ्भ्याम् । धुङ्भ्याम् । धुक्षु । धुङ्सु । धुट्सु । एवं
मुहणुहणिहाम् ॥

इग्यणः संप्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥

६०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वाह ऊह् । ६ । ४ । १३२ ॥

अस्य वाहः संप्रसारणमूठ् स्यात् ॥

संप्रसारणाच्च । ६ । १ । १०८ ॥

संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । एत्येधत्यूठ्सु । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव णिवरितिपक्षे णिजन्ताद्विच् ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७ । १ । ९८ ॥

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः ॥

सावनडुहः । ७ । १ । ८२ ॥

अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आदित्यधिकारादवर्णात्परोयं नुम् । अतोविशेषविहितेनापि नुमाऽऽम्न बाध्यते । अमा च नुम्न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्विसुसंस्थितिदत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । अनङ्गान् ॥

अम् संबुद्धौ । ७ । १ । ९६ ॥

चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । आमोपवादः । हे अनङ्गन् । अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । अनङ्गहा ॥

वसुसंसुध्वस्वनडुहां दः । ८ । २ । ७२ ॥

सान्तवस्वन्तस्य संसादेश्व दः स्यात्पदान्ते । अनङ्गामित्यादि । सान्तेति किम् । विद्वान् । पदान्ते इति किम् । सस्तम् । ध्वस्तम् ॥

सहेः साडः सः । ८ । ३ । ५६ ॥

साङ्गरूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट् । तुराषाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाड्भ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि सह इति ण्विः । लोके तु साहयतेः क्विप् । अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

दिव औत् । ७ । १ । ८४ ॥

हलन्तपुंलिङ्गम् ।

६१

दिवितिप्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अत्विदित्वेन स्थानिवत्वा
भावाद्धलूङ्याविति सुलोपो न । सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सु
दिवौ ॥

दिव उत् । ६ । १ । १३१ ॥

दिवोन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः । चत्वारः ।
चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ॥

षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । णत्वं । द्वित्वं । चतु
र्णाम् ॥

रोः सुपि । ८ । ३ । १६ ॥

सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वि
त्वे प्राप्ते ॥

शरोऽचि । ८ । ४ । ४९ ॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रिय
चत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु
स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलं कमलां वा आचक्षाणः कमलू । कमलौ
कमलः । षत्वम् । कमलूषु ॥

मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ॥

धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति
प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्राशान्भ्यामित्यादि ॥

किमः कः । ७ । २ । १०३ ॥

किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकचूसहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ ।
के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् ॥

इदमो मः । ७ । २ । १०८ ॥

६२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ॥

इदोऽय् पुंसि । ७।२।१११ ॥

इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूप
त्वं च ॥

दश्च । ७।२।१०९ ॥

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः संबोधनं नास्ती
त्युत्सर्गः ॥

अनाप्यकः । ७।२।११२ ॥

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आविति टा इत्यारभ्य
सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ॥

हलि लोपः । ७।२।११३ ॥

अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ ॥ नानर्थके लोन्त्यविधि
रनभ्यासविकारे ॥ ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । १।१।२१ ॥

एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात् । आभ्याम् ॥

नेदमदसोरकोः । ७।१।११ ॥

अककारयोरिदमदसोर्गिस ऐस् न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अत्वम् ।
नित्यत्वात् डेः स्मै पश्चाद्धलि लोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् ।
आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ।
ककारयोगे तु अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् ।
इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ॥

इदमोन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २।४।३२ ॥

अन्वादेशविषयस्येदमोनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्वच
नं साकचकार्थम् ॥

हलन्तपुंलिङ्गम् ।

६३

द्वितीयादौस्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चि
त्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा
नेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलमे
नयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयते
विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ट्सु । सुगण्ट्सु । सुगण्सु । क्विप् ।
अनुनासिकस्य क्विङ्लोरिति दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाण्
सु । सुगाण्ट्सु । सुगाण्ट्सु । परत्वादुपधादीर्घः । हल्ङ्यादिलोपः । ततो
नलोपः । राजा ॥

न ङिसंबुद्धोः । ८ । २ । ८ ॥

नस्य लोपो न स्यात् ङौ संबुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु छन्दस्युदा
हरणम् । सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । परमे
व्योमन् ॥ ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्म
तिलः । ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोनः ।
चुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहि
रङ्गनयाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्त
रङ्गभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः । जजोर्ज्ञः राज्ञः । राज्ञा ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८ । २ । २ ॥

सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्य
त्र राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न । राजभिः । राज्ञे ।
राजभ्याम् । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । राज्ञि । राजनि । प्रति
दीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविष्येऽल्लोपे
कृते ॥

हलि च । ८ । २ । ७७ ॥

६४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

रेफवान्तस्य धातो रूपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि । न चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्परिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीवः प्रतिदीवेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥

न संयोगाद्मन्तात् । ६ । ४ । १३ ७ ॥

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्यामित्यादि ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । ६ । ४ । १२ ॥

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र इति निषेधे प्राप्ते ॥

सौ च । ६ । ४ । १३ ॥

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हेवृत्रहन् । एकाजुत्तरपदे इति णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ ॥

हो हन्तेऽणिणन्नेषु । ७ । ३ । ५४ ॥

जिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ॥

हन्तेः । ८ । ४ । २२ ॥

उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् ॥

अत्पूर्वस्य । ८ । ४ । २२ ॥

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यादन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना । इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवे नोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणं भवत्येव । अनिन

१ यद्यपि हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं सूत्रपाठे एकमेव पठितं तथापि भाष्यकृता योगविभागेन व्याख्यातमतोत्र तयोः सूत्रादौ एक एव ।

हलन्तपुलिङ्गम्

६५

स्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधि प्रयोजयन्तीतिवचनात् ।
अर्यम्णि । अर्यमणि । पूणि । पूषणि ॥

मघवा बहुलम् । ६ । ४ । १२८ ॥

मघवन् शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७ । १ । ७० ॥

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।
उपधादीर्यः । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वं
न भवति बहुलग्रहणात् । तथाच श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतु
पा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे ।
हविर्जक्षिति निश्शङ्को मखेषु मघवानसाविति ञ्हिः । मघवन्तौ । मघव
न्तः । हेमघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवञ्जामि
त्यादि । तृत्वाभावे मघवा । छन्दसीवनिपौ चेति वनिबन्तं मध्योदान्तं
छन्दस्येव । अन्तोदात्तं तु लोकेपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः । सु
टि राजवत् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६ । ४ । ११३ ॥

अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । संप्रसार
णाच्च । आदुणः । मघोनः । अन्नन्तानां किम् । मघवतः । मघवता । छि
यां मघवती । अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि ।
शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे कृते ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६ । १ । ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य ने
त्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना ।
युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥

अर्वणस्त्रसावनजः।६।४।१२७॥

नजा रहितस्यार्वनन्तस्याङ्गस्य तृइत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ । उगित्वा
नुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वङ्गा
मित्यादि । अनजः किम् । अनर्वा यज्ववत् ॥

पथिमथ्यभुक्षामात्।७।१।८५॥

एषामाकारोन्तादेशः स्यात्सौ परे । आआदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया ए
व व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः ॥

इतोऽत्सर्वनामस्थाने।७।१।८६॥

पथ्यादेरिकारस्याऽकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

थोन्थः।७।१।८७॥

पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः । पन्था
नौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ॥

भस्य टेलोपः।७।१।८८॥

भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेलोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि ।
एवं मन्थाः । ऋभुक्षाः । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी
सुमथी नगरी । अचभुक्षी सेना । आत्वं नपुंसके न भवति न लुमतेति प्र
त्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् ॥ संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वा
च्यः ॥ * ॥ हे सुपथिन् । हे सुपथि । नलोपः सुपस्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वा
द्धस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वा
त् सुपन्थानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे ।
सुपथिभ्यामित्यादि ॥

षणान्ता षट्।१।१।२४॥

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् । पञ्च २ । सं
ख्याकिम् । विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाष

हलन्तपुंलिङ्गम्

६७

या नलुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् ॥

नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुग्नोटौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ॥

अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ॥

अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ ॥

अष्टाभ्य औश् । ७ । १ । २१ ॥

कृताकारादष्टनः परयोर्जसूशसोरौश् स्यात् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जसूशसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वमष्टनोदीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ २ । परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट २ । इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्टः । इहं पूर्वंस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावाच्च ह्रस्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टा । इत्यादि । जशसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु । प्रियाष्टो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि । भष्भावः । जश्त्वचत्वे । भुत् । भुद् । बुधौ । बुधः । बुधा । भुङ्गाम् । भुत्सु ॥

ऋत्विग्दधृक्स्वग्दिगुणिगञ्चुयुजिकृञ्चां च । ३ ।

। २ । ५९ ॥

एभ्यः किन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः किन् । कनावितौ ॥

कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥

संनिहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥

वेरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ ॥

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्त्वादयः ॥

युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ ॥

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२ ॥

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः । तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजा । युग्भ्यामित्यादि । असमासे किम् ॥

चोः कुः । ८ । २ । ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुञ्जौ । सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज् समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् । खञ्जौ । खञ्जः । इत्यादि । ब्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचत्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राट्सु । राड्सु । एवं विभाट् । देवेट् । देवेजौ । देवेजः । विश्वसट् । विश्वसड् । विश्वसजौ । विश्वसजः । इह सजियज्योः कुत्वेनेति क्लीबे वक्ष्यते । परिमट् । षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् तुभाज् दीमाविति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु एज् भाज् दीमाविति तस्य कुत्वमेव । विभाक् । विभाग् । विभाग्भ्यामित्यादि ॥

परौ व्रजेः षः पदान्ते ॥ ** ॥ परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदा

हलन्तपुंलिङ्गम् ।

६९

नविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ । परि
व्राजः ॥

विश्वस्य वसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ॥

विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ । राट्शब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य स
विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराट् ।
विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्यामित्यादि ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २९ ॥

पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् ।
भृट् । भृड् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन शः । भृजौ । भृजः । ऋत्वि
गित्यादिना ऋतावुपपदे यजेः किन् । किन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्वि
ग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्स्येति नियमान्न संयोगान्तलोपः । ऊर्क् ।
ऊर्ग् । ऊर्जौ । ऊर्जः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । त्यौ । त्ये ।
त्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः । परमतौ । परमते । द्विपर्य
न्तानामित्येव । नेह । त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् ।
अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्त्वे न । त्यद् ।
त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । यः । यौ । ये । एषः ।
एतौ । एते । अन्वादेशेतु एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ॥

डे प्रथमयोरम् । ७ । १ । २८ ॥

युष्मदस्मद्भां परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् ॥

मपर्यन्तस्य । ७ । २ । ९१ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

त्वाहौ सौ । ७ । २ । ९४ ॥

७०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे ॥

शेषे लोपः । ७।२।९० ॥

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् ।
अतो गुणे । अमि पूर्वः । त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र
त्व अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्ग
त्वाद्वाप् प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् ।
यद्वा । शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया तेन मपर्यन्ताच्छे
षस्य अद् इत्यस्य लोपः स्यात् । स च परोप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते
प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावा न्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् ।
अत्यहम् ॥

युवावौ द्विवचने । ७।२।९२ ॥

द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।८८ ॥

इह युष्मदस्मदोराकारोन्तादेशः स्यात् । औढीत्येव सुवचम् । भाषायां
किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्य किम् । साकच्
कस्य मा भूत् । युवकाम् । अवकाम् । त्वया मयेत्यत्र त्वया म्येति मा
भूत् । युवकाभ्यामवकाभ्यामिति च न सिध्येत् ॥

यूयवयौ जसि । ७।२।९३ ॥

स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अ
तिवयम् । इह शेषे लोपोन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः । अङ्गकार्ये
कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न भवति । ङे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लि
ष्य अम् मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ॥

त्वमावेकवचने । ७।२।९० ॥

एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥

हलन्तपुंलिङ्गम्

७१

द्वितीयायां च। ७।२।८७॥

युष्मदस्मदोराकारः स्यात्। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्॥

शसो न। ७।१।२९॥

नेत्यविभक्तिकम्। युष्मदस्मद्भां परस्य शसो नकारः स्यादमोऽपवादः।
आदेः परस्य। संयोगान्तस्य लोपः। युष्मान्। अस्मान्॥

योऽचि। ७।२।८९॥

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशोऽजादौ परतः। त्वया। मया॥

युष्मदस्मदोरनादेशे। ७।२।८६॥

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ। युवाभ्याम्। आवा
भ्याम्। युष्माभिः। अस्माभिः।

तुभ्यमस्यौ ङयि। ७।२।९५॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमस्यौ स्तो ङयि। अमादेशः। शेषे लोपः।
तुभ्यम्। मस्यम्। परमतुभ्यम्। परममस्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमस्यम्।
युवाभ्याम्। आवाभ्याम्।

भ्यसोभ्यम्। ७।१।३०॥

भ्यसोभ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात्। आद्यः शेषे लोपस्यान्त्य
लोपत्व एव। तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न। अभ्यम् तु पक्षद्वयेपि सा
धुः। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्॥

एकवचनस्य च। ७।१।३२॥

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात्। त्वत्। मत्। ङसेश्चेति सुवचम्।
युवाभ्याम्। आवाभ्याम्॥

यञ्चम्या अत्। ७।१।३१॥

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात्। युष्मत्। अस्मत्॥

७२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तवममौ डसि । ७।२।९६॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो डसि ॥

युष्मदस्मद्धां डसोऽशू । ७।१।२७॥

स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः ॥

साम आकम् । ७।१।३३॥

आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससु
 टूकनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आव
 योः । युष्मासु । अस्मासु ॥

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥१॥

सुजसूडेडस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमस्यौ तवममावपि ॥ २ ॥

एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

द्व्येकसंख्यः समासार्थो बद्धर्थे युष्मदस्मदी ॥

तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् ।
 अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ । अ
 तित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमा
 भ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमस्यम् । अतित्वा
 भ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । डसिभ्यसोः । अति
 त्वत् २ । अतिमत् २ । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अति
 त्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिम
 यि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवाम् । आवाम् । वा

हलन्तपुंलिङ्गम्

७३

अतिक्रान्त इतिविग्रहे सुजस्ड्डेड्सु प्राग्वत् । औअम् औट्सु । अतियुवाम्
 ३ । अत्यावाम् ३ । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्या
 वया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावा
 भिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् २ ।
 अत्यावत् २ । ओसि अति युवयोः २ । अत्यावयोः २ । अतियुवा
 कम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्या
 वासु । युष्मानस्मान्वेतिविग्रहे सुजस्ड्डेड्सु प्राग्वत् । औ अम् औट्सु ।
 अतियुष्माम् ३ । अत्यस्माम् ३ । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अति
 युष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अति
 युष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् ।
 ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् । अत्यस्मत् । ओसि । अतियुष्मयोः २ । अ
 त्यस्मयोः २ । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्म
 यि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ॥

पदस्य । ८ । १ । १६ ॥

पदात् । ८ । १ । १७ ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ८ । १ । १८ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ । ८ ।

११ । २० ॥

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वान्नावित्यादे
 शौस्तस्तौ चा नुदात्तौ ॥

बहुवचनस्य वसूनसौ । ८ । १ । २१ ॥

७४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वसूनसौ स्तः । वान्नावोरप
वादः ॥

तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ॥

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ।

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥

सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोव्याद्धो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः स नः ॥ २ ॥

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु मां पातु । अपादा
दौकिम् ।

वेदैरशेषैः संवेद्योस्मान्कृष्णः सर्वदावतु ।

स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह । इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति ।
इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥*॥
एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव ।
शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे
वा वक्तव्याः ॥ * ॥ अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोस्ति धाता
तव भक्तोस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥

नचवाहाऽहैवयुक्ते । ८ । १ । २४ ॥

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां
मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परंपरासंबन्धे
तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ॥

पश्याथैश्वानालोचने । ८ । १ । २५ ॥

हलन्तपुंलिङ्गम् ।

७५

अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां स
मीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलो
चने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८।१।२६ ॥

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः ।
भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वा मेति वा ॥

सामन्त्रितम् । २।३।४८ ॥

संबोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८।१।७२ ॥

स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्न इन्द्र वरुण ।
इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङ्न्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न । सर्वदा
रक्षदेव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदा
श्रित्यादेशः । एवमिमं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राची
नामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८।१

। ७३ ॥

विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे
दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् ॥

विभाषितं विशेषवचने । ८।१।७४ ॥

अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं
समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्भावात् । यूयं प्रभवः
देवाः शरण्या युष्मान् भजे । वो भेजे इति वा । इहान्वादेशेऽपि वै
कल्पिका आदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् ।
सुपादौ ॥

७६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पादः पत् । ६ । ४ । १३० ॥

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सु
पदः । सुपदा । सुपाङ्गामित्यादि । अग्निं मन्थतीत्यग्निमत् । अग्निमद् । अ
ग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमङ्गामित्यादि । ऋत्विगादिसूत्रेणाश्वेः सुप्यु
पपदे क्तिन् ॥

अनिदितां हल उपधायाः कृति । ६ । ४ । २४ ॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति डिति च ।
उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य क्तिन्प्रत्ययस्य
कुरिति कुत्वेन ङकारः । प्राड् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राश्चौ । प्राश्चः ।
प्राश्चम् । प्राश्चौ ॥

अचः । ६ । ४ । १३८ ॥

लुप्तनकारस्याश्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥

चौ । ६ । ३ । १३८ ॥

लुप्ताकारनकारेऽश्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा ।
प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यश्चौ । प्रत्यश्चः । प्रत्यश्चम् । प्रत्यश्चौ ।
अच इति लोपस्य विषयेन्तरङ्गोपि यण् न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति परि
भाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमश्चतीति विग्रहे । अदस् अश्च इति स्थिते ।

विष्वग्देवयोश्च ढेरद्रव्यश्चतावप्रत्यये । ६ । ३ । ९२ ॥

अनयोः सर्वनाम्नश्च ढेरद्रव्यादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽश्चतौ परे । अदद्रिअ
श्च इति स्थिते यण् ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८ । २ । ८० ॥

आदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । उ इति ऋस्वदीर्घ
योः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्धस्वव्यञ्जनयोर्ऋस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अ
मुमुयद् । अमुमुयश्चौ । अमुमुयश्चः । अमुमुयश्चम् । अमुमुयश्चा । अमुमु

हलन्तपुंलिङ्गम्

७७

ईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण् ।
अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते
अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिरिति व्याख्यानात् त्य
दाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदद्र्यङ् । उक्तं च ।

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेसेर्हि दृश्यत इति ॥

विष्वदेवयोः किम् । अश्वाची । अञ्चतौ किम् । विष्वयुक् । अप्रत्यये
किम् । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादि
विधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः कृकमीति सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः ।
शशादावचि ॥

उदङ् । ६ । ४ । १३९ ॥

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः ।
उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ॥

समः समि । ६ । ३ । ९३ ॥

अप्रत्ययान्तेञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः । समी
चा ॥

सहस्य सधिः । ६ । ३ । ९५ ॥

अप्रत्ययान्तेञ्चतौ परे । सध्प्रङ् ॥

तिरसस्तिर्यलोपे । ६ । ३ । ९४ ॥

अलुप्ताऽकारेञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यदिशः स्यात् । तिर्यङ् ।
तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्या
मित्यादि ॥

नाञ्चैः पूजायाम् । ६ । ४ । ३० ॥

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न

सिद्धान्तकौमुद्याम्

नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्रा
 ञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्क्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्गादयः । क्रुञ्चकौ
 टिल्याल्पीभावयोः । अस्य ऋत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते ।
 क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि । चोः कुः । पयोमुक् । पयोमु
 ग् । पयोमुचौ । पयो मुचः । व्रश्चेति षत्वं । स्कोरितिसलोपः । जश्त्व
 चत्वे । सुट् । सुट् । सुट्श्चौ । सुट्श्चः । सुट्त्सु । सुट्त्सु ॥ वर्तमाने
 पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च ॥ * * ॥ एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्या
 त् । उगित्वानुम् । सान्तमहत इति दीर्घः । मस्यते पूज्यते इति महान् ।
 महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महता । महद्भ्यामित्यादि ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६ । ४ । १४ ॥

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ सौ परे ।
 परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः । ततो नुम् । धीमा
 न् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्बृत् । धातोरप्यत्वन्तस्य
 दीर्घः । गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा
 कर्तरि क्तिप् । उगिदचामिति सूत्रेऽज्यहणं नियमार्थम् । धातोश्चेदुगित्का
 र्यं तर्ह्यश्चेतेरेवेति । तेन स्रत् ध्वत् इत्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभू
 तपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । इत्यादि । भातेर्बवतुः ।
 भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । भ
 वतीति भवन् ॥

उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ॥

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ॥

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् ददद् । ददतौ । ददतः ॥

जक्षित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ॥

हलन्तपुंलिङ्गम् ।

७१

षट् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् ।
जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जायत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् ।
दीधीवेव्योर्ङित्वेपि छान्दसत्वाच्चत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् ।
गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् ॥ ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थादृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् किन् ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ६ । ३ । ६१ ॥

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्गृदृशवतुषु । कुत्वस्यासिद्धत्वाद्ब्रश्चे
तिषः । तस्य जश्त्वेन डस्तस्य कुत्वेन गः, तस्य चत्वेन पक्षे कः । तादृक् ।
तादृग् । तादृशौ । तादृशः । षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार इति कैयटः ।
हरदत्तादिमते तु चत्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते न तु गः । जश्त्वं प्रति कुत्व
स्याऽसिद्धत्वाद्धिगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् ।
ब्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचत्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विशम् ॥

नशेर्वा ॥ ८ । २ । ६३ ॥

नशेः कवर्गोन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ ।
नशः । नग्भ्याम् । नड्भ्यामित्यादि ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः किन् स्यात् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृत
स्पृशौ । घृतस्पृशः । किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् किप्य
पि कुत्वम् । स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् । जिघृषा प्रागल्भ्ये । अस्मादृत्वि
गादिना किन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः, गः
कः । धृष्णोतीति दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्ना
नि मुष्णातीति रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । षड्भ्यो लुक् । षट् ।
षड् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुट् । अनामिति पर्युदासान्न

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ष्टुत्वनिषेधः । यरोनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णाम् । षट्सु । षट्सु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वेतु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्या सिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति रुत्वम् ॥

वौरुपधाया दीर्घइकः । ८ । २ । ७६ ॥

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीभ्याम् । वा शरीति वा विसर्जनीयः ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ॥

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्णु । पिपठीष्णु । प्रत्येकमिति व्याख्यानादने कव्यवधाने षत्वं न । निस्त्व । निस्से । नुमग्रहणं नुमस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुंसु । अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता । रात्सस्येति सलोपे विसर्गः । चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । रोःसुपीति नियमान्न विसर्गः । चिकीर्षु । दभेर्डौस् । डित्वसामर्थ्यादिलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वादुत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पद्वन्न इति वा दोषन् । दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । विश प्रवेशने । सन्नन्तात् क्तिप् । षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति षः । जश्त्वचर्त्वे । विविट् । विविङ् । विविक्षौ । विविक्षः । स्कोरिति कलोपः । तट् । तड् । तक्षौ । तक्षः । गोरट् । गोरङ् । गोरक्षौ । गोरक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्तिपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेऽपि निषेधात् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव । तक् । तग् । गोरक् । गोरग् । स्कोरिति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । पिपक् । पिपग् । एवं विवक् । दिधक् । पिस गतौ । सुष्टु पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा ।

हलन्तपुंलिङ्गम् ।

८९

सुपीभ्याम् । सुपीष्णु । सुपीःपु । एवं सुतूः । तुस खण्डने । विद्वान् । वि
द्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् । विद्वांसौ ॥

वसोः संप्रसारणम् । ६ । ४ । १३१ ॥

वसन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वं षत्वम् । विदुषः । विदु
षा । वसुस्रंस्विति दत्वम् । विद्वद्भ्यामित्यादि । सेदिवान् । सेदिवांसौ । सेदि
वांसः । सेदिवांसम् । अन्तरङ्गोपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते । अ
कृतव्यूहा इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवद्भ्यामित्यादि । सान्त
महत इत्यत्र सान्तसंयोगोपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः । मह
च्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिसौ । सुहिसः । सुहिन्
भ्याम् । सुहिन्सु । ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् ॥

पुंसोऽसुङ् । ७ । १ । ८९ ॥

सर्वनामस्थाने विविक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । व
हुपुंसी इत्यत्र उगितश्चेति ङीबर्थं कृतेन पूजो हुम्सुन्निति प्रत्ययस्योगि
त्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुं
भ्याम् । पुंभिः । पुंसु । ऋदुशनेत्यनङ् । उशना । उशनसौ । उशनसः ॥
अस्य संबुद्धौवाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः ॥ * ॥ हे उशनन् । हे उशन ।
हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अ
नेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्या
मित्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः ।
पिण्डं यस्ते पिण्डयः । पिण्डग्लः । यस्मि ग्लसु अदने ॥

अदस औ सु लोपश्च । ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः सः साविति दस्य
सः । असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकचूकस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥

८२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् । वृद्धिः । अदसोसेरिति मत्वोत्वे । अमू । जसः शी । आहुणः॥

एत ईद्वहुवचने । ८।२।८१ ॥

अदसो दात्परस्यैत ईत्स्यादस्य च मो बद्धर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः ॥

नमुने । ८।२।३॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् । ३ । अमीभिः । अमुष्यै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः॥

नहो धः । ८।२।३४ ॥

नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् णिह प्रीतावित्यस्मादृत्विगादिना किन्निपातनात्तलोपषत्वे । किन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । जश्त्वचत्वे । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युषु । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्वतस्त्रादेशः । चतस्रः २ । चतस्रणाम् । किमः कादेशो टाप् । का । के । काः । सर्वावत् ॥

यः सौ । ७।२।११० ॥

इदमो दस्य यः स्यात्सौ । इदमो मः । इयम् । त्यदाद्यत्वं टाप् । दश्चेति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया । हलि लोपः । आभ्याम् ३ । आभिः । अस्थै । अस्याः । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् ।

हलन्तनपुंसकलिङ्गम् ।

८३

आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । ऋ
 त्विगादिना सृजेः क्तिन् अमागमश्च निपातितः । स्रक् । स्रग् । स्रजौ ।
 स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद्
 यद् एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्शब्दो
 नित्यं बहुवचनान्तः । अमृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ॥

अपोभि । ७ । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः २ । अपाम् । अ
 प्सु । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्यदादिष्विति दृशेः
 क्तिन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट् । त्विङ् ।
 त्विषौ । त्विषः । त्विङ्भ्याम् । त्विट्सु । त्विङ्सु । सह जुषते इति सजूः ।
 सजुषौ । सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्णु । सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वाद्वुत्वम् ।
 आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् । असौ । त्यदाद्यत्वं टाप् ।
 औङ्शी । उत्त्वमत्वे । अमू । अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया ।
 अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः २ ।
 अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

स्वमोर्लुक् दत्वम् । स्वनडुत् । स्वनडुद् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् ।
 स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । दिवउत् । विमलद्यु अहः । अन्तर्व
 तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्व पदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्ताया
 मुत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी ।
 विमलदिवि । अपदादिविधौ किम् । दधिसेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये
 पदत्वमस्येव । कुत्वे तु न । वाः । वारी । अझलन्तत्वान्न नुम् । वारि ।
 चत्वारि । न लुमतेति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे ।
 इमानि ॥ अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः ॥ * ॥ एनत् । एने । एनानि ।

८४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

एनेन । एनयोः २ । ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म । रोऽ
सुपि । अहर्भाति । विभाषा द्विश्योः । अङ्गी । अहनी । अहानि॥

अहन् । ८ । २ । ६८ ॥

अहनित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः
अहोभ्यामित्यादौ रत्वस्त्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते । अहनित्यावर्त्य
नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे ।
दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः । इह हलूङ्यादिलोपे प्रत्यय
लक्षणेनाऽसुपीतिनिषेधाद्रत्वाभावे रुस्तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधा
दीर्घः । संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घा
ङ्गा । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । स्रग्वि । स्रग्विणी ।
स्रग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी । वाग्मीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि ।
बहुर्यमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वम् । सृजेः किनो विधानात् । विश्व
सृडादौ तु न । सृजिदृशोरितिसूत्रे रज्जुसृङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । य
द्वा ब्रश्वादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । स्रगृत्विकृशब्दयो
स्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋजूप्रत्यये
बोध्यः । असृक् । असृग् । असृजी । असृञ्जि । पद्वन्निति वा असन् ।
असानि । असृजा । अस्ना । असृग्भ्याम् । असृग्भ्यामित्यादि । ऊर्क् ।
ऊर्ग् । ऊर्जि । ऊर्जिञ्जि । नरजानां संयोगः ॥ बहूर्जि नुमप्रतिषेधः । अन्त्यात्पू
र्वोवा नुम् ॥ ॥ बहूर्जि । बहूर्ज्जि वा कुलानि । त्यत् । त्यद् । त्ये । त्या
नि । तत् । तद् । ते । तानि । यत् । यद् । ये । यानि । एतत् । एतद् । एते ।
एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यतेः क्तिप् । बेभित् । बेभिद् । बेभिदी ।
शावल्लोपस्य स्थानिवत्वादङ्गलन्तत्वान्न नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् स्व
विधौ स्थानिवत्वाभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकुलानि । चेच्छिदि ।

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेर्चागतिभेदतः ।

हलन्तनपुंसकलिङ्गम् ।

८५

असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

स्वमसुप्सु नव षट् भादौ षट् स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।

षत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥

तथाहि । गामश्चतीति विग्रहे । ऋत्विगादिना क्तिन् । गतौ नलोपः । अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ् । गवाक् । गवाग् । सर्वत्र विभाषेति प्रकृति भावे । गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे । गोक् । गोग् । पूजायां नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् । गोअङ् । गोङ् । अम्यपि एतान्येव नव । औङः शी । भ त्वादच इत्यलोपः । गोची । पूजायां तु । गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोञ्ची । जश्शसोः शिः । शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम् । गवाञ्चि । गोअञ्चि । गोञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा । गवाञ्चा गोञ्चा । गोअञ्चा । गवाग्भ्याम् । गोअग्भ्याम् । गोग्भ्याम् । गवाङ्भ्याम् । गोअङ्भ्याम् । गोङ्भ्याम् । इत्यादि ॥ सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङोः कुगिति कुक् । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोङ्क्षु । गवाङ्षु । गोअङ्षु । गोङ्षु । गवाक्षु । गोअक्षु । गोक्षु । न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चत्वं स्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावपक्षे चयो द्वितीया देशात्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि ५२७ भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥

तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायां तु । तिर्यङ् । तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । यक्त् । यक्ती । यक्न्ति । पद्वन्निति वा यक्न् । यकानि । यक्ता । यक्ता । शक्त् । शक्ती । शक्न्ति । शकानि । शका । शक्ता । ददत् । ददती ॥

वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७९ ॥

८६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने । ददन्ति । ददति । तुदत् ॥

आच्छीनघोर्नुम् । ७।१।८० ॥

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनघोः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् ॥

शपूश्यनोर्नित्यम् । ७।१।८१ ॥

शपूश्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनघोः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति । स्वप् । स्वप् । स्वपी । नित्यात्परादपि नुमः प्राक् अमृन्निति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाम्पिनिरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहानुमेव । स्वम्पि । स्वपा । अपोभि । स्वङ्गाम् । स्वङ्गिः । अर्तिपिबतीत्यादिना धने रुस् । रुत्वम् । धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्विसर्जनीयेति षत्वम् । धनूषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्तिप् । वीरिति दीर्घः । पिपठीः । पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्वाज्जलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्वाभावादजन्तलक्षणोपि नुम् न । पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥

॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् । १।१।३७ ॥

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर, अन्तर, प्रातर, पुनर, सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहि

हलन्तनपुंसकलिङ्गम् ।

८७

सू, अवसू, समया, निकषा, स्वयम्, वथा, नक्तम्, नजू, हेतौ, इद्धा, अ
द्धा, सामि, वतू, “ ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्” सना, सनत्, सनात्, उपधा,
तिरसू, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति,
स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, वि
हायसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथसू, प्रायसू, मुहसू, प्रवा
हुकम्, प्रवाहिका, आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्द्धम्, नमसू, हिरूक्,
धिकू, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ्, आकृतिगणोयम्॥
च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, कु
वित्, नेत्, चेत्, चण्, कञ्चित्, यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकिम्, नकिः,
माङ्, नजू, यावत्, तावत्, त्वै, द्वै, न्वै, रै श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा,
तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथ, सुष्ठु, स्म, आदह, उपसर्गविभक्तिस्वरप्र
तिरूपकाश्च, “ अवदत्तम्. अहंयुः. अस्तिक्षीरा. अ. आ. इ. ई. उ. ऊ.
ए. ऐ. ओ औ” पशु, शुकम्, यथाकथाच, पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे,
भोः, अये, द्य, विषु, एकपदे, युत्, आतः । चादिरप्याकृतिगणः ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ ॥

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्त
व्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शसूपभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अ
म् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिविती । नानाजाविति । तेनेहन । पचतिकल्प
म् । पचतिरूपम् ॥

कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३९ ॥

१ कामम्, प्रकामम्, भूयस्, सांप्रतम्, परमम्, साक्षात्, साचि, सत्यम्, मङ्गसू, आक्षु, सं-
वद्, अवश्यम्, सपदि, बलवत्, प्राडुस्, आविस्, अनिशम्, नित्यम्, नित्यदा, सदा, अजस्रम्,
उषा, रोदसी, ओम्, भूः, भुवः, इविति, इगिति, तरसा, सुष्ठु, डुष्ठु, सु, अद्, कु, अञ्जसा, मिथु,
भाजक्, चिराय । चिररात्राय, चिरस्य, चिरम्, चिरेण, चिरात्, अस्तम्, आनुषक्, अम्रसू, स्था
ने, वरम्, सुदि, वदि, यत्तत्, आहोस्वित्, सीम्, कम्, शुकम्, अनुकम्, शंबद्, व, दिष्टया. च-
टु, चाटु, हुम्, इव, अद्यत्वे, इत्यादि ॥

८८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारंस्मारम् । जीवसे ।
पिबध्यै ॥

क्वातोसुनकसुनः । १ । १ । ४० ॥

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ॥

अधिहरि ॥

अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । अथ वि
हितविशेषणानेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति
तथापि न गौणे । आप्यहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा ।

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥

॥ इत्यव्ययानि ॥

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ॥

अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत् ॥

अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् ।

१ अज, एडक, अश्व, चटक, मूपक, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, विलात, पूर्वापहाण, उ-
त्तरापहाण, कुश्वा, उष्णिहा, देवविशा, ज्येष्ठा, कानिष्ठा मध्यमेति पुंयोगेऽपि, कोकिला जातौ दंष्ट्रा,
एतेऽजादयः ॥ जाकृतिगणोयम् ॥

अव्ययानि

८९

अजायुक्तिर्डीषोडीपश्च बाधनाय । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः
 स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । अत्रहि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् ।
 अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो डीष् प्रा
 मः । बाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथम इति
 डीप् प्राप्ताः ॥ संभ्रंस्त्राजिनषणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ * ॥ संफला । भस्त्रफ
 ला । ऊचापोरितिद्रस्यः ॥ सदच्चाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ * ॥ सत्पुष्पा ।
 प्राक् पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥ * ॥ पुंयोगे तु शू
 द्री । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । कुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा
 कनिष्ठा मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि । मूलान्नजः । * । अ
 मूला ॥

ऋन्नेभ्यो डीप् । कर्त्री । दण्डिनी ॥

उगितश्च । ४ । १ । ६ ॥

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । पचन्ती । भवन्ती । शप्
 श्यनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूत्रेऽज्ग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यश्च
 तेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उरवासत् । क्तिप् । अनिदितामिति नलो
 पः । पर्णध्वत् । अश्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ॥

वनोरच । ४ । १ । ७ ॥

वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् रश्चान्तादेशः । व
 न्निति द्वुनिप्क्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणम् ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स वि
 हितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥ तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि

१ संभ्रंस्त्रासदच्मूलादिति वार्तिकत्रयं डीप्प्रतिषेधार्थं पाककर्णेति सूत्रे पठितमपि फले विशेषा
 भावादत्रैवनिर्दिष्टमतो गणसूत्राणीमानीति न अस्मितव्यम् । एवमेव श्वेताञ्चत्रेश्वेत्यपि वार्तिकद्वयमत्र-
 ज्ञेयं तेन श्वेतफला त्रिफलेत्यपि सिध्यतीति बोध्यम् ।

१०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी ॥ वनो न
हश इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हशन्ताद् धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्ता
न्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः । ओण् अपनयने वनिप् । विङ्
नोरित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुच्वा ॥ बहुव्रीहौ वा ॥ * ॥ बहु
धीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाव् वक्ष्यते ॥

पादन्यतरस्याम् । ४।१।८ ॥

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीब् वा स्यात् । द्विप
दी । द्विपाद् ॥

टावृचि । ४।१।९ ॥

ऋचि वाच्यायां पादन्ताद्वाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा ॥

* न षट्स्वस्रादिभ्यः । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि णा
न्ताषडिति षट्संज्ञां प्रति नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्याऽसिद्धत्वान्नषट्
स्वस्रादिभ्य इति न टाप् ॥

मनः । ४।१।११ ॥

मनन्तान् ङीप् । सीमा । सीमानौ ॥

अनो बहुव्रीहेः । ४।१।१२ ॥

अनन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४।१।१३ ॥

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाव् वा स्यात् । सीमा । सीमे । सीमानौ । दामा ।
दामे । दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा । बहुयज्वे । बहुयज्वानौ ॥

अन उपधालोपिनोन्यतरस्याम् । ४।१।२८ ॥

अनन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पक्षे डाप्निषेधौ ।
बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ । बहुराजे । बहुराजानौ ॥

स्त्रीप्रत्ययाः ।

९९

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः । ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य मा भूत् । कटुका । तपरः किम् । राका । आपिकिम् । कारकः ॥ मामकनरकयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ मामिका । नरान् कायतीति नरिका ॥ त्यक्त्यपोश्च ॥ * ॥ दाक्षिणात्यिका । इह त्यिका ॥

नयासयोः । ७ । ३ । ४५ ॥

यत्तदोरस्येन् स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् । त्यकनश्च निषेधः ॥ * ॥ अधित्यका । उपत्यका ॥ आशिषि वुनश्च न ॥ * जीविका । भवका ॥ उत्तरपदलोपे न ॥ * ॥ देवदत्तिका । देवका ॥ क्षिपकादीनांच ॥ * ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ तारका ज्योतिषि ॥ * ॥ अन्यत्र तारिका ॥ वर्णका तान्तवे ॥ * ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥ वर्तका शकुनौ प्राचाम् ॥ * ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ अष्टका पितृदेवत्ये ॥ * ॥ अष्टिकान्या ॥ सूतिकापुत्रिकावन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह वा अ इति च्छेदः । कात्पूर्वस्याऽकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रेत्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतिका । सूतकेत्यादि ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७ । ३ । ४६ ॥

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे । केण इति द्रस्यः । आर्यका । आर्यिका । चटकका । च

१ क्षिपका, ध्रुवका, चरका, सेवका, करका, चटका, अवका, लहका, अलका, फन्यका, एडका । एते क्षिपकादयः । आकृतिगणोयम् ॥

१२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

टकििका । अतः किम् । सांकाश्ये भवा साङ्काशिका । यकेति किम् । अ
श्विका । स्त्रीप्रत्ययेति किम् । शुभं यातीति शुभंयाः अज्ञाता शुभंयाः शु
भंयिका ॥ धात्वन्तयकोस्तु नित्यम् ॥ * ॥ सुनयिका । सुपाकिका ॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानजपूर्वाणामपि । ७।३।४७ ॥

स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सि
द्धे नजपूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्रायहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य
तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नैत्वम् । अन्तर्वर्तिनीं वि
भक्तिमाश्रित्याऽऽसुप इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमैषका । अद्वके ।
परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि । आतः स्थाने इत्य
नुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणं न तु द्वेषयोरसंभवात् । नाप्यन्येषामव्य
भिचारात् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे
तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम् । एवं
चात्मीयायां स्त्रिका परमस्त्रिकेति नित्यमेवेत्वम् । निर्भस्त्रका । निर्भ
स्त्रिका । एषका । एषिका । कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिके । ए
तिकाः । अजका । अजिका । झका । झिका । द्विके । द्वके । निःस्त्रका
। निःस्त्रिका ॥

अभाषितपुंस्काच्च । ७।३।४८ ॥

एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्गका । गङ्गिका । बहुव्री
हेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता खट्वा अखट्टिका । शै
षिके कपि तु विकल्प एव ॥

आदाचार्याणाम् । ७।३।४९ ॥

पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्कात्तु शुभिका ॥

अनुपसर्जनात् । ४।१।१४ ॥

स्त्रीप्रत्ययाः ।

९३

अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्याअयमेव स्त्री प्रत्ययेषु तदन्तर्विधिं
ज्ञापयति ॥

टिट्ठाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचतयपूठक्ठञ्कञ्क
रपः । ४ । १ । १५ ॥

अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह । बहुकुरुचरा । नदट् नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यासुटो ङित्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति । श्रः शानचः शित्वेन कचिदनुबन्धकार्यं प्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी ॥ ताच्छीलिकेणेऽपि ॥ * ॥ चौरि ॥ नञ्स्मजीककूरुयुंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ स्त्रैणी । पौंस्त्री । शान्तीकी । आढ्यङ्करणी । तरुणी । तलुनी ॥

यञश्च । ४ । १ । १६ ॥

यञन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते ॥

हलस्तद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे । गार्गी ॥ अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप् ॥ * ॥ द्वीपे भवा द्वैप्या । अधिकारग्रहणान्नेह । देवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यञजाविति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः । ४ । १ । १७ ॥

यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः ॥

षः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ॥

१४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात् ॥

आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ७ ।

१।२॥

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धिता
न्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षिद्वौरेति व
क्ष्यमाणोऽङीष् । गार्ग्यायणी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४।१।१८॥

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यजतेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् । लौहि
त्यायनी । कात्यायनी ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । ४।१।१९॥

आभ्यां ष्फः स्यात् । टाप्छीपोरपवादः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौर
व्यायणी । ठक् च मण्डूकादित्यण् । माण्डूकायनी । आसुरेरुपसंख्यान
म् ॥ * ॥ आसुरायणी ॥

वयसि प्रथमे । ४।१।२०॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी ॥ वयस्यचर
म इति वाच्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचि
नौ । अतः किम् । शिशुः । कन्याया न । कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात् ॥

द्विगोः । ४।१।२१॥

अदन्ताद्विगोऽङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात्रिफला । त्र्यनी
कासेना ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि
१।४।१।२२॥

१ गर्गाद्यन्तर्गणो लोहितादिः । कतन्तशब्दे तन्त्रादिना बहुव्रीहिस्तत्पुरुषश्च ।

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

स्त्रीप्रत्ययाः ।

१५

अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्डीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति ।
पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । आर्हीयष्ठक् । अध्यर्द्धेति लुक् । द्वौ विस्तौ
पचति द्विविस्ता । द्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तु द्याढकी । तद्धि
तलुकि किम् । समाहारे पञ्चाश्वी ॥

काण्डान्तात्क्षेत्रे । ४।१।२३ ॥

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाण
मस्या द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः प्रमा
णेलो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । क्षेत्रे किम् । द्विकाण्डी रज्जुः ॥

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४।१।२४ ॥

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्डीब् वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ
प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा ॥

ऊधसोऽनङ् । ५।४।१३१ ।

ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते ङाप्ठी
ब्रुनिषेधेषु प्राप्तेषु ॥

बहुव्रीहेरुधसो डीष् । ४।१।२५ ॥

उधोन्ताद्बहुव्रीहेर्डीष् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोघ्री । स्त्रियां किम् । कु
ण्डोघो धैनुकम् । इहाऽनङपि न । तद्धिधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात् ॥

संख्याऽव्ययादेर्डीप् । ४।१।२६ ॥

डीषोऽपवादः । द्यूघ्री । अत्यूघ्री । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ताअ
त्यूधाः ॥

दामहायनान्ताच्च । ४।१।२७ ॥

संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च डीप् स्यात् । दामान्ते ङाप्प्रति
षेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणा
ऽननुवृत्तेरुद्धामा वडवेत्यत्र ङान्निषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला ॥

९६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङी
ब्रूणत्वं चेष्ट्यते ॥ * ॥ त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र द्विहायना ।
त्रिहायना । चतुर्हायना शाला ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४।१।२९ ॥

अन्नन्ताद्ब्रुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् । सुराङ्गी नाम नगरी । अन्यत्र
पूर्वेण विकल्प एव । वेदेतु शतमूर्ध्नी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्ग
लभेषजाच्च । ४।१।३० ॥

एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथो त इन्द्रः केवली
विंशः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सु
मङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् ।
अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेनलोकेऽसंज्ञायां मामिका ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । ४।१।३२ ॥

एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । ऋन्नेभ्यो ङीप् । गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां
च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्द
स्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुब् नि
पात्यते । पतिवतीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते । अन्तर्वती । पतिवती । प्रत्युदाहर
णं तु । अन्तरस्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४।१।३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन संबन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृ
कयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् ॥

विभाषा सपूर्वस्य । ४।१।३४ ॥

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः ।

स्त्रीप्रत्ययाः ।

९७

गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किं तु तदन्तस्य तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी । दृढपतिः । दृढलपत्नी । दृढलपतिः । अथ दृढलस्य पत्नीति व्यक्ते कथमिति चेत् । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । आचारक्विवन्तात्कर्तरि क्विप् । अस्मिंश्च पक्षे । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयङ्प्रविषये विशेषः । सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री ॥

नित्यं संपत्न्यादिषु । ४ । १ । ३५ ॥

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोपि निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ॥

पूतक्रतोरैच । ४ । १ । ३६ ॥

इयं त्रिसूत्रीपुंयोग एवेष्यते ॥ * ॥ पूतक्रतो स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः पूतक्रतुरेव सा ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १ । ३७ ॥

एषामुदात्त ए आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च । अग्रायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ऋस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः ॥

मनोरौवा । ४ । १ । ३८ ॥

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा ताभ्यां संनियोगशिष्टो ङीप् च । मनोः स्त्री मनावी । मानायी । मनुः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाची योनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । ज्येष्ठ्या च शलल्येति गृ

१ समान, एक, वीर, पिण्ड, श्व, आतृ, भद्र, पुत्र, दासाच्छन्दसि । इति समानादिः ॥

९८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सम् । त्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात्किम् । श्वेता । घृतादी
नां चेत्यन्तोदात्तोयम् । अत इत्येवाशितिः स्त्री ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥
पिशङ्गी । पिशङ्गा ॥ असितपलितयोर्न ॥ * ॥ असिता । पलिता ॥ छन्द
सि क्रमेके ॥ * ॥ असिक्री । पलिक्री ॥ अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किं
तु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव ॥

अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ॥

तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्पदितात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ।
कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ ।
अनुदात्तान्तात्किम् । कृष्णा । कपिला ॥

षिद्वौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ ॥

षिद्वौ गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । नर्तकी । गौरी । अनडुही । अनड्वा
ही ॥ पिप्पल्यादयश्च ॥ ॥ आकृतिगणोयम् ॥

सूर्यतिष्यागस्यमत्स्यानां य उपधायाः । ६ । ४ ।

१९४९ ॥

१ गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, पिङ्गल, हय, गवय, मुकय, ऋष्य, पुट, तूण, दुण, द्रोण, हरिण,
काकण, पटर, उणक, आमलक, कुवल, बिम्ब, वदर, कर्कर, तर्कार, शर्कार, पुष्कर, शिखण्ड,
सलद, शष्काण्ड, सनन्द, सुषम, सुषव, अलिन्द, गडुल, पाण्डश, आढक, आनन्द, अश्वत्थ, सृपाट,
आपञ्चिक, शष्कुल, सूर्म, शूर्प, सूत्र, यूष, यूथ, सूप, पूष, मेय, वल्लक, धातक, सल्लक, मालक,
मालत, साल्वक, वेतस, वृस, अतस, उभय, भृङ्ग, मह, मठ, छेद, पेश, मेद, श्वन्, तक्षन्, अ-
नडुह, अनड्वाह, एषण, केरण, देह, देहल, काकादन, गवादन, तेजन, रजन, लवण, औद्वाहमानि,
गौतम, पारक, अयःस्थूण, भौरिक, भौलिकि, मौलिङ्गि, यान, मेध, आलम्बि, आलजि, आलन्धि,
आलक्षि, केवाल, आपक, आरद, नद, दोद, नोद, मूलाद, शातन, पोतर, पातन, पानद, आस्तरण,
अधिकरण, अधिकार, आग्रहायण, प्रत्यवरोहिन्, सेचन, सुमङ्गलात्संज्ञायाम्, अण्डर, सुन्दर, मङ्ग-
ल, मन्थर, मण्डल, पद, पिण्ड, पितृक, पण्ड, उर्व, गुर्व, शम, शूद, आर्द, ऊद, पाण्ड, भाण्ड, लोहाण्ड,
कदर, कल, कन्दर, तरुण, तलुन, कल्माष, बृहत्, महत्, सोम, सौधर्म, रोहिणीरेवतीनक्षत्रे, चिक-
ल्प, निष्कल, पुष्कल, कटाच्छोणिवचने, पिप्पल्यादयश्च, पिप्पली, हरीतकी, कोशातकी, शमी,
वरी, शरी, पृथिवी, क्रोष्टी, मातामही, पितामही, इति गौरादिः ॥

२ गौराद्यन्तर्गणसूत्रमिदम्.

स्त्रीप्रत्ययाः ।

१९

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः ॥ मत्स्यस्य
ढ्याम् ॥ * ॥ सूर्यागस्ययोश्छे च ङ्यां च ॥ * ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि
यलोप इति वाच्यम् ॥ * ॥ मत्सी । मातरि षिच्चेति षित्वादेव सिद्धे गौरादि
षु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष् । दंष्ट्रा ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुश
कामुककबरादृत्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्य
वर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु । ४।

। १ । ४२ ॥

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् । जान
पदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वादजन्तत्वेन टिड्ढेति ङीप्या
द्युदात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडिदाहे गुरोश्च हल इति
अप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जा
तिलक्षणो ङीष् भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तो ङीष् वि
धीयते नतु नियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणाऽन्या । स्थली अकृत्रि
मा चेत् । स्थलाऽन्या । भाजी श्राणाचेत् । भाजा अन्या । नागी स्थूला
चेत् । नागाऽन्या । गजवाची नाग शब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त
उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् ।
काली वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् नीलाऽन्या । नी
ल्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्य इत्यन् । अनाच्छादनेपि न
सर्वत्र किं तु ॥ नीलादौषधौ ॥ * ॥ नीली ॥ प्राणिनिच ॥ * ॥ नीलीगौः ॥
संज्ञायां वा ॥ * ॥ नीली । नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या ।
कामुकी मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या । कबरी केशानां संनिवेशविशे
षः । कबराऽन्या चित्रेत्यर्थः ॥

शोणात्प्राचाम् । ४ । १ । ४३ ॥

१००

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शोणी । शोणा ॥

वोतो गुणवचनात् । ४।१।४४ ॥

उदन्तादुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्वी । मृदुः । उतः किम् । शुचिः । गुणेति किम् । आखुः ॥ खरुसंयोगोपधान ॥ * ॥ खरुः पतिवरा कन्या । पाण्डुः ।

बङ्गादिभ्यश्च । ४।१।४५ ॥

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बङ्गी । बहुः ॥ कृदिकारादक्तिनः ॥ ॥ रात्रिः । रात्री ॥ सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके ॥ ॥ शकटिः । शकटी । अक्तिन्नर्थात्किम् । अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकाषिहतिषु चेति पद्मावः । पद्धतिः । पद्धती ॥

पुंयोगादाख्यायाम् । ४।१।४८ ॥

या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी ॥ पालकान्तान्न ॥ * ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥ सूर्याद्देवतायां चाप् वाच्यः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् । सूरौ कुन्ती मानुषीयम् ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातु
लाचार्याणामानुक् । ४।१।४९ ॥

एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ॥ हिमाऽरण्ययोर्महत्वे ॥ * ॥ महद्भिर्म हिमा

१ बहु, पद्धति, अङ्गति, अञ्चति, अंहति, शकटि, शक्तिःशस्त्रे, शारि, वारि, राति, राधि, शाधि, अहि, कपि, यष्टि, मुनि, इतःप्राण्यङ्गात्, कृदिकारादक्तिनः, सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके, चण्ड, अराल, रूपण, कमल, विकट, विशाल, विरांकट, भरुज, ध्वज, चन्द्रभागानद्याम्, कन्याण, उदार, पुराण, अहन् ॥ इति बङ्गादिः

हलन्तपुंलिङ्गम्

१०९

नी । अरण्यानी ॥ यवाद्दोषे ॥ * ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥
 ॥*॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ मातुलोपाध्याययोरानुक् वा ॥ * ॥ मा
 तुलानी । मातुली । उपाध्यायानी । उपाध्यायी ॥ या तु स्वयमेवाध्या
 पिका तत्र वा ङीष् वाच्यः ॥ * ॥ उपाध्यायी । उपाध्याया ॥ आचार्या
 दणत्वं च ॥ * ॥ अचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या
 स्वयं व्याख्यात्री ॥ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ * ॥ स्वार्थे । अर्याणी ।
 अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु ।
 अर्या । क्षत्रियी । कथं ब्रह्माणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति क
 र्म्मण्यणू ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ४१९१५० ॥

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती । कचिन्न ।
 धनक्रीता ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ४१९१५१ ॥

करणादेः क्तान्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अभलिप्ती द्यौः ॥

बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ॥ ४१९१५२ ॥

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ जातिपूर्वादिति
 वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन बहुनञ्सुकालसुरवादिपूर्वान्न । ऊरुभिन्नी । नेह ।
 बहुकृता ॥ जातान्तान्न ॥ * ॥ दन्तजाता ॥ पाणिगृहीती भार्यायाम् ॥ * ॥
 पाणिगृहीताऽन्या ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ४१९१५३ ॥

पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती । सुरापीता । अन्तोदात्ता
 त्किम् । वस्त्रच्छन्ना । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेणा
 पि न ङीष् ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ४१९१५४ ॥

१०२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् ।
 केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । सं
 योगोपधात्तु सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् । शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ॥

अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥

सुस्वेदा । द्रवत्वात् । सुज्ञाना । अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला । अप्रा
 णिस्थत्वात् । सुशोफा । विकारजत्वात् ॥

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च ॥

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥

तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥ * ॥ सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्रा
 णिसदृशे स्थितत्वात् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४ । १ । ५५ ॥

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोर्बद्धचूलक्षणो निषेधो बाध्यते पुर
 स्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदासे
 प्राप्ते वचनं मध्येपवादन्यायात् । सहनजूलक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य
 बाधकः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका । इत्यादि । नेह । सहनासिका । अ
 नासिका । अत्र वृत्तिः ॥ अङ्गात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वङ्गी ।
 स्वङ्गेत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संघात्यमिति के चित् ।
 भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ पुच्छाच्च
 ॥ * ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ * ॥ कबरं
 चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ उपमानात्पक्षाच्च
 पुच्छाच्च ॥ * ॥ नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ॥

नक्रौडादिवद्धचः । ४ । १ । ५६ ॥

१ इदं श्लोकवार्तिकम् ॥

२ क्रौड, नख, खुर, गोरंवा, उखा, शिखा, बाल, शफ, धुक, आकृतिगणोयम् । तेन भग,
 गल, घोण, नाल, भुज, गुद, कर, इत्यादि ॥ इति क्रौडादिः ॥

स्त्रीप्रत्ययाः ।

१०३

क्रोडादेर्बद्धचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ॥

सहनञ्जुविद्यमानपूर्वाच्च । ४।१।५७॥

सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा अकेशा । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् । ४।१।५८॥

ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । ताम्रमुखी कन्या ॥

दिक्पूर्वपदान् ङीप् । ४।१।६०॥

दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीवादेशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ॥

वाहः । ४।१।६१॥

वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङीषेवानुवर्तते न ङीप् । दित्य वाट् च मे दित्यौही च मे ॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम् । ४।१।६२॥

इति शब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिश्वी । आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीः ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४।१।६३॥

जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ आकृतिग्रहणा जातिः ॥ अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ॥ लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्यन्तरं कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् । शुक्ला । सकृदित्यादिकिम् । देवदत्ता ॥ गोत्रं च चरणैः सह ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाभ्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं

इदं श्लोकवार्तिकम् ॥

१०४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बङ्गुची । ब्राह्मणीत्यत्र तु शाङ्करवादि
पाठात् ङीना ङीष् बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् ।
बलाका । अयोपधात्किम् । क्षत्रिया ॥ योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनु
ष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ॥ * ॥ हयी । गवयी । मुकयी । हलस्तद्धितस्येति
लोपः । मनुषी । मत्स्यस्य ङ्याम् ॥ * ॥ मत्सी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । ४ । १ ।

। ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् । ओदनपा
की । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवा
ली । ओषधिविशेषे रूढा एते ॥

इतो मनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ॥

ङीष् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं औदमेयी । म
नुष्येति किम् । तित्तिरिः * ॥

ऊङुतः । ४ । १ । ६६ ॥

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरूः ।
कुरुनादिभ्यो ण्यः । तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् । अयोपधात्किम् ।
अध्वर्युः ॥ अप्राणिजातेश्वारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ रज्ज्वादिपर्युदा
सादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्
धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् । प्राणिजातेस्तु कृकवा
कुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ॥

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ॥

स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहुः । संज्ञायां किम् । वृत्तबाहुः ॥

पद्मोश्च । ४ । १ । ६८ ॥

इजउपसंख्यानम् ॥ * सौतंगमी ॥ सौनचिती । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे चातुरार्थक इञ् ॥

स्त्रीप्रत्ययाः ।

१०५

पङ्क्तूः । श्वशुरस्योकाराऽकारलोपश्च चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषो
ऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ॥

उपमानवाचि पूर्वपदमुरुत्तरपदं यत्पातिपादिकं तस्मादूङ् स्यात् । कर
भोरुः ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४ । १ । ७० ॥

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफौ खुरौ ताविव
संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शआद्यच् । लक्षणोरुः । वामोरुः ॥
सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितेन सह सहितौ ऊरु यस्याः सा
संहितोरुः । सहेते इति सहौ ऊरु यस्याः सा सहोरुः । यद्वा । विद्यमान
वचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥

संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२ ॥

कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कद्रूः । कमण्डलूः । सं
ज्ञायां किम् । कद्रुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोर्थं वचनम् ॥

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । ४ । १ । ७३ ॥

शार्ङ्गरवादेरञो योकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शार्ङ्ग
रवी । बैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसू
त्रम् । नारी ॥

यङश्चाप् । ४ । १ । ७४ ॥

यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् । उयङ्प्यङोः सामान्यग्रहणम् । आम्ब
ष्ठ्या । कारीषगन्ध्या ॥ षाद्यञश्चाप् वाच्यः ॥ * ॥ पौतिमाण्या ॥

१ शार्ङ्गरव, कापठव, गौगुलव, ब्राह्मण, गौतम, कामण्डलेय, ब्राह्मणकृतेय, आतिथेय, आनि-
धेय, आशोकेय, वात्स्यायन, मौञ्जायन, कैकसेय, काप्य, शैव्य, एहि, पर्येहि, आश्मरथ्य, ओद-
पान, अराल, चण्डाल, वतण्ड, भोगवदगौरिमतोः संज्ञायां घादिपुनित्यङ्गस्वार्थम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥
इति शार्ङ्गरवादिः ॥ पुत्रशब्दोप्यत्र पठ्यते तेन पुत्री शैलपुत्रीत्यपिसिद्धम् ॥

१०६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

आवट्याच्च । ४।१।७५॥

अस्माच्चाप् स्यात् । यजश्चेतिङीपोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः ।

आवट्या ॥

तद्धिताः । ४।१।७६॥

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोयम् ॥

यूनस्तिः । ४।१।७७॥

युवन्शब्दान्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवा
नो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।

। २।३।४६॥

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रा
तिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् ।
उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्ग नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदि
कार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य ।
तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं
तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण
विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति
विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्रा
प्तौ वचनम् ॥

संबोधने च । २।३।४७॥

इह प्रथमा स्यात् । हे राम ॥

विभक्त्यर्थाः ।

१०७

कारके । १ । ४ । २३ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ ॥

कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् ।
माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्तुः । तमब्रूहणं किम् ।
पयसा ओदनं भुङ्क्ते । कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् ।
अन्यथागेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ॥

अनभिहिते । २ । ३ । ११ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मणि
प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृतद्धितस
मासैः । तिङ् । हरिः सेव्यते । कृत् । लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः । शतेन
क्रीतः शत्यः । समासः । प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः । क्वचिन्निपाते
नाभिधानम् । यथा । विषवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् । सांप्रतमि
त्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । या
मं गच्छन् तृणं स्पृशति । ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुस्त्राचूपचूदण्डूरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीलकृष्णहाम् ।

१०८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

दुहादीनां द्वादशादीनां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते त
 देवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं या
 चते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान्
 शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्वि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षम
 वचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्त
 म् । सुधां क्षीरनिधिं मश्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां न
 यति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसु
 धाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । कारकं किम् । मा
 णवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो
 भावो गन्तव्योध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥ * ॥ कुरून् स्वपिति । मा
 समास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि
 कर्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ
 कर्म स्यात् ।

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयच्चाभृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् । गम
 यति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुङ्क्ते । गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णु
 मित्रः ॥ नीवद्योर्न ॥ * ॥ नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ॥ नियन्तृक
 र्वकस्य वहेरनिषेधः ॥ * ॥ वाहयति रथं वाहान् सूतः ॥ आदिखाद्योर्न ॥
 ॥ * ॥ आदयति खादयति वाऽन्नं बटुना ॥ भक्षेरहिसार्थस्य न ॥ * ॥ भ
 क्षयत्यन्नं बटुना । अहिसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् ॥

विभक्त्यर्थाः ।

१०९

जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ जल्पयति भाषयति पुत्रं देवदत्तः ।

दृशेश्च ॥ * ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन ।

शब्दायतेर्न ॥ * ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेत्राकर्मकाः । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ॥

लृक्कोरन्यतरस्याम् । १।४।५३ ॥

लृक्कोरणौ कर्ता स णौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् ॥ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् ॥ * ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म । १।४।४६ ॥

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥

अभिनिविशश्च । १।४।४७ ॥

अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकपुस्त्याऽन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ॥

उपान्वध्याङ्वसः । १।४।४८ ॥

उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ॥ अभुक्त्यर्थस्य न ॥ * ॥ वने उपवसति ॥ उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाग्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ * ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाऽभ

११०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

क्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् ॥ अ
 भितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि ॥ * ॥ अभितः कृष्णम् । परितः
 कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लंकाम् । हा कृष्णाऽभक्तम् । तस्य शो
 च्यते इत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किं चित् ॥

अन्तराऽन्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ॥

आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं
 न सुखम् ॥

कर्मप्रवचनीयाः १ । ४ । ८३ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥

लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८५ ॥

एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं
 वर्षणमित्यर्थः । परापि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्थंभूतेत्यादि
 नासिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ॥

तृतीयार्थे । १ । ४ । ८५ ॥

अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह
 संबद्धेत्यर्थः ॥ षिञ् बन्धने क्तः ॥

हीने । १ । ४ । ८६ ॥

हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः ॥

उपोऽधिके च । १ । ४ । ८७ ॥

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके सप्तमी
 वक्ष्यते । हीने उप हरिं सुराः ॥

विभक्त्यर्थाः ।

१११

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ।

१।४।१०॥

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे वृक्षं प्रति प
र्यनुवा विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूताख्याने । भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा ।
भागे लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायां वृक्षंवृक्षं प्र
ति पर्यनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । एषुकिम् । परिषि
ञ्चति ॥

अभिरभागे । १।४।११॥

भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरि
मभि । देवदेवमभि सिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ।

अधिपरी अनर्थकौ । १।४।१२॥

उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञाबा
धाद्गतिर्गताविति निघातो न ॥

सुःपुजायाम् । १।४।१४॥

सु सिक्तम् । सु स्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् । सुषिक्तं
किंवात्र । क्षेपोयम् ॥

अतिरतिक्रणो च । १।४।१५॥

अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान्
कृष्णः ॥

अपिःपदार्थसंभावना ऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु

१।४।१६॥

एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न
षः । संभावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं

११२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे । इयमेव ह्यपि ब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते सर्पिषो बिन्दुना यो गो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । धिग्देवदत्तमपि स्तुयादृषलम् । गृही । अपि सिञ्च अपि स्तुहि । समुच्चये ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥

इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्यद्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोर्थः कर्ता स्यात् ॥

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमप्यहणं किम् । गङ्गायां घोषः ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो बाली ॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । सुखे न दुःखेन वा यातीत्यादि ॥

दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ॥

दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वादी व्यति ॥

अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥

विभक्त्यर्थाः ।

११३

अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अङ्गा क्रोशेन वानुवाको धीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने । २।३।१९॥

सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकं सार्द्धं समं योगेऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया । दृष्टोयूनेत्यादिनिर्देशात् ॥

येनाङ्गविकारः । २।३।२० ॥

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्षणा काणः । अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् । अक्षिकाणमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे । २।३।२१॥

कं चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटा ज्ञाप्य तापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥

संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि । २।३।२२ ॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा सं जानीते ॥

हेतौ । २।३।२३॥

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः । इहसाधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेनशतेन वत्सान्पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे

११४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तृतीया ॥ * ॥ दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् । १।४।३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥

चतुर्थी संप्रदाने । २।३।१३ ॥

विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् ॥ * ॥ पत्ये शेते ॥ कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १।४।३३ ॥

रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघद्गुडस्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः । १।४।३४ ॥

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते कुते तिष्ठते शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

धारेरुत्तमर्णः । १।४।३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

स्पृहेरीप्सितः । १।४।३६ ॥

स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षा यां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ॥

क्रुधद्गुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १।४।३७ ॥

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रु

विभक्त्यर्थाः ।

११५

ध्यति । द्रुसति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किप् । भार्यामी
र्ष्यति । मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽ
क्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव
गृह्यन्ते । अतो विशेषणं सामान्येन यं प्रति कोप इति ॥

क्रुधद्रुहोरुपस्टृष्टयोः कर्म । १।४।३८ ॥

सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रु
ध्यति अभिद्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः । १।४।३९ ॥

एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृ
ष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता । १।४।४० ॥

आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदा
नं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति । आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति
प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च । १।४।४१ ॥

आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रे
नुगृणाति प्रतिगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् । १।४।४४ ॥

नियतकालं श्रुत्यास्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी वा
ध्या ॥ * ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥ कृपिसंपद्यमाने च ॥ * ॥ भक्तिर्ज्ञा
नाय कल्पते संपद्यते जायते इत्यादि ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ * ॥ वां
ताय कपिला विद्युत् ॥ हितयोगे च ॥ * ॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥

१ वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दर्शिकाय सिता भवेत् ॥
इति भाष्योक्तं श्लोकवार्तिकम् ॥

११६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २ । ३ । १४ ॥

क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमः कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् । २ । ३ । १५ ॥

भाववचनाश्चेतिसूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं वषट्योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तेः कारकाविभक्तिर्बलीयसी ॥ * ॥ नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभवादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामगौरिते निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । वषट् इन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ॥

प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्ये ॥ अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकाऽन्धशुकभृगालवर्जेष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ तेन न त्वां नावमन्त्रं मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि । २ । ३ । १८ ॥

विभक्त्यर्थाः ।

११७

अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायां किम् । मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठिते ऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १।४।२४॥

अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ॥

अपादाने पञ्चमी । २।३।२८॥

ग्रामादायाति । धावतोश्वात्पतति । कारकं किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ पापाज्जुगुप्सते विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः । १।४।३५॥

भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोरादू बिभेति । चोरान्नायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये बिभेति त्रायते वा ॥

पराजेरसोढः । १।४।२६॥

पराजेः प्रयोगेऽसंश्लोर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ॥

वारणार्थानामीप्सितः । १।४।२७॥

प्रवृत्तिविघातोवारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोर्थोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् । यवेभ्यो गां वारयतिक्षेत्रे ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १।४।२८॥

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्मिलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् । चौरान्न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

११८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २९ ॥

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते ।
उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रका
शत इत्यर्थः ॥ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥ ॥ प्रासादात्प्रेक्षते आसना
त्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराजिकेति ।
श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । क
स्मात्त्वं नद्याः ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी । तद्युक्तादध्वनः प्रथ
मासप्तम्यौ । कालात्सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥ वनाद् ग्रामो योजनं यो
जने वा । कार्तिक्या आयहायणी मासे ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्छब्दाऽञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । २ ।

१३ । २६ ॥

एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चा
र्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् ।
पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना
योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न । तस्य
परमाश्रेष्ठितमिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्छब्दत्वे
ऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीं बाधितुं पृथग् ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् ।
आच् । दक्षिणा ग्रामात् । आहि । दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमी
तिसूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी । भवा

विभक्त्यर्थाः ।

११९

त्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरिवहिरितिसमासविधानाज्ज्ञा
पकाद्वहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्वहिः ॥

अपपरी वर्जने । १ । ४ । ८८ ॥

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ॥

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८९ ॥

आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ॥

एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः परि हरेः संसा
रः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः । आसक
लाद्वल्ल ॥

प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ९२ ॥

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । २ । ३ । ११ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्यति । तिले
भ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥

अकर्तर्युणे पञ्चमी । २ । ३ । २५ ॥

कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्वद्धः । अकर्तरि
किम् । शतेनबन्धितः ॥

विभाषागुणेऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २६ ॥

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गु
णे किम् धनेनकुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति
योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽ
नुपलब्धेः ॥

१२०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २।३।३२॥

एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थं पञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्तते । पृथग् रामेण । रामात् । रामं वा । एवं विना नाना ॥

करणे च स्तोकाल्पकच्छ्रुतिपयस्यासत्त्ववचनस्य

। २।३।३३॥

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २।३।३५॥

एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह । दूरः पन्थाः ॥

षष्ठी शेषे । २।३।५०॥

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्फुरते । भजे शंभोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २।३।२६॥

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनामस्तृतीया च । २।३।२७॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्या

विभक्त्यर्थाः ।

१२१

दि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्व
नाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय
निमित्तायेत्यादि ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । २।३।३० ॥

एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य
दक्षिणतः । पुरः पुरस्तात् । उपरि उपरिष्ठात् ॥

एनपा द्वितीया । २।३।३१ ॥

एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि । द
क्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ।

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २।३।३४ ॥

एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ॥

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे । २।३।५१ ॥

ज्ञानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो
ज्ञानम् ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि । २।३।५२ ॥

एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषोदयनमी
शनं वा ॥

रुजः प्रतियत्ने । २।३।५३ ॥

रुजः कर्मणि शेषे षष्ठी गुणाधाने । एधोदकस्योपस्करणम् ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । २।३।५४ ॥

भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ।
चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम् ॥ * ॥ रोगस्य चौर
ज्वरः । चौरसंतापो वा । रोगकर्तृकचौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ॥

१२२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ॥

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथनम् । आशिषीति किम् । माणवकनाथनम् । तत्संबन्धिनी याञ्जेत्यर्थः ॥

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । २ । ३ ।

५६ ॥

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहननम् । प्रहणनं वा । नट अवस्यन्दने चुरारिः । चौरस्योन्नाटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् । धानापेषणम् ॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥

शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्या र्थता । शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ॥

दिवस्तदर्थस्य । २ । ३ । ५८ ॥

द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ॥

विभाषोपसर्गे । २ । ३ । ५९ ॥

पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने । २ । २ । ६१ ॥

देवतासंप्रदानकेर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ॥

रुत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ॥

विभक्त्यर्थाः ।

१२३

कत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्चरु
त्वोद्गो भोजनम् । द्विरन्हो भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्त्यध्ययनम् ॥

कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥

कथोगे कर्तर कर्मणि च षष्ठा स्यात् । कृष्णस्य कृतः । जगतः कर्ता
कृष्णः ॥ गुणकर्मणि वेप्यते ॥ * ॥ नेताऽश्वस्य सुघ्नं सुघ्नस्य वा । कृति
किम् । तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वीकटम् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठा स्यात् । आश्वर्यो ग
वां दोहोऽगोपेन ॥ स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः ॥ * ॥ भेदिका
बिभित्ता वा रुद्रस्य जगतः ॥ शेषेविभाषा ॥ * ॥ स्त्रीप्रत्ययइत्येके । वि
चित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति ।
शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥

क्तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥

वर्त्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । नलोकेतिनिषेधस्याऽपवादः ।
राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ॥

अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ॥

क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् । २ । ३ । ६९ ॥

एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशः । कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टि हरिः ।
उ । हरिं दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक् । दैत्यान् घातुको हरिः ॥ कमेर
निषेधः ॥ * ॥ लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तु
म् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थाः । ईषत्करः
प्रपञ्चो हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्याऽऽतृ
नो नकारात् । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः ।

१२४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शतृ । वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् ॥ द्विषः शतुर्वा ॥ * ॥ मुरस्य मुरं
वा द्विषन् । सर्वो यं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्रा
ह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमण्ययोः । २ । ३ । ७० ॥

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः
पालकोऽवतरति । व्रजंगामी । शतंदायी ॥

कृत्यानां कर्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥

षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् । गेयोमा
णवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र यो
गो विभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्या
व्रजं गावः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा । उक्तोर्थः ॥

तुल्यार्थे रतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ ।

१३ । ७२ ॥

तुल्यार्थेयोगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृ
ष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ।

१२ । ३ । ७३ ॥

एतदर्थेयोगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी । आशिषि । आयुष्यं चिरंजीवि
तं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं
अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । आशिषि किम् । देवदत्तस्यायु
ष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्वतरो न
पठनीयः ॥

१ अत्र व्रजंगमीत्यपि पाठः ।

विभक्त्यर्थाः ।

१२५

आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् ॥

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारादूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ तस्ये न्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ * ॥ साधुः रुष्णो मातरि । असाधुर्मातुले ॥ निमित्तात्कर्मयोगे ॥ * ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगः समवायात्मकः ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥

हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थम् । सीमाण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ॥

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुःसमाना सु गतः ॥ अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ॥ * ॥ सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्त स्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ॥

षष्ठी चानादरे । २ । ३ । ३८ ॥

अनादराऽधिके भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्रावाजी त् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्यस्तवानित्यर्थः ॥

१२६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ।

॥ २।३।३९ ॥

एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् । २।३।४० ॥

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येण । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिदूजने हरिदूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तोगौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥

यतश्च निर्धारणम् । २।३।४१ ॥

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥

पञ्चमीविभक्ते २।३।४२ ॥

विभागो विभक्तं निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २।३।४३ ॥

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । २।३।४४ ॥

विभक्त्यर्थाः ।

१२७

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा
हरौ वा ॥

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ॥

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्त
मानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । मूलेनावाहयेद्वेवीं श्रवणेन विसर्ज
येत् । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम् । पुष्ये शनिः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ॥

शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्तायं
द्यहे द्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोयं क्रोशे
क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्तयोर्मध्येऽयं देशः । अधिकशब्देन
योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते । तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च
सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाऽधिको हरिः ॥

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ९७ ॥

स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । २ । ३ । ९ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उपपरार्धे हरेर्गुणाः । परा
र्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि
भुवि रामः । अधिरामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति संमासपक्षे तु रामाधीना ।
अषडक्षेत्यादिना स्वः ॥

विभाषा कृञि । १ । ४ । ९८ ॥

अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादाश्वरार्थे । यदत्र मामधिकरिष्य
ति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अंगतित्वा
त्तिष्ठिचोदात्तवतीतिनिघातो न ॥

॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

१२८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

समर्थः पदविधिः । २।१।१॥

पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥

प्राक्कडारात्समासः । २।१।३॥

कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

सहसुपा । २।१।४॥

सहेति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभाग
 स्पेष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः स च छन्दस्येव ।
 पर्यभूषत् । अनुव्यचलत् ॥

सुपा । २।१।४॥

सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । २।४।७१॥

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतश
 ब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ॥ इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च ॥
 ॥*॥ जीमूतस्येव ॥

अव्ययीभावः । २।१।५॥

अधिकारोऽयम् ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धयर्थाभावात्
 यासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्य
 सादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २।१।६॥

अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सो
 ऽव्ययीभावः ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १।२।४३॥

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥

अव्ययीभावः समासः ।

उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ ॥

समास उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ।

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १४४ ॥

विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनं निपातं न तु तस्य पूर्व
निपातः ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ ।

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदा प्रातिपदिक
ऋत्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् ॥

नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमी विना अमादेशश्च
स्यात् । दिशयोर्मध्यमपदिशम् । क्लीबेव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्
स्त्रियामित्यमरः ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् । अपदिश
म् । अपदिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमि
त्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु
वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् ।
हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि डि अधि इत्य
लौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसाम
र्थ्यात्सप्तमी ॥

अव्ययीभावश्च । १ । ४ । ९८ ॥

अयं नपुंसकं स्यात् । ऋत्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । गोपायतीति गाः

१२०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृ
म् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः
भित्तः परितः, अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां
समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः । मक्षि
काणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः ।
निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इति हरि । वि
ज्जोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चात् स्तं
स्यत इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि य
थार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् ।
प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीया
गर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । व
क्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदि
तिविपहे ॥

अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ॥

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वा
कम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गु
णभूतेषु सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धे
राधिक्यं समृद्धिः । अनुरूपमात्मभावः संपत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य
सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते अग्नि
ग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥

यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ॥

असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः ।
हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन सादृश्ये इति वा यथार्थ इति वा
प्राप्तं निषिध्यते ॥

अव्ययीभावः समासः ।

१३१

यावदवधारणे । २।१।८॥

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् ॥

सुप् प्रतिना मात्रार्थे । २।११॥

शाकस्य लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे । दक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिण । १११० ॥

द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । विपरीतं द्यूतं अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ॥

विभाषा । २।१।११॥

अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप् सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकात् ॥

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या । २।१।१२॥

अपविष्णु संसारः । अपविष्णोः । परिविष्णु । परिविष्णोः । बहिर्वनम् । बहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् ॥

आङ्मर्यादाभिविध्योः । २।१।१३॥

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः । आमुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः । आबालेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । २।१।१४॥

आभिमुख्यद्योतकावभिप्रति चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्निलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्नि प्रति ॥

अनुर्यत्समया । २।१।१५॥

यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ॥

१३२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

यस्य चायामः । २।१।१६ ॥

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वा
राणासी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ॥

तिष्ठदुप्रभृतीनि च । २।१।१७ ॥

एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्बोहनकालः
आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २।१।१८ ॥

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते ।
पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानया गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् ।
महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ॥

संख्या वंशेन । २।१।१९ ॥

वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह
संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ । द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि ।
विद्या तद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च । २।१।२० ॥

नदीभिः संख्याप्राग्वत् ॥ समाहोरेचायमिष्यते ॥*॥ सप्तगङ्गम् । द्विय
मुनम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २।१।२१ ॥

अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् ॥
विभाषाधिकारेपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं
मदेशः । लोहितगङ्गम् ॥

१ तिष्ठद्बु, बहद्बु, आयतीगवम्, खलेयवम्, खलेबुसम्, लूनयवम्, लूनमानयवम्, पूतयव-
हम्, पूयमानयवम्, संतृप्तयवम्, संक्रियमाणयवम्, संतृप्तबुसम्, संक्रियमाणबुसम्, समभूभिः, समपदा-
प्रानम्, विषमम्, दुःषमम्, निःषमम्, अपसमम्, आयतीसमम्, पापसमम्, पुण्यसमम्, प्राक्-
म, परषम, प्रमृगम्, प्रदक्षिणम्, संप्रति, असंप्रति, इच् ॥ इति तिष्ठद्गवादिः ॥

अव्ययीभावः समासः ।

१३३३५

समासान्ताः । ५।४।६८ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५।४।१०७ ॥ दः ।

शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपश
 रदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् ।
 हिमवत् । अनडुह् । दिशू । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । तद् । यद् ।
 कियत् । जराया जरस् च । उपजरसम् । पतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । यस्ये
 ति च । प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्या
 दव्ययीभावः । परोक्षे लिङिति निपातनात्परस्यौकारादेशः । परोक्षम् ।
 परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्शाआद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥

ना
ना

अनश्च । ५।४।१०८ ॥

अनन्तादव्ययीभावाद्वाच् स्यात् ॥

नस्तद्धिते । ६।४।१४४ ॥

चान्तस्य भस्य ढेलीपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यस्सम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५।४।१०९ ॥

अनन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाद्वाच् वा स्यात् । उपचर्मम् । उप
 चर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५।४।११० ॥

वा टच् स्यात् । उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि
 उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

हरि

म॥

झयः । ५।४।११२ ॥

गवेषा

१ शरद्, विपाश्, अनस्, मनस्, उपानह्, अनडुह्, दिव्, हिमवत्, हिरूक्,
 दृश्, विश्, चेतस्, चतुर्, तद्, यद्, कियत्, जराया जरश्च, प्रतिपर
 यिन्, ॥ इति शरदादिः ॥

सद्, दिशूत्या
योऽक्ष्णः,

१३४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

झयन्तादव्ययीभावाद्दृज्वा उपसमिधम् । उपसमित् ॥

गिरेश्च सेनकस्य । ५ । ४ । ११३ ॥

गिर्यन्तादव्ययीभावाद्दृच् वा स्यात् । सेनकमहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥

॥ इत्यव्ययीभावः ॥

तत्पुरुषः । २ । १ । २४

अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहे

द्विगुश्च । २ । १ । २४

५. द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ॥

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ ।

१ । १ । २४ ॥

द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः ॥ गम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ॥

स्वयं क्तेन । २ । १ । २५ ॥

द्वितीयेति न सम्बध्यतेऽयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्याऽपत्यं स्वायंकृतिः ॥

खट्वाक्षेपे । २ । १ । २६ ॥

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निर्याम् । खट्वाखट्वा जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥

सामि । २ । १ । २७ ॥

तत्पुरुषः समासः ।

१३५

सामिकृतम् ॥

कालाः । २ । १ । २८ ॥

क्तेनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः ।
मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ ॥

काला इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ॥

तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेना
र्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः । शङ्कुलाखण्डः । धान्येना
र्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्षणा काणः ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । २ ।

१ । १ । ३१ ॥

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे ।
माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुड
मिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्याऽपि ग्रहणम् । मिश्रं
चानुपसर्गमसन्धावित्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः ॥ अवर
स्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मासेनावरो मासावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरि
त्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥
॥ * ॥ नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतावेषा
तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्या
दौ न । कृता किम् । काष्ठैः पचतितराम् ॥

१३६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कृत्यैरधिकार्थवचने। २।१।३३ ॥

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृ
तीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी ॥

अन्नेन व्यञ्जनम्। २।१।३४ ॥

संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योद
नः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम्। २।१।३५ ॥

गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। २।१।३६ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तद
र्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु-यू
पदारु । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ॥ अर्थेन
नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ द्विजायायं द्विजार्थः
सूपः । द्विजार्था यवागूं । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुख
म् । गोरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन। २।१।३७ ॥

चौराद्रयं चोरभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् ॥ * ॥ एक
भीतः ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः। २।१।३८ ॥

एतैः सहाल्यं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापो
ढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादात्प
तितः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थरुद्धाणि क्तेन। २।१।३९ ॥

तत्पुरुषः समासः ।

१३७

स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः ।
दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्य
लुक् ॥

षष्ठी । २ । २ । ८ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥

याजकादिभिश्च । २ । २ । ९ ॥

एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् ।
ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ॥ गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । न निर्धारण इति पूरण
गुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः । सर्वश्वेतः । सर्वेषां
महत्तरः । सर्वमहान् ॥

कृद्योगा षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् ॥ * ॥ इध्मस्य ब्रश्चनः इध्मब्रश्चनः ॥

न निर्धारणे । २ । २ । १० ॥

निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ प्रतिपदवि
धाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् ॥ * ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन

२ । २ । ११ ॥

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां षष्ठः । गुणे ।
काकस्य काण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति
विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः । तदशिष्यं
संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्धमित्यादि सिद्ध
म् । सुहितार्थास्तृप्तार्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव ।

१ याजक, पूजक, परिचारक, परिषेचक, परिषेपक, स्नापक, अध्यापक, उत्सादक, उद्वर्तक,
गोतृ, भर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, ॥ इति याजकादिः ॥

१८

(तृतीया समासः)

(फिलोसोफोसः)

इति पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन

१३८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति । रक्षितः । तव्य । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यतातु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे । तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न । गोर्धेनोरित्यादिषु षोडशयुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्धाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोप्यनेन वार्यते ॥

क्तेन च पूजायाम् । २।२।१२॥

मतिबुद्धीतिसूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीया न्तस्य समासः ॥

अधिकरणवाचिना च । २।२।१३॥

क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ॥

कर्मणि च । २।२।१४॥

उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्वर्यो गवां दोहो ऽगोपेन ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि । २।२।१५॥

कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओद्गनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थं भर्तृ शब्दस्य याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः ॥

कर्तरि च । २।२।१६॥

कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्मषष्ठ्या अभावात् ॥

तत्पुरुषः समासः ।

१३९

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायां दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीतिनिषेधे प्राप्ते वचनम् ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । २ । २ । १८ ॥

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः ॥ एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोप्येकदेशोक्ता समस्यते संख्याविसायेति ज्ञापकात् । मध्याङ्गः । सायाङ्गः । केचित्तु सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वङ्गैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥

अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ॥

समांशवाच्यार्धशब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् ॥ * ॥ एकदेशिसमासत्रिषयकोयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वी इत्यादि सिध्यति । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । क्लीबे किम् । ग्रामार्धः । द्वयैक्य एव । अर्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् पूरणगुणेतिनिषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥

पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः ।

१४०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयाया अ इति छित्त्वा अकारोपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ॥

कालाः परिमाणिना । २।२।५॥

परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । द्यहजातः । द्वयोरङ्गोः समाहारो द्यहः । द्यहो जातस्येति विग्रहे ॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्यङ्गजातः । अङ्गोऽङ्ग इति वक्ष्यमाणोऽङ्गदेशः । पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहारइति निषेधः ॥

सप्तमी शौण्डैः । २।१।४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोत्र पठ्यते । अव्युत्तरपदादितिखः । ईश्वराधीनः ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च । २।१।४१॥

एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । २।१।४२ ॥

ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकइत्यर्थः ॥

कृत्यैर्ऋणे । २।१।४३ ॥

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यकोमांसे देयमृणमाऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्ने गेयं सोम ॥

संज्ञायाम् । २।१।४४ ॥

१ शौण्ड, धूर्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर, अधि, पदु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण ॥ इति शौण्डादिः ॥

तत्पुरुषः समासः ।

१४१

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासो
यम् । अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः । २।१।४५ ॥

अङ्गो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः कान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्निकतमा
अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अङ्गि दृष्टम् ॥

तत्र । २।१।४६ ॥

तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं कान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ॥

क्षेपे । २।१।४७ ॥

सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्ते नकुलस्थितं त एतत् ॥

पात्रेसमितादयश्च । २।१।४८ ॥

एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव संगताः न तु
कार्ये । गेहेश्वरः । गेहेनदी । आकृतिगणोयम् । चकारोऽवधाराणार्थः । ते
नैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिक
रणेन । २।१।४९ ॥

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्द
स्य दिक्संख्ये संज्ञायामितिनियमबाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः
स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरनैयायिकाः । पुराणमीमां
सकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २।१।५० ॥

१ पात्रेसमिताः, पात्रेबहुलाः, उदुम्बरकृमिः, कूपकच्छपः, अवटकच्छपः, उदुम्बरमशकः,
कूपमण्डूकः, कुम्भमण्डूकः, उदपानमण्डूकः, नगरकाकः, नगरवायसः, मातरिपुरुषः, पिण्डीश्वरः,
पितरिश्वरः, गेहेश्वरः, गेहेनदी, गेहेविजिती, गेहेव्याडः, गेहेमेही, गेहेदाही, गेहेदृप्तः, गेहेधृष्टः, गर्भेतृप्तः,
आखनिकवकः, गोष्ठेश्वरः, गोष्ठेविजिती, गोष्ठेक्षेत्री, गोष्ठेपटुः, गोष्ठेपण्डितः, गोष्ठेप्रगल्भः, कर्णेतिरि
दिरा, कर्णेचुरुचुरा, ॥ इति पात्रेसमितादिराकृतिगणः ॥

१४२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । समर्पयः । नेह । उत्तरा दक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥

तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ज इति जः ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ॥ * ॥ आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्तिनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे । षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ ववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥ * ॥

गोरद्धितलुकि । ५ । ४ । ९२ ॥

गोन्नात्तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवधनः ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ॥

तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ॥

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । ११ ॥

द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः । मीमांसकदुर्द्वन्द्वः ॥

पापाणके कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ॥

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

तत्पुरुषः समासः ।

१४३

उपमानानि सामान्यवचनैः । २।१।५५॥

घन इव श्यामो घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशो लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २।१।५६॥

उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २।१।५७॥

भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् कचिन्नित्यम् । कृष्णसर्पः कचिन्न । रामो जामदग्न्यः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीर्य

। २।१।५८॥

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः । अपरस्यार्थे पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्थः । कथमेकवीर इति । पूर्वकालैकेतिबाधित्वा परत्वादेनेन समासे वरैक इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २।१।५९॥

१ व्याघ्र, सिंह, ऋक्ष, ऋषभ, चन्दन, वृक्ष, वृष, वराह, हस्तिन, तरु, पृषत्, पुण्डरीक, पलाश, कितव ॥ इति व्याघ्रादिराकृतिगणः । तेन घनश्यामः, नृसोमः, मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्र इत्यादि सिद्धम् ॥

२ श्रेणी, एक, पूग, मुकुन्द, राशि, विषय, निचय, निधान, पर, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रवण, वदान्य, अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पदु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, रूपण ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

३ कृत, मित, भूत, मत, उक्त, समानाज्ञात, समाम्नात, समारख्यात, संभावित, अवधारित, निराकृत, अवकल्पित, उपकृत, उपाकृत ॥ इति कृतादिराकृति गणः ॥ तेन दृष्ट, कलित, दलित, उदाहृत, विश्रुत, उदित । एते ज्ञेयाः ॥

१४४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः
श्रेणीकृताः ॥

केन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २११६० ॥

नञ् विशिष्टेन कान्तेनानञ् कान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृ
ताकृतम् ॥ शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ॥* ॥
शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ २११६१ ॥

सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन महत आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः
किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ॥

वन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ २११६२ ॥

गोवन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं
वचनम् ।

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ २११६३ ॥

कतरकठः । कतरकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् ॥

किं क्षेपे ॥ २११६४ ॥

कुत्सितो राजा किराजा । यो न रक्षति ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणी

प्रवृत्तश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ २११६५ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ११२१४२ ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६१३१४२ ॥

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊढभावो यस्मिं

३ शाकपार्थिव, कुतपसौश्रुत, अजातौल्वलि, ॥ आकृतिगणोपयम् ॥ तेन, कृतापकृत, भुक्तवि-
भुक्त, पीतविपीत, गतप्रत्यागत, यातानुयात, क्रयाक्रयिक, पुढापुढिका, फलाफलिका, मनोन्मानि
का ॥ इत्यादि द्वेयाः ॥

तत्पुरुषः समासः ।

१४५

स्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महान
वमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधोदेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः
कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । सौम
भार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया पाचकदेशी
येत्यादि । इभपोटा । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः ।
उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता । गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूतिका । गो
धेनुः । वशा वन्ध्या । गोवशा । वेहद्गर्भघातिनी । गोवेहत् । बष्कयणी त
रुणवत्सा । गोबष्कयी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यक्षः । कठ
धूर्तः ॥

प्रशंसावचनैश्च । २।१।६६॥

एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमर्चिका । गोप्रकाण्ड
म् । गवोदूधः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलि
ङ्गा न तु विशेष्यनि घ्नाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः । २।१।६७॥

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोपि स
मस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवज
रती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपालम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् ॥

रुत्यतुल्याख्या अजात्या । २।१।६८॥

भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्याकिम् । भोज्य ओ
दनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोपि न ॥

वर्णो वर्णेन । २।१।६९॥

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ॥

१ मतल्लिका मर्चिका प्रकाण्डमुद्गतल्लजो । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः ॥

१४६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कंडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥

कंडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कंडारजैमिनिः ।
जैमिनिकंडारः ॥

कुमारः श्रमणादिभिः । २ । १ । ७० ॥

कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणी
त्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बो
ध्यम् ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ॥

चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी ॥ ॥

मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ ॥

१ कंडार, गज, खाड, काण, कुण्ठ, खलति, गौर, वृक्ष, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गल,
तनु, जठर, बधि, कुञ्ज, बर्बर । कंडारादिः ॥ कचित्तु । नौ, काक, अन्न, शुक्र, शृ-
गाल, प्रकृति, प्रा, सम, विषम, द्विदोण, पञ्चक, साहस, प्रति, परि, अनु, । एतेऽपि
दृश्यन्ते ॥

२ श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, दासी, बन्धकी, अध्यापक, अभिरूपक,
पण्डित, पदु, मृड, कुशल, चपल, निपुण । इति श्रमणादिः ॥

३ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । स्वस्तिमतीगर्भिणी ॥

४ मयूरव्यंसक, छात्रव्यंसक, कम्बोजमुण्ड, यवनमुण्ड, । छन्दसि । हस्तेगृह्य, पादेगृह्य,
लाङ्गूले गृह्य, पुनर्दाय, एहीडादयोन्यपदार्थे, एहीडम्, एहिपचम्, एहि वाणिजा क्रिया, अपेहिवा-
णिजा, प्रेहिवाणिजा, एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया, प्रेहिद्वितीया, ए-
हिकटा, अपेहिकटा, प्रेहिकटा, आहरकरटा, प्रोहिकरटा, प्रोहकर्ममा, प्रेहिकर्ममा, विधमचूडा, उ-
द्धमचूडा, आहरचेला, आहरवनिता, आहरवसना, कृन्तविचक्षणा, उद्धरोत्सृजा, उद्धरावसृजा,
उद्धमविधमा, उत्पचनिपचा, उत्पचनिपता, उच्चावचम्, उच्चनीचम्, आचोपचम्, आचपराचम्,
निश्चप्रचम्, अकिंचनः, स्नात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः, भुक्त्वासुहितः, प्रोष्यपापीयान्, उत्पत्यपा-
कला, निपत्यरोहिणी, निपण्णश्यामा, अपेहिप्रघसा, एहिविधसा, इहपञ्चमी, इहद्वितीया, जहिकर्म
मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति, जहजोडः, जहस्तम्बः, आख्यातमाख्यातेन क्रियासा-
तत्ये । अश्रीतपिवता, पचतभृज्जना, खादतभोदता, खादतवमता, आहरनिवया, आहरनिष्करा,
भिन्धिलवणा, कृन्धिविचक्षणा, पचलवणा, पचप्रकूटा, आकृतिगणोयम् ॥ तेन अकुतोभय, कान्दि-
शीक, आहोपुरुषिका, अहमहमिका, यदृच्छा, एहिरेयाहिरा, उन्मृजविसृजा, द्रव्यान्तरम्, अवश्व-
कार्यमित्यादि सिद्धम् ॥

तत्पुरुषः समासः ।

१४७

एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उ
दक्चावाक्च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति
किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः । नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः ।
अन्योराजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रि
यासातत्ये ॥ ॥ अशनीतपिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अशनीतपि
बता । पचतभृजता । खादतमोदता ॥ एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ ॥ एहीड
इति यस्मिन् कर्मणि तदेहीडम् । एहियवम् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति
यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पा
ठः ॥ जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ ॥ जहीत्येत
त्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत
इत्यर्थः ॥ जहिजोडः । जहिस्तम्बः ॥

ईषदकृता । २ । २ । ७ ॥

ईषत्पिङ्गलः ॥ ईषदुणवचनेनेति वाच्यम् ॥ * ॥ ईषद्रक्तम् ॥

नञ् । २ । २ । ६ ॥

नञ् सुपा सह समस्यते ॥

नलोपो नञः । ६ । ३ । ७३ ॥

नञो नस्य लोपः स्यादुक्तं गदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥

तस्मान्नुडचि । ६ । ३ । ७४ ॥

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजदेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभा
वेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्पते । रक्षोहागमलध्वसं देहाः प्रयोजनमिति
अद्रुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादो
ऽविघ्नमित्यादिसिद्धम् ॥ नञो नलोपस्तिङ्गि क्षेपे ॥ * ॥ अपचसि त्वं
जालम् ॥ नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुपेतिसमासः ॥

निधानप्रभावः ।

न उपलब्धि इत्यत्र नञ्

अन्यथाभावसंज्ञा

१४८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंस
कनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या।६।३।७५॥

पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुन्नन्तः । न सत्या असत्याः न असत्या
नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य । न खमस्य । न स्त्री
पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षी
यतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्ङः । न अक
मस्मिन्निति नाकः ॥ १ विदुषेण प्र ११ भावे ननर १०

नगोप्राणिष्वन्यतरस्याम्।६।३।७७॥

नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः, अगाः, पर्वताः । अप्राणिष्विति
किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने ॥

कुगतिप्रादयः।२।२।१८॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः कुपुरुषः । गतिश्चेत्य
नुवर्तमाने ॥

ऊर्यादिं चिडाचश्च।१।४॥

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊर् । शुक्लीकृत्य । पटपटा
कृत्य ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * कारिका क्रिया । कारिका
कृत्य ॥

अनुकरणं चानितिपरम्

खादकृत्य । अनितिपरं किम् । ख

।४।६२॥

कृत्वा निरष्टीवत् ॥

१ प्रादयस्तु पूर्वमुक्ताः ॥

२ ऊरी, उररी, वेताली, धूसी, शकला, संसक
फली, बिह्ली, आह्ली, आलोष्टी, केवाली, सेवाली, ३
श्रीपट्ट, स्वाहा, स्वधा, पाम्पी, प्राडुः, अत्, आविस्
यथा । पाम्पाली, संकला, केवासी, वार्दाली, पा
धूली, अश्मसा, वराला, मस्मसा, मग्मसा, बन्धा, इ

कला, अंसकला, गुलुगुधा, सजूः, फल,
तर्पाली, मसमसा, भस्मसा, वौषट्, वषट्,
दिः ॥ कैश्चिदन्येष्वत्र पठ्यन्ते । ते च
शालम्बी, आङ्गी, तन्थी, ताली, आनाली,

तत्पुरुषः समासः ।

१४९

आदरानादरयोः सदसती । १।४।६३॥

सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥

भूषणेऽलम् । १।४।६४॥

अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः ।
अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात् कञ्विषया ॥

अन्तरपरिग्रहे । १।४।६५॥

अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हृत्वा गतः ।
हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीयाते । १।४।६६॥

कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको
निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ॥

पुरोऽव्यम् । १।४।६७॥

पुरस्कृत्य ॥

अस्तं च । १।४।६८॥

अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु । १।४।६९॥

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चे
त्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥

अदोनुपदेशो । १।४।७०॥

अदः कृत्याददः कृतम् । परं प्रत्युपदेशो प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्वा ॥

तिरोऽन्तर्धौ । १।४।७१॥

तिरोभूय ॥

विभाषा रुजि । १।४।७२॥

१५०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तिरः कृत्य । तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा ॥

उपाजेऽन्वाजे । १।४।७३ ॥

एतौ कजि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च । १।४।७४ ॥

कजि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ च्यर्थ इति वाच्यम् ॥ * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणंकृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ॥

अनत्याधान उरसिमनसी । १।४।७५ ॥

उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसिकृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्ये पदे निवचने च । १।४।७६ ॥

एते कजि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्ये कृत्य । मध्ये कृत्वा । पदे कृत्य । पदे कृत्वा । निवचने कृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ॥

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने । १।४।७७ ॥

कजि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यग्ये । हस्तेकृत्य । पाणौ कृत्य ॥

प्राध्वं बन्धने । १।४।७८ ॥

प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा ॥

१ साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भद्रा, रोचना, आस्था, अमा, श्रद्धा, प्राजर्या, प्राजरुहा, बीज्या, बीजरुहा, संसर्गा, अर्थे, लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम्, अमौ, वरो, विक्रसने, विहसने, प्रतपने, प्राङ्मुख, नमस्, आविष्, आकृतिगणोपम् ॥ अत्र लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासंनियोगेन मान्तत्वं निपात्यते ॥

तत्पुरुषः समासः ।

१५१

जीविकोपनिषदावौपम्ये । १ । ४ । ७१ ॥

जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषद-
 त्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः ।
 अत्र वार्तिकानि ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः
 प्राचार्यः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तो मालाम
 तिमालः ॥ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ * ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया
 अवकोकिलः ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिग्लानोध्ययना
 य पर्यध्ययनः ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ * ॥ निष्क्रान्तः कौशा
 म्ब्या निष्कौशाम्बिः ॥ कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ॥ * ॥ वक्षं प्रति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२ ॥

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पद
 मुपपदसंज्ञं स्यात् तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ॥

उपपदमतिङ् । २ । २ । १९ ॥

उपपदं सुबन्तं समर्थेन अतिङ् नञ्श्चायं समासः । कु
 म्भं करोतीति कुम्भकारः
 म् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङ् लुङात् सतमन्तान्तात् ।
 पदम् । अतिङ् ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्यतन्नेहानुवर्तत इति । पूर्व सूत्रेपि गृह्य
 तिग्रहणं पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते सुपेति च निवृत्तम् । तथा च
 गतिकारकोपपदानां कङ्घ्रिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरितिसिद्धम् ॥
 व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ॥

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥

अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह स
 नेह । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालः समयो स्वादुङ्कारम्
 १ एषु वार्तिकेषु सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे न तु प्रभोक्तुम् । अमैवे

योजयन्ति हाकरः शम्ब,
 न, नन् । गि पुङ्ख,
 इ । निष्क,
 गर, । अष्ट लोहित,
 यन, यच् । दण्डक,
 शक्ति वा ॥ शकद,

१५२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ति किम् । अयेभोजम् । अये भुक्ता । विभाषायेप्रथमपूर्वेष्विति क्काणमु
लौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ ॥

उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाऽव्ययेन सह वा समस्य
न्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् ॥

क्का च । २ । २ । २२ ॥ उच्चैः कृत्य

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्कान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्य ।
उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेतेति क्कम् । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं
कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलैः संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ॥

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गु
लीप्रमाणमस्य द्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चरात्रः । ५ । ४ । ८७ ॥

एभ्यो रत्रे रच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः । अहर्षहणं द्वन्द्वार्थम् । अह
परात्रिश्वाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्या
रात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो
रात्रिमतिरात्रः ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ ॥

क एतदन्तात्तत्पुरुषादच् स्यात् । परमराजः । अतिराजी । कृष्णसरवः ॥

अङ्गष्टखोरेव । ६ । ४ । १४५ ॥

टिलोपः स्योन्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतो द्यहीनः क्रतुः ।
तद्धितार्थे द्विगुः । तमेक्षीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहःसंवत्सरा
चेतिखः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह । मद्राणां राज्ञी मद्र
राज्ञी ॥

तत्पुरुषः समासः ।

१५३

अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ॥

सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याङ्गादेशः स्यात्समासान्ते परे ॥

अङ्गोऽदन्तात् । ८ । ४ । ७ ॥

अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याङ्गोऽङ्गादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाङ्गः ।
पूर्वाङ्गः । संख्याताङ्गः । द्वयोरङ्गोर्भवः । कालाठञ् द्विगोर्लुगनपत्यइति ठञो
लुक् । द्व्यङ्गः । स्त्रियामदन्तत्वाद्वाप् । द्व्यङ्गा । द्व्यङ्गप्रियः । अत्यङ्गः ॥

क्षुभ्रादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥

एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाङ्गी प्रावट् । एवं चैतदर्थमङ्गइत्यदन्तानुकर
णे क्लेशो न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति णत्ववारणाय क्षुभ्रादिषु पाठस्या
वश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकरणान्तेह । परागतमङ्गः पराङ्गः ॥

न संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८९ ॥

समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् । संख्यादिरिति स्पष्टा
र्थम् । द्वयोरङ्गोः समाहारो द्व्यहः । त्र्यहः ॥

उत्तमैकाभ्यां च । ५ । ४ । ९० ॥

आभ्यामङ्गादेशो ना उत्तमशब्दोन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्या
मित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्त
वाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । संख्या
ताहः ॥

अग्राख्यायामुरसः । ५ । ४ । ९३ ॥

१ क्षुम्भ, नूनमन, नन्दिन, नन्दन, नगर, एतानि त्रीण्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । शक्रः, श्व,
रेनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम्, ॥ नृतिर्यङ्गिप्रयोजयति, नरीनृत्यते । नर्तन, गहन, नन् । गि पुङ्ख,
श, निवास, अग्नि, अनूप, एतानि सप्तोत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनमित्यादि । निष्क,
दणत्वं च । अङ्कतिगणोयम् ॥ अत्र पाठान्तरम् । क्षुम्भ, तूम्भ, नूनमन, नर, नगर, । अष्टलोहित,
तिर्यङ्गि, गिरिनन्दी, गृहनमन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, आचार्यभोगीन, चतुर्हायन, च । दण्डक,
नि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका, तिमिर, समीर, कुबेर, हरि, कर्मार । इति सुप्ति वा ॥ शकट,

१५४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योश्च इत्यर्थः ॥

अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः । ५।४।९४॥

टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम् । अमृताश्मः । कालायसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्षः । ५।४।९५॥

ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः स चासौ तक्षा च कौटतक्षः ॥

अतेशुनः । ५।४।९६॥

अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा ॥

उपमानादप्राणिषु । ५।४।९७॥

अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् । वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सकथः । ५।४।९८॥

चादुपमानात् । उत्तरसकथम् । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् । फलकमि सक्थि फलकसकथम् ॥

नावो द्विगोः । ५।४।९९॥

नौशब्दान्ताद्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः । द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक् । त्रिनावधियः । द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चनौ तद्धिताः क्रीतः पञ्चनौः ॥

चेतिखः अर्धाच्च । ५।४।१००॥

राज्ञी ॥ अर्धनावष्टच् स्यात् । नावोर्धम् अर्धनावम् । स्त्रीबत्वं लोकाम् ॥

वार्याः प्राचाम् । ५।४।१०१॥

तत्पुरुषः समासः ।

१५५

द्विगोरर्धाच्च स्वायाष्टिज्वा स्यात् । द्विस्वारम् । द्विस्वारि । अर्धस्वारम् ।
अर्धस्वारि ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ॥

टज्वा स्याद् द्विगौ । द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलिम् । अतद्वितलुकीत्येवाद्वाभ्याम
अलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ॥

ब्रह्मान्तान्तत्पुरुषादृच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुरा
ष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ॥

आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः ।
कुब्रह्मा ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ॥

महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च
परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे
किम् । महतः सेवा । महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्मह
दिति समासो ग्रहीष्यत इति चेत् महाबाहुर्न स्यात् । तस्माल्लक्षणप्रतिप
दोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते समानाधिकरणग्रहणसा
मर्थ्यात् । आदितियोगविभागादात्वं प्रागेकादशभ्यइति निर्देशाद्वा । एका
दश । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेतिपुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजाती
या ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च ॥ * ॥ असामा
नाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः^{दन्व},
महाविशिष्टः ॥ अष्टनः कपाले हविषि ॥ * ॥ अष्टाकपालः ॥ गि पुङ्ख,
युक्ते ॥ * ॥ गोशब्दे परे युक्तइत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं स्यात् । अष्टलोहित,
शकटम् । अचूप्रत्यन्ववेत्यत्राऽजिति योगविभागाद्ब्रुव्रीहावप्यच् ।^{दण्डक},
नां गवां समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा ॥^{शकट}

१५६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः।६।३।४७॥

आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । द्व्यधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः ।
अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः । द्व्यशीतिः॥
प्राक्शताद्वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह द्विशतम् । द्विसहस्रम् ॥

त्रेस्रयः।६।३।४८॥

त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ
तु । त्रिदश त्रिदशाः । सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् श
तादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम्॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्।६।३।४९॥

द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वा
चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्च
त्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥

एकादिश्वैकस्य चाऽदुक्।६।३।५०॥

एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चाऽदुगागमश्च । नञो विंशत्या समा
से कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुमासिकविक
ल्पः । एकेन न विंशतिः एकान्न विंशतिः । एकाद्विंशतिः एकोनविंश
तिरित्यर्थः ॥ षष्ठ उक्तं दत्तदशधासूत्ररपदादेः द्रुत्वं च धासु वेति वाच्यम्
॥ * ॥ षोडन् । षोडश । षोढा । षड्धा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः।२।४।२६॥

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटा
तद्धिताः क्री । अर्धपिप्पली ॥ द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधोवाच्यः
चेतिखः ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां
राज्ञी ॥ जीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्ये अलंकुमारिः अत । एव
कात्समासः । निष्कौशाम्बिः ॥

तत्पुरुषः समासः ।

१५७

पूर्ववदश्ववडवौ । २।४।२७॥

द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः ॥

रात्राक्राहाः पुंसि । २।४।२९॥

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोप्ययं
परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः ।
पूर्वाह्नः । द्यहः ॥ संख्यापूर्वं रात्रं स्त्रीबम् ॥ ॥ द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् ।
गणरात्रम् ॥

अपथं नपुंसकम् । २।४।३०॥

तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु । अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशान्ते
ह । अपन्थाः ॥

अर्धर्चाः पुंसि च । २।४।३१॥

१ अर्धर्च, गोमय, कपाय, कार्पापण, कुतप, कुणप, कपाद, शङ्ख, गूथ, यूय, ध्वज,
कवन्ध, पद्म, गृह, सरक, कंस, दिवस, यूप, अन्धकार, दण्ड, कमण्डलु, मण्ड, भूत, द्वीप, द्यूत,
चक्र, धर्म, कर्म, मोदक, शतमान, यान, नख, नखर, चरण, पुच्छ, दाडिम, हिम, रजत, सक्तु,
पिधान, सार, पात्र, घृत, सैन्धव, औषध, आढक, चपक, द्रोण, खञ्जीन, पान्नीव, पष्ठीक, वार,
बाण, प्रोथ, कपित्थ, शुष्क, शाल, शील, शुद्ध, शीधु, कवच, रेणु, ऋण, कपट, शीकर, मुसल,
सुवर्ण, वर्ण, पूर्ण, चमस, क्षीर, कर्प, आकाश, अष्टापद, मङ्गल, निधान, निर्यास, जृम्भ, वृत्त,
पुस्त, बुस्त, श्वेडित, शृङ्ग, निगड, खल, मधु, मूल, मूलक, स्थूल, शराव, नाल, वप्र, विमान, मुख,
प्रशीव, शल, वज्र, कटक, कण्टक, कर्पट, शिखर, कल्क, नाद, मस्तक, बलय, कुसुम, तृण, पद्म,
कुण्डल, किरीट, कुमुद, अर्धुद, अद्भुश, तिमिर, आश्रम, भूषण, इल्कस, मुकुल, वसन्त, तडाग,
पिटक, विटङ्क, विडङ्क, पिण्याक, माष, कोश, फलक, दिन, देवत, पिनाक, समर, स्थाणु, अनीक,
उपवास, शाक, कर्पास, विशाल, चपाल, खण्ड, दर, विटप, रण, बल, मृणाल, हस्त, आर्द्र, हल,
सूत्र, ताण्डव, गाण्डीव, मण्डप, पटह, सौध, योध, पार्श्व, शरीर, देह, फल, छल, पुर, राष्ट्र, बिम्ब,
अम्बर, कुट्टिम, मण्डल, कुक्कुट, कुडप, ककुद, खण्डल, तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुङ्ख,
मध्य, बाल, छाल, बल्मीक, वर्ष, वस्त्र, वसु, उद्यान, उद्योग, स्नेह, स्तन, स्तेन, स्वर, संगम, निष्क,
क्षेम, शक, छत्र, क्षत्र, पवित्र, यौवन, कलह, पालक, बल्कल, कुञ्ज, विहार, लोहित,
विषाण, भवन, अरण्य, पुलिन, हल, दृढ, आसन, ऐरावत, शर्प, तीर्थ, लोमश, तमाल, लोह, दण्डक,
शपथ, प्रतिसर, वारु, धनुस्, मान, वर्चस्क, कूर्च, तण्डक, मठ, सहस्र, ओदन, प्रवाल, शकट,
अपराह, नीड, शकल, तण्डुल, मुस्तक, इत्यर्धर्चादिः ॥

१५८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अर्धचादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः। अर्धर्चः। अर्धर्चम्। ध्वजः।
ध्वजम्। एवं तीर्थ, शरीर, मण्ड, पीयूष, देह, अङ्कुश, कलश, इत्यादि ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्।

११।२।५८॥

एकोप्यर्थो वा बहुवद्भवति। ब्राह्मणाः पूज्याः। ब्राह्मणः पूज्यः ॥

अस्मदो द्वयोश्च। ११।२।५९॥

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात्। वयं ब्रूमः।
पक्षेऽहं ब्रवीमि। आवां ब्रुव इति वा ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥
पटुरहं ब्रवीमि ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे। ११।२।६०॥

द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात्। पूर्वे फल्गुन्यौ। पूर्वाः फल्गुन्यः।
पूर्वे प्रोष्ठपदे। पूर्वा प्रोष्ठपदाः। नक्षत्रे किम्। फल्गुन्यौ माणविके ॥

तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं
नित्यम्। ११।२।६३॥

बहुत्वं द्वित्ववद्भवति। तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू। तिष्येति
किम्। विशाखानुराधाः। नक्षत्रेति किम्। तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः ॥

स नपुंसकम्। २।४।१७॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात्। परवह्निष्ठापवादः। पञ्चगवम्।
दन्तोष्ठम् ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चमूलः ॥
आबन्तो वा ॥ * ॥ पञ्चखट्वी ॥ पञ्चखट्वम् ॥ अनो नलोपश्च वा च द्विगुः
स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चतक्षी ॥ पञ्चतक्षम् ॥ पात्राद्यन्तस्य न ॥ * ॥ पञ्चपात्रम्।
त्रिभुवनम् ॥ चतुर्युगम् ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामङ्कः क्लीबतेष्टा ॥ * ॥ पुण्याहम्।
सुदिनाहम् ॥ पथः संख्याव्ययादेः ॥ * ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासा
न्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः। त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम्। विरूपः पन्था

तत्पुरुषः समासः ।

१५९

विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । सुपन्थाः । प्रतिपन्थाः ॥ सामान्ये
नपुंसकम् ॥ * ॥ मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥

तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः । २।४।१९॥

अधिकारोऽयम् ॥

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु । २।४।२०॥

कन्थान्तस्तत्पुरुषः स्त्रीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः
संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञा
यां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्था ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । २।४।२१॥

उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोप
क्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्यु
पज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ॥

छाया बाहुल्ये । २।४।२२॥

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया इ
क्षुच्छायम् । विभाषासेनेति विकल्पस्यायमपवादः । इक्षुच्छायानिषादि
न्य इति तु आसमन्तानिषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २।४।२३॥

राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनस
भम् । ईश्वरसभम् ॥ पर्यायस्यैवेष्यते ॥ * ॥ नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तस
भा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षः सभम् । पिशाच
सभम् ॥

अशाला च । २।४।२४॥

संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसं
घात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ॥

१६०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

विभाषासेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ ।

॥ ४ । २५ ॥

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यव
सुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला ।
श्वनिशम् । श्वनिशा । तत्पुरुषो नञ् कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनो
राजा । असेना । परमसेना ॥

॥ इति तत्पुरुषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समा
सो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अ
प्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् ।
प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोनङ्गान् । उपलूतपशू रुद्रः । उद्धृ
तौदनास्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न ।
वष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ प्रादिभ्यो धातु
जस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ॥ नजोऽ
स्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः ।
अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रि
यामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊढोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात्पञ्चम्या
अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊढो
भावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्स

बहुव्रीहिः समासः ।

१६१

मानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रि-
योरिति ऋस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्राअसूगोअसू
इत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति वि-
ग्रहे अनेकोक्तेर्बहुनामपि बहुव्रीहिः । अत्र के चित् । चित्राजरतीगुः ।
जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घुः । तन्वीदीर्घाजङ्घुः । त्रिपदे बहुव्री-
हौ प्रथमं न पुंवत् उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न
पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः
पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते ।
आनङ् ऋत इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरदुरित्यादि ।
अत एव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरदुरिति भा-
ष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तर-
पदे तु चित्रजरद्वीकः । स्त्रियाः किम् । ग्रामणिकुलं दृष्टिरस्य ग्रामणि
दृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम् । वामोरूभार्यः ।
समानाधिकरणे किम् । कल्याण्या माता कल्याणी माता । स्त्रियां किम् ।
कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु ॥

अपूरणीप्रमाण्योः । ५ । ४ । ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरपू-
स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ।
स्त्रीप्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । पुंवाङ्भवप्रतिषेधोऽपू प्रत्ययश्च प्रधानपू-
रण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु ॥

नद्युतश्च । ५ । ४ । १५३ ॥

नद्युत्तरपदाददन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात् । पुंवद्भावः ॥

केऽणः । ७ । ४ । १३ ॥

१६२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

के परेऽणो ऋस्वः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

न कपि । ७ । ४ । १४ ॥

कपि परे ऋस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहि
तावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अप्रि
यादिषु किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा ।
दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला ।
दुहिता । वामा । अबला । तनया । प्रियादिः । सामान्ये नपुंसकम् । दृढं भ
क्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढा भक्तिः ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ६ । ३ । ३५ ॥

तसिलादिषु आकृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्त
व्यम् । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय । त्रतसौ । तरपूतमपौ । चरट्जातीय
रौ । कल्पपूदेशीयरौ । रूपप्पाशपौ । थाल् । तिलूथ्यनौ । वट्टीषु बहुत्र ।
बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । घरूपेति वक्ष्यमाणो ऋस्वः परत्वा
सुंवद्भावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा ।
दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी
वृकतिः । अजाभ्यो हिता अजथ्या ॥ शसि बहुल्यार्थस्य पुंवद्भावो वक्त
व्यः ॥ * ॥ बट्टीभ्यो देहि बहुशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः ॥ त्वतलोर्गु
णवचनस्य ॥ * ॥ शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । गुणवचनस्य किम् । कर्त्र्या
भावः कर्त्रीत्वम् । शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ भस्याढे
तद्धिते ॥ * ॥ हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अढे किम् । रौहिणेयः ।
स्त्रीभ्यो ढगिति ढोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्ढगिति ढकि तु पुंवदेव । अग्रायी
देवतास्य स्थालीपाकस्याग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नश
ब्दाच्छार्ङ्गैरवादित्वात् ङीन्येकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाह
निबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गे द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिश

बहुव्रीहिः समासः ।

१६३

ब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सप्तन्या अपत्यं
सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव
न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्सापत्यः । ठक्छसोश्च ॥ * ॥ भवत्या
श्छात्रा भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रं च न
कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वकाम्य
ति । सर्विका भार्या यस्य सर्वकार्यः । सर्वप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् ।
अस्त्रैषाद्वेति लिङ्गात् । तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः ॥
कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः
पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ॥

व्यङ्मानिनोश्च । ६ । ३ । ३६ ॥

एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येता
यते । स्वभिन्नां कां चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं
मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ॥

न कोपधायाः । ६ । ३ । ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिका
यते । मद्रिकामानिनी ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् ॥ * ॥ नेह ।
पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ॥

संज्ञापूरण्योश्च । ६ । ३ । ३८ ॥

अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः
स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः ।
पञ्चमीपाशा ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याऽरक्तविकारे । ६ । ३ ।

। ३९ ॥

१ कुक्कुटी, मृगी, काकी, अण्ड, पद, शाव, अकुंस, अकुटी, इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ॥

१६४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

दृद्धिशब्देन विहिता या दृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता
स्त्री न पुंवत्सौघीभार्यः । माथुरीयतोमाथुरीमानिनी।दृद्धिनिमित्तस्य किम्।
मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । दृद्धिशब्देन किम् ।
तावद्भार्यः । रक्ते तु काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः । विकारे
तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । दृद्धिशब्देन दृद्धि प्रति फलोपधा
नाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः ॥

स्वाङ्गाच्चेतः।६।३।४०॥

स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात्किम् ।
पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ अमानिनीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
सुकेशमानिनी ॥

जातेश्च।६।३।४१॥

जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः।
सौत्रस्यैवायं निषेधः तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढ इति
तु भवत्येव ॥

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये।२।

।२।२५॥

संख्येयार्थया संख्ययाव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां स
मीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये इति
वक्ष्यमाणो ङ्च ॥

तिविंशतेर्द्विति।६।४।१४२॥

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याद्विति। आसन्नविंशाः।विंशतेरासन्ना
इत्यर्थः। अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्वि
राट्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः ॥

बहुव्रीहिः समासः ।

१६५

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥

दिशोनामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ॥

समम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च ग्रहणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते ॥

अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७ ॥

दीर्घ इत्यनुवर्तते । इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषुकेशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रवृत्त्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥

ओर्गुणः । ६ । ४ । १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबाहवि । ओरो दिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं तेन स्वयम्भुवमित्यादिसिद्धम् । सरूपे इति किम् । हलेन मुसलेन ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥

तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥

वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ ॥

बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः ॥

प्रकृत्याऽऽशिषि । ६ । ३ । ८३ ॥

१६६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सपुत्राय सहामात्याय॥
अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ सगवे सवत्साय सहलाय ॥

बहुव्रीहौ संख्येये ढजबहुगणात् । ५।४। ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्मादुच्यते स्यात् । उपदशाः । अबहुगणात्किम् । उ
पबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ॥
निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्योनि
स्त्रिंशः खड्गः ॥

बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् । ५।४। ११३ ॥

व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसकथ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दी
र्घे सकथिनी यस्य स दीर्घसकथः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् ॥ दीर्घस
कथि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् ॥

अङ्गुलेर्दारुणि । ५।४। ११४ ॥

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चा
ङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः
किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्यङ्गुला यष्टिः । तद्धितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुष
स्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः । ५।४। ११५ ॥

आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्ध्नः । त्रिमूर्ध्नः ॥ नेतुर्नक्षत्रे अप्
वक्तव्यः ॥ * ॥ मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः । ५।४। ११७ ॥

आभ्यां लोम्नोऽस्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥

**अञ् नसिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् । ५।४।
११८ ॥**

बहुव्रीहिः समासः ।

१६७

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । दुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम् । ऋचामयनं ऋगयनम् । अणूगयनादिभ्य इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलात्किम् । स्थूलनासिकः ॥ खुरखराभ्यां वा नस् ॥ * ॥ खुरणाः । खरणाः । पक्षे अजपीष्यते ॥ * ॥ खुरणसः । खरणसः ॥

उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११९ ॥

प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रं तद्बद्ध्वा भाष्यकार आह ॥

उपसर्गाद्बहुलम् । ८ । ४ । २८ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः ॥ वेर्णोवक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिकास्य विगः ॥ ख्यश्च ॥ * ॥ विख्यः । कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ॥

**सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाऽजपद
प्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ॥**

एते बहुव्रीहयोऽच् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोस्य सुश्वः । शोभनं दिवास्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोश्रयोस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

१६८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

नञ्दुःसुभ्यो हलिसकृथ्योरन्यतरस्याम् । ५ । ४ ।

११२१ ॥

अच् स्यात् । अहलः । अहलिः । असकृथः । असकृथः । एवं दुःसु
भ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । ११२२ ॥

नञ्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मे
धाः । सुमेधाः ॥

धर्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । ११२४ ॥

केवलात्पूर्वपदात्परो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याण
धर्मा । केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् ।
स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं किं तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । संदिग्धसा
ध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु परमस्वधर्मेत्यपि
साध्वेव । निवृत्तिधर्मा अनुवृत्तिधर्मेत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा
क्षिप्यते ॥

जम्भा सुहरितवृणसोमेभ्यः । ५ । ४ । ११२५ ॥

जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो
जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । वृणं भक्ष्यं यस्य वृणमिव दन्ता अ
स्येति वा वृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५ । ४ । ११२६ ॥

दक्षिणे ईर्म् व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः ॥

इच् कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । ११२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः । केशाकेशि ।
मुसलामुसलि ॥

बहुव्रीहिः समासः ।

१६९

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । ५।४।१२८ ॥

तादर्थ्यं चतुर्थेषा । एषां सिद्ध्यर्थमिच्च प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मि
न्प्रहरणे तद् द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति ॥

प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञः । ५।४।१२९ ॥

आभ्यां परयोजानुशब्दयोर्ज्ञरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी
यस्य प्रज्ञः । संज्ञः ॥

ऊर्ध्वादिभाषा । ५।४।१३० ॥

ऊर्ध्वज्ञः । ऊर्ध्वजानुः ॥

धनुषश्च । ५।४।१३२ ॥

धनुरन्तस्य बहुव्रीहरेण्डादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् । ५।४।१३३ ॥

शतधन्वा । शतधनुः ॥

जायाया निङ् । ५।४।१३४ ॥

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ॥

लोपो व्योर्वलि । ६।१।६६ ॥

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जायाऽस्य युवजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । ५।४।१३५ ॥

एभ्यो गन्धस्य इकारोन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः ।
सुरभिगन्धिः । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ * ॥ एकान्त एकदेश इव
अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः ।
नेह । शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः ॥

१ द्विदण्डि, द्विमुसलि, उभाञ्जलि, उभयाञ्जलि, उभादन्ति, उभयादन्ति, उभाहस्ति, उभया-
हस्ति, उभाकर्णि, उभयाकर्णि, उभापाणि, उभयापाणि, उभाबाहु, उभयाबाहु, एकपदि, प्रोष्ठपदि,
आठ्यपदि, सपदि, निकुच्यकर्णि, संहतपुच्छि, अन्नेवासि, इति द्विदण्ड्यादिः ॥

१७०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अत्याख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ॥

सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धोगन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोरिति विश्वः ॥

उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ॥

पद्मस्येव गन्धोस्य पद्मगन्धिः ॥

पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ॥

हस्यादिर्वजितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥

कुम्भपदीषु च । ५ । ४ । १३९ ॥

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् । पादः पत् । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः ॥

संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ॥

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् । ५ । ४ । १४१ ॥

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसिकिम् ॥ द्विदन्तः करी । सुदन्तः ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ॥

१ हस्तिन्, कुदाल, अश्व, कशिक, कुरुत्, कटोल, कटोलक, गण्डोल, गण्डोलक, कण्डोल, कण्डोलक, अज, कपोल, जाल, गण्ड, महेला, दासी, गणिका, कुसूल, ॥ इति हस्यादिः ॥

२ कुम्भपदी, एकपदी, जालपदी, मुनिपदी, शूलपदी, गुणपदी, शतपदी, सूत्रपदी, गोधापदी, कलसीपदी, विपदी, द्विपदी, त्रिपदी, षट्पदी, दासीपदी, तृणपदी, शितपदी, विष्णुपदी, सुपदी, निष्पदी, आर्द्रपदी, कुणिपदी, कृष्णपदी, शुचिपदी, ज्ञोणीपदी, द्रुपदी, सूकरपदी, शकृत्पदी, अष्टापदी, स्यूणापदी, आपदी, सूचीपदी, इति कुम्भपद्यादिः ॥

बहुव्रीहिः समासः ।

१७१

दन्तस्य दत् स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती, फालदती । संज्ञायां किम् । समदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । ५।४।१४४ ॥

दन्तस्य दत् बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोक दन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । ५।४।१४५ ॥

एभ्यो दन्तस्य दत् वा । कुह्मलाग्रदन् । कुह्मलाग्रदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः । ५।४।१४६ ॥

अजातककुत् । पूर्णककुत् ॥

त्रिककुत्पर्वते । ५।४।१४७ ॥

त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञेषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककु दोन्यः ॥

उद्भिभ्यां काकुदस्य । ५।४।१४८ ॥

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ॥

पूर्णाद्भिभाषा । ५।४।१४९ ॥

पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृदुर्ददौ मित्रामित्रयोः । ५।४।१५० ॥

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते सुहृन्मित्रम् । दुर्ददमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्ददयः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ५।४।१५१ ॥

व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अनङ्गान्, पयः । नौः, लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभा

१ उरम्, सर्पिस्, उपानह्, पुमान्, अनङ्गान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः, दधि, मधु, शालि, अर्था-
नजः, इत्युरःप्रभृतयः ॥

१७२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वेति विकल्पे न कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः ॥ अर्थान्नजः ॥ अनर्थकम् ।
नजः किम् । अपार्थम् । अपार्थकम् ॥ शेषादिभाषा

इनः स्त्रियाम् । ५।४।१५२ ॥

बहुदण्डिका नगरी । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनापि तदन्त
विधिं प्रयोजयन्ति ॥ बहुवाग्मिका । स्त्रियां किम् ॥ बहुदण्डी । बहुदण्डि
को ग्रामः ॥ बहुदण्डिको ग्रामः

शेषादिभाषा । ५।४।१५४ ॥

अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् । महाय
शस्कः । महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः ।
शेषाधिकारस्थात्किम् । उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना शेष
शब्दोऽर्थद्वयपरः ॥

आपोऽन्यतरस्याम् । ७।४।१५५ ॥

कप्यान्तस्य ऋस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे
बहुमालः ॥ बहुमालः

न संज्ञायाम् । ५।४।१५५ ॥

शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वेदेवः ॥

ईयसश्च । ५।४।१५६ ॥

ईयसन्तोत्तरपदान् कप् । बहवः श्रेयांसोस्य बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरि
ति ऋस्वत्वे प्राप्ते ॥ ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम् ॥ * ॥ बद्धयः श्रेयस्योस्य
बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः ॥

वन्दिते भ्रातुः । ५।४।१५७ ॥

पूजितेर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान् कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य
प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सकृथक्ष्णोरित्यतः प्रा
गेवेति वक्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः ॥

बहुव्रीहिः समासः ।

१७३

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५९ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः ।
बहुतन्त्रीर्मीवा । बहुतन्त्रार्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्धस्यो न । स्वाङ्गे
किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च । ५ । ४ । १६० ॥

कबभावोत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका ।
निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानः नव इत्यर्थः ॥

सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥

सप्तम्यन्तं विशेषणं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव
ज्ञापकाद्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्या
नम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ मिथोनयोः समासे संख्यापूर्वं शब्दपर
विप्रतिषेधात् ॥ * ॥ अन्यः ॥ संख्याया अल्पीयस्याः ॥ * ॥ द्वित्राः । द्वन्द्वे
ऽपि । द्वादश ॥ वा प्रियस्य ॥ * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः । गङ्गादेः परा
प्तमी ॥ * ॥ गडुकण्ठः । कचिन्न । वहेगडुः ॥

निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ जातिकालसुरवादिभ्यः
परा निष्ठा वाच्या ॥ * ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं
चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ॥

वाहिताम्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥

आहिताग्निः । अम्याहितः । आकृतिगणोयम् ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे नि
ष्ठासप्तम्यौ ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । कचिन्न । विद्वतासिः ॥

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

१ आहिताग्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः जातश्मश्रुः, तैलपीतः, घृतपीतः ऊरुभार्यः, गतार्थः,
आकृतिगणायम् । तेन गडुकण्ठः, अस्युद्यतः, दण्डपाणिः, इत्यादि ज्ञेयम् ॥ इत्याहिताग्न्यादिः ॥

१७४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

चार्थे द्वन्द्वः । २।२।२९ ॥

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाच
येतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः
समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतर
योगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये भिक्षामट
गां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवरवदिरो । संज्ञापरिभा
षम् । अनेकोक्तेर्हीतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु
होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥

राजदन्तादिषु परम् । २।२।३१ ॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हे परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ॥ धर्मादिष्व
नियमः ॥ * ॥ अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । दम्पती, जम्पती, जायापती । जाया
शब्दस्य जम्भावोदम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोयम् ॥

द्वन्द्वे धि । २।२।३२ ॥

द्वन्द्वे धिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ अनेकप्राप्तावेकत्र
नियमोऽनियमः शेषः ॥ * ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरुवः ॥

अजायदन्तम् । २।२।३३ ॥

इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥ बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः ।
इन्द्राश्वरथाः ॥ घ्यन्तादजायदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ इन्द्राग्नी ॥

१ राजदन्तः, अग्रेवणम्, लिप्तवासितम्, नममुपितम्, सित्तसंमृष्टम्, मृष्टलुञ्जितम्, अवक्लिन्नप
क्वम्, अपितोसम्, उप्तगाढम्, उलूखलमुसलम्, तण्डुलकिण्वम्, दृपदुपलम्, आरग्वायनबन्धकी, चित्र
रयबाल्हीकम्, अवन्त्यश्मकम्, श्दार्यम्, स्नातकराजानौ, विष्वक्सेनार्जुनौ, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम्,
धर्मादिषूभयम् ॥ अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ, अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ, अर्थकामौ, कामार्थौ, वैकारिमतम्, गो-
जवाजम्, गोपालधानीपूलासम्, पुलासककरण्डम्, स्थूलपूलासम्, स्थलपूलासम्, उशीरबीजम्, सि-
ञ्जास्यम्, चित्रास्वाती, भार्यादम्पती, जम्पती, जायापती, पुत्रपती, पुत्रपशु, केशश्मश्रू, शिरोबीज-
म्, शिरोजानु, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिणी, आद्यन्तौ, अन्तादी, गुणवृद्धौ, वृद्धिगुणौ, आकृतिगणोयम्,
राजदन्तादिः ॥

द्वन्द्वः समासः ।

१७५

अल्पाचूतरम् । २।२।३४॥

शिवकेशवौ ॥ ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ हेमन्त
शिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥
लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥ * ॥ कुशकाशम् ॥ अभ्यर्हितं च ॥ * ॥ तापसपर्वतौ ॥
वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविदूशूद्राः ॥ भ्रातुर्ज्यायसः ॥ * ॥
युधिष्ठिरार्जुनौ ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २।४।२॥

एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् ॥ रथिका
श्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्य
ङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥

अनुवादे चरणानाम् । २।४।३॥

चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे ॥ स्येणो लुङीति वक्तव्य
म् ॥ * ॥ उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुम् ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । २।४।४॥

यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकव
त्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्रतुः किम् । इषुवज्जौ सामवेदे विहि
तौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टारख्यानाम् । २।४।५॥

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना अख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदकक्रम
कम् ॥

जातिरप्राणिनाम् । २।४।६॥

प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु ।
विदूशूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह । रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जाति

१७६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु । बदरामलकानि ॥

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । २।४।७ ॥

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत् स्यात् ।
 उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च
 कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेक
 याः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बव
 शालूकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः । २।४।८ ॥

एषां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलात् क्षुद्र-
 जन्तवः ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २।४।९ ॥

एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम्, काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्धि
 भाषा वक्ष्यते । अतः चकारेण बाध्यते ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २।४।१० ॥

अवहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्वहिष्क
 तानां तु चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च । २।४।११ ॥

यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि ॥

१ क्षुद्रजन्तुरनस्त्यः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः ॥

शतं वा प्रसूतौ येषां के चिदानकुलावधि ॥

२ गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्, कुब्जवामनम्, कुब्जकिरा-
 तम्, पुत्रपौत्रम्, श्वचण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपटीकम्, शाटीप्रच्छदम्, शाटीप-
 ट्टिकम्, उष्ट्रवरम्, उष्ट्रशशम्, मूत्रशकृत्, मूत्रपुरीषम्, यकृन्मेदः, मांसशोणितम्, दर्भशरम्, दर्भपूती
 कम्, अर्जुनशिरीषम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणोलपम्, दासीदासम्, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम्,
 एते गवाश्वप्रभृतयः ॥

द्वन्द्वः समासः ।

१७७

विभाषा दक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्वव डवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ॥

दक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । दक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुकबकम् । शुकबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् ॥ * ॥ बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह । बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ इत्यादि । विभाषादक्षेतिसूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ॥

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वश्चार्थे इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ॥

१७८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

न दधिपयआदीनि । २।४।१४ ॥

एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥

अधिकरणैतावत्वे च । २।४।१५ ॥

द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ॥

विभाषा समीपे । २।४।१६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशाः दन्तोष्ठाः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । ६।३।२५ ॥

विद्यायोनिर्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतोमण्डुकपुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च । ६।३।२६ ॥

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः ॥*॥ अग्निवायू । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । ते न ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६।३।२७ ॥

देवताद्वन्द्वे इत्येव ॥

अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः । ८।३।२८ ॥

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥

१ दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिणी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्वणो, स्कन्दविशाखो, परिव्राज-
ककौशिकी, प्रवर्यापसदौ, शुक्लरूपो, इध्मावर्हिषी, दीक्षातपसी, अध्ययनतपसी, उलूखल-
मुसले, आद्यवसाने, श्रद्धामेधे, ऋक्सामे, वाङ्मनसे । इति दधिपयआदयः ॥

द्वन्द्वः समासः ।

१७९

इष्टद्वौ । ६ । ३ । ८२ ॥

द्विजिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्यादेवताद्वन्द्वे । अग्रामरुतो देवता अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । देवता द्वन्द्वे चेत्युभयपदद्विजिः । अलौकिकवाक्ये आनङ्गमीत्वं च बाधित्वा इः । इष्टद्वौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदद्विजिप्रतिषेधः । विष्णौ न ॥ * ॥ आग्नावैष्णवम् ॥

दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ॥

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामा ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० ॥

दिव इत्यवे । चाद् द्यावा । आदेशो अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥ छन्दसि दृष्टानुविधिः ॥ द्यावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्योररतिमित्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति ॥

उषासोषसः । ६ । ३ । ३१ ॥

उषसूशब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ॥

मातरपितरावुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ॥

मातरपितरौ । उदीचां किम् । मातापितरौ ॥

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ॥

चवर्गान्ताद्वषहान्ताच्च द्वन्द्वाच्च स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक् त्वचम् । त्वक्सजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रो गानहम् । समाहारे किम् । प्रादृशरदौ ॥

॥ इति द्वन्द्वः ॥

॥ अथैकशेषः ॥

सरूपाणाम् । रामौ । रामाः ॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम् ॥ * ॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ ॥

१८०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। १। २। ६५ ॥

यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं
वैरूप्यं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वृद्धः किम्। गर्गगार्ग्या
यणौ। यूनाकिम्। गर्गगार्ग्यौ। तल्लक्षणः किम्। भागवित्तिभागवित्तिकौ।
कृत्स्नं किम्। गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥

स्त्रीपुंवच्च। १। २। ६६ ॥

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत्। गार्गी च गार्ग्यायणौ
च गर्गाः। अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यजजोश्चेति लुक्। दाक्षी च दाक्षाय
णश्च दाक्षी ॥

पुमान्स्त्रिया। १। २। ६७ ॥

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। हंसी च हं
सश्च हंसौ ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितभ्याम्। १। २। ६८ ॥

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्। १। २।

६९ ॥

अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव वि
शेषश्चेत्। शुक्लः पटः। शुक्ला शाटी। शुक्लं वस्त्रम्। तदिदं शुक्लम्। तानीमानि
शुक्लानि ॥

पिता मात्रा। १। २। ७० ॥

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते। माता च पिता च पितरौ, मातापि
तरौवा ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा। १। २। ७१ ॥

एकशेषः ।

१८१

श्वश्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रू
श्व श्वशुरश्च श्वश्रूश्चशुरौ ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ॥

सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ॥ त्य
दादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते ॥ * ॥ स च यश्च यौ ॥ पूर्वशे
षोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् ॥ स च यश्च तौ ॥ त्यदादितः शेषे पुनपुंसक
तो लिङ्गवचनानि ॥ * ॥ सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता
च तानि । पुनपुंसकयोस्तु परत्वान्पुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्चते ॥ ८
द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरी
कुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यौ ते ॥

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ॥

एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवादः । गाव इ
माः । ग्राम्येति किम् । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । संघेषु
किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे । अनेकशफेष्विति वा
च्यम् ॥ * ॥ अश्वा इमे । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्बन्धो
न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाव
श्च न । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न ॥

॥ इत्येकशेषः ॥

॥ अथ सर्व समासशेषः ॥

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं
वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा । लौकिकोऽलौकिक
श्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुलौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा ।
राज्ञः पुरुषः । राजन्असूपुरुषसुइत्यविग्रहो नित्यसमासः । अस्वपदविग्रहो
वा । समाश्चतुर्विध इति प्रायो वादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्व

१ त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः

१८२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

धिकारबहिर्भूतानामपि सह सुपेतिविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोभिप्रायः । सूत्रप्रति उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ दन्नोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीहौ रेव । तत्पुरुषस्य कचिदेवे त्युक्तम् । किं च ॥

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ १ ॥

सुपां सुपा । राजपुरुषः । तिङा । पर्यभूषत् । नाम्ना । कुम्भकारः । धातुना । कटमूः । अजस्रम् । तिङां तिङा । पिबतरखादता । खादतमोदता । तिङां सुपा । कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥

॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ ॥

अ अनक्षे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अ प्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात् । अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्द्धर्चः । अन्वचबहुचावध्येतर्येव । नेह । अन्वक्साम । बहुक् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । ल्हीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः ॥

द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । ६ । ३ । ९७ ॥

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत् स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । स्वप् स्वपी ॥ अवर्णान्ताद्वा ॥ * ॥ प्रेपम् । परेपम् । प्रापम् । परापम् ॥

समासांताः ।

१८३

ऊदनोर्देशे । ६ । ३ । ९८ ॥

अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु
अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथो रम्यपथो देशः ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः । ५ । ४ । ७५ ॥

एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् ।
अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् ॥ कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भू
मेरजिष्यते ॥ * ॥ कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः ॥
संख्यायानदीगोदावरीभ्यां च ॥ * ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अजिति
योग विभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहक्सामवा
ङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपटष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दि
वाहर्दिवसरजसनिश्श्रेयसपुरुषायुषद्वायुषज्यायुषर्ग्यजुष
जातोक्षमहोक्षदृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ॥

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयोबहुव्रीहयः । अविद्य
मानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ व्युपाभ्यां चतुरोजि
ष्यते ॥ * ॥ त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः । तत एकादश द्व
न्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ
च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठी
वम् । निपातनाद्विलोपः । पदष्ठीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्मावः । नक्तं
च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपा
त्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्य
हनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्क

१८४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

जम् । निश्चितं श्रेयो निश्श्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निश्श्रेयान् पु
 रुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगू । द्वायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो
 द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धो
 क्षः । शुनः समीपं उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते ।
 गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः ॥ जातश्यासो वृद्धोऽयश्चिः सप्तमहा

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५।४।७८ ॥

अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । पल्यराजभ्यां चेति व
 क्तव्यम् ॥ * ॥ पल्यवर्चसम् ॥ जिवर्चसम्

अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ५।४।७९ ॥

अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अन्धं तमः
 अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयश्श्रेयसः । ५।४।८० ॥

वसुशब्दः प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः । श्वसूशब्द उत्तरपदार्थ
 प्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयसम् ।
 श्वः श्रेयसं ते भूयात् ॥

अन्ववतमाद्रहसः । ५।४।८१ ॥

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । ५।४।८२ ॥

उरसि प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

अनुगवमायामे । ५।४।८३ ॥

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति
 समासः ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । ५।४।८४ ॥

समासान्ताः ।

१८५

अच् प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो
द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिरेति किम् । द्विस्ता
वती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गाद्ध्वनः । ५।४।८५ ॥

प्रगतोर्ध्वानं प्राध्वो रथः ॥

न पूजनात् । ५।४।६९ ॥

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा ॥ स्वति
भ्यामेव ॥ * ॥ नेह । परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः ।
बहुव्रीहौ सकृथ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसकथः । स्वक्षः ॥

किमः क्षेपे । ५।४।७० ॥

क्षेपे यः किशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो
राजा किराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् । किराजः । किंसखः ।
किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् । ५।४।७१ ॥

समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं
शकटम् ॥

पथो विभाषा । ५।४।७२ ॥

नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्ये
व । अपथो देशः । अपथं वर्तते ॥

॥ इति समासान्ताः ॥

अलुगुत्तरपदे । ६।३।१ ॥

अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । ६ । ३ । २ ॥

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थं
दूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदेकिम् । निष्क्रान्तः स्तोकानिस्तोकः ॥ ब्राह्म
णाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचा
राद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीया
र्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव ॥

ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६ । ३ । ३ ॥

ओजसाकृतमित्यादि ॥ अञ्स उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आज्ञसाकृतम् ।
आर्जवेन कृतमित्यर्थः ॥ पुंसानुजो जनुषान्ध इति च ॥ * ॥ यस्याग्रजः
पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ॥

मनसः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ४ ॥

मनसागुप्ता ॥

आज्ञायिनि च । ६ । ३ । ५ ॥

मनस इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च । ६ । ३ । ६ ॥

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । पूरण इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूरणप्रत्य
यान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति
बहुव्रीहिर्बोध्यः । पूरणे किम् आत्मकृतम् ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । ६ । ३ । ७ ॥

आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । च
तुर्थीति योगविभागात्समासः

परस्य च । ६ । ३ । ८ ॥

१ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणीतिसूत्रपठित एव स्तोकादिः ॥

२ आत्मनश्च पूरण इति विशिष्टं सूत्रं काशिकाकृत्पाठः ॥

अलुकूसमासः ।

१८७

परपस्मैदम् । परस्मैभाषा ॥

हलऽदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुकू संज्ञायाम् । त्वचिसारः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ९५ ॥

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवा
ऽलुकू । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमी समासः ॥
लृद्द्युभ्यां च ॥ * ॥ लृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम् तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलु
कू । मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कार
नाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः ।
कारादन्यस्यैतद्वेयस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् ।
अविकटोरणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहः नदीदोहः ॥

मध्यादुरौ । ६ । ३ । ११ ॥

मध्येगुरुः ॥ अन्ताच्च ॥ * ॥ अन्तेगुरुः ॥

अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे । ६ । ३ । १२ ॥

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात्किम् । मूर्द्धशिखः । मस्त
कशिखः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः ॥

बन्धे च विभाषा । ६ । ३ । १३ ॥

हलदन्तात्सप्तम्या अलुकू । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । हलदन्तेति किम् ।
गुप्तिबन्धः ॥

तत्पुरुषे रुति बहुलम् । ६ । ३ । १४ ॥

स्तम्बरमः । स्तम्बरमः । कर्णेजपः । कर्णजपः । क्वचिन्न कुरुचरः ॥

१८८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्रावृत्शरत्कालदिवां जे । ६ । ३ । १५ ॥

प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । ६ । ३ । १६ ॥

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरे
जः शरजः । वरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः । ६ । ३ । १७ ॥

सप्तम्यां विभाषाऽलुक् स्यात् । घ । पूर्वाह्णितरे । पूर्वाह्णितरे । पूर्वाह्णित
मे । पूर्वाह्णितमे । काल । पूर्वाह्णिकाले । पूर्वाह्णिकाले । तन । पूर्वाह्णितने । पू
र्वाह्णितने ॥

शयवासवासिष्वकालात् । ६ । ३ । १८ ॥

खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी ।
हलदन्तादित्येव । भूमिशयः ॥ अपो योनियन्मतुषु ॥ * ॥ अप्सु योनिरुत्प
त्तिर्यस्य सोप्सुयोनिः । अप्सु भवोप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ ॥

नेन्त्सिद्धबध्नातिषु च । ६ । ३ । १९ ॥

इनन्तादिषु सप्तम्या अलुग्र । स्थण्डिलशायी । साङ्गाश्वसिद्धः । चक्र
बद्धः ॥

स्थे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ॥

सप्तम्या अलुग्र । समस्थः । भाषायां किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ॥

षष्ठ्या आक्रोशे । ६ । ३ । २१ ॥

चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ वाग्दिवपश्यद्भ्यो यु
क्तिदण्डहरेषु ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ आमुष्या
यणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च ॥ * ॥ अमुष्यापत्यं आमुष्यायणः ।
नडादित्वात् फक् । अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वा

अलुकसमासः ।

१८९

हुजू । एवमामुष्यकुलिका ॥ देवानांप्रिय इति च मूर्खे ॥ * ॥ अन्यत्र देव
प्रियः ॥ शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः ॥ * ॥ शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गु-
लः ॥ दिवश्च दासे ॥ * ॥ दिवोदासः ॥

पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । २२ ॥

षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः । निन्दायां
किम् । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः । ६ । ३ । २३ ॥

विद्यासंबन्धयोनिःसंबन्धवाचिन ऋदन्ताषष्ठ्या अलुक् होतुरन्तेवासी ।
होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ विद्यायोनिःसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपद-
ग्रहणम् ॥ * ॥ नेह । होतृधनम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः । ६ । ३ । २४ ॥

ऋदन्ताषष्ठ्या अलुक् वा स्वसृपत्योः परयोः ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५ ॥

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा ।
पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ । ३ । ८४ ॥

आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा ।
असमासे तु । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥

॥ इत्यलुकसमासः ॥

घरूपकल्पचेलङ्बुवगोत्रमतहतेषु ड्योऽनेकाचो

ऋस्वः । ६ । ३ । ४३ ॥

भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्याऽनेकाचो ऋस्वः स्याद्घरूपकल्पप्रत्य-

१९०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

येषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणि
रूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि ।
ब्रूजः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोपि निपात्यते । चेलडादीनि वृत्ति
विषये कुत्सनवाचीनि । तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः । ड्यः किम् ।
दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ४४ ॥

अड्यन्तनद्या ड्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ऋस्यो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धु
तरा । ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रीतरा । स्त्रितरा ॥ कृन्नद्या न ॥ * ॥ लक्ष्मीतरा ॥

उगितश्च । ६ । ३ । ४५ ॥

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ऋस्यो वा स्यात् । विदुषितरा ।
ऋस्याभावपक्षे तु तसिलादिष्विति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषितरे
त्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु । ६ । ३ । ५० ॥

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् ।
हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेम्
ज्ञापकं उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

वा शोकश्च ज्वरोगेषु । ६ । ३ । ५१ ॥

हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्द्यम् । सौहृदय्यम् । हृद्रोगः । हृदय
रोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

पादस्य पदाऽऽज्ञातिगोपहतेषु । ६ । ३ । ५२ ॥

एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति
पदाजिः । पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे चेतीण् प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो नि
पातनात् । पदगः । पदोपहतः ॥

समासाश्रया विधयः ।

१९१

पद्यत्यतदर्थे । ६ । ३ । ५३ ॥

पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । अत
दर्थे किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । पादार्थाभ्यां चेति यत् ॥ इके चरतावु
पसंख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् षन् ॥

हिमकाषिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ॥

पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः ॥

ऋचः शो । ६ । ३ । ५५ ॥

ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्री पच्छः शंसति । पादम्पादमि
त्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ । ५६ ॥

पादस्य पत् । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः ।
पादशब्दः ॥ निष्के चेति वाच्यम् ॥ * ॥ पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ५७ ॥

उदमेघः ॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च । ६ । ३ । ५८ ॥

उदपेषंपिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण
सिद्धम् ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ५९ ।

उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूरयितव्ये
ति किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ।

६ । ३ । ६० ॥

उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः ॥

१९२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

इको ऋस्वोऽड्यो गालवस्य । ६ । ३ । ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्य ऋस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणी
पुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्य इति किम् । गौरीपतिः । गालवस्य
हणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च
नेति वाच्यम् ॥ * ॥ श्रीमदः । भूभङ्गः । शुक्लीभावः ॥ अभुकुंसादीनामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ भुकुंसः । भुकुटिः । भूकुंसः । भूकुटिः । अकारोऽनेन विधी
यत इति व्याख्यान्तरम् ॥ भकुंसः । भकुटिः । भुवा कुंसो भाषणं शोभा
वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भुवः कुटिः कौटिल्यम् ॥

एकतद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ॥

एकशब्दस्य ऋस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे । एकस्या आगतं एकस्त्व
प्यम् । एकक्षीरम् ॥

ड्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । ६ । ३ । ६३ ॥

रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् ॥

त्वे च । ६ । ३ । ६४ ।

त्वप्रत्यये ड्यापोर्वा ऋस्वः । अजत्वम् । अजात्वम् । रोहिणित्वम् । रो
हिणीत्वम् ॥

प्यडः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ । १३ ॥

प्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ॥

संप्रसारणस्य । ६ । ३ । १३९ ॥

संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदग
न्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ऋस्वो न । स्त्रीप्रत्यये
चानुपसर्जने नेति तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धीपुत्रः । उप
सर्जने तु तदादिनियमानेह । अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ॥

समासाश्रयविधयः ।

१९३

बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६ । १ । १४ ॥

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङ्ः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ मातज्मातृकमातृषु वा ॥ * ॥ कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः कव्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह । कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्वसामर्थ्याच्चित्त्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ॥

इष्टकेशीकामालानां चित्तूलभारिषु । ६ । ३ । ६५ ॥

इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु क्त्स्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्केष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी । उत्पलमालभारी ॥

कारे सत्याऽगदस्य । ६ । ३ । ७० ॥

मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ अस्तोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्तुङ्कारः ॥ धेनोर्भव्यायाम् ॥ * ॥ धेनुम्भव्या ॥ लोकस्य पृणे ॥ * ॥ लोकम्पृणः । पृण इति मूलविभुजादित्वात्कः ॥ इत्येऽनभ्याशस्य ॥ * ॥ अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ भ्राष्ट्राभ्योरिन्धे ॥ * ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ गिलेऽगिलस्य ॥ * ॥ तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ गिलगिले च ॥ * ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे ॥ * ॥ उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ॥

रात्रेः कृति विभाषा । ६ । ३ । ७२ ॥

रात्रिश्चरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु अरुर्द्विषदिति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिमन्यः ॥

सहस्यः सः संज्ञायाम् । ३ । ६ । ७८ ॥

उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुध्वा ॥

ग्रन्थान्ताऽधिके च । ६ । ३ । ७९ ॥

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषमधीते ।
सद्रोणा खारी ॥

द्वितीये चानुपाख्ये । ६ । ३ । ८० ॥

अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशाराक्षसी साक्षा
दनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ॥

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु । ६ । ३ । ८४ ॥

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः ।
अनु सरवा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनु
ताद्यत् । अमूर्द्धादिषु किम् । समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानो
दर्काः । समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमि
त्यादि सिद्धमिति काशिका । अथ वा सहशब्दः सदृशवचनोस्ति । स
दृशः सख्या ससरवीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । समानः
पक्षोऽस्येत्यादि ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णव
योवचनबन्धुषु । ६ । ३ । ८५ ॥

एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद
इत्यादि ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८६ ॥

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने ।
चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्म
चारी । समानः सः सब्रह्मचारी ॥

समासाश्रयविधयः ।

१९५

तीर्थे ये । ६ । ३ । ८७ ॥

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सती
र्थः । एकगुरुकः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषोदरे । ६ । ३ । ८८ ॥

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः । समानोदर्यः ॥

दृग्दशवतुषु । ६ । ३ । ८९ ॥

सदृक् । सदृशः ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः ॥

इदं किमोरीशकी । ६ । ३ । ९० ॥

दृग्दशवतुषु इदम् ईश् किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् ।
कीदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईदृक्षः । कीदृ
क्षः । आ सर्वनाम्नः । दृक्षे च । तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दी
र्घः । मत्वोत्वे । अमूदृशः । अमूदृक् । अमूदृक्षः ॥

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । ८ । ३ । ८० ॥

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समा
से किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ॥

भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ॥

भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । भीरुस्थानम् । असमा
से तु । भीरोः स्थानम् ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८ । ३ । ८३ ॥

आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ।
समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः ॥

सुषामादिषु च । ८ । ३ । ९८ ॥

१ सुषामा, निःषामा, दुःषामा, सुषेधः, निषेधः, दुःषेधः, सुपन्धिः, निपन्धिः, दुःपन्धिः, सुषु,
दुषु, गौरिपञ्चयः संज्ञायाम्, प्रतिष्णिका, जलापाहम्, नौषेचनम्, दुन्दुभिषेवणम्, एतिसंज्ञायामगात्
हरिषेणः, नक्षत्राद्वा, “ हरिणीषेणः, आकृतिगणोयं । सुषामादिः ॥

१९६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ॥

एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ९९ ॥

सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् । हरिसक्थम् । संज्ञायां किम् ।
पृथुसेनः । अगकारात्किम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा । ८ । ३ । १०० ॥

एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः । रोहिणीसेनः ।
अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोयम् ॥अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थि
तोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ६ । ३ । ९९ ॥अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदा
शा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रा
गः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादि किम् । अन्यस्याऽन्येन वाशीः । अन्याशीः ।
कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायम
न्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ॥

अर्थे विभाषा । ६ । ३ । १०० ।

अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ६ । ३ । १०१ ॥

अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्म । तत्पुरुषे किम् ।
कूटो राजा ॥ त्रौ च ॥ * ॥ कुत्सितास्त्रयः कत्रयः ॥

रथवदयोश्च । ६ । ३ । १०२ ॥

कद्वयः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ । ६ । ३ । १०३ ॥

१ एति संज्ञायामगात्, नक्षत्राद्वा, एतद्वगमज्ञापयमपि कैश्चित् पाणिनीयसूत्रपाठे प्रक्षिप्तम् ॥

समासाश्रयविधयः।

१९७

कत्तृणम् ॥

का पथ्यक्षयोः।६।३।१०४॥

कापथम् । काक्षः। अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ॥

ईषदर्थे।६।३।१०५॥

ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः ॥

विभाषा पुरुषे।६।३।१०६॥

कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधा नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ॥

कवं चोष्णो।६।३।१०७॥

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् । क दुष्णम् ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्।६।३।१०९॥

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषद् उदरं पृषोदरम् । तलोपः। वारिवाहको बलाहकः। पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेशश्च लत्वम् ॥

भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ॥ *॥ दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् ॥ दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः घुत्वं च ॥*॥ दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खलू त्रिभ्यः। दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूढ्यः। आतश्चेति कः । ब्रुवन्तोस्यां सीदन्तीति वृसी । ब्रुवच्छब्दस्य वृ आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोयम् ॥

१ पृषोदर, पृषोत्थान, बलाहक, जीमूत, श्मशान, उलूखल, पिशाच, वृसी, मयूरा इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥

१९८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

संहितायाम् । ६ । ३ । ११४ ॥

अधिकारोयम् ॥

कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नछिन्नछिद्र
सुवस्वस्तिकस्य । ६ । ३ । ११५ ॥

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य कि
म् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चक
र्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्व
स्तिककर्णः ॥

नहिवति ऋषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ । ६ । ३ । ११६ ॥

किबन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवत् । प्रावट् । मर्मा
वित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वाविति किम् । परीनहन
म् । विभाषा पुरुष इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थि
ता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम्

। ६ । ३ । ११७ ॥

कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥

वनं पुरगामिश्रकासिधकासारिकाकोटराग्रेभ्यः ।

। ८ । ४ । ४ ॥

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः प
ञ्चदीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो
नियमार्थः । अग्रेष्वशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सि

१ कोटर, मिश्रक, सिधक, पुरग, शारिक, इति कोटरादिः ॥

किंशुलुक, शाव, नब, अञ्जन, भञ्जन, लोहित, कुम्कुट, इति किंशुलुकादिः ॥

समासाश्रयविधयः ।

११९

धकावणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिप
त्रवनम् । वनस्याघे अघेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् ।
प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुका गिरिः ॥

वले । ६ । ३ । ११८ ॥

वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । ऋषीवलः ॥

मतौबद्धचोऽनजिरादीनाम् । ६ । ३ । ११९ ॥

अमरावती । अनजिरादीनां किम् । अजिरवती । बद्धचः किम् । ब्रीहि
मती । संज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती ॥

शरादीनां च । ६ । ३ । १२० ॥

शरावती ॥

इकोवहेऽपीलोः । ६ । ३ । १२१ ॥

इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः किम् । पि
ण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्लादीनामितिवाच्यम् ॥* ॥
दारुवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । ६ । ३ । १२२ ॥

उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्वजन्ते परे न तु मनुष्ये । परीपाकः । परि
पाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ॥

इकः काशे । ६ । ३ । १२३ ॥

१ अजिर, खदिर, पुलिन, हंस, कारण्डव, चक्रवाक, इत्यजिरादिः ॥

२ शर, वंश, धूम, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, हनु, इति शरादिः ॥

३ पील्लादिराकृतिगणः ॥

४ अमानुष्यादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रसेवः, प्रसारः । प्रहारः ॥ सादकारयोः कृत्रिमे ॥* ॥
एषोऽस्य प्रासादः । एषोऽस्य प्राकारः । कृत्रिम इति किमर्थम् । एषोऽस्य प्रसादः प्रकारः ॥ प्रतिवे-
शादीनां विभाषा ॥ * ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिकारः । प्रतीकारः ॥ बहुलग्रहणस्यैवायं
प्रपञ्चः ॥

२००

सिद्धान्तकौमुद्याम्

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् ।
प्रकाशः ॥

अष्टनः संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२५ ॥

उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः ॥

चितेः कपि । ६ । ३ । १२७ ॥

एकचितीकः ॥

नरे संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२९ ॥

विश्वानरः ॥

मित्रे चर्षौ । ६ । ३ । १३० ॥

विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥ शुनो दन्तदंष्ट्रा
कर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः ॥*॥ श्वादन्तः । इत्यादि ॥

प्रनिरन्तः शरेक्षुपुक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षभ्योऽसं
ज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ॥

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वात्
णत्वम् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः । ८ । ४ । ६ ॥

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवनम् ।
शिरीषवणम् । व्यचूच्यजूभ्यामेव ॥*॥ नेह । देवदारुवनम् ॥ ईरिकादिभ्यः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥*॥ इरिकावम् । मिरिकावनम् ॥

वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ ॥

आरोप्य यदुस्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं

१ अभियुक्तोक्तिरियम् ॥

२ इरिका, मिरिका, तिमिरा, इतीरिकादिराकृतिगणः ॥

समासाश्रयविधयः ।

२०१

स्यात् । इक्षुवाहनम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्यामिकं वाहन
मित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ॥

पानं देशे । ८।४।९ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं
पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पा
नम् । कर्मणि ल्युट् ॥

वा भावकरणयोः । ८।४।१० ॥

पानस्येत्येव । क्षीरपानम् । क्षीरपाणम् ॥ गिरि नद्यादीनां वा ॥ * ॥
गिरिनदी । गिरिणदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च । ८।४।११ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिप
दिकान्ते । माषवापिणौ । नुमि । व्रीहिवापाणि । विभक्तौ । माषवापेण ।
पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदनुस्येव णत्वम् ।
नह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अत एव नुम्यहणं कर्तव्यम् । अङ्गस्य
नुम्बिधानात्तद्भक्तो हि नुम् न तूत्तरपदस्य । किं च । प्रहिण्वन्नित्यादौ हि
वेर्नुमोणत्वार्थमपि नुम्यहणम् । पेन्वनन्नित्यादौ तु क्षुभ्राण्यन्तान् ॥ युवादे
र्न ॥ * ॥ रम्ययूना । परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे णः । नियमित्युक्तम् ।
वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि । क्षीरपाणि । विभक्तौ क्षीर
पेण । रम्यविणा ॥

कुमति च । ८।४।१३ ॥

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ॥

१ गिरिनदी, गिरिनख, गिरिनङ्ग, गिरिनितम्ब, चक्रनदी, चक्रनितम्ब, तूर्यमान, माषोन,
आर्गयन, इति गिरिनद्यादिराकृतिगणः ॥

२ युवन, पक्व, इत्यादि युवादिः ॥

२६

२०२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पदव्यवायेपि । ८ । ४ । ३८ ॥

पदेन व्यवधानेपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥
अतद्धित इति वाच्यम् ॥ * ॥ आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ॥

कुस्तुम्बुरूणि जातिः । ६ । १ । १४३ ॥

अत्र सुणिपात्यते । कुस्तुम्बुरुर्धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः
किम् । कुतुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये । ६ । १ । १४४ ॥

सुणिपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छ
न्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव
गच्छन्तीत्यर्थः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ६ । १ । १४५ ॥

सुट् संस्थ षत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो
गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे । गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् ।
सेवितेत्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । ६ । १ । १४६ ॥

आलिङ्ग्यापि य स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति किम् । आ
पदापदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये । ६ । १ । १४७ ॥

अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम् । आश्चर्यं कर्म
शोभनम् ॥

वर्चस्केऽवस्करः । ६ । १ । १४८ ॥

कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमन्त्रमलं तस्मिन् सुट् । अवकीर्यतइति अवस्क
रः । वर्चस्के किम् । अवकरः ॥

समासाश्रयविधयः ।

२०३

अपस्करो रथाङ्गम् । ६ । १ । १४९ ॥

अपकरोऽन्यः ॥

विष्करः शकुनिर्विकिरो वा । ६ । १ । १५० ॥

पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुद्धिकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्रप्रयोगो मा भूदिति दत्तिस्तन्न । भाष्यविरोधात् ॥

प्रतिष्कशश्च कशोः । ६ । १ । १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशोः किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेऽस्ति धातोर्घ्णमुपसर्गस्य प्रतेर्यहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ॥

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषीतिकिम् । प्रकण्वोऽश्वः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ॥

मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ॥

ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः । ६ । १ । १५६ ॥

कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । के चित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ॥

२०४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ॥

एतानि समुद्रकानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा ॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ * ॥ तात्पूर्वं चत्वेन दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः ॥ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ॥ * ॥ प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोयम् ॥

इति समासाश्रयविधयः ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा । ४ । १ । ८२ ॥

इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसन्धिकार्यमिति यावत् ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् । ४ । १ । ८३ ॥

तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥

एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः ॥

तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥

जिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥

किति च । ७ । २ । ११८ ॥

किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव ॥

१ पारस्करोदेशो, कारस्करोवृक्षः, रथस्पानदी, किष्कुः प्रमाणम्, किष्किन्धागुहा, तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च, प्रातुम्पतौ गविकर्तरि च, प्रायस्य चित्तिचित्तयोः । इति पारस्करादिराकृतिगणः ॥

२ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुट्कारो वेति भाष्यम् ॥

३ अश्वपति, स्थानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, बन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति, क्षेत्रपति, इत्यश्वपत्यादिः ॥

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

२०५

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । ४ । १ । ८५ ।

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः ।
 दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः ॥ यमाच्चेति काशि
 कायाम् ॥ ॥ याम्यः ॥ पृथिव्याजाजौ ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवा
 यजजौ ॥ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिषष्टिलोपो यञ्च ॥ * ॥ बाह्यः ॥ ईक
 कच ॥ * ॥ बाहीकः ॥ स्थान्नोऽकारः ॥ * ॥ अश्वत्थामः । पृषोदरादित्वा
 त्सस्य तः ॥ भवार्थेतु लुग्वच्यः ॥ * ॥ अश्वत्थामा ॥ लोम्नोऽपत्येषु बहुष्व
 कारः ॥ * ॥ बाढ्वादीजोऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् ।
 औडुलोमिः । गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् ।
 गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । ८६ ॥

औत्सः ॥ अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् ।
 कालेयम् ॥

॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुसाभ्यां नञ्स्रजौ भवनात् । ४ । १ । ८७ ॥

धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्रजौ स्तः ।
 स्त्रैणः । पौंस्रः । वत्यर्थेन । स्त्री पुंवच्चेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ ॥

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक्
 स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । द्विगोर्निमित्तस्ये

१ उत्स, उदपान, विकिर, विनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, बष्कयासे,
 धेमु, पृथ्वी, पङ्क्ति, जगती, निष्टुप्, अनुष्टुप्, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण, उदस्थान,
 देशे, पृषदंश, भल्लकीय, रथन्तर, मध्यन्दिन, बृहत्, महत्, सत्त्वद्, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान,
 उष्णिह्, ककुभ, सुवर्ण, देव, ग्रीष्माद्धन्दसि, इत्युत्सादिः ॥

२०६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ति किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् । पञ्चग
गर्ह्यम् । अन्यपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः ॥

गोत्रेऽलुगचि । ४ । १ । ८९ ॥

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्याऽलुक् स्यात् । गर्गा
णां छात्राः । वृद्धाच्छः ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । ६ । १ । १५१ ॥

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धितेऽपरे न त्वाकारे । गर्गीयाः ।
प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गेभ्योहितं गर्गीयम् । अचिकिम् । गर्गेभ्य आगतं
गर्गह्यम् ॥

यूनिलुक् । ४ । १ । ९० ॥

प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् ततो यून्यण् ।
ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभा
वाच्छो न ॥

पैलादिभ्यश्च । २ । ५ । ५९ ॥

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वेत्यण् तस्मादणो द्व्यच इति फि
ज् । तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ द्व्यज्मगधेत्यण्ण
न्तादाङ्गशब्दादणो द्व्यच इति फिजो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ॥

इजः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ॥

गोत्रे यइज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । तच्चेद्वोत्रं प्राचां भवति ।
पन्नागारस्यापत्यम् । अत इज् । यजिजोश्चेति फक् । पान्नागारिः पिता
पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

पैल, शालङ्कि, सात्यकि, सात्यकामि, राहवि, रावणि, औदञ्चि, औदत्रजि, औदमेघि, औ-
दमस्त्रि, औदभृजि, देवस्यानि, पैङ्गलोदायनि राहसति, भौलिङ्कि, राणि, औदन्त्रि, औद्राह-
मानि, औजिहानि, औदशुद्धि, तद्राजाच्चाणः । आकृतिगणोयम् ॥ इति पैलादिः ॥

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

२०७

न तौल्वलिभ्यः । २।४।६१ ॥

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्राप्तः
तुल्वलः तत इजि फक् । तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः पुत्रः ॥

फक्फिञोरन्यतरस्याम् । ४।१।९१ ॥

यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य च्छा
त्राः कातीयाः कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यणू । तस्या
पत्यं युवा यास्कायनिः । अणो द्यच इति फिञ् । तस्य च्छात्राः यास्की
याः यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् । ४।१।९२ ॥

यन्तात् कृतसन्धेः समर्थादपत्यर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा
अदपत्यं औपगवः । आदिदृद्धिरन्त्योपधादृद्धी बाधते ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ दृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥

योगविभागस्तु । भानोरपत्यं भानवः । कृतसन्धेः किम् । सौत्थितिः ।
अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूत् । समर्थपरिभाषया । नेह । व
स्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य । प्रथमात्किम् । अपत्यवाचकात्पष्ठ्यर्थे मा भूत् ।
वायहणाद्वाक्यमपि । दैवयज्ञीतिसूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समासोपि ।
उपग्वपत्यम् । जातित्वान् । ङीष् । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औ
त्सः । स्त्रैणः पौंसः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४।१।१६२ ॥

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥

१ तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवमिन्नि, दैवति, बार्कलि, नैककि, दैवयज्ञि,
दैवमति, चाफट्टकि, वैल्वकि, वैम्बकि, आनुरोहिति, पौष्करसादि, आनुराहति, आनुति,
प्रादौहति, नैमित्री, प्राडाहति, बान्धकि, वैशीति, आसिनासि, आहिसि, आसुरि, नैमिपि, आ-
सिबन्धकि, पौष्पि, कोरेणुपालि, वैकर्णि, वैनकि, वैहति, ॥ इति तौल्वल्यादिः ॥

२०८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

जीवतितु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ॥

वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव न गोत्र
संज्ञम् ॥

भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ॥

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात् ॥

वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति । ४ । १ ।

१६५ ॥

भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युव
संज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणं द्वितीयं सपिण्डस्य
तरबुर्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पित्रो
महभातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः गार्ग्यो वृद्धः स्यात् ।
किम् । स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गा
र्ग्य एव ॥ वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् ॥ * ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा
प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्या
यणः । पूजेति किम् । गार्ग्यः ॥ धूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् ॥ * ॥
गार्ग्यो जाल्मः । कुत्सेति किम् । गार्ग्यायणः ॥

एको गोत्रे । ४ । १ । १६३ ॥

गोत्रे एक एवाऽपत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यं औपगवः ।
गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।

यद्वा स्वद्व्यूनसंख्येभ्योनिष्ठोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

अपत्यं पितुरेव स्यात् ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्वान्यै सूत्रमेतत् तथोत्तरम् ॥ २ ॥

१ वृद्धस्य च धूनश्चेति वार्तिके सूत्रपाठे कैश्चित्प्रक्षिप्ते ॥

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

२०९

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिज् स्यात् ।
चतुर्थे त्वजीवज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं फगिजोः परम्परायां
मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्य
पक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अण्णन्तादिजपि स्यात् । च
तुर्थे फगिति फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतेरनिष्टप्रत्ययाः स्युः ।
अतोऽनियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्युक्तम् ॥

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । ४।१।९४ ॥

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययः स्यात् स्त्रियां तु न युवसंज्ञा ।
गर्गस्य युवाऽपत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ॥

अतद्भुज् । ४।१।९५ ॥

अदन्तं यत्नातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिज् स्यादपत्येऽर्थे ।
दाक्षिः ॥

बाङ्गादिभ्यश्च । ४।५।९६ ॥

बाहविः । औडुलोमिः । आकृतिगणोयम् ॥

सुधातुरकङ् च । ४।१।९७ ॥

चादिज् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बा
नां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

न स्त्र्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७।३।३

१ बाहु, उपबाहु, उपवाकु, निवाकु, शिवाकु, वदाकु, उपविन्दु, वृपली, वृकला, चूडा, बला-
का, मूषिका, कुशला, उगला, ध्रुवका, ध्रुवका, सुमित्रा, दुर्मित्रा, पुष्करसद्, अनुहरद्, देवशर्मन्,
अग्निशर्मन्, भद्रशर्मन्, सुशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, अमितौजसः सलो-
पश्च, सुधावन्, उदञ्च, मात्र, शिरस्, शराविन्, मरीचिन्, क्षेमवृद्धिन्, शृङ्खलतोदिन्, खरना-
दिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, लोमन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन्, साम्ब, गद, प्रद्युम्न,
राम, उदङ्, उदक, संज्ञायाम्, संभूयोऽभसोः सलोपश्च, आकृतिगणोयम्, । तेन सात्पकिः,
जाङ्घिः, ऐन्द्रशर्भिः, आजधेनविः । इति बाङ्गादिः ॥

२१०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किं तु ताभ्यां पूर्वो
क्रमादैचावागमौ स्तः । वैयासकिः, वारुडकिरित्यादि ॥

गोत्रे कुंआदिभ्यश्चफञ् । ४।१।९८ ॥

व्रातच्छओरस्त्रियाम् । ५।३।११३ ॥

व्रातवाचिभ्यश्चफजनेभ्यश्च स्वार्थे उयः स्यान् तु स्त्रियाम्।कौआय
न्यः।बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते । ब्राध्नायन्यः। स्त्रियां कौआयनी । गोत्रत्वे
न जातित्वान्ढीष् । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः॥

नडादिभ्यःफक् । ४।१।९९ ॥

गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ॥

हरितादिभ्योऽजः । ४।१।१०० ॥

एभ्योऽजनेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेपि सा
मर्थ्याद्यून्ययम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदाद्यन्तर्गणो हैरि
तादिः ॥

यजिजौश्च । ४।१।१०१ ॥

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरापत्यस्येति
यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु । ४।१।१०२ ॥

१ कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ, शाक, शुण्डा, शुभ, विपाश, स्कन्द,
स्कम्भ, इति कुञ्जादिः ॥

२ नड, चर, वक, मुञ्ज, इतिक, इतिश, उपक, एक, लमक, शलङ्कु, शलङ्कुं, च, सप्तल,
वाजप्य, तिक, अमिशर्मन्, वृषगणे, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल,
किङ्कर, किङ्कल, काश्यप, कातर, कातल, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, कृष्णरणौ, ब्राह्म-
णवासिष्ठे, अमित्र, लिगु, चित्र, कुमार, क्रोष्टु क्रोष्टं च, लोह, दुर्ग, स्तम्भ, शिशपा, अग्रतृण,
शकट, घुमनसू, घुमत, निमत, ऋच, जलन्धर, अध्वर, युगन्धर, हंसक, दण्डिन्, हस्तिन्, पिण्ड,
पञ्चाल, चमसिन्, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, बदर, अश्वल, खरप, लङ्क, इन्ध, अस्ल, का-
मुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह, दण्ड, इति नडादिः ॥

३ अयं गणः एकादशाधिकद्विशततमे पत्रे २११ द्रष्टव्यः ॥

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

२११

गोत्रे फक् । अजिजोरपवादः । आद्यौ बिदादी । शारद्वतायनो भा
र्गवश्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोन्यः । दार्भा
यण आयायणश्चेत् । दार्भिरन्यः ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ॥

एभ्यो गोत्रे फग् वा । द्रौणायणः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः ।
जैवन्तायनः । जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूप
चारात् ॥

अनृष्यानन्तर्ये बिंदादिभ्योऽञ् । ४ । १ । १०४ ॥

एभ्योऽञ् गोत्रे ये त्वत्राऽनृषयस्तेभ्य आनन्तर्ये । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् ।
बिदस्य गोत्रापत्यं वैदः अनन्तरो वैदिः । बाद्धादेराकृतिगणत्वादञ् । पुत्र
स्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः ॥

गर्गादिभ्यो यञ् । ४ । १ । १०५ ।

गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यञञोश्च । २ । ४ । ६४ ॥

१ बिद, ऊर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, किन्दर्भ, विश्वानर, ऋष्टिवेण,
ऋतभाग, हर्यश्व, प्रियक, आपस्तम्ब, कूचवार, शरद्वत, शुनक, धेनु, गोपवन, शिशु, बिन्दु,
भाजक, भाजन, अश्वावतान, श्यामक, श्यामांक, श्यावलि, श्यापर्ण, हरित, किन्दास, वक्षस्क,
अर्क, लूष, वध्योग, विष्णुवृद्ध, प्रतिबोध, रथीतर, रथन्तर, गविष्ठिर, निषाद, शबर, अलस, मठर,
सृपाकु, मृडु, पुनर्भू, पुत्र, डहित, ननान्ट, परस्त्री, परशु च, इति बिदादिः ॥

२ गग, वत्स, वाजासे संस्कृति, अज, व्याघ्रपात, बिदभृत्, प्राचीनयोग, अगस्ति, पुलस्ति,
चमस, रैभ, अमिवेश्य, शङ्ख, शठ, शक, एक, धूम, अवट, मनस्, धनञ्जय, वृक्ष, विश्वावसु, जर-
माण, लोहित, संशित, बभ्रु, बल्लु, मण्डु, गण्डु, शङ्ख, लिङ्गु, गुहलु, मनु, मङ्गु, अलिगु, जिगीषु,
मनु, तन्तु, मनायी, स्रु, कथक, कत्यक, ऋक्ष, तृक्ष, तनु, तरुक्ष, तलुक्ष, तण्ड, वतण्ड, कपि,
कत, कुरुकत, अनडुह, कण्व, शकल, गोकक्ष, अगस्त्य, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अभय-
जात, विरोहित, वृषगण, रङ्गगण, शण्डिल, चणक, चुलुक, मुद्रल, मुसल, जमदग्नि, पराशर, जतु-
कर्ण, महित, मन्त्रित, अश्मरथ, शर्कराक्ष, पूतिमाप, स्थूर, अररका, एराका, पिङ्गल, कृ,
ष्ण, गोलन्द, उलूक, तितिक्ष, भिपञ्, भिष्णञ्, भडित, भण्डित, दल्भ, चैकित, चिकित्सित, देव
हू, इन्द्रहू, एकलू, पिप्पलू, बृहदग्नि, मुलाभिन, उक्थ, कुटीगु, इति गर्गादिः ॥

२१२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

गोत्रे यद्यजन्तमजन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । विदाः । ऊर्वाः । तत्कृते इति किम् । प्रियगार्ग्यः । स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वैप्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न । पौत्राः । दौहित्राः ॥

मधुबभ्रवोब्राह्मणकौशिकयोः । ४।१।१०६ ॥

गोत्रे यज् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिकऋषिः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठास्तिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यार्थम् । बाभ्रव्यायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिरसे । ४।१।१०७ ॥

गोत्रे यज् स्यात् । काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसे किम् । कापेयः । बौधिः ॥

वतण्डाच्च । ४।१।१०८ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठयजणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् । ४।१।१०९ ॥

वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात् ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वाद्ब्रह्मणः ष्यङ्गून ॥

अंश्वादिभ्यः फञ् । ४।१।११० ॥

गोत्रे । आश्वायनः ॥ पुंसि जाते ॥ * ॥ पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् ।

१ अश्व, अश्मन्, शङ्ख, शङ्खक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, पिञ्जल, भडिल, भण्डिल, भ, डित, भण्डित, प्रहृत, रामोद, ग्रीवाकाश, काण, गोलाङ्क, अर्क, स्वन, वन, पाद, चक्र, कुल, पुल, श्रविष्ठा, वीक्ष, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, चारिमन्, विश्वानर, कुट, शपात्रेये, जन, जड, खड, ग्रीष्म, अर्ह, केत, विशय, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दास, बैल्य, प्राच, आनु-दुस्य, पुंसिजाते, अर्जुन, सुमनस्, दुर्मनस्, नम, क्षान्त, ध्वन, आत्रेय भारद्वाजे, भारद्वाजात्रेये, उत्स, आतव, कितव, शिव, खदिर, इत्यंश्वादिः ॥

तद्धितेष्वपत्याधिकारः।

२१३

जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः ॥

भर्गात्रैगर्ते । ४ । १ । १११ ॥

गोत्रे फञ् । भार्गायणस्यैगर्तः । भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२ ॥

गोत्र इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वा त् फिञ् । गाङ्गायनिः । शुभादित्वाङ्क् । गाङ्गेयः ।

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ ।

१ । १ । ११३ ॥

अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोपवादः । यामुनः । नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धेभ्यः किम् । वासवदत्ते यः । नदीत्यादि किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शौभनेयः ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ ॥

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः । श्वाफ ल्कः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति तु बाङ्गादित्वादिज् । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । इज एवायमपवादो मध्येपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु परत्वाङ्क् । आत्रेयः ॥

१ शिव, प्रोष्टि, प्रोष्ठिक, पञ्च, जम्भ, भूरि, दण्ड, कुठार, ककुभ, अम, अनभिम्बान, को-
हित, सुख, सन्धि, मुनि, ककुत्स्थ, कहोड, कोहड, कहूषय, कहय, रोधक, पिञ्जल, खञ्जन,
वतण्ड, तृण, कर्ण, क्षीर, झद, जलझद, परिल, पिष्ट, हैहय, गोपिका, कपालिका, जटिलिका,
बधिरिका, मन्त्रिष्ठा, वृष्णिक, खञ्जार, खञ्जाल, रेख, लेख, रिख, आलेखन, विश्रवण, रवण,
वर्तनाक्ष, ग्रीवाक्ष, पिठक, ऋक्षाक, नभाक, ऊर्णनाभ, जरत्कारु, पुरोहितिका, सुरोहिका, आ-
र्य्यश्वेत, सुपिष्ट, मसुर, कर्ण, मयूरकर्ण, खदूरक, तक्षन्, ऋष्टिवेण, गङ्गा, विपाश, यस्क, ल-
क्ष्य, दुष्ट, अयस्थूण, तृणकर्ण, पर्ण, भलन्दन, विरूपाक्ष, भूमि, इला, सपत्नी, द्यौचो नद्याः,
त्रिवेणी, त्रिवर्णं च । इति शिवादिः ॥

२१४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः।४।१।११५॥

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः ।
षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनं प्रत्ययस्तूत्सर्गेण
सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽप्यपेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् । सौ
मात्रः । शुभादित्वाद् वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च।४।१।११६॥

ढकोपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्ण
श्च । अनुढाया एवापत्यमित्यर्थः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु।४।१।

११७॥

अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौ
ङ्गिरन्यः । छागलआत्रेयः । छागलिरन्यः । के चित्तु शुङ्गेत्याबन्तं पठन्ति
तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः ॥

पीलाया वा।१।४।११८॥

तन्नामिकाणं बाधित्वा ह्यच इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पी
लाया अपत्यं पैलः । पैलेयः ॥

ढक् च मण्डूकात्।४।१।११९॥

चादण् पक्षे इज् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रीभ्यो ढक्।४।१।१२०॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात्तुवैनतेयः बाद्धदित्वात् सौमित्रिः । शिवा
दित्वात्सापत्तः ॥

ह्यचः।४।१।१२१॥

ह्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाऽणोपवादः । दात्तेयः । पा
र्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् ॥

तद्धितेष्वपत्याधिकारः।

२१५

इतश्चाऽनिजः। ४११२२॥

इकारान्ताद् द्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विजन्तात्। दौलेयः। नैधेयः।

शुभ्रादिभ्यश्च। ४११२३॥

ढक् स्यात्। शुभस्यापत्यं शौभेयः॥

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे। ४११२४॥

अपत्ये ढक्। वैकर्णेयः। कौषीतकेयः। अन्यो वैकर्णिः। कौषीतकिः।

श्रुवो वुक् च। ४११२५॥

चात् ढक्। भौवेयः॥

प्रवाहणस्य ढे। ७। ३। २९॥

प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो ढद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे।
प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः। प्रवाहणेयः॥

तत्प्रत्ययस्य च। ७। ३। २९॥

ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो ढद्धिः पूर्वपदस्य तु वा। प्र
वाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः। प्रवाहणेयिः। बाह्यतद्धितनिमित्ता ढद्धि
र्वाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः॥

कल्याण्यादीनामिनङ्। ४११२६॥

१ शुभ्र, विष्ट, पुर, ब्रह्मरुत, शतद्वार, शलाथल, शलाकाभ, लेखाभ, विकास, रोहिणी, रुक्मिणी, धर्मिणी, दिशू, शालूक, अजवस्ति, शकन्धि, विमातृ, विधवा, शुक्र, विशू, देवतर, शकुनि, शुक्र, उग्र, शबल, बन्धकी, सुकण्डु, विश्व, अतिथि, गोदन्त, कुशाम्ब, मकष्टु, शान्ता, हर, यबष्टु, रिक, सुनामन्, लक्षणश्यामयोर्वीसिष्टे, गोधां, कृकलास, अणीव, प्रवाहण, भरत, भरम, वृकण्डु, कर्पूर, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदन्न, सुदक्ष, सुवक्षस्, सुदाकन्, कडु, तुदव, अशाय, कुमारिका, कुठारिका, किशोरिका, अम्बिका, जिह्वाशिन, परिधि, वायुदत्त, शकल, शलाथा, स्वध्वर, कुवेरिका, अशोका, गन्धपिङ्गला, खडोन्मत्ता, अनुवृष्टिन्, जरतिन्, बली-वर्दिन्, विग्र, बीज, जीव, श्वन्, अश्मन्, अश्व, इति शुभ्रादिराकृतिगणः॥

२ कल्याणी, सुभगा, बन्धकी, अनुदृष्टि, अनुसृति, जरती, बली, वदी, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्य-मा, परस्त्री, इति कल्याण्यादिः॥

२१६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

एषामिनडादेशः स्यात् ढक् च । काल्याणिनेयः । बान्धकिनेयः ॥

कुलटाया वा । ४।१।१२७ ॥

इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वणैव । कौलटिनेयः । कौलटे
यः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः
क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे ढक् । कौलटेरः ॥

तद्भगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्य च । ७।३।१९ ॥

तदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्जिति णिति किति च । सुत्तदो
पत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः स
क्तुसिन्धवः तेषुभवः साक्तुसैन्धवः ॥

चटकाया ऐरक् । ४।१।१२८ ॥

चटकस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि ।
चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ॥
तयोरेव ल्यपत्यं चटका । अजादित्वाद्वाप् ॥

गोधाया ढक् । ४।१।१२९ ॥

गौधेरः । शुभादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः ॥

आरगुदीचाम् । ४।१।१३० ॥

गौधारः । रका सिद्धेआकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्याप
त्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः ॥

क्षुद्राभ्यो वा । ४।१।१३१ ॥

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढक् । पक्षे ढक् । काणेरः ।
काणेयः । दासेरः । दासेयः ॥

पितृष्वसु शृण् । ४।१।१३२ ॥

अणोपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः ॥

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

२१७

ढकिलोपः । ४ । १ । १३३ ॥

पितृष्वसुरन्तलोपः स्याद्धकि । अत एव ज्ञापकात् ढक् पितृष्वसेयः ॥

मातृष्वसुश्च । ४ । १ । १३४ ॥

पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । ४ । १ । १३५ ॥

ढेलोपोऽकङ्काः । ६ । ४ । १४७ ॥

कङ्कभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च । ४ । १ । १३६ ॥

एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्ढकोरपवादः । गार्ष्टेयः । मित्रयोरपत्यम् । ऋष्यणि प्राप्ते ढञ् ॥

केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः । ७ । ३ । २ ॥

एषां यकारादेरिय् आदेशः स्यात् जिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्ते ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवा
शिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्म
यानि । ६ । ४ । १७४ ॥

एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रयः । मैत्रेयौ ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे । २ । ४ । ६३ ॥

१ गृष्टि, तृष्टि, हलि, बलि, विशि, कुदि, अजबस्ति, मित्रयु, इति गृष्ट्यादिः ॥

२ यस्क, लुह्य, दुह्य, अशःस्थूण, नृणकर्ष, सदामत्त, कम्बल, हार, वहिर्योग, कर्णाढक, पर्णाढक, पिण्डीजड्घ, बकसक्य, विशि, अजबस्त, कुदि, मित्रयु, रक्षोमुख, जङ्घारय, उल्कास, कटुक, मन्यक, पुष्करसद्, विपपुट, उपरिमखल, क्रोष्टुमान, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टुमाय, शीर्षिमाय, खरप, पदक, वर्षुक, भलन्दन, भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, इति यस्कादिः ॥

२१८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

एभ्योपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियामामित्रयवः।

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २।४।६५॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अत्र
यः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥

बद्धच इजः प्राच्यभरतेषु । २।४।६६॥

बद्धचः परो य इजू प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्या
त् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ॥

न गोपवनादिभ्यः । २।४।६७॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विंदाद्यन्तर्गणोयम् । गोपवनाः ।
शैयवाः ॥

तिक्कितवादिभ्यो द्वन्द्वे । २।४।६८॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्याद् द्वन्द्वे । तैकायनश्च कैतवायन
श्च । तिकादिभ्यः फिज् तस्य लुक् तिककितवाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २।४।६९॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चाऔपकायना
श्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । औप

१ अयं गणः एकादशाधिकद्विशततमे २११ पत्रे दृष्टव्यः ॥ स च हरितादिभ्यः प्रागेव ॥

२ तिककितवाः, वङ्गरभण्डीरथाः, उपकलमकाः, पफकनरकाः, वकनखगुदपरिणद्धाः, उब्जक-
कुभाः, लङ्कान्तमुखाः, उत्तरशलङ्कटाः, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः, भट्टककपिष्ठलाः, अग्निवेशदशेरकाः,
इति तिककितवादिः ॥

३ उपक, लमक, भ्राष्टक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, चूडारक, आडारक, गडुक,
उदङ्क, सुधायुक, अवन्धक, पिङ्गलक, पिष्ठ, सुपिष्ठ, मयूरकर्ण, खरीजङ्घ, शलाथल, पतञ्जल,
पदञ्जल, कण्ठेरणि, कुपीतक, काशकृत्स्न, निदाघ, कलशीकण्ठ, दामकण्ठ, कृष्णपिङ्गल, कर्णक,
पर्णक, जदिरक, बधिरक, जन्तुक, अनुलोम, अनुपद, प्रतिलोम, अपजग्ध, प्रतान, अनभिहित,
कमक, बटारक, लेखाभ, कमन्दक, पिञ्जूलक, वर्णक, मसूरकर्ण, मदाघ, कवन्तक, कमन्तक, क-
दामन्त, दामकण्ठ, इति उपकादिः ।

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

२१९

कायनलामकायनाः । भाष्टककपिष्ठलाः । भाष्टकिकापिष्ठलयः । लमकाः ।
लामकायनाः ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । २।४।७०॥

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यजश्च बङ्गुषु लुकू स्यादवशिष्टस्य
प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति, कुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः ।
कुण्डिनाः ॥

राजश्वशुराद्यत् । ४।१।१३७॥

राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् ॥

ये चाऽभावकर्मणोः । ६।४।१६८॥

यादौ तद्धिते परेऽन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशु
र्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः ॥

अन् । ६।४।१६७॥

अणि अन्प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञः
कर्म भावो वा राज्यम् ॥

संयोगादिश्च । ६।४।१६६॥

इन्प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोपत्यं चाक्रिणः ॥

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६।४।१७०॥

मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् । सौत्व
नः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतश्चर्मणोरथः । अवर्मणः किम् । चक्र
वर्मणोपत्यं चाक्रवर्मणः ॥ वा हितनाम्न इति वाच्यम् ॥ * ॥ हितनाम्नोप
त्यं हैतनामः । हैतनामनः ॥

ब्राह्मोऽजातौ । ६।४।१७१॥

योगविभागोत्र कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मं ह

२२०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

विः । ततो जातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणो
पत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी औषधिः ॥

औक्षमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ॥

अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् । उक्ष्णोपत्य
मौक्षः ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि । ६ । ४ । १३५ ।

षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्व भस्यातो लोपोऽणि । औक्षः । ताक्षः ।
भौणघ्नः । धृतराज्ञोपत्यं धार्तराज्ञः । षपूर्वेति किम् । साम्नोऽपत्यं सामनः ।
अणि किम् । ताक्षण्यः ॥

क्षत्राद् घः । ४ । १ । १३८ ॥

क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः ॥

कुलात्खः । ४ । १ । १३९ ॥

कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आढ्यकु
लीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यदूकञौ । ४ । १ । १४० ॥

कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं
किम् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादञ्खञौ । ४ । १ । १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः । माहाकुलीनः ।
महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाडूक् । ४ । १ । १४२ ।

पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्छः । ४ । १ । १४३ ॥

स्वस्त्रीयः ॥

तद्धितेष्वपत्याधिकारः।

२२९

भ्रातुर्व्यञ्च।४।९।९४४॥

चाच्छः। अणोपवादः। भ्रातृव्यः। भ्रात्रीयः॥

व्यन्त्सपत्ने।४।९।९४५॥

भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये। भ्रातृव्यः
शत्रुः। पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात्॥

रेवत्यादिभ्यष्टक्।४।९।९४६॥

ठस्येकः।७।३।५०॥

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात्। रैवतिकः॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च।४।९।९४७॥

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात् णठकौ स्तः कुत्सायाम्। सामर्थ्या
द्यूनि। गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः॥ भस्याढे तद्धिते इति
पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाद् णठकौ। यस्येति लोपः। आपत्यस्येति यलोपः॥

वृद्धाट्टक् सौवीरेषु बहुलम्।४।९।९४८॥

सुवीरेदेशोद्भवाः सौवीराः। वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक् स्यात्
कुत्सायाम्। भागवित्तेर्भागवित्तिकः। पक्षे फक्। भागवित्तायनः॥

फेष्ठ च।४।९।९४९॥

फिजन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये। यमुन्दस्यापत्यं
यामुन्दायनिः। तिकादित्वात् फिजू। तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः। यामु
न्दायनिकः। कुत्सने किम्। यामुन्दायनिः औत्सर्गिकस्याणो ण्यक्ष
त्रियेति लुक्। सौवीरेति किम्। तैकायनिः॥

फाण्टाहतिमिमताभ्यां णफिजौ।४।९।९५०॥

१ रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, द्वारपाली, वृकवञ्चिन्, वृकबन्धु, वृकग्राह, दण्डग्राह, कर्ण-
ग्राह, ककुदाक्ष, चामरग्राह, कुक्कुटाक्ष, इति रेवत्यादिः॥

२२२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सौवीरेषु । नेह यथासंख्यमल्पाचूतरस्य परनिपाताल्लिङ्गादिति वृत्ति
कारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृताय
निः । मैमतः । मैमतायनिः ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १५१ ॥

अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः । बावदूक्याः ॥ सम्राजः क्षत्रिये ॥ * ॥
साम्राज्यः । साम्राजोन्यः ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ॥

एभ्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति सस्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः ।
कारिः शिल्पीं तस्मात् तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

उदीचामिञ् । ४ । १ । १५३ ॥

हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु पर
त्वात् फिञ्नेव । नापितायनिः ॥ तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ताक्ष्णः ।
पक्षे ताक्ष्ण्यः ॥

तिक्कादिभ्यः फिञ् । ४ । १ । १५४ ॥

तैकायनिः ॥

कौशल्यकार्मार्याभ्यां च । ४ । १ । १५५ ॥

१ कुरु, गर्गर, मङ्गुप, अजमार, रथकार, बावदूक, सम्राजः क्षत्रिये, कवि, मति, कापि-
अलादि, वाक्, चामरथ, पितृमत्, इन्द्रजाली, एजि, वातकि, दामोष्णीषी, गणकारि, केशोरि,
कुट, शालाका, मुर, पुर, एडका, शुभ्र, अश्र, दर्भ, केशिनी, वेना छन्दसि, शर्पणाय, शावनाय,
स्यावरथ, शावपुत्र, सत्यङ्गार, वडभीकार, पथिकार, मूढ, शकन्धु, शङ्कु, शाक, शाकिन्, स्थालीन,
कर्तृ, हर्तृ, इन, पिण्डी, तक्षन्, चामरथस्य कण्वादिबत्स्वरवर्जम्, इति कुर्वादिः ॥

२ तिक्, कितव, संज्ञा, बाला, शिखा, उरस्, शाठ्य, सैन्धव, यमुन्द, रुष्य, ग्राम्य, नील, अ-
मित्र, गोकक्ष, कुरु, देवरथ, तैतिल, औरस, कौरव्य, भौरिकि, भौलिकि, मौलिकि, चौपत, चैव
पत, शीक्यत, क्षैतयत, ध्वानवत्, चन्द्रमस्, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुयामन्, आरब्ध, बाह्यक,
स्वल्प, वृष, लोमक, उदम्य, यज्ञ, इति तिकादिः ॥

३ कौशल्यशब्दे दन्त्यपाठोपीति के चित् ॥

तद्धितेष्वपत्याधिकारः।

२२३

अपत्ये फिज् । इजोपवादः ॥ परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ॥ * ॥ प्रत्ययसं
नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कुशलस्याऽपत्यं कौशल्यायनिः ।
कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः ॥ छागवृषयोरपि ॥ * ॥ छाग्यायनिः ।
वाष्यार्यायणिः ॥

अणो द्व्यचः । ४।१।१५६ ॥

अपत्ये फिज् । इजोपवादः । कार्त्रायणिः । अण इति किम् ।
दाक्षायणः । द्व्यचः किम् । औपगविः ॥ त्यदादीनां फिज् वा वाच्यः ॥ * ॥
त्यादायनिः । त्यादः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् । ४।१।१५७ ॥

आम्रगुप्तायनिः । प्राचां तु । आम्रगुप्तिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अ
गोत्रात्किम् । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक् च । ४।१।१५८ ॥

अपत्ये फिज् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४।१।१५९ ॥

अस्माद्वा फिज् सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते । गार्गी
पुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् । ४।१।१६० ॥

ग्लुचुकायनिः ॥

मनोजातावऊयतौ षुक् च । ४।१।१६१ ॥

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । ४।१।१६२ ॥

जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेतिसूत्रे निपात
नाद्विलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य रा

१ वाकिन, गौधेर, कार्कश, काक, लङ्का, चर्मिर्वाभिणौ नलोपश्च, इति वाकिनादिः ॥

२२४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

जन्यपत्यवत् ॥ * ॥ तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् ।
पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ॥ पूरोरण् वक्तव्यः ॥ * ॥ पौरवः ॥ पाण्डोर्ह्यण् ॥
॥ * ॥ पाण्ड्यः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च । ४ । १ । १६९ ॥

आभ्यामपत्येऽजू । दद्धेदिति ज्यङोपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । त
स्य राजन्यप्येवम् ॥

द्व्यञ्जमगधकलिङ्गसूरमसादण् । ४ । १ । १७० ॥

अजोपवादः । द्व्यच् । आङ्गः । वाङ्गः । सौत्तः । मागधः । कालिङ्गः ।
सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥

दद्धेत्कोसलाजादाज् ज्यङ् । ४ । १ । १७१ ॥

दद्धात् । आम्बष्ठयः । सौवीर्यः । इत् । आवन्त्यः । कौसल्यः । अजा
दस्यापत्यं आजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १७२ ॥

कौरव्यः । नैषध्यः । स नैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शेषिकोऽण् ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिज् । ४ । १ ।

१७३ ॥

साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च
इज् । अजोपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः ।
राजन्यप्येवम् ॥

ते तद्राजाः । ४ । १ । १७४ ॥

अजादय एतत्संज्ञाः स्युः ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ॥

बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । इ

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

२२५

क्ष्वाकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः, तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् । रघूणामन्वयं वक्ष्ये, निरुध्यमाना यदुभिः कथं चिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया ॥

कम्बोजालुक् । ४।१।१७१॥

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ ॥ कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चोलः । शकः । द्यजूलक्षणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः । अजो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोभिजनोयेषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशलादिभ्योणजावित्यण् ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४।१।१७६॥

तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ॥

अतश्च । ४।१।१७७॥

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्रौ । कथं माद्रौ सुताविति । इत्थ एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ॥

न प्राच्यभर्गादि यौधेयादिभ्यः । ४।१।१७८॥

एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष्प्रायुधा, शुक्रा आभ्यां द्व्यच इति ढक् । ततः स्वार्थे पश्वादि यौधेयादिभ्योऽणजावित्यञ् । शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् । अतश्चेति लुकिन्तु ढगन्तत्वात् ङीप्पुदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ॥

१ कम्बोज, चोल, केरल, शक, यवन, इति कम्बोजादिः ॥

२ भर्ग, कुरूश, केकय कश्मीर, साल्व, सुस्थाल, उरम्, कौरव्य, इति भर्गादिः ॥

३ यौधेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, ज्याबाणेय, धौर्तेय, धौर्तेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर, इति यौधेयादिः ॥

२२६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अणिञोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । ४ ।

। ११ । ७८ ॥

ऽयादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमं गोत्रे यावणिजौ विहिताव
 नार्षौ तदन्त्ययोर्गुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् ।
 निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिजोरेव । षङावितौ । यङश्चाप् । कुमुद
 गन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी ।
 वैश्वामित्री । गुरुपोत्तमयोः किम् । औपगवी । जातिलक्षणो ङीष् । गोत्रे
 किम् । अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री ॥

गोत्रावयवात् । ४ । ११ । ७९ ॥

गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः
 स्त्रियां ष्यङादेशः स्यादगुरुपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौ
 णिक्या ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च । ४ । ११ । ८० ॥

स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थोऽनणिजर्थश्चारम्भः ।
 क्रौड्या । व्याड्या ॥ सूत युवत्याम् ॥ • ॥ सूत्या ॥ भोजक्षत्रिये ॥ * ॥
 भोज्या ॥

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्य
 तरस्याम् । ४ । ११ । ८१ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ् । अगोत्रार्थमिदं गोत्रेपि परत्वात्पवर्तते । पक्षे इतो
 मनुष्येति ङीष् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी ॥

इत्यपत्याधिकारः ॥

१ क्रौडि, लाडि, व्याडि, आ, आपिशलि, आपक्षिति, चौपयत, चैरयत, सैकयत, बैल्वयत,
 सौधातकि, सूतयुवत्याम्, भोजक्षत्रिये, यौतकि, कौवि, भौरिकि, भौलिकि, शाल्मलि, शालास्य
 लि, कापिष्ठलि, गौकक्ष्य, इति क्रौड्यादिः ॥

तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः ।

२२७

तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ॥

रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । रागा
त्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥

लाक्षारोचनाट्टक । ४ । २ । २ ॥

लाक्षिकः । रौचनिकः ॥ शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शाक
लिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति दृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥
नील्याअन् ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलम् ॥ पीतात्कन् ॥ * ॥ पीतकम् ॥ हरि
द्रामहारजनाभ्यामञ् ॥ * ॥ हारिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ॥

पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः ॥

लुब्धविशेषे । ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेणविहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेष
श्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति ।
विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं
लुब् नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात्तु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च ।
अबाधकान्यपि निपातनानि । श्रावणी ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्याभ्याम् । ४ । २ । ५ ॥

विशेषार्थोयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्यो मुहूर्तः । संज्ञायां
किम् । श्रावणी । आश्वत्थी ॥

द्वन्द्वान्छः । ४ । २ । ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवी
यमहः । राधानुराधीया रात्रिः ॥

दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ॥

२२८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥ अस्मिन्नर्थेऽण् द्विद्वा वक्तव्यः
॥ * ॥ उशनसा दृष्टमौशनम् । औशनसम् ॥

कलेर्दृक् ४।२।८॥

कलिना दृष्टं कालेयं साम ॥

वामदेवाङ् ड्यङ् ड्यौ ४।२।९॥

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ द्वितौ ।

ग्रहणं मातदर्थेभूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥ * ॥

परिवृतो रथः ४।२।१०॥

वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । सम
न्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ४।२।११॥

पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तर
णवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् ४।२।१२॥

द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ४।२।१३॥

कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं
कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुप
पन्ना कौमारी भार्या ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४।२।१४॥

शरावउद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने
वर्तते । तेन सममी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ॥

१ कलेर्दृगिति वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित् क्षिप्तम् ॥

तद्धितेषु शयित्राद्यर्थकाः ।

२२९

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ॥

तत्रेत्येव । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः ॥

संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ ॥

सप्तम्यन्तादणू स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । आष्ट्रे संस्कृता आष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः ॥

शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ॥

अणोपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतमुख्यम् ॥

दध्मष्टक् । ४ । २ । १८ ॥

दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १९ ॥

ठक् स्यात्पक्षेऽण् ॥

इसुसुक्तान्तात्कः । ७ । ३ । ५१ ॥

इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृत औदश्वित्कः । औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्यहणान्नेह । आशिषा चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ * ॥ दोभ्यां चरति दौष्कः ॥

क्षीरादृज् । ४ । २ । २० ॥

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्षा इति । ते न यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ॥

इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः ॥

२३०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् । ४ । २ । २२ ॥

अग्रे हायनमस्या इति आग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् ।
पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहा
यणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः । निपातनात्पौर्ण
मास्यामपि लुक् । आश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ।

। ४ । २ । २३ ॥

एभ्यश्च पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः ।
श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥

सास्य देवता । ४ । २ । २४ ॥

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पतम् । त्यज्यमान
द्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रः स्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो वै
ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्राग्नीतिठक् ॥

कस्येत् । ४ । २ । २५ ॥

कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येतिलोपात्परत्वादादि
वृद्धिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः । श्रीदेवताऽस्य श्रायम् ॥

शुक्राद्वन् । ४ । २ । २६ ॥

शुक्रियम् ॥

अपोनप्त्रिपात्रसृभ्यां घः । ४ । २ । २७ ॥

अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्चेदेवता ।
प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अत एवापोनपाते अपान्नपाते
नुब्रूहीति प्रेषः ॥

छ च । ४ । २ । २८ ॥

तद्धितेषु देवताद्यर्थकाः ।

२३१

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपानप्त्रीयम् ॥ शतरुद्राद्वश्च ॥ * ॥ चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्याद्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक् ॥

महेन्द्राद्वाणौ च । ४ । २ । २९ ॥

चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । माहेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् ट्यण् । ४ । २ । ३० ॥

सौम्यम् । टित्वान् डीप् । सौमी ऋक् ॥

वाय्वतुपित्रुषसो यत् । ४ । २ । ३१ ॥

वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥

रीडृतः । ७ । ४ । २७ ॥

अरुद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीढादेशः स्यात् । यस्येति च । पिच्यम् । उषस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति

गृहमेधाच्छ च । ४ । २ । ३२ ॥

चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् ॥

अग्नेर्ढक् । ४ । २ । ३३ ॥

आग्नेयम् ॥

कालेभ्यो भववत् । ४ । २ । ३४ ॥

मासिकम् । प्राद्वेषण्यम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्जू । ४ । २ । ३५ ॥

माहाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ॥

देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ ॥

२३२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च
परे । आग्निमारुतम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य । ७।३।२२ ॥

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्रः ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य । ७।३।२३ ॥

दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम् । आग्नि
वारुणीमनङ्गाहीमालभेत ॥ तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्या
नम् ॥*॥ नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् वक्तव्यः ॥*॥
पूर्णे मासोस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । ४।२।३६ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ पितुर्भ्रातरि व्यत् ॥ * ॥ पितुर्भ्राता पितृव्यः ॥ मा
तुर्बुलच् ॥ * ॥ मातुर्भ्राता मातुलः ॥ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ * ॥
मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ मातरि षिच् ॥ * ॥ माता
मही । पितामही ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः ॥ * ॥ सकारपाठ
सामर्थ्यान् षः । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ तिलान्निष्फ
लात्पिञ्जपेजौ ॥ * ॥ तिलपिञ्जः । तिलपेजः । बन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ पिञ्ज
श्छन्दसि ङिच् ॥ * ॥ तिल्पिञ्जः ॥

तस्य समूहः । ४।२।३७ ॥

काकानां समूहः काकम् । बाकम् ॥

भिक्षादिभ्योऽण् । ४।२।३८ ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् । इह भस्याढ
इति पुंवद्भावे कृते ॥

भिक्षा, गर्भिणी, क्षेत्र, करिष, अङ्गार, चर्मिन्, धर्मिन्, सहस्र, युवति, पदाति, पद्धति, अर्थ-
वत्, दक्षिणा, भरत, विषय, श्रोत्र, इति भिक्षादिः

तद्धितेषु सामूहिकाः ।

२३३

इनपयनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ॥

अनपत्यार्थेणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति टिलोपो
न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरजि यौवतम् ॥

**गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्या
जादुज् । ४ । २ । ३९ ॥**

एभ्यः समूहे वुज् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रम् ॥

युवोरनाकौ । ७ । १ । १ ॥

यु वु एतयोरनुनासिकयणोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचु
कायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । आपत्यस्य चेति
लोपे प्राप्ते ॥ प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ * ॥ राजन्यकम् ।
मानुष्यकम् ॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वार्द्धकम् ॥

कैदाराद्यश्च । ४ । २ । ४० ॥

चादुज् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ गणिकाया यजिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गाणिक्यम् ॥

ठडकवचिनश्च । ४ । २ । ४१ ॥

चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् । ४ । २ । ४२ ॥

ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ * ॥
पृष्ठयम् ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । ४ । २ । ४३ ॥

ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गजता । सहायता ॥ अङ्गः खः क्रतौ ॥ * ॥ अहीनः । अहर्गणसाध्यसु

२३४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

त्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । आकः । इह खण्डिकादित्वादञ् ।
अङ्गष्टखोरेवेतिनियमादिलोपो न ॥ पश्वा णसू वक्तव्यः ॥ * ॥

सिति च । १ । ४ । १६ ॥

सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादोर्गुणो न । पशूनां समूहः
पार्श्वम् ॥

अनुदात्तादेरञ् । ४ । २ । ४४ ॥

कापोतम् । मायूरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च । ४ । २ । ४५ ॥

अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् । ४ । २ । ४६ ॥

काठकम् । छान्दोग्यम् ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठकू । ४ । २ । ४७ ॥

साक्तुकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् । ४ । २ । ४८ ॥

पक्षे ढगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वीयम् । आश्वम् ॥

पाशादिभ्यो यः । ४ । २ । ४९ ॥

पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या ॥

खलमोरथात् । ४ । २ । ५० ॥

खल्या । गव्या । रथ्या ॥

इनित्रकट्यचश्च । ४ । २ । ५१ ॥

१ खण्डिका, वडवा, क्षुदक, मालवात्सेनासंज्ञायाम्, भिक्षुक, शुक्र, उलूक, श्वन्, अहन्,
युगवरत्र, हलवन्ध्य, इति खण्डिकादिः ॥

२ पाश, तृण, धूम, वात, अङ्गार, पाठल, पोत, गल, पिठक, पिठाक, शकट, हल, नद, वन,
इति पाशादिः ॥

तद्धितेषु विषयाद्यर्थकाः ।

२३५

खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ खलादि
भ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोयम् ॥

विषयो देशो । ४ । २ । ५२ ॥

षष्ठ्यन्तादणादयः स्थुरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः । शिवीनां विष
यो देशः शैबः । देशो किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् । ४ । २ । ५३ ॥

राजन्यकः ॥

भौरिक्या घैषुकार्यादिभ्यो विधत्भक्तलौ । ४ ।

२ । ५४ ॥

भौरिकीणां विषयो देशः । भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुका
रिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥

सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु । ४ । २ । ५५ ॥

अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः ॥ स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ * ॥
त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः । ४ । २ । ५६ ॥

सोस्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः । भरता
योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः ॥

१ खल, डाक, कुटुम्ब, इति खलादिरकृतिगणः । तेन शांकिनीत्यपि सिद्धम् ॥

२ राजन्य, अमृत, वाम्बव्य, शालङ्कयन, दैवयात, जालन्धरायण, तेलु, आत्मकाभेय, अम्ब-
रीषपुत्र, वसाति, वैल्ववन, शैलूष, उडुम्बर, तीव्र, वैल्वल, आर्जुनायन, संप्रिय, दाक्षि, ऊर्णनाभ,
इति राजन्यादिः ॥ आकृतिगणोयम् । तेन वरत्रा, अन्नोड, राजायन, इत्यादि ॥

३ भौरिकि, भौलिकि, चापयत, चैदयत, काणैय, वाणिजक, वालिकीज्य, सैकयत, चैकयत,
इति भौरिक्यादिः ॥

४ ऐषुकारि, सारसायन, चान्द्रायण, द्याक्षायण, ज्यक्षायण, औडायन, जौलायन, खाडायन,
दासमित्रि, दासमित्रायण, शौडायण, दाक्षायण, शायण्डायन, ताक्ष्यायण, शौभ्रायण, सौवीर, सौवी-
रायणि, शयण्ड, शौण्ड, शयाण्ड, वैश्वमानव, वैश्वधेनव, नड, तुण्डदेव, विश्वदेव, सापिण्डि,
इत्येषुकार्यादिः ॥

२३६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः । ४ । २ । ५७ ॥

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ॥

घञः सास्यां क्रियेति ज्ञः । ४ । २ । ५८ ॥

घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जप्रत्ययः स्यात् । घञ इति कद्रहणाद्वृत्तिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥

श्येनतिलस्य पाते ज्ञे । ६ । ३ । ७१ ॥

श्येन, तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् जप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोस्यां वर्तते श्येनम्पाता मृगया । तिलपातोस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद । ४ । २ । ५९ ॥

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥

ऋतूक्त्यादि सूत्रान्ताट्टक् । ४ । २ । ६० ॥

ऋतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्तं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्तृत्वं । तदधीते वेद वा औक्तिकः ॥ मुख्यार्थात्तूक्त्यशब्दाट्टगणौ नेष्येते ॥ * ॥ न्यायम् । नैयायिकः । वृत्तिम् । वार्त्तिकः । लौकायतम् । लौकायतिकइत्यादि ॥ सूत्रान्ताच्चकल्पादेरेवेष्यते ॥ * ॥ सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः ॥ विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायसविधिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ अङ्गक्षत्रधर्म

१ उक्त्य, लोकायत, न्याय, न्यास, पुनरुक्त, निरुक्त, निर्मित, द्विपद, ज्यौतिष, अनुपद, अनुकल्प, यज्ञ, धर्म, चर्चा, क्रमेतर, संहिता, पदक्रम, संघट्ट, वृत्ति, परिषद्, संग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद । इत्युक्त्यादिः ॥

तद्धितेष्वध्येत्राद्यर्थकाः ।

२३७

त्रिपूर्वाद्धियान्तान्नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ * ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद् यवक्रीतं तदधीते वेत्तिवा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिकावासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे दृढाच्छः । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वादिः सादेश्च लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्त्तिकः । द्विगोर्लुगिति लुकू । द्वितन्त्रः ॥ इकन्पदोत्तरपदात् ॥ * ॥ शतषष्टेः षिकन्पथः ॥ * ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ॥

क्रमदिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६ । १ ॥

क्रमकः । क्रम, पद, शिक्षा, मीमांसा, क्रमादिः ॥

अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६ । २ ॥

तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थायेनैव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदम् ॥

वसन्तादिभ्य ष्टक् । ४ । २ । ६ । ३ ॥

वासन्निकः । अथर्वाणमधीते आथर्वाणिकः । दाण्डिनायनेतिसूत्रे निपातनाद्विलोपो न ॥

प्रोक्तालुक् । ४ । २ । ६ । ४ ॥

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुकू स्यात् । पणनं पणः । घञर्थे कविधानमिति कः । सोस्यास्तीति पणी, तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः ॥

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च । ६ । ४ । १६ । ५ ॥

१ अयं गणो मूल एव पठितः ॥

२ वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त, शिशिर प्रथम, चरम, गुण, अनुगुण, अथर्वम्, आयर्बण, इति वसन्तादिः ॥

२३८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

एतेऽणि प्रकृत्या स्युः। इति ढिलोपो न । ततो यूनि इज् । पाणिनिः॥

ण्यक्षत्रियार्षजितो यूनि लुगणिजोः। २।४।५८ ॥

ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् जितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिजोर्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता, श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता, वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता, तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् । शिवाद्यण् कौहडः पिता तत इज् कौहडिः पुत्रः । यूनि किम् । वामरथ्यस्यच्छात्राः वामरथाः । इति अणो लुक् तु न भवति । आर्षघहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । दृढान्छः । इजश्चेत्यण् तु न । गोत्रे य इज् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ॥

सूत्राच्च कोपधात्। ४।२।६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः ॥

छन्द्ोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि। ४।२।६६ ॥

छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य कठचरकादिति लुक् ततोऽण् तस्य प्रोक्ताल्लुक् ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नामि। ४।२।६७ ॥

उडुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औडुम्बरः ॥

तेन निर्वृत्तम्। ४।२।६८ ॥

१ एतदादि चातुरार्थकप्रकरणम् ॥

तद्धितेषु चातुरर्थिकाः।

२३९

कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी॥

तस्य निवासः। ४। २। ६९ ॥

शिबीनां निवासो देशः शैबः ॥

अदूरभवश्च। ४। २। ७० ॥

विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम्। चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोर्याः संनि
धाप्यन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति ॥

ओरजू। ४। २। ७१ ॥

अणोपवादः। कक्षतु, काक्षतवम्। नद्यां तु परत्वान्मतुप्। इक्षुमती ॥

मतोश्च बद्धजङ्गात्। ४। २। ७२ ॥

बद्धच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादज् नाऽण्। सैधकावतम्। बद्धजिति
किम्। आहिमतम्। अङ्गग्रहणं बद्धजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तवि
शेषणं मा भूत् ॥

बद्धचः कूपेषु। ४। २। ७३ ॥

अणोपवादः। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दीर्घवरत्रः कूपः ॥

उदक् च विपाशः। ४। २। ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वज्। अबद्धजर्थ आरम्भः। दन्तेन नि
र्वृत्तोदान्तः कूपः। उदक् किम्। दक्षिणतः कूपेष्वणेव ॥

सङ्कलादिभ्यश्च। ४। २। ७५ ॥

कूपेष्विति निवृत्तम्। सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम्। पौष्कलम् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु। ४। २। ७६ ॥

१ संकल, पुष्कल, उत्तम, उडुप, उड्वेप, उत्पुट, कुम्भ, निधान, सुदक्ष, सुदत्त, सुभूत, सुपूत,
सुनेत्र, सुमङ्गल, सुपिङ्गल, स्रुत, सिकत, पूतीक, पूलास, कूलास, पलाश, निवेश, गवेष्ट, गम्भीर,
इतर, आन, अहन, लोमन्, वेमन्, वरुण, बहुल, सद्योज, अभिषिक्त, गोभृत्, राजभृत्, मल्ल,
मल्ल, माल। इति संकलादिः ॥

२४०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्ता
मित्रा नगरी । साल्वे वैधूमाग्री । प्राची माकन्दी ॥

सुवास्त्वादिभ्यो ऽण् । ४ । २ । ७७ ॥

अजोपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णु वार्णवम् । अण्
ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी ॥

रोणी । ४ । २ । ७८ ॥

रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण् । कूपाजोपवादः । रौणः । आजकरौणः ॥

कोपधाच्च । ४ । २ । ७९ ॥

अण् । अजोपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रै
शङ्कवम् ॥

वुञ्छणकठजिलसेनिरढञ्जुप्ययफक्फिजिञ्कक्
ठकोऽरीहण कृशाश्व श्यं कुमुद कंश तृण

१ सुवास्तु, वर्णु, भण्डु, खण्डु, सेवालिन, कर्पूरिन, शिखाण्डिन, गर्त, कर्कश, शकटीकर्ण, कृष्णकर्ण, कर्क, कर्कन्धुमती, गोह, अहिस्वय इति सुवास्त्वादिः ॥

२ अरीहण, दुघण, दुहण, भगल, उलन्द्र, किरण, साम्परायण, कौष्टायण, औष्टायण, त्रैग-
र्तायन, मैत्रायण, भास्त्रायण, वैमतायन, गौमतायन, सौमतायन, सौसायन, धौमतायन, ऐन्द्रायण,
कौन्द्रायण, खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्पोष, विपय, विपाश, उद्धण्ड, उदञ्चन, स्वाण्डवीरण,
वीरण, काशकृत्स्न, जाम्बवत्, शिशपा, रैवत, विल्व, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर, जम्बु, खदिर, कु-
शर्मन्, भलत्, भलन्दन, खण्डु, कनल, यज्ञदत्त, इत्यरीहणादिः ॥

३ कृशाश्व, अरिष्ट, अरिश्म, वेश्मन्, विशाल, लोमश, रोमश, रोमक, लोमक, शवल, कूट-
वर्चल, सुवर्चल, सुकर, सूकर, प्रतर, सदृश, पुराण, पुरग, मुख, धूम, अजिन, चिनत, अवनत,
विकुट्यासं, पराशर, अरुस, अयस, मौद्गल्य, यूकर, इति कृशाश्वादिः ॥

४ ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विवद्ध, परिगूढ, उप-
गूढ, असनि, सित, मत, वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनहुह,
अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंश, इति इत्यृश्यादिः ॥

५ कुमुद, शर्करा, न्यग्रोध, इक्कट, संकट, कट्टट, गर्त, बीज, परिवाप, निर्यास, शकट, कच,
मधु, शिरीष, अश्व, अश्वत्थ, बल्य, यवास, कूप, विकट्टट, दशग्राह । इति कुमुदादिः ॥

६ काश, पाश, अश्वत्थ, पलाश, पीयूषा, चरण, वास, नड, वन, कर्दम, कच्छूल, कट्टट, गु-
हा, विस, तृण, कर्पूर, बर्बर, मधुर, ग्रह, कपित्थ, जतु, सीपाल, इति काशादिः ॥

७ तृण, नड, मूल, वन, पर्ण, वराण, बिल, फुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, बल, चरण, बुस,
इति तृणादिः ॥

तद्धितेषु चातुरर्थिकाः ।

२४१

प्रेक्षा श्मै सखि सङ्काश बलै पक्ष कर्ण सुतङ्गम प्रगदि
न्वरांह कुमुदादि भ्यः । ४ । २ । ८० ॥

सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्वतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुज् । अ
रीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । कशाश्वादिभ्यश्छण् । कार्शाश्वीयम् ।
ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यश्छच् । कुमुदिकम् । काशादि

१ प्रेक्षा, हलाका, बन्धुका, ध्रुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कङ्कट, संकट, कट, कूप, बुक,
पुक, पुट, मह, परिवाप, यवास, ध्रुवका, गर्त, कूपक, हिरण्य, इति प्रेक्षादिः ॥

२ अश्मन्, यूथ, ऊप, मीन, नद, दर्भ, वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कीट, पाम, कन्द, कान्द,
कुल, गङ्ग, गुड, कुण्डल, पीन, गुह, इत्यश्मादिः ॥

३ सखि, अमिदत्त, वायुदत्त, सखिदत्त, गोपिल, भल्ल, पाल, चक्र, चक्रवाक, छगल, अशो-
क, करवीर, वासव, वीर, वज्र, कुशीरक, सीहर, सरक, सरस, सरम, समर, समल, सुरस, सेह,
तमाल, कदल, सप्तल, इति सख्यादिः ॥

४ संकाश, कपिल, कश्मीर, समीर, शरसेन, सरक, सूर, सुपथिन्, पन्थ च, यूथ, अंश, अ-
ङ्ग, नासा, पलित, अनुनास, अश्मन्, कूट, मलिन, दश, कुम्भ, शीर्ष, विगत, समल, सीर, पञ्जर,
मन्थ, नल, रोमन्, पुलिन, सुपरि, कटिप, सकर्णक, वृष्टि, तीर्थ, अगस्ति, चिकर, नासिका, इति
संकाशादिः ॥

५ बल, चुल, नल, दल, वट, लकुल, उरल, पुल, मूल, उल, डुल, वन, कुल, इति बलादिः ॥

६ पक्ष, तुच्छ, तुष, तुण्ड, अण्ड, कम्बलिका, बलिक, चित्र, अस्ति, पथः पन्थ च, कुम्भ,
सीरक, सरक, सकल, सरस, समल, अतिश्वन्, रोमन्, लोमन्, हस्तिन्, मकर, लोमक, शीर्ष,
निवात, पाक, सिंहक, अङ्गुश, सुवर्णक, हंसक, हिंसक, कुत्स, बिल, खिल, यमल, हस्तकला,
सकर्णक, इति पक्षादिः ॥

७ कर्ण, वसिष्ठ, अर्क, अर्कलूप, दुपद, आनडुह्य, पाञ्चजन्य, स्फिब्, कुम्भी, कुन्ती, जित्व-
न्, जीवन्त, कुपिश, आण्डीवत, जव, जैत्र, आनक, इति, कर्णादिः ॥

८ सुतङ्गम, मुनिचित, विप्रचित, महाचित, महापुत्र, स्वन, श्वेत, खडिक, शुक्र, विग्र, बी-
जवापिन्, अर्जुन, श्वन्, अजिर, जीव, खण्डित, कर्ण, विग्रह, इति सुतङ्गमादिः ॥

९ प्रगदिन्, मगदिन्, मददिन्, कबिल, खण्डित, गदित, चूडार, मडार, मन्दार, कोविदा-
र, इति प्रगद्यादिः ॥

१० वराह, पलाश, शिरीष, पिनद्ध, निबद्ध, वलाद, स्थूल, विदग्ध, विजग्ध, विभग्ध, निमग्ध,
बाहु, खदिर, शर्करा, इति वराहादिः ॥

११ कुमुद, गोमय, रथकार, दशग्राम, अश्वत्थ, शाल्मलि, शिरीष, मुनि, स्थल, कुण्डल,
कूट, मधुकर्ण, घास, कुन्द, शुचि, कर्ण इति कुमुदादिः ॥

२४२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

भ्य इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः ।
 प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढजू । साखेयम् । स
 क्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः
 फक् । पाक्षायणः । पथः पन्थ च । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिजू ।
 कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इजू । सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो ज्यः ।
 प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्ठक् । कौमुदिकः ॥

जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ॥

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने । १ । २ । ५१ ॥

लुपि सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः प
 ञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ॥

युक्तवद्वचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् ॥

लुब्योगाऽप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ॥

लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ॥

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । १ । २ । ५५ ॥

यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात् । १ ।

२ । ५६ ॥

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः । अर्थस्य लो
 कत एव सिद्धेः ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ॥

तद्धितेषु चातुरर्थिकाः ।

२४३

अतीताया रात्रेः पश्चाद्धैनागामिन्याः पूर्वाद्धेन च सहितो दिवसोऽद्य
तनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं
समानं लोकप्रसिद्धेः ॥

विशेषणानां चाऽजातेः । १ । २ । ५२ ॥

लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा ।
पञ्चाला रमणीयाः । गो दौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला जनपदः ।
गोदौ ग्रामः ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीत
क्यः ॥ खलतिकादिषु वचनम् ॥ * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खल
तिकंवनानि ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ * ॥ मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणा
नां न । लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः ॥

वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ ॥

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणा ॥

शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ॥

अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् ॥

ठक्छौ च । ४ । २ । ८४ ॥

शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठक्
कौ । वायहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्बिकल्पः । षड् रू
पाणि । शर्करा । शर्करम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् । शार्करिकम् । शार्क
रकम् ॥

नद्यां मतुप् । ४ । २ । ८५ ॥

चातुरर्थिकः । इक्षुमती ॥

१ वरणा, शृङ्गी, शाल्मलि, मुण्डी, शयाण्डी, पर्णी, ताम्रपर्णी, गोद, आलिङ्ग्यायनि, जानप
दी, जम्बू, पुष्कर, चम्पा, पम्पा, वल्लु, उज्जयिनी, गया, मथुरा, तक्षशिला, उरसा, गोमती, वल-
भी, इति वरणादिः ॥

२४४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

मध्वादिभ्यश्च।४।२।८६॥

मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो डभतुप्।४।२।८७॥

कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोर्झय इति अन्त्ये मादुपधाया
इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ महिषाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ महिष्मान्नाम देशः॥

नडशादाड् डुलच्।४।२।८८॥

नडुलः । शादो जम्बालघासयोः । शाद्वलः ॥

शिखाया वलच्।४।२।८९॥

शिखावलम् ॥

उत्करादिभ्यश्छः।४।२।९०॥

उत्करीयः ॥

नडादीनां कुक् च।४।२।९१॥

नडकीयम् ॥ कुञ्चा ऋस्वत्वं च ॥ * ॥ कुञ्चकीयः ॥ तक्षन्नलोपश्च ॥
तक्षकीयः ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्।६।४।१५३॥

१ मधु, विस, स्थाणु, वेणु, कर्कन्धु, शमी, करीर, हिम, किशरा, शर्याण, मरुत्, वार्दाली,
शर, इष्टका, आसुति, इष्टका, शक्ति, आसन्दी, सकल, शलाका, आमिषी, इक्षु, रोमन्, रुष्टि, रुप्य;
तक्षशिला, खड, वट, वेद, इति मध्वादिः ॥२ उत्कर, संफल, शफर, पिप्पल, पिप्पलीमूल, अश्मन्, सुवर्ण, खलाजिन, तिक, कितव, अ
णक, त्रैणव, पिचुक, अश्वत्थ, काश, क्षुद, भस्त्रा, शाल, जन्था, अजिर, चर्मन्, उल्कोश, क्षान्त,
खदिर, शूर्पणाय, श्यावनाय, नैवाकव, तृण, वृक्ष, शाक, पलाश, विजिगीषा, अनेक, आतप, फल,
संपर, अर्क, गर्त, अग्नि, वैराणक, इडा, अरण्य, निशान्त, पर्ण, नीचायक, शंकर, अव-
रोहित, क्षार, विशाल, वेत्र, अरीहण, खण्ड, वातागार, मन्त्रणार्ह, इन्द्रवृक्ष, नितान्तवृक्ष, आर्द्रवृ
क्ष, इत्युत्करादिः ॥३ नड, प्लक्ष, बिल्व, वेणु, वेत्र, येतस, इक्षु, काष्ठ, कपोत, तृण, कुञ्चा ऋस्वत्वं च, तक्षन्,
नलोपश्च, इति नडादिः ॥

४ एते नडादिषु दृष्टव्याः ॥

तद्धितेषु शैषिकाः।

२४५

नडाद्यन्तर्गता बित्त्वकादयस्तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे । बित्त्वा य
स्यां सन्ति सा बित्त्वकीया तस्यां भवा बैत्वकाः । वैत्रकीयाः । वैत्रकाः।
छस्य किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा
सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत । लुग्यहणं सर्वलोपार्थं लोपोपि
यमात्रस्य स्यात् ॥

॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे।४।२।९२॥

अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योर्थः शेषस्तत्राऽणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्य
ते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा
दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । अश्वैरुस्यते
आश्वो रथः । चतुर्भिरुस्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं
रक्षः । शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च । तस्य विकार इत्यतः प्राक्
शेषाधिकारः ॥

राष्ट्रावारपाराद्वखौ।४।२।९३॥

आभ्यां क्रमाद्वखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ अवारपा
राद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अवारीणः । पारीणः ।
पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वादयष्ट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते
तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखजौ।४।२।९४॥

ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

कंठ्यादिभ्यो ढकञ्।४।२।९५॥

१ कन्त्रि, उम्भि, पुष्कर, पुष्कल, मोदन, कुम्भी, कुण्डिन, माहिष्मती नगरी, चर्मती, उरुया,
ग्राम, कुड्याया यलोपश्च, इति कंठ्यादिः ॥

२४६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कुस्तितास्रयः कन्नयः । तत्र जातादिः कान्नेयकः । नागरेयकः । यामा
दित्यनुवृत्तेः, यामेयकः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ९६ ॥

कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । घैवेय
कोऽलङ्कारः । घैवोऽन्यः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् । ४ । २ । ९७ ॥

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक् । ४ । २ । ९८ ॥

दक्षिणेत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्यः ॥

कापिश्याः ष्फक् । ४ । २ । ९९ ॥

कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥

रङ्गोरमनुष्येऽण् च । ४ । २ । १०० ॥

चात् ष्फक् । राङ्गवो गौः । राङ्गवायणः । अमनुष्ये इति किम् । रा
ङ्गवको मनुष्यः ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ॥

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥

कन्थायाष्ठक् । ४ । २ । १०२ ॥

कान्थिकः ॥

वर्णोर्वुक् । ४ । २ । १०३ ॥

वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः, तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्बुक्
स्यात् । यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम् ॥

१ नदी, मही, वाराणसी, आबस्ती, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, काशपरी, काशकरी, खादिरी,
पूर्वचरी, पाठा, माया, शाल्वा, दावा, सेतकी, बडवाया वृषे, इति नद्यादिः ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

२४७

अव्ययान्यप् । ४ । २ । १०४ ॥

अमेहकतसिन्नेभ्य एव ॥ * ॥ अमान्तिकसहार्थयोः । अमात्यः ।
 इहत्यः । कत्यः । ततस्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्ठाद्भव औपरि
 ष्टः ॥ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥ * ॥ अनित्योयं बहिषष्टिलोपविधा
 नात् । तेनेह न । आरातीयः ॥ त्यन्नेर्धुव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नित्यः ॥
 निसोगते ॥ * ॥

नियतीभवः

ऋस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ॥

ऋस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो
 निष्ठयश्वाण्डालादिः ॥ अरण्याणः ॥ * ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ दूरादेत्यः
 ॥ * ॥ दूरेत्यः ॥ उत्तरादाहज् औत्तराहः ॥

ऐषमोत्यः श्वसोन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०५ ॥

एभ्यस्सब्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ । ऐषमस्यम् । ऐषमस्तनम् ।
 स्यस्यम् । स्यस्तनम् । श्वस्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ । ४ । २ । १०६ ॥

यथासंख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्या
 नादि नोक्तं । बहुचूर्वान्मा भूत् । बाहुरूप्यम् ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः । ४ । २ । १०७ ॥

अणोपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा
 भूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । प्राचां ग्रामनगराणामित्यु
 त्तरपदवृद्धिः ॥

मद्रेभ्योऽञ् । ४ । २ । १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः । पौ
 र्वमद्रः । आपरमद्रः ॥

१ तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ भिन्द्युस्तराम् । छिन्द्युस्तराम् ॥

२४८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

उदीच्यग्रामाच्च बद्धचोऽन्तोदात्तात् । ४ । २ । १०९ ॥

अजू स्यात् । शैवपुरम् ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादि कोपधादण् । ४ । २ । ११० ॥

माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्वस्यच्छा
त्राः काण्वाः ॥

इजश्च । ४ । २ । ११२ ॥ दाक्षिण्यः

गोत्रे य इजू तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं
सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकं तेनेह न । पाणिनी
यम् ॥

पाणिनेरिदं

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ॥

इजश्चेत्यणोपवादः । प्रौष्ठीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेपि पृ
थगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ॥ प्रौष्ठ्याः

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ॥ काशीयाः

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥

त्यदादीनि च । १ । १ । ७४ ॥

वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥

वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ॥

शालीयः । मालीयः । तदीयः ॥

१ पलदी, परिपद्, रोमक, वाहीक, कलकीट, बडुकीट, जालकीट, कमलकीट, कमलकीकर,
कमलभिदा, गोष्ठी, नैकती, परिखा, शूरसेन, गोमती, पदचरा, उदपान, यल्लोम, इति पलद्यादिः ॥

२ अयं गणएकादशधिकद्विशततये २११ पत्रे द्रष्टव्यः ॥

३ त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

शालीयाश्च मालीयाश्च तदीयाश्च

तद्धितेषु शैषिकाः ।

२४९

एङ् प्राचां देशे । १ । १ । ७५ ॥

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः ।
गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि। ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः ।एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्त
व्या ॥ * ॥ देवदत्तः । देवदत्तीयः ॥ अहिच्छत्रे भवः कान्यकुब्जे भवः

भावतष्ठक्छसौ । ४ । २ । ११५ ॥

वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम् । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृ
त्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः ॥ भावतः भवतः उपर्य

काश्यादिभ्यष्ठज्जिठौ । ४ । २ । ११६ ॥

इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिवा ॥ आ
पदादि पूर्वपदात्कालान्तात् ॥ * ॥ आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालि
की । आपत्कालिका ॥ काश्यां भवः बैदिके भवः आपत्कालिका

वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ॥

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठज्जिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्ती
रं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ॥ कास्तीरे भवः

विभाषोशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ॥

एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठज्जिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी ।
सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥ सुदर्शने भवः

ओर्देशे ठज् । ४ । २ । ११९ ॥

१ काशि, वेदि, चेदि, सांयाति, संवाह, अच्युत, मोदमान, शकुलाद, हस्तिकर्षु, कुनाम, हि-
रण्य, करण, गोवासन, भारङ्गनी, अरिंदम, अरिन्न, देवदत्त, दशग्राम, शौचावतान, युवराज, उपराज,
देवराज, मोदन, सिन्धुमित्र, दासमित्र, सुधामित्र, सोममित्र, छागमित्र, मधुमित्र, इति काश्यादिः

२ आपद्, उर्ध्व, तद्, इत्यापदादिराकृतिगणः ॥

३२

२५०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ् । निषादकर्षुः । निषादकर्षुकः । केऽण इति
 क्त्यः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । जिठं व्यावर्तयितुं ठञ् प्रहणम् ।
 वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः ॥

वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ॥

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थसूत्रम् । आढकजम्बुकः । शाक
 जम्बुकः । नेह । मल्लवास्तु माल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद्बुञ् । ४ । २ । १२१ ॥

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्बुञ् स्यात् । ऐ
 रावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ बुञ्छणादिसूत्रेण ण्या
 न्तौ । साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः ॥ साङ्काश्यकः

प्रस्थपुरवहान्ताच्च । ४ । २ । १२२ ॥

एतदन्ताद्देशवाचिनो बुञ् स्यात् । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः ।
 नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तप्रहणमप्रागर्थम् प्राग्देशे तूत्तरेणसि
 द्वम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनश्च वृद्धाद्बुञ् स्यात् । पाटलिपुत्र
 कः । ईतः, कान्दकः ॥

जनपदतदवध्योश्च । ४ । २ । १२४ ॥

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्बुञ् स्यात् । आदर्शकः । त्रैग
 र्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । ४ । २ । १२५ ॥

अवृद्धाद्देशाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रादिपदिका
 हुञ् स्यादवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जनपदात्, आङ्गकः ।

अजमीठकः

तद्धितेषु शैषिकाः ।

दावेमुग्रतः

२५१

अद्विजानपदावधेः, आजमीठकः । दद्विजानपदात्, दार्वकः । दद्विजानपदावधेः, कालअरकः । विषयग्रहणं किम् । एकशेषेण बहुत्वे मा भूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु भवो वार्तनः ॥

कच्छाग्निक्रवर्तौत्तरपदात् । ४ । २ । १२६ ॥

देशवाचिनो दद्विदद्विच्च बुज् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्रकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च । ४ । २ । १२७ ॥

देशवाचिभ्यो बुज् । धौमकः । तैर्थकः ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ४ । २ । १२८ ॥

नगरशब्दाद्बुज् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् । नागरा ब्राह्मणाः ॥

अरण्यान्मनुष्ये । ४ । २ । १२९ ॥

बुज् । अरण्याण इत्यस्यापवादः ॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा ॥ वा गोमयेषु ॥ * ॥ आरण्यकाः आरण्या वागोमयाः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् । ४ । २ । १३० ॥

बुज् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः ॥

मद्रवज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ॥

१ अत्र सूत्रे गतेतिकौश्वित्पठ्यते तद् जनपदतद्वध्योरिति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धम् ॥

२ धूम, पडण्ड, शशादन, अर्जुनाव, माहकस्थली, आनकस्थली, माहिषस्थली, मानस्थली, अद्वस्थली, मदकस्थली, समुद्रस्थली, दाण्डायनस्थली, राजस्थली, राजगृह, विदेह, सात्रासाह, शष्प, मित्रवर्ध, मज्जाली, मदकूल, आजीकूल, द्याहाव, ज्याहाव, संस्फाय, वर्वर, वर्ज्य, गर्त, आनर्त, माठर, पाथेयं, घोष, पल्ली, आराङ्गी, धार्तराङ्गी, आवय, तीर्थ, कूलात्सौवीरेषु, समुद्रान्तावि मनुष्येच, कुक्षि, अन्तरीप, द्वीप, अरुण, उज्जयनी, पट्टार, दक्षिणापथ, साकेत, इति धूमादिः ॥

२५२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

जनपदवुजोपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ॥

माहिषिकः ॥

कच्छादिभ्यश्च । ४ । २ । १३३ ॥

देशवाचिभ्योऽण् । वुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुज् । ४ । २ । १३४ ॥

कच्छाद्यणोपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गौः ॥

अपदातौ साल्वात् । ४ । २ । १३५ ॥

साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्बुजि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावे वेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् । साल्वः पदातिर्व्रजति ॥

गोयवाग्वोश्च । ४ । २ । १३६ ॥

साल्वादुज् । कच्छाद्यणोपवादः । साल्विका यवागूः । साल्वको गौः । साल्वमन्यत् ॥

गतीत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ॥

देशे । अणोपवादः । वृकगतीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुचूर्वनिरा सार्थम् ॥

गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥

१ कच्छ, सिन्धु, वर्णु, गन्धार, मधुमत्, कम्बोज, कश्मीर, साल्व, कुरु, अनुपण्ड, द्वीप, अनूप, अजवाह, विजापक, कलूतर, रङ्गः । इति कच्छादिः ॥

२ गह, अन्तस्थ, सम, विषम, मध्य, मध्यदिनण् चरणे, उत्तम, अङ्ग, यङ्ग, मगध, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, एकशाख, समानशाख, एकग्राम, समानग्राम, एकवृक्ष, एकप-
लाश, इष्वग्र, इष्वनीक, अवस्यन्दन, कामप्रस्थ, खाडायन, काठेरणि, लावरणि, सौमित्रि, शै-
शिरि, आसुत, दैवशर्मि, श्रौती, आर्हिसि, आमित्रि, व्याडि, वैजि, आध्यश्वि, आनृशंसि, शौद्धि-
आग्निशर्मि, श्रौजि, वाराटको, वाल्मीकि, क्षेमवृद्धि, आश्वत्थि, औगाहमानि, ऐकविन्दवी, दन्ताग्र,
हंस, तन्वग्र, उत्तर, अनन्तर, मुखमाश्वतसोलोपः, जनपरयोः कुक्च, देवस्यच, इति गहादिराकृ-
तिगणः ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

अंशवर्ग २५३

छः स्यात् । गहीयः ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ॥ ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ कुण्जनस्य परस्य च ॥ ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य च ॥ ॥ देवकीयम् ॥ स्वस्य च ॥ ॥ स्वकीयम् ॥ वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः ॥ * ॥ वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् ॥

प्राचां कटादेः । ४ । २ । १३९ ॥

प्राग्देशवाचिनः कटादेशश्छः स्यात् । अणोपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपत्वलीयम् ॥

राज्ञः कच । ४ । २ । १४० ॥

राज्ञः-उदे

वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् । ४ । २ । १४१ ॥

अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलीकीयः । अयोमुखीयः ॥ शाल्मलीकृतातः (देशभवः) ब्राह्मणादिके जातः

कन्थापलदनगरग्रामङ्गदोत्तरपदात् । ४ । २ । १४२ ॥

कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठजूजिठादेरपवादः । दाक्षिकन्थीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिङ्गदीयम् ॥

पर्वताच्च । ४ । २ । १४३ ॥

पर्वतीयः ॥

विभाषाऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ॥

मनुष्यभिन्नेर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्पक्षेऽण् । पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् । पार्वतीयो मनुष्यः ॥

१ वेणुकादिराकृतिगणः ॥

२५४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे । ४ । २ । १४५ ॥

भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वा
जे किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । ४ । ३ । १९ ॥

चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकाऽस्माकौ । ४ । ३ । २ ॥

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्माकीनः । आस्मा
कीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च । तावकी
नः । तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । १८ ॥

मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे चा त्वदीयः । मदीयः ॥

अर्द्धाद्यत् । ४ । ३ । ४ ॥

अर्द्धः ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ॥

परार्द्धम् । अवरार्द्धम् । अधमार्द्धम् । उत्तमार्द्धम् ॥

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च । ४ । ३ । ६ ॥

चाद्यत् । पौर्वार्द्धिकम् । पूर्वार्द्धम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ । ४ । ३ । ७ ॥

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठ
जौस्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्द्धिकः । पौर्वार्द्धिकाः । ग्रा
मस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् ।
अञ् चेत्युक्तेर्यतोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

२५५

मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ॥

मध्यमः ॥

अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ॥

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेर्ये । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो
वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिद्रुस्त्वं नातिदीर्घमित्यर्थः ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ॥

समुद्रस्य समीपे योद्वीपस्तद्विषयाद्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैष्यम् । ३१५
द्वैष्या ॥ (यजश्च.) अतस्तेषु याम्

कालाट्टञ् । ४ । ३ । ११ ॥

कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायम्प्रातिकः,
पौनःपुनिकः । कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः,
अनुदितौषसरागेति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अप
भंशा एवैत इति प्रामाणिकाः ॥ तत्र जात इति यावत्कालाधिकारः ॥

श्राद्धेशरदः । ४ । ३ । १२ ॥

ठञ् स्यात् । ऋत्वणोपवादः । शारदिकं श्राद्धम् ॥

विभाषारोगातपयोः । ४ । ३ । १३ ॥

शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा । एतयोः किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च । ४ । ३ । १४ ॥

वा ठञ् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥

श्वसस्तुट् च । ४ । ३ । १५ ॥

श्वसशब्दाट्टञ् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥

द्वारादीनां च । ७ । ३ । ४ ॥

१ अयं गणो मूले एवोक्तः ॥

२५६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फ्यकृत्, स्वाडु, मृदु, श्वसू, श्वन्, स्व, एषां न दृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् ॥

सन्धिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ॥

सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योण् स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । गैष्मम् । तैषम् ॥ सन्धिवेला, संध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ संवत्सरात् फलपर्वणोः ॥ * ॥ सांवत्सरं फलं पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् ॥

प्रावृषण्यः । ४ । ३ । १७ ॥

प्रावृषेण्यः ॥

वर्षाभ्यष्टक् । ४ । ३ । १८ ॥

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुष्प्यत्यच्यमानेष्विति साध्वर्थे ॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च । ४ । ३ । २२ ॥

हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हैमनम् । हैमन्तम् ॥

सायंचिरंप्राक्प्रागेऽव्यये भ्यष्ट्युठ्युलौ तुट् च । ४ ।

३ । २३ ॥

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युठ्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः । अनद्यतन इत्यादिनिर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राक्प्रागयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राक्तेतनम् । प्रागेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ॥ चिरपरुत्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिरत्तम् । परुत्तम् । परारित्तम् ॥ अयादिपश्चाडिमच् ॥ * ॥ अयिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ अन्ताच्च ॥ * ॥ अन्तिमम् ॥

१ अयमपि मूले पठितः ॥ परंत्वत्र शश्वतोवेति पाठ्यमिति शेषरक्तोक्तम् ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

२५७

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् । ४।३।२४॥

आभ्यां ङ्युङ्युलौ वा स्तस्योस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्नेतनम् ।
अपराह्नेतनम् । घकालतनेष्वित्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोस्येति विग्रहे तु
पूर्वाह्नेतनम् । अपराह्नेतनम् । पौर्वाह्निकम् । आपराह्निकम् ॥

तत्र जातः । ४।३।२५॥

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । सुप्ते जातः स्त्रौघः
औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ॥

प्राट्षष्टप् । ४।३।२६॥

एण्यस्यापवादः । प्राट्षि जातः प्राट्षिकः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् । ४।३।२७॥

ऋत्वणोपवादः । शारदका दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च ॥

उत्तरपदस्य । ७।३।१०॥

अधिकारोयम् । हनस्त इत्यस्मात्पाक् ॥

अवयवाद्गतोः । ७।३।११॥

अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् जिति
णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात्किम् ।
पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः । ऋतोर्द्विद्विधावयवानामिति तद
न्तविधिः पूर्वत्र इह तु नावयवत्वाभावात् ॥

सुसर्वाद्धाजनपदस्य । ७।३।१२॥

उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदव
ध्योरिति वुञ् । । सुसर्वाद्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशोऽमद्राणाम् । ७।३।१३॥

३३

२५८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्व
पञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्वमद्रः । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् । ७।३।१४॥

दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः ।
पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । नगरे, पूर्वपाटलिपुत्रकः ॥

पूर्वाह्लापराह्लाद्रां मूलप्रदोषावस्काराहुन् । ४।३।२८॥

पूर्वाह्लकः । अपराह्लकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्क
रकः ॥

पथः पन्थ च । ४।३।२९॥

पथि जातः पन्थकः ॥

अमावास्याया वा । ४।३।३०॥

अमावास्यकः । आमावास्यः ॥

अ च । ४।३।३१॥

अमावास्यः ॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । ४।३।३२॥

सिन्धुकः । कच्छाद्यणि मनुष्यवुजि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्स
र्गिकेणि प्राप्ते ॥

अणञौ च । ४।३।३२॥

क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखा
षाढाबहुलालुक् । ४।३।३४॥

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥

तद्धितेषु शेषिकाः ।

२५९

लुक् तद्धितलुकि । १ । २ । ४९ ॥

तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुनः इत्यादि ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रेवती रोहिणी आभ्यां लुक् तद्धितलुकीति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वत्पुनर्डीष् ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अषाढा ॥ श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तः ॥ * ॥ अस्त्रियामपि । श्रविष्ठीयः । आषाढीयः ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ॥

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वद्धिः स्याज्जातार्थे जिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोपि गृह्यते । भद्रपादः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । ४ । ३ । ३५ ॥

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ऋस्यत्वम् ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा । ४ । ३ । ३६ ॥

एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः । वात्सशालः । इत्यादि ॥ जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा द्विद्वक्तव्यः ॥ * ॥ शातभिषजः । शातभिषः । शतभिषक् ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । ४ । ३ । ३७ ॥

जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ॥

तत्रैत्येव । सुधे कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा सौम्रः ॥

प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ ॥

२६०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तत्रेत्येव । स्नुघे प्रायेण बाहुल्येन भवति स्नौघः ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेषुक् । ४ । ३ । ४० ॥

औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते । ४ । ३ । ४१ ॥

स्नुघे संभवति स्नौघः ॥

कोशाडूज् । ४ । ३ । ४२ ॥

कौशेयं वस्त्रम् ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्यच्यमानेषु । ४ । ३ । ४३ ॥

हेमन्ते साधुर्हेमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः ।

शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ॥

उप्ते च । ४ । ३ । ४४ ॥

हेमन्ते उप्पन्ते हैमन्ता यवाः ॥

आश्वयुज्यावुज् । ४ । ३ । ४५ ॥

ठजोपवादः । आश्वयुज्यामुक्ता आश्वयुजका माषाः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ॥

पक्षे ऋत्वण् । यैष्मकम् । यैष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ॥

देयमृणे । ४ । ३ । ४७ ॥

कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकम् ॥

कलाप्यश्वत्थवयवुसाहुन् । ४ । ३ । ४८ ॥

यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्युक्तः कालोऽश्वत्थः । यस्मिन् कालोऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबुसमु त्यजते तत्र देयं यवबुसकम् ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

२६१

ग्रीष्मावरसमाहुजू । ४ । ३ । ४९ ॥

ग्रीष्मे देयमृणं घैष्मकम् । आवरसमकम् ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च । ४ । ३ । ५० ॥

चाहुजू । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आपहायणिकम् । आपहायणकम् ॥

व्याहरति मृगः । ४ । ३ । ५१ ॥

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः ॥

तदस्य सोढम् । ४ । ३ । ५२ ॥

कालादित्येव । निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशिकः । नैशः ॥

तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ॥

सन्ने भवः सौघ्नः । राष्ट्रियः ॥

दिगादिभ्योयत् । ४ । ३ । ५४ ॥

दिश्यम् । वर्ग्यम् ॥

शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ॥

दन्त्यम् । कर्ण्यम् ॥

प्राचां नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्के पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाऽचामादेरचो वृद्धिर्जिति णिति किति च । सुहृन्नगरे भवः सौहृन्नागरः । पौर्वनागरः । प्राचां किम् । मनगरमुदक्षु तत्र भवो मानगरः ॥

१ दिश, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, धाम्या, मित्र, मेधा, अन्तर, पथिन्, रहस्, अलीक, उखा, साक्षिन्, देश, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूथ, उदकात्संज्ञायाम्, न्याय, वंश, वेश, काल, आकाश, इति दिगादिः ॥

२६२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् । ७।३।२५॥

जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा
जिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् ।
वैश्वधेनवम् । वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् ॥

हृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् । ४।३।५६ ॥

दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयम् ॥

ग्रीवाभ्योऽण् च । ४।३।५७ ॥

चात् ढञ् । घैवेयम् । घैवम् ॥

गम्भीराञ् ऊयः । ४।३।५८ ॥

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् ॥

अव्ययीभावाच्च । ४।३।५९ ॥

परिमुखं भवं पारिमुख्यम् ॥ पेरिमुखादिभ्यएवेष्प्यते ॥ * ॥ नेह ।
औपकूलः ॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् । ४।३।६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । वेदमनि अन्तः अन्तर्वेदमम् । तत्र भवमान्तर्वे
दमकम् । आन्तर्गणिकम् । अध्यात्मादे षजिष्प्यते ॥ * ॥ अध्यात्मं भव
माध्यात्मिकम् ॥

१ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पाञ्चजन्यः ॥

२ परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठि, पर्यूलूदल, परिसीर, उपसीर, उपस्युण, उपकलाप, अनुपय, अनु-
पद, अनुगङ्ग, अनुतिल, अनुसीत, अनुसाय, अनुसीर, अनुमाष, अनुयव, अनुयूप, अनुवरा,
प्रतिशाख, इति परिमुखादिः ॥

३ अध्यात्म, अधिदेव, अधिभूत, इहलोक, परलोक, इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

२६३

अनुशतिकादीनां च । ७ । ३ । २० ॥

एषामुभयपदद्विः स्यात् जिति णिति किति च । आधिदैविकम् ।
आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराक
तिगणः ॥

देविकांशिशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात् । ७ ॥

। ३ । १ ॥

एषां पञ्चानां दृष्टिप्राप्तावादेरच आत् जिति णिति किति च । दावि
कम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिशपाया विकारः
शांशपश्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यञ् । दित्यौह इदं दात्यौहम् । दीर्घसत्रे
भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ४ । ३ । ६१ ॥

दञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥

जिह्वामूलाऽङ्गुलेश्च । ४ । ३ । ६२ ॥

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्ताच्च । ४ । ३ । ६३ ॥

कवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्स्वावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ॥

पक्षे पूर्वेण छः । मद्गर्ग्यः । मद्गर्गीणः । मद्गर्गीयः । अशब्दे किम् । क
वर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात्कनलंकारे । ४ । ३ । ६५ ॥

१ अनुशतिक, अनुहोद, अनुसंवरण, अनुसंबन्तर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्यहत्य, अस्यहे-
ति, वध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक,
सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, राजपुरुषात्, प्यञ्जि, सूत्रनड, आकृतिगणोयम्, तेन अधिगम,
अधिभूत, अधिदेव, चतुर्विद्या, इत्यादि इत्यनुशतिकादिः ॥

२६४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कर्णिका । ललाटिका ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ४।३॥६६॥

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् ॥

बद्धचोऽन्तोदाताटुञ् । ४।३।६७॥

षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो
वा षाणत्वणत्विकः ॥

ऋतुयज्ञेभ्यश्च । ४।३।६८॥

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरु
पादानसामर्थ्यादिसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भ
वआग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । ब्रह्मवच
नं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः । ४।३।६९॥

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चा
ध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रोवसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भ
वो वा वासिष्ठिकोध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठी ऋक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात्षट् । ४।३।७०॥

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततषट् पौरो
डाशिकः ॥

छन्दसो यदणौ । ४।३।७१॥

छन्दस्यः । छान्दसः ॥

द्व्यजृद्वाह्मणकूप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताटुकू
। ४।३।७२॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

२६५

द्यचः । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋत् । चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आ
र्चिकः । इत्यादि ॥

अणुगंयनादिभ्यः । ४ । ३ । ७३ ॥

ठजादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ॥

तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ॥

सुघादागतः स्त्रौघः ॥

ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ॥

शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ॥

शुण्डिकादिभ्यो ऽण् । ४ । ३ । ७६ ॥

आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । का
र्कणः । तैर्यः ॥

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ॥

औपाध्यायकः । पैतामहकः ॥

ऋतष्ठञ् । ४ । ३ । ७८ ॥

वुजोपवादः । होतृकम् । भ्रातृकम् ॥

पितुर्यच्च । ४ । ३ । ७९ ॥

चाट्टञ् । रीढृतः । यस्येति लोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्गवत् । ४ । ३ । ८० ॥

बिदेभ्य आगतं बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ॥

१ ऋगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिन्ति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त,
व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव, संवत्सर,
उपनिषद्, मुहूर्त, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा, इत्यृगयनादिः ॥

२ शुण्डिक, कृकण, रूपण, स्यण्डिल, उदपान, उपल, तीर्थ, भूमि, तृण, पर्ण, इति शुण्डि-
कादिः ॥

२६६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । ७।३।३० ॥

नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचोद्विः पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ
 परे । आशौचम् । अशौचम् । अनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम् ।
 अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम् । अकौशलम् । अनैपुणम् अनैपुणम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४।३।८१ ॥

समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीय
 म् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तम् ॥

मयट् च । ४।३।८२ ॥

सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ॥

प्रभवति । ४।३।८३ ॥

तत इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥

विदूराज् ङयः । ४।३।८४ ॥

विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४।३।८५ ॥

सुघ्नं गच्छति सौघः पन्था दूतो वा ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४।३।८६ ॥

तदित्येव । सुघ्नमभिनिष्क्रामति सौघं कान्यकुब्जद्वारम् ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४।३।८७ ॥

तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरकं
 भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ॥

शिशुक्रन्दयमसभद्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । ४।३।८८ ॥

शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः ।

१ इन्द्रजनन, प्रद्युम्नागमन, सीतान्वेषण, विरुद्धभोजन, इति इन्द्रजनादिराकृतिगणः ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

२६७

यमस्य सभा यमसभम् । छीवत्वं निपातनात् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः । इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् ॥

सोऽस्य निवासः । ४।३।८९ ॥

सुघ्नो निवासोऽस्य सौघ्नः ॥

अभिजनश्च । ४।३।९० ॥

सुघ्नोभिजनोऽस्य सौघ्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वरूपितं सोभिजन इति विवेकः ॥

आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते । ४।३।९१ ॥

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । लट्ठोलः पर्वतोभिजनो येषामायुधजीविनां ते लट्ठोलीयाः । आयुधेति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः ॥

शण्डिकादिभ्योऽञ्यः । ४।३।९२ ॥

शण्डिकोभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४।३।९३ ॥

सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेर्ये । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ॥

तूदीशालातुरवर्मतीकुचवाराडूक्छण्ढञ्यकः ।

४।३।९४ ॥

तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

१ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ दैवासुरम् । राक्षोसुरम् । गौणमुख्यम् ॥

२ शण्डिक. सर्वसेन, सर्वकेश, शक, शठ, रक, शङ्ख, बोध, इति शण्डिकादिः ॥

३ सिन्धु, वर्ण, मधुमत्, कम्बोज, साल्व, कश्मीर, गन्धार, किष्किन्धा. उरसा, दरदू, गन्दिका, इति सिन्ध्वादिः ॥

४ तक्षशिला, वत्सोद्धरण, कैर्मेडुर, ग्रामणी, छगल, क्रोष्टुकर्ण, सिंहकर्ण, संकुचित, किन्नर, काण्डधार, पर्वत, अवसान, वर्बर, कंस, इति तक्षशिलादिः ॥

२६८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

भक्तिः।४।३।९५॥

सोस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुघो भक्तिरस्य
सौघः ॥

अचित्तादेशकालाट्ठक्।४।३।९६॥

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम् । दैव
दत्तः । अदेशात्किम् । सौघः । अकालात्किम् । यैष्मः ॥

महाराजाट्ठञ्।४।३।९७॥

माहाराजिकः ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्।४।३।९८॥

वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्।४।३।९९॥

अणोपवादः । परत्वाद्दृष्ट्वाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य
ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलपहणान्नेह । पाणिनो भक्तिरस्य
पाणिनीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दा
नां बहुवचने।४।३।१००॥

जनपदस्यामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां जनप
दवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवध्योश्चेतिप्रकरणे ये प्रत्यया
उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः क्ष
त्रिया भक्तिरस्याङ्गकः । जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य
पाञ्चालाः । जनपदेनेति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥

१ सर्वत्रासौ सर्वत्रात्र वसतीति वासुः, बाहुलकाङ्ग, स चासौ देवश्च वासुदेवः, तेन गोत्रक्ष-
त्रियाख्याभावाद्गुणविधानं सार्थकम् ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

२६९

तेन प्रोक्तम् । ४।३।१०१॥

पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । ४।३।१०२॥

छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यांणिनिः । ४।३।१०३॥

काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । ४।३।१०४॥

कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः, आलम्बिनः ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४।३।१०५॥

तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः, भल्लु, भाल्लुचिनः । शाट्यायन, शाट्यायनिनः । कल्पे, पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् । याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४।३।१०६॥

छन्दस्यभिधेये एभ्योणिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकेनः ॥

कठचरकालुक् । ४।३।१०७॥

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ॥

कलापिनोऽण् । ४।३।१०८॥

१ शौनक, वाजसनेय, शार्ङ्गख, शापेय, शाप्पेय, खाडायन, स्तम्भ, स्कन्ध, देवदर्शन, रज्जुभार, रज्जुकण्ठ, कठशाठ, कषाय, तल, दण्ड, पुरुषांसक, अश्वपेज, इति शौनकादिः ॥

२ अस्य वेदमन्त्रविषयकत्वज्ञानं आन्तिमूलकं कलापीतिसूत्रभाष्यविरोधात् ॥

२७०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सत्रल्लचारि
पीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकर
सद्वसुपर्वणामुपसंख्यानादिलोपः ॥ ४

छगलिनो द्विनुक् ॥ ४॥ ३॥ १०९ ॥

छागलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ४॥ ३॥ ११० ॥

पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालि
नो नटाः ॥

कर्मन्दकशाश्वादिनिः ॥ ४॥ ३॥ १११ ॥

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः ।
कशाश्विनो नटाः ॥

तेनैकदिक् ॥ ४॥ ३॥ ११२ ॥

सुदाम्ना अद्रिणा एक दिक् सौदामनी ॥

तसिश्च ॥ ४॥ ३॥ ११३ ॥

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥

उरसो यच्च ॥ ४॥ ३॥ ११४ ॥

चात्तसिः । अणोपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ ४॥ ३॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ४॥ ३॥ ११६ ॥

वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४॥ ३॥ ११७ ॥

तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।-

२७१

कुलालादिभ्यो वुञ् । ४।३।११८॥

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । ४।३।११९॥

तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् ।
पादपम् ॥

तस्येदम् । ४।३।१२०॥

उपगोरिदमौपगवम् ॥ वहेस्तुरणिट् च ॥ * ॥ संवोदुः स्वं सांवहि
त्रम् ॥ अग्नीधः शरणे रण् भं च ॥ * ॥ अग्निमिन्धे अग्नीत्, तस्य स्थान
माग्नीध्रम्, तात्स्थ्यात्सोप्याग्नीध्रः ॥ समिधामाधाने षेण्यण् ॥ * ॥ सामि
धेन्योमन्त्रः । सामिधेनी । ऋक् ॥

रथाद्यत् । ४।३।१२१॥

रथ्यं चक्रम् ॥

पत्रपूर्वादञ् । ४।३।१२२॥

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ॥

पत्राध्वर्युपरिषदश्च । ४।३।१२३॥

अञ् ॥ पत्राद्वाह्ये ॥ * ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् ।
पारिषदम् ॥

हलसीराट्ठक् । ४।३।१२४॥

हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद्बुन्वैरमैथुनिकयोः । ४।३।१२५॥

काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ वैरे^१ देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः
॥ * ॥ दैवाऽसुरम् ॥१ कुलाल, वरुड, चण्डाल, निषाद, कर्मार, सेना, सिरिध्र, सैरिन्ध्र, देवराज, परिषद्, वधू,
मधु, रूढ, रुद, अनडुह, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक, इति कुलालादिः ॥

२ अत्र द्वन्द्वे इति पाठो लेखकप्रमादात् मैथुनिकायामतिव्याप्तेर्भाष्ये वैरशब्दस्य दर्शनाच्च ॥

२७२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

गोत्रचरणादुज् । ४।३।१२६ ॥

औपगवकम् । चरणाद्धर्माभ्याययोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ काठकम् ।

सङ्घाडूलक्षणेऽयञ्जिजामण् । ४।३।१२७ ॥

घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥ * ॥ अज्, बैदः सङ्घोऽङ्घो घोषो वा ।
बैदं लक्षणम् । यज्, गार्गः । गार्गम् । इज्, दाक्षः । दाक्षम् । परम्परास
म्बन्धोऽङ्घः । साक्षात्तु लक्षणम् ॥

शाकलाद्वा । ४।३।१२८ ॥

अण् वोक्तेर्थे । पक्षे चरणत्वादुज् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकला
स्तेषां सङ्घोङ्घो घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे स्त्रीबता ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवद्धचनटाज् जयः । ४।३।१२९

छन्दोगानां धर्म आभ्यायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञि
क्यम् । बाहुच्यम् । नाट्यम् ॥ चरणाद्धर्माभ्याययोरित्युक्तं तत्साचर्यान्त
शब्दादपि तयोरेव ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु । ४।३।१३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च वुज् न स्यात् ।
दाक्षादण्डमाणवाः । शिष्या वा ॥

रैवंतिकादिभ्यश्छः । ४।३।१३१ ॥

तस्येदमित्यर्थे । वुजोपवादः । रैवतिकीयः । वैजवापीयः ॥ कौपिञ्जल
हास्तिपदादण्वाच्यः ॥ * ॥ कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । त
दन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुजोपवादः । हास्तिपादस्यापत्यं हास्तिप
दस्तस्यायं हास्तिपदः ॥१ रैवतिक, स्वापिशि, क्षेमवृद्धि, गौरग्रीवि, औदमेधि, औदवापि, वैजवापि, इति रैव-
ंतिकादिः ॥

२ इदं वार्तिकं मुखेण कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

तद्धितेषु विकारार्थकाः ।

२७३

आथर्वणिकस्येकलोपश्च । ४।३।१३३।

अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणा
द्वुजोपवादः ॥

॥ समाप्ताः शैषिकाः ॥

तस्य विकारः । ४।३।१३४ ॥

अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अश्मनो विकार आश्मः ।
भास्मनः । मार्तिकः ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः । ४।३।१३५ ॥

चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वे काण्डं भास्म
वा । पैप्पलम् ॥

बिल्वादिभ्योऽण् । ४।३।१३६ ॥

बैत्वम् ॥

कोपधाच्च । ४।३।१३७ ॥

अण् । अजोपवादः । तर्कु, तार्कवम् । तैत्तिडीकम् ॥

त्रपुजतुनोः षुक् । ४।३।१३८ ॥

आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् ॥

ओरञ् । ४।३।१३९ ॥

दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च । ४।३।१४० ॥

दाधित्थम् । कापित्थम् ॥

१ बिल्व, व्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुका, कर्पासी, पादली, कर्कन्धू,
कुटीर, इति बिल्वादिः ॥

२७४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पंलाशादिभ्यो वा । ४ । ३ । १४१ ॥

पंलाशम् । कारीरम् ॥

शम्याः षुञ् । ४ । ३ । १४२ ॥

शामीलं भस्म । पित्वान् डीष् । शामीली सुक् ॥

मयद्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ ॥

प्रकृतिमात्रान्मयद्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम्
अभक्ष्येत्यादि किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । ४ । ३ । १४४ ॥

आश्रमयम् । शरमयम् ॥ एकाचो नित्यम् ॥ * ॥ त्वङ्मयम् । वाङ्म
यम् । कथं तर्हि आप्यमम्मयमिति । तस्येदमित्यणन्तात्स्वार्थे ष्यञ् ॥

गोश्च पुरीषे । ४ । ३ । १४५ ॥

गोः पुरीषं गोमयम् ॥

पिष्टाच्च । ४ । ३ । १४६ ॥

मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्टी सुरेति । सामान्यविव
क्षायां तस्येदमित्यण् ॥

संज्ञायां कन् । ४ । ३ । १४७ ॥

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूषोऽपूपः पिष्टकः
स्यात् ॥

ब्रीहेः पुरोडाशे । ४ । ३ । १४८ ॥

मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोपवादः । ब्रीहिमयः पुरोडाशः । ब्रैहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । ४ । ३ । १४९ ॥

१. पलाश, खदिर शिशपा, स्पन्दन, पूलाक, करीर, शिरीष, यवास, विकङ्कत, इति
पलाशादिः ॥

२. शर, दुर्भ, मृद, कुटी, तृण, सोम, बल्वज, इति शरादिः ॥

तद्धितेषु विकारार्थकाः ।

२७५

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ॥

तालादिभ्योऽण् । ४।३।१५२॥

अजूमयटोरपवादः ॥ तालाद्धनुषि ॥ * ॥ तालं धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४।३।१५३॥

अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः । तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः ॥

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । ४।३।१५४॥

शौकम् । बाकम् । राजतम् ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् । ४।३।१५५॥

जिद्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । कापित्थम् । जितः किम् । बैल्वमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् । ४।३।१५६॥

प्राग्वतेष्टजित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम्, एवं निष्कस्य विकारोपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः ॥

उष्ट्रादुञ् । ४।३।१५७॥

प्राण्यजोपवादः । औष्ट्रकः ॥

१ तालाद्धनुषि, बार्हिण, इन्द्रालिश, इन्द्रादृश, इन्द्रायुध, चय, श्यामाक, पीयूक्षा, इति तालादिः ॥

२ रजत, सीस, लोह, उडुम्बर, नीप, दारु, रोहीतक, बिभीतक, पीतदारु, तीव्रदारु, त्रिकण्टक, कण्टकारि, इति रजतादिः ॥

२७६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

उमोर्णयोर्वा।४।३।१५८॥

औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् । वुजभावे यथाक्रम
मणजौ ॥

एण्याढञ्।४।३।१५९॥

ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् ॥

गोपयसोर्यत्।४।३।१६०॥

गव्यम् । पयस्यम् ॥

द्रोश्च।४।३।१६१॥

दुर्लक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ॥

मानेवयः।४।३।१६२॥

द्रोरित्येव । द्वयम् । यौतवं द्वयं पाठ्यमिति मानार्थकं त्रयम् ॥

फलेलुक्।४।३।१६३॥

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलमा
मलकम् ॥

पुंक्षादिभ्योऽण्।४।३।१६४॥

विधानसामर्थ्यान् लुक् । प्लाक्षम् ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य।७।३।५॥

अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ॥

जम्बवावा।४।३।१६५॥

जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरज् तस्य लुक्
जम्बु ॥

लुप्च।४।३।१६६॥

१ प्लक्ष, न्यग्रोध, इन्दुदी, अश्वत्थ, शिबु, रुरु, कक्षतु, बृहती, इति पुंक्षादिः ॥

तद्धितेषु टगधिकारः।

२७७

जम्बूवाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात्। लुपि युक्तवत् । जम्बूवाः फलं
जम्बूः ॥ फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । मुद्गाः ॥ पुष्पमूलेषु
बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या
मूलं विदारी। बहुलयहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि ।
बाहुलकात् कचिल्लुकू । अशोकम् । करवीरम् ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च। ४।३। १६७ ॥

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् ।
हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यजजौ लुक् च। ४।३। १६८ ॥

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यजजौ स्तश्छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं
कंसीयम्, तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम्, तस्यविकारः
पारशवः ॥

॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

प्राग्वहतेष्टक्। ४।४। १ ॥

तद्वहतीत्यतः प्राक् टगधिक्रियते॥ तदाहेति मांशब्दादिभ्य उपसंख्या
नम् ॥ * ॥ मा शब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः ॥

स्वागतादीनां च। ७।३। ७ ॥

ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्याऽप
त्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्याऽपत्यं व्याङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यवहारेण
चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् ॥*॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः॥

१ हरीतकी, कोशातकी, नखरञ्जनी, शक्कण्डी, पाडी, दोडी, श्वेतपाकी, अर्जुनपाकी, दाक्षा,
काला, ध्वाङ्क्षा, गभीका, कण्टकारिका, पिप्पली, चिञ्चा, शेफालिका, इति हरीतक्यादिः ॥

२ माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द इति माशब्दादिः ॥

३ स्वागत, स्वध्वर, स्वङ्ग, व्यङ्ग, व्यवहार, स्वपति, इति स्वागतादिः ॥

४ प्रभूत, पर्याप्त, इति प्रभूनादिः ॥

२७८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ॥ पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥ * ॥ सु
स्नातंपृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । अनुशतिकादिः ॥ गच्छतौ
पैरदारादिभ्यः ॥ * ॥ पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । ४।४।२ ॥

अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्या खनति आभिकः । अक्षैर्जयति आ
क्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् ॥

संस्कृतम् । ४।४।३ ॥

दघ्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ॥

कुलत्थकोपधादण् । ४।४।४ ॥

ठकोपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् ॥

तरति । ४।४।५ ॥

उडुपेन तरति औडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्ठञ् । ४।४।६ ॥

गोपुच्छिकः ॥

नौद्यचष्टन् । ४।४।७ ॥

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ॥

चरति । ४।४।८ ॥

तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्ति
कः । शाकटिकः । दघ्ना भक्षयति दाधिकः ॥

आकर्षात् षल् । ४।४।९ ॥

आकर्षो निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आक
र्षिकः । पित्वान् ङीष् । आकर्षिकी ॥

१ सुस्नात, सुखरात्रि, सुखशयन, इति सुस्नातादिः ॥

२ परदार, गुरुतल्प, इति परदारादिः । एते चत्वारोप्याकृतिगणाः ॥

तद्धितेषु ठगधिकारः ।

२७९

पर्पादिभ्यःष्ठन् । ४।४।१० ॥

पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्कवश्चरन्ति स पर्पः ।
अश्विकः । रथिकः ॥

श्वगणाटुञ्च । ४।४।११ ॥

चात् ष्टन् ॥

श्वादेरिञ्जि । ७।३।८ ॥

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव
ज्ञापकम् ॥ इकारादाविति वाच्यम् ॥ * ॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः ।
श्वागणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥

पदान्तस्याऽन्यतरस्याम् । ७।३।९ ।

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् ॥

वेतनादिभ्यो जीवति । ४।४।१२ ॥

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ॥

वस्त्रक्रयविक्रयाटुन् । ४।४।१३ ॥

वस्त्रेन मूल्येन जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविग्रहीता
र्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च । ४।४।१४ ॥

चाटुन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । ४।४।१५ ॥

उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः ॥

१ पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, व्याल, न्यास, पादः पञ्च, इति पर्पादिः ॥

२ वेतन, वाहन, अर्धवाहन, धनुष्, दण्ड, जाल, वेश, उपवेश, प्रेषण, उपवस्ति, मुख,
शय्या, शक्ति, उपनिषद्, उपदेश, स्फिच्, पाद, उपस्थ, उपस्थान, उपहस्त, इति वेतनादिः ॥

३ उत्सङ्ग, उडुप, उत्पुत, उत्पन्न, उत्पुट, पिढक, पिढाक, इत्युत्सङ्गादिः ॥

२८०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

भस्त्रादिभ्यः षन् । ४।४।१६ ॥

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्वान्डीष् । भस्त्रिकी ॥

विभाषा विवधात् । ४।४।१७ ॥

विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्या
 ऽन्यत्वाद्धीवधादपि षन् । वीवधिकः । वीवधिकी । विवधवीवधशब्दौ
 उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते ॥

अण् कुटिलिकायाः । ४।४।१८ ॥

कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मरूपकरणभूतं लोहं च । कु
 टिलिकया हरति ष्टगानद्वारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मरश्च ॥

निर्वर्त्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः । ४।४।१९ ॥

अक्षद्यूतेन निर्वर्त्तमाक्षद्यूतिकं वैरम् ॥

त्रैर्मघ्नित्यम् । ४।४।२० ॥

त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकान्तृतीयान्तानिर्वर्त्तेर्थे मप्स्यान्नित्यम् । कृत्या
 निर्वर्त्तं कृत्रिमम् । पक्वित्रमम् ॥ भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः ॥ * ॥ पा
 केन निर्वर्त्तं पाकिमम् । त्यागिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ । ४।४।२१ ॥

अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वर्त्तम् आपमित्यकम् । याचि
 तेन निर्वर्त्तं याचितकम् ॥

संस्तृष्टे । ४।४।२२ ॥

दघ्ना संस्तृष्टं दाधिकम् ॥

चूर्णादिनिः । ४।४।२३ ॥

१ भस्त्रा, भरत, भरण, शीर्षभार, शीर्षभार, अंसभार, अंसेभार, इति भस्त्रादिः ॥

२ अक्षद्यूत, जानुप्रहृत, जङ्घाप्रहृत, जङ्घाप्रहत, पादस्वेदन, कण्ठकर्मदन, गतानुगत, गतागत,
 यानोपयात, अनुगत, इत्यक्षद्यूतादिः ॥

तद्धितेषु ठगधिकारः ।

२८९

चूर्णेः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ॥

लवणालुक् । ४।४।२४ ॥

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ॥

मुद्गादण् । ४।४।२५ ॥

मौद्ग ओदनः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते । ४।४।२६ ॥

ठक् । दग्ना उपसिक्तं दाधिकम् ॥

ओजःसहोऽम्भसा वर्तते । ४।४।२७ ॥

ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् । ४।४।२८ ॥

द्वितीयान्तादस्माद्वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वां द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च । ४।४।२९ ॥

परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः ॥

प्रयच्छति गत्यम् । ४।४।३० ॥

द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ वृद्धेर्वधुषि भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ वार्द्धुषिकः ॥

कुसीददशैकादशात् षुन् षुचौ । ४।४।३१ ॥

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश

२८२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते ।
दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवे
हापि तद्धितार्थः॥

उज्जति । ४ । ४ । ३२ ॥

बदराण्युज्जति बादरिकः ॥

रक्षति । ४ । ४ । ३३ ॥

समाजं रक्षति सामाजिकः ॥

शब्ददुर्दुरं करोति । ४ । ४ । ३४ ॥

शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । ४ । ४ । ३५ ॥

स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव ।
पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मास्थिकः । मैनि
कः । शाकुनिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ॥

अस्माद्ध्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं व
र्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति पारि
पन्थिकः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४ । ४ । ३७ ॥

दण्डाकारो माथः पन्था दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दण्डमा
थिकः । पादविकः । आनुपदिकः ॥

आक्रन्दाटुञ्च । ४ । ४ । ३८ ॥

अस्माटुञ्च स्यात् चाटुक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्था
नं धावति आक्रन्दिकः ॥

तद्धितेषु ठगधिकारः ।

२८३

पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४।४।३९ ॥

पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ॥

प्रतिकण्ठार्थलसामं च । ४।४।४० ॥

एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठकः ।
आर्थिकः । लालामिकः ॥

धर्मं चरति । ४।४।४१ ॥

धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधार्मिकः ॥

प्रथिपथमेतिठंश्च । ४।४।४२ ॥

प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ॥

समवायान्समवैति । ४।४।४३ ॥

सामवायिकः । सामूहिकः ॥

परिषदो ण्यः । ४।४।४४ ॥

परिषदं समवैति पारिषद्यः ॥

सेनाया वा । ४।४।४५ ॥

ण्यः स्यात्पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः ॥

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति । ४।४।४६ ॥

ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तस्यातार्हः स्वल्प
देशो लक्ष्यते । कौक्कुटिको भिक्षुः ॥

तस्य धर्म्यम् । ४।४।४७ ॥

आपणस्य धर्म्यमापणिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः । ४।४।४८ ॥

१ महिषी, प्रजापति, प्रजावती, प्रलेपिका, विलेपिका, अनुलेपिका, पुरोहित, मणिपालि,
अनुचारक, होतृ, यजमान, इति महिष्यादिः ॥

२८४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ॥

ऋतोऽञ् ॥ ४१४१४९ ॥

यातुर्धर्म्यं यात्रम् ॥ नराच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नरस्य धर्म्या नारी ॥
 विशसितुरिद्धोपश्वाच्च वक्तव्यः ॥ * ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥ विभाज
 यितुर्गिलोपश्वाच्च वाच्यः ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ४१४१५० ॥

षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेर्थे । आपणस्यावक्रय आपणिकः । राज
 यास्यं द्रव्यमवक्रयः ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ४१४१५१ ॥

अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ॥

लवणाट्ठञ् ॥ ४१४१५२ ॥

लावणिकः ॥

किंसरादिभ्यः षन् ॥ ४१४१५३ ॥

किसरं पण्यमस्य किसरिकः । षित्वान्डीष् । किसरिकी । किसर,
 उशीर, नलद, इत्यादि किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्य विशेषवाचिनः ॥

शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ४१४१५४ ॥

षन् स्यात् पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शाला
 लुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः ॥

शिल्पम् ॥ ४१४१५५ ॥

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥

मडुकझर्झरादन्यतरस्याम् ॥ ४१४१५६ ॥

मडुकवादनं शिल्पमस्य माडुकः । माडुकिकः । झर्झरः । झर्झरिकः ॥

१ किसर, नरद, नलद, स्थागल, तगर, गुग्गुलु, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रुं, पर्णी इति
 किसरादिः ॥

तद्धितेषु ङगधिकारः ।

२८५

प्रहरणम् । ४।४।५७॥

तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाटुञ्च । ४।४।५८॥

पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्टयोरीकक् । ४।४।५९॥

शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । ४।४।६०॥

तदस्येत्येव । अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ॥

शीलम् । ४।४।६१॥

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥

छत्रादिभ्योणः । ४।४।६२॥

गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः ॥

कर्मस्ताच्छील्ये । ६।४।१७२॥

कर्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यन्ते । कर्मशीलः कर्मः । नस्तद्धितइत्येव सिद्धे अण्कार्यं ताच्छीलिके णेपि । तेन चौरी तापसी त्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कर्मणः ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् । ४।४।६३॥

प्रथमान्तात्पष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं सर्वालितमेकं जातं सः ॥

१ छत्र, शिक्षा, प्ररोह, स्था, बुभुक्षा, चुरा, तितिक्षा, उपस्थान, रुषि, कर्मन्, विश्वधा, तपस्, सत्य, अनृत, विशिखा, विशिका, भक्षा, उदस्थान, पुरोडा, विक्षा, चुक्षा, मन्द्र, इति छत्रादिः ॥

२८६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

बद्धचूर्णपूर्वपदाटुञ् । ४।४।६४ ॥

प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशाऽपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ॥

हितं भक्षाः । ४।४।६५ ॥

अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ४।४।६६ ॥

अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः ॥

श्राणामांसौदनद्विठन् । ४।४।६७ ॥

श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घातविग्रहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । औदनिकः ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् । ४।४।६८ ॥

पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भक्तः । भक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः । ४।४।६९ ॥

आकरे नियुक्त आकरिकः ॥

अगारान्ताटुन् । ४।४।७० ॥

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् । ४।४।७१ ॥

निषिद्धदेशकालवाचकाटुक् स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । ४।४।७२ ॥

तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशा वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनस्तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुष्ठितीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

तद्धितेषु प्राग्धितीयाः ।

२८७

निकटे वसति । ४।४।७३ ॥

नैकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् षट् । ४।४।७४ ॥

आवसथे वसति आवसथिकः । पित्वान् ढीष् । आवसथिकी । आ
कर्षात्पदिर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किसरादेः पितः षडेते
ठगधिकारे । षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥

इति ठकोवधिः समाप्तः ॥

प्राग्घिताद्यत् । ४।४।७५ ॥

तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । ४।४।७६ ॥

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते
स प्रासङ्गः, तं वहति प्रासङ्ग्यः ॥

धुरो यद्वकौ । ४।४।७७ ॥

हलिचेति दीर्घे प्राप्ते ॥

न भकुर्छुराम् । ८।२।७९ ॥

भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यः । धौरयः ॥

खः सर्वधुरात् । ४।४।७८ ॥

सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः ॥

एकधुरालुक्च । ४।४।७९ ॥

एकधुरं वहति एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् । ४।४।८० ॥

शकटं वहति शाकटो गौः ॥

हलसीराट्क् । ४।४।८१ ॥

२८८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्या । ४।४।८२ ॥

जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्या ॥

विध्यत्यधनुषा । ४।४।८३ ॥

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्रधनुष्करणमापादौ विध्यन्ति
पद्याः शर्कराः ॥

धनगणं लब्धा । ४।४।८४ ॥

तृन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ॥

अन्नाणः । ४।४।८५ ॥

अन्नं लब्धा आन्नः ॥

वशं गतः । ४।४।८६ ॥

वश्यः परेच्छानुचारी ॥

पदमस्मिन्दृश्यम् । ४।४।८७ ॥

पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः ॥

मूलमस्याऽऽबर्हि । ४।४।८८ ॥

आबर्हणमाबर्हः उत्पादनं तदस्यास्तीत्याबर्हि । मूलमाबर्हि येषां ते
मूल्या मुद्राः ॥

संज्ञायां धेनुष्या । ४।४।८९ ॥

धेनुशब्दस्य षुगागमो यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनु
ष्या बन्धके स्थिता ॥

गृहपतिना संयुक्ते ऊयः । ४।४।९० ॥

गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्रा
प्यवध्याऽऽनाम्यसमसमितसम्मितेषु । ४।४।९१ ॥

तद्धितेषु प्राग्घितीयाः ।

२८९

नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् ।
विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सी
तयासमितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया संमितं तुल्यम् ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४।४।९२॥

धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ॥

छन्दसो निर्मिते । ४।४।९३॥

छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ॥

उरसोऽण् च । ४।४।९४॥

चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः । उरस्यः ॥

हृदयस्य प्रियः । ४।४।९५॥

हृद्यो देशः । हृदयस्य हृद्रेखेति हृदादेशः ॥

बन्धने चर्षी । ४।४।९६॥

हृदयशब्दात्षष्ठ्यन्ताद्बन्धने यत्स्याद्वेदेभिधेयो हृदयस्य बन्धनं हृद्यो
वशीकरणमन्त्रः ॥

मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । ४।४।९७॥

मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो
जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः ॥

तत्र साधुः । ४।४।९८॥

अग्रे साधुः अग्यः । सामसु साधुः सामन्यः । येचाभावकर्मणोरिति
प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् । ४।४।९९॥

१ प्रतिजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परस्यकुल अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन,
महाजन, पञ्चजन, इति प्रतिजनादिः ॥

२१०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः ॥ वैश्वज
नीनः ॥

भक्ताण्णः । ४ । ४ । १०० ॥

भक्ते साधवो भक्ताः शालयः ॥

परिषदो ण्यः । ४ । ४ । १०१ ॥

पारिषद्यः । परिषद इति योगविभागाणोपि । पारिषदः ॥

कथादिभ्यष्टक् । ४ । ४ । १०२ ॥

कथायां साधुः काथिकः ॥

गुडादिभ्यष्टञ् । ४ । ४ । १०३ ॥

गुढे साधुर्गौडिक इक्षुः । साक्तुको यवः ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् । ४ । ४ । १०४ ॥

पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत्र साधुर्वासतेयी
रात्रिः । स्वापतेयं धनम् ॥

सभाया यः । ४ । ४ । १०५ ॥

सभ्यः ॥

समानतीर्थे वासी । ४ । ४ । १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् ॥ वसतीति वासी, समाने तीर्थे गुरौ वसतीति स
तीर्थः ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः । ४ । ४ । १०८ ॥

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता ॥

१ कथा, विकथा, विश्वकथा, संकथा, वितण्डा, कुष्ठविद्, जनवाद, जनेवाद, जनोवाद
वृत्ति, संग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद इति कथादिः ॥

२ गुढ, कुल्माष, सक्तु, अपूप, मांसौदन, इक्षु, वेणु, संग्राम, संघात, संक्राम, संबाह, प्रवास,
निवास, उपवास, इति गुडादिः ॥

तद्धितेषु छयतोरधिकारः।

२९९

सोदराद्यः।४।४।१००,

सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥

॥ इति प्राग्धृतीयाः ॥

प्राक् क्रीताच्छः।५।१।१॥

तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोधिक्रियते ॥

उगंवादिभ्योयत्।५।१।२।

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । नाभि नभं च ॥ ॥ नभ्योक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥ शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥ ॥ शून्यम् । शुन्यम् ॥ ऊधसोनङ्च ॥ ॥ ऊधन्यः ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम्।५।१।३॥

यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥

विभाषा हविरंपूपादिभ्यः।५।१।४॥

आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥

तस्मै हितम्।५।१।५॥

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्खवेहितं शङ्खव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ॥

शरीरावयवाद्यत्।५।१।६॥

१ गो, हविस्, अक्षर, विष, बर्हिस्, अष्टका, स्वदा युग, मेधा, मुच्, नाभि नभं च, शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊधसोनङ्च, कूप, खद, दर, खर, अमुर, अध्वन्, क्षर, वेद, बीज, दीप्त, इति गवादिः ॥

२ अपूप, तण्डुल, अभ्यूप, अभ्योप, अबोप, अभ्येप, पृथुक, ओदन, सूप, पूष, किण्व, प्रदीप, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक, इर्गल, अर्गल, अन्नविकारेभ्यश्च, यूप, रथूणा, दीप, अश्व, पत्र, इत्यपूपादिः ॥

२९२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस्त्रासिकायाः । नस्यम् । नाभ्यम् ॥

ये च तद्धिते । ६ । १ । ६१ ॥

यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धि
ते किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ * ॥ शीर्षण्याः शिरस्यावा
केशाः ॥ अचि शीर्ष इति वाच्यम् ॥ * ॥ अजादो तद्धिते शिरसः शीर्षा
देशः । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् ॥

खल्यवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च । ५ । १ । ७ ॥

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्म
ण्यम् । चाद्रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् । ५ । १ । ८ ॥

अजथ्या यूथेः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्स्वः । ५ । १ । ९ ॥

आत्माध्वानौ खे । ६ । ४ । १६९ ॥

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् ॥ क
र्मधारयादेवेष्यते ॥ * ॥ षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्चच्छ एव । विश्वजनी
यम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चजनीनम् ॥ सर्वजनादृज् खश्च ॥
सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ महाजनादृज् ॥ * ॥ माहाजनिकः । मातृ
भोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीणः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ आ
चार्यभोगीणः ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ । ५ । १ । १० ॥

सर्वाणो वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वायम् ॥ पुरु
षाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु ॥ * ॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये
निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विका
रः पौरुषेयः । प्राणिरजतादिभ्योऽज् इत्यजि प्राप्ते । समूहेष्यणि प्राप्ते ।

तद्धितेषु छयतोरधिकारः ।

२१३

एकाकिनोपि परितः पौरुषेयवृताइवेति माघः । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते
अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्तएवेति विवेकः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ५१११११ ॥

माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ ५११११२ ॥

विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थ्यां प्रकृतौ वाच्यायां छप्रत्ययः स्या
त् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः ।
शङ्खव्यं दारु ॥

छदिरुपधिवलेदञ् ॥ ५११११३ ॥

छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः ॥ उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्य
ते ॥ * ॥ उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गं तदेव औपधेयम् ॥

ऋषभोपानहोर्ज्यः ॥ ५११११४ ॥

छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमे
वपूर्वविप्रतिषेधेन । औपानहं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् ॥ ५११११५ ॥

चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वध्यै इदं वार्धं चर्म । वार
त्रं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन् तस्यादिति ॥ ५११११६ ॥

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु
प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनु
सारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ॥

परिखाया ढञ् ॥ ५११११७ ॥

पारिखेयी भूमिः ॥

॥ छयतो पूर्णवधिः ।

२९४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्राग्वतेष्टञ् । ५।१।१८॥

तेन तुल्यमिति वर्ति वक्ष्यति ततः प्राक् ठजधिक्रिते ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्टक् । ५।१।१९॥

तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठजधिकारमध्ये ठजोपवादष्टगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ॥

असमासे निष्कादिभ्यः । ५।१।२० ॥

आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमितियावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादाहर्ण्येष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७।३।१७॥

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् जिदादौ । परमनैष्किकः । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवतीत्यतः प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन सुगव्यम्, यवापूप्यमित्यादि । इत ऊर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादञ् माभूत् किं तु ठञ् । द्विशौर्पिकम् ॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७।२।२७॥

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जि ति णिति किति च । अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् अर्द्धद्रौणिकम् । आर्द्धद्रौणिकम् ।

नातः परस्य । ७।३।२७॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाऽकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ । अर्द्धप्रस्थिकम् । आर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । आर्द्धकौटविकम् । अर्द्धखार्या भवा अर्द्धखारी । अर्द्धखारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् ॥

१ निष्क, पण, पाद, माप, वाह, द्रोण, पट्टि इति निष्कादिः ॥

तद्धितेष्वहार्थीः ।

२९५

शताच्च ठन्यतावशते । ५।१।२१ ॥

शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् । शतं परिमाणमस्य शत
कः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान् भिद्यते तेन ठन्यतौ न,
किं तु कनेव । असमास इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । ५।१।२२ ॥

संख्यायाः कन् स्यादाह्नीयेर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः
पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साम्तिकः । शदन्तायाः । चात्वारिशत्कः ॥

वतोरिद्धा । ५।१।२३ ॥

वत्वन्तात्कन इद्धा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां दुनसंज्ञायां । ५।१।२४ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां दुन् स्यात्क
नोपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु, विंशतिकः । त्रिंशतिकः ॥

कंसाद्विठन् । ५।१।२५ ॥

टो डीवर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ अर्द्धाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ॥ कार्षापणाद्विठन्वक्तव्यः । प्रतिरा
देशश्चवा ॥ * ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादञन्यतरस्याम् । ५।१।२६ ॥

शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ५।१।२७ ॥

एभ्योण् स्यादृज्ठक्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानम् । वैश
तिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् । ५।१।२८ ॥

२९६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अध्यर्द्धपूर्वाद्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात् । अध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । ५।१।२९॥

लुग्वा स्यात् । अध्यर्द्धकार्षापणम् । अध्यर्द्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्द्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्द्धसहस्रम् । अध्यर्द्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । ५।१।३०॥

लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् । बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् । बहूनैष्किकम् ॥

विस्ताच्च । ५।१।३१॥

द्वित्रिबहुपूर्वाद्विस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विविस्तम् । द्विवैस्तिकमित्यादि ॥

विंशतिकात्खः । ५।१।३२॥

अध्यर्द्धपूर्वाद्विगोरित्येव । अध्यर्द्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् ॥

खार्याईकन् । ५।१।३३॥

अध्यर्द्धखारीकम् । द्विखारीकम् । केवलायाश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् । ५।१।३४॥

अध्यर्द्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्द्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह पादः पदिति न, यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । पद्यत्यतदर्थे इत्यपि न, प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥

१ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अध्यर्द्धकाकिणीकम् ॥

तद्धितेष्वर्हीयाः ।

२९७

शाणाद्वा । ५ । १ । ३५ ॥

यत्स्यात्पक्षे ठञ् । तस्य लृक् । अध्यर्द्धशाण्यम् । अध्यर्द्धशाणम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण् च । ५ । १ । ३६ ॥

शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाण
योरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्विशान्यम् । द्विशानम् । इह
ठजादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोर्थाश्चाकाङ्क्षि
तास्त इदानीमुच्यन्ते ॥

तेन क्रीतम् । ५ । १ । ३७ ॥

ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । सामतिकम् । प्रास्थिकम् ।
ठक्, नैष्किकम् ॥

इद्गोण्याः । १ । २ । ५० ॥

गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि, लुकोपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः
पटः पञ्चगोणिः ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । ५ । १ । ३८ ॥

संयोगः सम्बन्धः उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यो वा धन
पतिसंयोगः । शत्यं, शतिकं, दक्षिणाक्षिस्पन्दनं, शतस्य निमित्तमित्यर्थः ॥
वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनं
कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ सन्निपाताच्चेति वक्त
व्यम् ॥ * ॥ सान्निपातिकम् ॥

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् । ५ । १ । ३९ ॥

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्यचः, धन्यः, यशस्यः, स्वर्ग्यः ।

१ इदं वार्तिकं सूत्रपाठैकैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

२ अश्व, अश्मन्, गण, ऊर्णा, उमा, क्षण, वर्षा, वसु, (गङ्गा) इत्यश्वादिः ।

२९८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

गोद्यचः किम् । विजयस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां
पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि, आश्विकम् ।
आशिमकम् ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चस्यम् ॥

पुत्राच्छ च।५।१।४० ॥

चाद्यत् । पुत्रीयः । पुत्र्यः ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ।५।१।४१ ॥

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमि
शब्दोनुशतिकादिषु पठ्यते ॥

तस्येश्वरः।५।१।४२ ॥

तत्र विदित इति च।५।१।४३ ॥

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकादृज्।५।१।४४ ॥

तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।
सार्वलौकिकः ॥

तस्य वापः।५।१।४५ ॥

उप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणि
कम् । खारीकम् ॥

पात्रात् षट्।५।१।४६ ॥

पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते।५।१।४७ ॥

वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन्
वृद्धिः आयः लाभः शुक्लमुपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः । शत्यः ।
साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो

तद्धितेष्वर्हीयाः ।

२९९

भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः
शुल्कः । उत्कोच उपदा ॥ चतुर्थर्थ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वद्ध्या
दिदीयते पञ्चको देवदत्तः । सममब्राह्मणे दानमिति वदधिकरणत्ववि
वक्षा वा ॥

पूरणाधाटुन् । ५।१।४८॥

यथाक्रमं ठक्ठिठनोरपवादः । द्वितीयो वद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्विती
यिकः । तृतीयिकः । अर्द्धिकः । अर्द्धशब्दो रूपकस्यार्द्धे रूढः ॥

भागाद्यच्च । ५।१।४९ ॥

चाटुन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्द्धे रूढः । भागो वद्ध्यादिरस्मिन् दीयते
भाग्यं, भागिकं शतम् । भाग्या, भागिका विंशतिः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ५।१।५० ॥

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्विती
यान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐक्षुभा
रिकः । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यानतरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य
इति । भारभूतान्वंशान् हरति वांशिकः । ऐक्षुकः ॥

वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । ५।१।५१ ॥

यथासंख्यं स्तः । वस्त्रं हरति वहत्यावहति वा वस्त्रिकः । द्रव्यकः ॥

सम्भवत्यवहरति पचति । ५।१।५२ ॥

प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः ।
प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ तत्पचतीति द्रोणाद
ण्च ॥ * ॥ चाटुन् । द्रोणं पचतीति द्रौणी । द्रौणिकी ॥

आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् । ५।१।५३ ॥

१ वंश, कुटज, बल्वज, स्थूण, स्थूणा, अक्ष, अश्व, अश्मन्, श्लक्ष्ण, मूल, इक्षु, खड्ग, इति
वंशादिः ।

३००

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पक्षे ठञ् । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना । आढकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

द्विगोः ष्व ॥ ५११५४ ॥

आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष्वन्वौ वा स्तः । पक्षे ठञ् । तस्याध्यर्थेति लुक् । षित्वान्डीष् । द्याढकिकी । द्याढकीना । द्विगोरिति डीष् । द्याढकी । द्याचितिकी । द्याचितीना । अपरिमाणेति डीष् निषेधात्, द्याचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५११५५ ॥

कुलिजान्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात् ष्वान्त्वान् लुगभावे ठञ् । श्रवणम् । द्विकुलिजी । द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी ॥

सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः ॥ ५११५६ ॥

अंशो भागः । वस्त्रं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो भृतिर्वाऽस्य पञ्चकः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५११५७ ॥

प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः ॥

संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ॥ ५११५८ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते ॥ तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः ॥ * ॥ यद्वा द्वे कयोरिति वत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणानि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा सङ्घे पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् । स्तोमेऽविधिः ॥ * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ॥

पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशी

तद्धितेष्वर्हीयाः ।

३०१

तिनवतिशतम् । ५।१।५९॥

एते रुढिशब्दा निपात्यन्ते ॥

पञ्चदशतौ वर्गे वा । ५।१।६० ॥

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् । ५।१।६२॥

त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैशानि । चात्वारिंशानि ॥

तदहति । ५।१।६३॥

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्टजादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमहति
श्वेतच्छत्रिकः ॥

छेदादिभ्योनित्यम् । ५।१।६४॥

नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमहति छैदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् ॥

विरागविरङ्गं च ॥ * ॥ विरागं नित्यमहति । वैरागिकः । वैरङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च । ५।१।६५॥

शिरश्छेदं नित्यमहति शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः । यट्टकोः सन्नियो
गेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

दण्डादिभ्यो यत् ५।१।६६॥

एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमहति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः ॥

पात्राद् घञश्च । ५।१।६८॥

चाद्यत् तदहतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः ॥

कडङ्कुरदक्षिणाञ्छ च । ५।१।६९॥

१ छेद, भेद, मोह, दोह, नर्त, कर्ष, तीर्थ, संयोग, विप्रयोग, प्रयोग, विप्रकर्ष, प्रेषण, संप्रश्न,
विप्रश्न, विकर्ष, प्रकर्ष, विराग विरङ्गं, च, इति छेदादिः ।

२ दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेघ, मेघा, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग,
इभ, भङ्ग, इति दण्डादिः ।

३ अत्र य इति त्वपपाठः ।

३०२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहे अत एव निपातनात् खच् । कडङ्करं
माषमुद्गादिकाष्टमर्हतीति कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति
दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ॥

स्थालीबिलात् । ५।१।७० ॥

स्थालीबिलमर्हति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः ।
पाकयोग्या इत्यर्थः ॥

यज्ञर्विग्भ्यां घखञौ । ५।१।७१ ॥

यथासंख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं वार्हति यज्ञियः । आर्त्विजीनो यज
मानः ॥ यज्ञर्विग्भ्यांतत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ यज्ञियो देशः ।
आर्त्विजीन ऋत्विक् ॥

॥ आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णवधिः ॥

अतःपरं ठजेव ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । ५।१।७२ ॥

पारायणं वर्तयति पारायणिकश्चात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं
वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ॥

संशयमापन्नः । ५।१।७३ ॥

संशयविषयीभूतोर्थः सांशयिकः ॥

योजनं गच्छति । ५।१।७४ ॥

यौजनिकः ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रोशशतं
गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः ॥ ततोभिगमनमर्हतीति च वक्त
व्यम् ॥ * ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजन
शतिक आचार्यः ॥

पथः ष्कन् । ५।१।७५ ॥

षो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

तद्धितेषु कालाधिकारः।

३०३

पन्थो ण् नित्यम्। ५।१।७६॥

पन्थानं नित्यं गच्छति । पान्थः । पान्था ॥

उत्तरपथेनाहृतं च। ५।१।७७॥

उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथिकम् ॥

कालात्। ५।१।७८॥

व्युष्टादिभ्योणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् ॥

तेन निर्वृत्तम्। ५।१।७९॥

अङ्गा निर्वृत्तमाङ्गिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी। ५।१।८०॥

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापास्तिः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ॥

मासाद्वयसि यत्खजौ॥ ५।१।८१॥

मासं भूतो मास्यः । मासीनः ॥

द्विगोर्यप्। ५।१।८२॥

मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ॥

षण्मासाण्यच्च। ५।१।८३॥

१ अजपथशङ्कुयथाभ्यां चेतिवक्तव्यम् ॥ * अजपथेन गच्छति आजपथिकः । अजपथेनाहृतमाजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति शङ्कुपथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं शङ्कुपथिकम् ॥ मधुकमरिचयोऽस्य स्थलाद् ॥ * ॥ स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

३०४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वयसीत्येव । यवप्यनुवर्तते । चाठजू । षण्मास्यः । षाण्मास्यः ।
षाण्मासिकः ॥

अवयसि ठञ्च । ५।१।८४ ॥

चाण्यत् । षण्मासिको व्याधिः । षाण्मास्यः ॥

समायाः खः । ५।१।८५ ॥

समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ॥

द्विगोर्वा । ५।१।८६ ॥

समायाः ख इत्येव । तेन परिजय्येत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु
प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ॥

रात्र्यहःसंवत्सराच्च । ५।१।८७ ॥

द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्यहीनः । द्वैयद्विकः । समासा
न्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७।३।१५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्याद् जिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे
षष्ठी भृतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं
परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याऽग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपद
वृद्धिर्न ॥

वर्षाल्लुक् च । ५।१।८८ ॥

वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्वा खः । पक्षे ठजू वा च लुक् । ग्रीणि रूपाणि ।
द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः ॥

वर्षस्याऽभविष्यति । ७।३।१६ ॥

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । अ
धीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यता न तु

तद्धितेषु कालाधिकारः।

३०५

तद्धितार्थः। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिकोऽनुष्यः॥

परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः। ७।३।१७॥

द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्वि
सौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कपालाः परिमाणम
स्य पाञ्चकपालिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि के
चित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः ॥

चित्तवन्ति नित्यम्। ५।१।८९॥

वर्षशब्दान्ताद् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे ।
द्विवर्षो दारकः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते। ५।१।९०॥

बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्द
लोपश्च निपात्यते ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्। ५।१।९३॥

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं का
र्यं सुकरं वा मासिकम् ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम्। ५।१।९४॥

द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्विती
या । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः । यद्वा ।
प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् ॥ महानां
मन्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महानामन्यो नाम विदाम

१ महानाम्नी, आदित्य, व्रत, गोदान, अवान्तरदीक्षा, तिलव्रत, देवव्रत, इति महानाम्न्यादिः॥
अवान्तरदीक्षाभ्योऽङिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती ॥ अष्टाचत्वारिंशतोऽङ्गुश्च
॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥ चातुर्मास्यानां यज्ञोपश्च ॥ * ॥ चातुर्मास्यं चिनिश्च
चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥

३०६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

घवन्नित्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु
भस्याढइति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह ॥ चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र
भव इत्यर्थे ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ सं
ज्ञायामण् ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी । पौर्णमासी । अण्णन्त
त्वान् ङीप् ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ९५ ॥

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आ
ग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५ । १ । ९६ ॥

प्रादृषि दीयते कार्यं वा प्रादृषेण्यम् । शारदम् ॥

॥ कालाधिकारस्य पूर्णोवधिः ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् । ५ । १ । ९७ ॥

व्युष्टे दीयते कार्यं वा व्युष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास, इत्यादि ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ । ५ । १ । ९८ ॥

यथाकथाचेत्यव्ययसंघातान्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णय
तौस्तः ॥ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते ॥ * ॥ यथाकथाच दीयते कार्यं
वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं
वा हस्यम् ॥

१ तस्य चेति चघटितः पाठो भाष्ये न दृश्यते ॥

२ व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, उपसंक्रमण, तीर्थ, आस्तरण, संग्राम, संघात, अग्निपद,
पीलुमूल, (पीलु मूल) प्रवास, उपवास, इति व्युष्टादिः ॥ अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्योऽपसंख्यानम् ॥ * ॥
व्युष्टादिभ्योऽण्, ऋतोरेण्, विशाखापाठादण्मन्थदण्डयोरितिसूत्रत्रयविहितोऽप्यण् अग्निपदादिभ्यो-
भवतीत्यर्थः । अग्निपदे दीयते कार्यं वा अग्निपदम् । पीलुपदम् ॥ उपवस्ताप्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् ।
प्राशिताप्राप्तोऽस्य प्राशिन्नम् ॥ चूडाप्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धाप्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥ इति क्रमे-
णोदाहरणानि ॥

तद्धितेषु ठञ्जधिकारे कालाधिकारः ।

३०७

सम्पादिनि । ५।१।९९॥

तेनेत्येव । कर्णवैष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवैष्टकिकं मुखम् । कर्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ॥

कर्मवेषाद्यत् । ५।१।१००॥

कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण सम्पादि वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः ॥

तस्मै प्रभवति संन्तापादिभ्यः । ५।१।१०१॥

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ॥

योगायच्च । ५।१।१०२॥

चाटुज् । योगाय प्रभवति योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उकज् । ५।१।१०३॥

कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् । ५।१।१०४॥

समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ॥

ऋतोरण् । ५।१।१०५॥

ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् ॥

कालाद्यत् । ५।१।१०७॥

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् ॥

प्रकृष्टे ठज् । ५।१।१०८॥

कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् ॥

प्रयोजनम् । ५।१।१०९॥

१ संताप, संग्राम, संनाह, संयोग, संपराय, संवेशन, संपेप, निष्पेप, सर्ग, उपसर्ग, निसर्ग, विसर्ग, प्रवास, उपवास, संघात, संवेप, संवास, संमोदन, सक्तु, मांसौदनाद्विगृहीतादपि, इति संतापादिः ।

३०८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं
कारणं च ॥

विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः । ५।१।११० ॥

आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशा
खाप्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः ॥ चूडादिभ्य उपसं
ख्यानम् ॥ * ॥ चूडा, चौडम् । श्रद्धा, श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छुः । ५।१।१११ ॥

अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ॥

समापनात्सपूर्वपदात् । ५।१।११२ ॥

व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ॥

ऐकागारिकट् चौरे । ५।१।११३ ॥

एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने । ५।१।११४ ॥

समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याऽऽकाल
आदेशः । आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे
तत्रैव नश्वर इति वा ॥ आकालादृश्व ॥ * ॥ आकालिका विद्युत् ॥

॥ ठजः पूर्णोवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः । ५।१।११५ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये
माभूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥

१ अनुप्रवचन, उत्थापन, उपस्थापन, संवेशन, प्रवेशन, अनुप्रवेशन, अनुवासन, अनुवचन,
अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण, आरम्भण, आरोहण, पुण्याहवाचन, स्वस्तिवाचन, शान्तिवा-
चन, आकृतिगणोयमनुप्रवचनीयादिः ॥ छप्रकरणेविशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥
॥*॥ विशि, गेहानुप्रवेशनीयम् । पुरि, प्रपापूरणीयम् । पदि, गोप्रपदनीयम् । रुहि, प्रासादारोहणीय-
म् ॥ स्वर्गादिभ्यो यत् ॥ * ॥ स्वर्ग्यम् । यशस्थम्, धन्यम् । काम्यम् । आयुष्यम् ॥ पुण्याहवाच-
नादिभ्यो लुक् ॥ * ॥ पुण्याहवाचनम् । शान्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् ॥

तद्धितेषु भावकर्मार्थाः ।

३०९

तत्र तस्येव । ५।१।११६ ॥

मथुरायामिव मथुरावत् रुमे प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ॥

तदर्हम् । ५।१।११७ ॥

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकपुत्यानुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् ॥

तस्य भावस्त्वतलौ । ५।१।११९ ॥

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता । त्वान्तं स्त्रीवं तलन्तं स्त्रियाम् ॥

आ च त्वात् । ५।१।१२० ॥

ब्रह्मणस्त्वइत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्पूर्वाभ्यामपि स मावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंस्त्वम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ॥

न नञ् पूर्वोत्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतर सलसेभ्यः । ५।१।१२१ ॥

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वतत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् । बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात्किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भावः आपटवम् । अचतुरेति किम् । आ चतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवद्यम् । आयुध्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृश्वादिभ्य इमनिज्वा । ५।१।१२२ ॥

१ पृथु, मृड, महत्, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, बहुल, खण्ड, दण्ड, चण्ड, अकिंचन, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, स्वाड, क्लृप्त, दीर्घ, प्रिय, वृष, ऋजु, क्षिप्र, सुद, अणु, इति पृश्वादिः ॥

३१०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वावचनमणादिसमावेशार्थम् ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ ॥

हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्टेमेयस्सु ॥

टेः । ६ । ४ । १५५ ॥

अस्य टेलोपः स्यादिष्टेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । अदि
मा । मार्दवम् ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । ५ । १ । १२३ ॥

चादिमनिच् । शौक्यम् । शुक्लिमा । दाढ्यम् । पृथुमृदुभृशकृशदृढ
परिवृढानामेव रत्वम् । द्रढिमा । षो ङीषर्थः । औचिती । याथाकामी ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५ । १ । १२४ ॥

चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौ
ढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हतो नुम् च ॥ अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् ।
आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ॥

यथातथायथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ॥

नजः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्जिदादौ ।
अयथातथाभावः आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अ१ दृढ, वृढ, परिवृढ, भृश, कृश, वक्र, शुक्र, चुक्र, आभ्र, कृष्ट, लवण, ताम्र, शीत, उष्ण,
जड, वधिर, पंडित, मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर, वैर्यातलातमतिर्मनः शारदानाम्, समोमतिमनसोः,
जवन, इति दृढादिः ॥२ ब्राह्मण, वाडव, माणव, अर्हतो नुम् च, चोर, धूर्त, आराधय, विराधय, अपराधय, उप-
राधय, एकभाव, द्विभाव, त्रिभाव, अन्यभाव, अक्षेन्नज्ञ, संवादिन्, संवेशिन्, संभाषिन्, बहुभाषिन्,
शीर्षघातिन्, विघातिन्, समस्थ, विषमस्थ, परमस्थ, मध्यस्थ, अनीश्वर, कुशल, चपल, निपुण,
पिशुन, कुतूहल, क्षेन्नज्ञ, विश्न, वालिश, अलस, दुःपुरुष, कापुरुष, राजन्, गणपति, अधिपति,
गडुल, दायाद, विशस्ति, विषम, विपात, निपात, सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे, चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च,
शौवीर, ब्राह्मणादिराकृतिगणः । तेन औचित्यमित्यादि सिद्धम् ।

तद्धितेषु भावकर्मार्थाः ।

३११

याथापुर्यम् । आपादसमाप्तेर्भावकर्मधिकारः ॥ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उप
संख्यानम् ॥ * ॥ चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् ।
षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमि
त्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वादेरिति लुक् । स एव
सार्ववेद्यः । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ * ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः ।
स एव चातुर्वेद्यः । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वेद्यः ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च । ५।१।१२५ ॥

नेति सङ्घातग्रहणम् । स्तेन चौर्ये पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा
स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य सैन्यमिति व्यञ्जन्तमपि केचिदिच्छन्ति ॥

सख्युर्यः । ५।१।१२६ ॥

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ॥ दूतवणिग्भ्यां च ॥ दूतस्य भावः कर्म
वा दूत्यम् । वणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावा
त् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतव
णिग्भ्यां चेति नास्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् । ५।१।१२७ ॥

कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५।१।१२८ ॥

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ राजाऽसे ॥ ॥ राजशब्दोऽसमासे यकं
लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादि
त्वात् ष्यञ् । आधिराज्यम् ॥

१ चतुर्वर्ण, चतुराश्रम, सर्वविद्य, त्रिलोक, त्रिस्वर, पञ्चग, सेना, अनन्तर, संनिधि, समीप,
उपमा, सुख, तदर्थ, इतिह, मणिक, इति चतुर्वर्णादिः ॥

२ पुरोहित, राजाऽसे, ग्रामिक, पिण्डिक, सुहित, बाल, मन्द, खण्डिक, दण्डिक, वर्मिक,
कर्मिक, धर्मिक, शिल्पिक, सूतिक, मूलिक, तिलक, अञ्जलिक, अञ्जनिक, ऋषिक, पुत्रिक, अ-
विक, छत्रिक, पर्षिक, पथिक, चर्मिक, प्रतिक, सारथि, आस्तिक, मुखिक, संरक्ष, सूचक, ना-
स्तिक, अजानिक, शाकर, नागर, चूडिक, इति पुरोहितादिः ॥

३१२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । ५।१।१२९॥

प्राणभृज्जाति, आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचन, कौमारम् । कैशोरम् ।
औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् ॥

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । ५।१।१३०॥

द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् ॥ श्रोत्रियस्य यलो
पश्च ॥ * ॥ श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु
ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । ५।१।१३१॥

शुचेर्भाविः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य
ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

योपधादुरूपोत्तमादुञ् । ५।१।१३२॥

रामणीयकम् । आभिधानीयकम् ॥ सहायाद्वा ॥ * ॥ साहाय्यम् ॥
साहायकम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५।१।१३३॥

शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ॥

गोत्रचरणाच्छृङ्गाधात्याकारतद्वेतेषु । ५।१।१३४॥

अत्याकारोऽधिक्षेपस्तद्वेतस्ते गोत्रचरणयोर्भाविकर्मणी प्राप्तः । अव

१ उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रतिहर्तृ, प्रशास्तृ, होतृ, पोतृ, हर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, सुष्ठु, इष्ठु, अष्ट्वर्यु,
वधु, सुभग मन्त्रेत्युद्गात्रादिः ॥२ युवन्, स्थविर, होतृ, पञ्जमान, पुरुषाऽसे, भ्रातृ, कुतुक, भ्रमण, कटुक, कमण्डलु, कुस्त्री,
सुस्त्री, डःस्त्री, सुन्ददय, डुन्ददय, सुन्दद्, डुन्दद्, सुभ्रातृ, डुभ्रातृ, वृषल, परित्राजंक, सत्रहचारिन्,
अनृशंस, न्ददयाऽसे, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, श्रोत्रियस्य यलोपश्च, इति
युवादिः ॥३ मनोज्ञ, प्रियरूप, अभिरूप, कल्याण, मेधाविन्, आढ्य, कुलपुत्र, छान्दस, छान्न, श्रोत्रि-
य, चोर, धूर्त, विश्वदेव, युवन्, कुपुत्र, ग्रामपुत्र, ग्रामकुलाल, ग्रामपण्ड, ग्रामकुमार, सुकुमार, ब-
हुल, अवश्यपुत्र, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, सारपुत्र, शतपुत्र, इति मनोज्ञादिः ॥

तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ।

३१३

गतवान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकथ्यत इत्यर्थः । गार्गिक
यात्याकुरुते । गार्गिकामवेतः ॥

होत्राभ्यश्छः । ५ । १ । १३५ ॥

होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेष्यहणम् । अच्छा
वाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ॥

ब्रह्मणस्त्वः । ५ । १ । १३६ ॥

होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति
वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ ।
ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ॥

॥ नञ्सूत्रजोरधिकारः समाप्तः ॥ * ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ॥

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ॥

ब्रीहिशाल्योर्ढक् । ५ । २ । २ ॥

ब्रहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ॥

यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । ५ । २ । ४ ॥

यद्वा स्यात्पक्षे खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् ।
उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ । ५ । २ । ५ ॥

असामर्थ्येपि निपातनात्समासः । सर्वश्वर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः ।
सार्वचर्मीणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः ख । ५ । २ । ६ ॥

३१४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम्। निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः।
समं सर्वं मुखं संमुखम्। समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते। यथामुखं
दर्शनो यथामुखीनः। सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः॥

तत्सर्वादिः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति। ५।२।७॥

सर्वादिः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्तात्खः स्यात्। सर्वपथान् व्याप्नोति
सर्वपथीनः। सर्वाङ्गीणः। सर्वकर्मीणः। सर्वपत्रीणः। सर्वपात्रीणः॥

आप्रपदं प्राप्नोति। ५।२।८॥

पादस्यायं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम्। आप्रपदीनः पटः॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु। ५।

१२।९॥

अनुरायामे सादृश्ये च। अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत्। सर्व
न्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः। अयानयः स्थलविशेषः। तन्नेयः अया
नयीनः शारः॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति। ५।२।१०॥

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः। अवरस्योत्वं निपात्यते। परांश्च
परतरांश्चाऽनुभवति परम्परीणः। प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते। पुत्र
पौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः। परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्री
लिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे व्यञ्जि पारम्पर्यम्। कथं पारोवर्यवदिति। असाधु
रेव। खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात्॥

अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामं गामी। ५।२।११॥

अवारपारं गामी अवारपारीणः। अवारीणः। पारीणः। पारावारीणः।
अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः। भृशं गन्तेत्यर्थः। अनुकामं गामी अनुकामी
नः। यथेष्टं गन्ता॥

तद्धिते पाञ्चमिकाः ।

३१५

समांसमां विजायते । ५ । २ । १२ ॥

यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः ।
समां समीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ स्वप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा
वक्तव्यः ॥ समांसमां विजायते । समायांसमायां वा ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे । ५ । २ । १३ ॥

अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वड्वा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । के
चित्तुविजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः ॥

आगवीनः । ५ । २ । १४ ॥

आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे स्वप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः
कर्म करोति स आगवीनः ॥

अनुग्वलंगामी । ५ । २ । १५ ॥

अनुगु; गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ॥

अध्वनो यत्खौ । ५ । २ । १६ ॥

अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः, आ
त्माध्वानौ खे इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छ च । ५ । २ । १७ ॥

चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्र्णीणः । अमि
त्राऽभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे । ५ । २ । १८ ॥

गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनोद्देशः ॥

अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ॥

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः, आश्वीनोध्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः । ५ । २ । २० ॥

३१६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः, अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम्
तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि ॥

व्रातेन जीवति । ५।२।२१ ॥

व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः ॥

साप्तपदीनं सख्यम् । ५।२।२२ ॥

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ५।२।२३ ॥

स्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते । दुस्य
त इति दोहः क्षीरम् । स्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् ॥

तस्य पाकमूले पील्व्वादि कर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ

। ५।२।२४ ॥

पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥

पक्षान्तिः । ५।२।२५ ॥

मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षान्तिः ॥

तेन वित्तश्चुश्चुप्चणपौ । ५।२।२६ ॥

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो
विद्याचुश्चुः । विद्याचणः ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह । ५।२।२७ ॥

असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना ॥

वेः शालच्छट्ठचौ । ५।२।२८ ॥

क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम् । विशालम् । विश
ङ्कटम् ॥

१ पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, कुवलय, वदर, अश्वत्थ, खदिर, इति पील्व्वादिः ॥

२ कण, अक्षि, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भ्रू, शृङ्ग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ, इति कर्णादिः ॥

तद्धिते पाञ्चमिकाः ।

३१७

संप्रोदश्च कटच् । ५।२।२९ ॥

सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् । अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो
रजस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अलाबूनां रजः अलाबूकटम् ॥ गोष्ठजादयः
स्थानादिषु पशुनामभ्यः ॥ * ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ सङ्कृते कटच् ॥
॥ * ॥ अवीनां सङ्कृतातोऽविकटः ॥ विस्तारे पटच् ॥ * ॥ अविपटः ॥ द्वित्वे
गोयुगच् ॥ * ॥ द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम् ॥ षड्त्वे षड्वचच् ॥ * ॥ अश्वषड्ग
वम् ॥ स्नेहे तैलच् ॥ * ॥ तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ॥ भवने क्षेत्रे शाकट
शाकिनौ ॥ * ॥ इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकनम् ॥

अवात्कुटारच्च । ५।२।३० ॥

चात्कटच् । अवाचीनोवकुटारः । अवकटः ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटजूनाटजूभ्रटचः । ५।

१।२।३१ ॥

अवादित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवना
टम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोप्यवटीटः ॥

नेर्विडज्विरीसचौ । ५।२।३२ ॥

निविडम् । निबिरीसम् ॥

इनच् पिटच्चिकचि च । ५।२।३३ ॥

नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच् पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिक
चि इत्यादेशौ च ॥ कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ चिकिनम् ।
चिपिटम् । चिक्कम् ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्वास्य चक्षुषी ॥ * ॥
क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ॥ चुल् च ॥ * ॥ चुल्लः ॥

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः । ५।२।३४ ॥

संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासनं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थल
मधित्यका ॥

३१८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कर्मणि घटोऽठच्। ५। २। ३५ ॥

घटत इति घटः। पचाद्यच्। कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्। ५। २। ३६ ॥

तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः। आकृतिगणोयम् ॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नज्मात्रचः। ५। २। ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते। ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम्। ऊरुदघ्नम्। ऊरुमात्रम् ॥ प्रमाणे लः ॥ * ॥ शमः। दिष्टिः। वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशर्मम् ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः ॥ * ॥ शममात्रम्। प्रस्थमात्रम्। पञ्चमात्रम् ॥ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ॥ * ॥ तावदेव तावद्वयसम्। तावन्मात्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण्। च। ५। २। ३८ ॥

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्। पुरुषद्वयसम्। हास्तिनम्। हस्तिद्वयसम् ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। ५। २। ३९ ॥

यत्परिमाणमस्य यावान्। तावान्। एतावान् ॥

किमिदंभ्यां वो घः। ५। २। ४० ॥

१ तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, ऋजोष, क्षण, सूत्र, मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार, कुड्माल, कण्टक, मुसल, मुकुल, कुसुम, कुतूहल, स्तवक, किसलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निदा, मुदा, वृक्षुक्षा, धेनुभ्या, पिपासा, श्रद्धा, अन्ध, पुलक, अङ्गारक, वर्णक, द्रोह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि, वर्मन्, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक, अन्धक, गर्व, मुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुवलय, गर्ध, सुध, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा, कज्जल, तृप्, कोरक, कल्लोल, स्यपुट, फल, कञ्चुक, शृङ्गार, अङ्कुर, शैवल, वकुल, श्वभ, आराल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्छा, अङ्गार, हस्तक, प्रस्तिक, प्रतिबिम्ब, विघ्नतन्त्र, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज, गर्भादिप्राणिनि। इति तारकादिराकृतिगणः ॥

२ इत् स्तोमेवक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशः स्तोमः ॥ शतशनोर्द्विनिः ॥ * ॥ त्रिंशिनोमासाः। पञ्चदशिनोर्धमासाः ॥ यिरतिश्च ॥ * ॥ विंशिनोर्द्विरसः ॥

तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ।

३१९

आभ्यां वतुप्स्याद्वस्य च घः । कियान् । इयान् ॥

किमः संख्यापरिमाणे ङिति च । ५।२।४१ ॥

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां ते कति ।
कियन्तः ॥

संख्याया अवयवे तयप् । ५।२।४२ ॥

पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५।२।४३ ॥

द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥

उभादुदात्तो नित्यम् । ५।२।४४ ॥

उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् स चाद्युदात्तः । उभयम् ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ्कः । ५।२।४५ ॥

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् ॥ शतसहस्रयोरेवेष्यते ॥ * ॥

नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतौ ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समान
जातीयत्व एवेष्यते ॥ * ॥ नेह । एकादश माषा अधिका अस्मिन्
सुवर्णशते ॥

शदन्तविंशतेश्च । ५।२।४६ ॥

ङः स्यादुक्तेर्ये । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । ५।२।४७ ॥

भागस्य मूल्ये वर्तमानाद्यथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट्
स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवा
नाम् । गुणस्येति किम् । द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमाने
किम् । द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ॥

तस्य पूरणे ङट् । ५।२।४८ ॥

३२०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

एकादशानां पूरण एकादशः ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट्। ५।२।४९ ॥

इटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः ।
असंख्यादेः किम् । एकादशः ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्। ५।२।५१ ॥

एषां थुगागमः स्याडुटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयश
ब्दस्यासंख्यात्वेप्यत एव ज्ञापकाडुट् । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ चतुरश्छ
यतावाद्यक्षरलोपश्च ॥ * ॥ तुरीयः । तुर्यः ॥

बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्। ५।२।५२ ॥

इटित्येव । पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेप्यत एव इट् । बहुतिथः इत्यादि ॥

वतोरिथुक्। ५।२।५३ ॥

इटित्येव । यावतिथः ॥

द्वेस्तीयः। ५।२।५४ ॥

इटोपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

त्रेः सम्प्रसारणं च। ५।२।५५ ॥

तृतीयः ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्। ५।२।५६ ॥

ऐभ्यो इटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः । विंशः । एकविंशति
तमः । एकविंशः ॥

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्चा। ५।२।५७ ॥

शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरत एव इट् ।
मासतमः

षष्ट्यादेश्चाऽसंख्यादेः। ५।२।५८ ॥

तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ।

३२१

षष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्टः ॥
एकषष्ठितमः ॥

मतौच्छः सूक्तसाधोः । ५ । २ । ५१ ॥

मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् ।
वारवन्तीयं साम ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् । ५ । २ । ६० ॥

मत्वर्थस्य लस्य । अत एव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च वि
कल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीयः ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् । ५ । २ । ६१ ॥

मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्त शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः ।
दैवासुरः ॥

गोषदादिभ्यो वुन् । ५ । २ । ६२ ॥

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ॥

तत्र कुशलः पथः । ५ । २ । ६३ ॥

वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ॥

आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः
पाठः । आकर्षो निकषः ॥

१ विमुक्त, देवासुर, रक्षोसुर, उपसद्, सुवर्ण, परिसारक, सदसत्, वस्तु, मरुत्, पत्नीवत्, वसुमत, महीयत्त्व, सत्त्ववत्, बर्हवत्, दशार्ण, दशार्ह, वयस्, हविर्धान, पतत्रिन्, महिनी, अस्यहत्य, सोमापूषन्, इडा, अम्बाविष्णू, उर्वशी, वृत्रहन्, इति विमुक्तादिः ॥

२ गोषद, इषेत्वा, मातरिश्वनः, देवस्यत्वा, देवीरापः, कृष्णोस्याखरेष्ठः, देवी धियम्, रक्षोहण, युञ्जान, अञ्जन्, प्रभूत, प्रतूर्त, कृशानु, इति गोषदादिः ॥

३ आकर्ष (आकर्ष) त्सरु, पिशाच, पिचण्ड, अशनि, अश्मन्, निचय, चय, विजय, ज-
य, आचय, नय, पाद, दौद, क्रुद, क्राद, ल्हाद, गद्रद, शकुनि, इत्याकर्षादिः ॥

३२२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

धनहिरण्यात्कामे।५।२।६५॥

काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते।५।२।६६॥

केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः ॥

उदराट्टगायूने।५।२।६७॥

अविजिगीषौ ठक् स्यात्कनोपवादः । बुभुक्षयाऽत्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः । आद्यूने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ॥

सस्येन परिजातः।५।२।६८॥

कन् स्मर्यते न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः सस्यकः साधुः॥

अंशंहारी।५।२।६९॥

हारीत्यावश्यकं णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः॥

तन्त्रादचिरापहृते।५।२।७०॥

तन्त्रकः पटः । प्रत्यय इत्यर्थः ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्।५।२।७१॥

आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि।५।२।७२॥

शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी ॥

अधिकम्।५।२।७३॥

अध्यास्तशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ॥

अनुकाभिकाभीकः कमिता।५।२।७४॥

तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ।

३२३

अन्वभिभ्यां कन् अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः ।
अभिकामयते अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति । ५।२।७५॥

अवृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । ५।२।७६॥

तीक्ष्ण उपायोऽयः शूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः ।
दण्डाजिनं दम्भः तेनान्विच्छति दण्डाजिनिकः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । ५।२।७७॥

कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देव
दत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्व
क्तव्यो नित्यं च लुक् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्ठो देवदत्तः ।
पञ्चकः ॥

स एषां ग्रामणीः । ५।२।७८॥

देवदत्तो मुख्योऽस्य देवदत्तकः । तत्कः । मत्कः ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे । ५।२।७९॥

शृङ्खलकः करभः ॥

उत्क उन्मनाः । ५।२।८०॥

उद्धतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्यार्थे कन् । उत्क उत्कण्ठितः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे । ५।२।८१॥

कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्विती
यको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं । रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विष
पुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् । ५।२।८२॥

३२४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमनं चेत्प्रायविषयं तत् ।
गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ वटकेभ्य इनिर्वा
च्यः ॥ * ॥ वटकिनी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ५१२१८३ ॥

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ॥ ५१२१८४ ॥

श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ५१२१८५ ॥

श्राद्धी । श्राद्धिकः ॥

पूर्वादिनिः ॥ ५१२१८६ ॥

पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ॥

सपूर्वाच्च ॥ ५१२१८७ ॥

कृतपूर्वी ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ५१२१८८ ॥

इष्टमनेन इष्टी । अधीति ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ५१२१८९ ॥

लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ५१२१९० ॥

अनुपदमन्वेष्टा । अनुपदी ॥

साक्षाद्गृष्टरि संज्ञायाम् ॥ ५१२१९१ ॥

१ इष्ट, पूर्त, उपासादित, निगदित, परिगदित, परिवादित, निकथित, निषादित, निपठित, संक-
लित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, आर्चित, गणित, अवकीर्ण, आयुक्त, गृहीत, आम्नात, श्रुत,
अधीत, आवधान, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, उपाकृत, अनुयुक्त,
अनुगणित, अनुपठित, व्याकुलित, इतीष्टादिः ॥

तद्धितेषु मत्वर्थीयाः ।

३२५

साक्षाद्दृष्टा साक्षी ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ९२ ॥

क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्य इत्यर्थः ।

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्त
मिति वा । ५ । २ । ९३ ॥

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । इति शब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । ९४ ॥

गावोस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने ॥

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ १ ॥

रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ९५ ॥

मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह, गुणात्, एकाचः स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥

तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १९ ॥

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तोमत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणम् । विदुष्मान् ॥ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ॥ * ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पठः । कृष्णः ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयंवादिभ्यः । ८ । २ । ९ ॥

मवर्णाऽवर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जात्परस्य मतोर्मस्य वः

१ अयं गणो मूले एवोक्तः ॥

२ यव, दांलभ, ऊर्मि, भूमि, कृमि, कुश्मा, वशा, द्राक्षा, व्रजि, ध्वजि, निजि, सज्जि हरित, ककुद्, मरुत्, गरुत्, इक्षु, दु, मधु, आकृतिगणोऽयं यवादः ॥

३२६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भा
स्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् ॥

झयः । ८ । २ । १० ॥

झयन्तान्तोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जशूत्वम् । विद्युत्त्वान् ॥

संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ॥

मतोर्मस्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः ॥

आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्गुमण्वच्चर्मण्वती

। ८ । २ । १२ ॥

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसनशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दी
वान् ग्रामः । अन्यत्रासनवान् । अस्थिशब्दस्याष्टीभावः । अष्टीवान् । अ
स्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवा
नन्यत्र । कक्ष्यायाः सम्प्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्य
त्र । लवणशब्दस्य रुमणभावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र ।
चर्मणो नलोपाभावोणत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र ॥

उदन्वानुदधौ च । ८ । २ । १३ ॥

उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋ
षिश्च ॥

राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ॥

राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ९ । २ । १६ ॥

चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान्दीपः । आतः कि
म् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेधावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अ
न्तोदात्तत्वे चूडालोसीत्यादौ स्वरितोवानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधना
र्थश्चकारः ॥

तद्धितेषु मत्वर्थायाः ।

३२७

सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ ॥

लज्वा स्यात् । सिध्मलः । सिध्मवान् । अन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न ॥ वातदन्तबलललाटानामूङ् च ॥ वातूलः ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले । ५ । २ । ९८ ॥

आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ॥

फेनादिलच्च । ५ । २ । ९९ ॥

चाल्लच् । अन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपांमादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥

लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामादिभ्यो नः । पामनः ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥ ॥ अङ्गना ॥ लक्ष्म्या अच्च ॥ ॥ लक्ष्मणः ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ ॥ विषुणः ॥ पिच्छादिभ्य इलच् ॥ पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्थान् ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । ५ । २ । १०१ ॥

प्राज्ञो व्याकरणम् । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः ॥ वृत्तेश्च ॥ * ॥ वार्तः ॥

१ सिध्म, गडु, मणि, नाभि, बीज, बीणा, कृष्ण, निष्पाव, पांशु, पार्श्व, पर्शू, हनु, सक्तु, मांस, पाष्णिधमन्योर्दीर्घश्च, वातदन्तबलललाटानामूङ् च, जटाघटाकाकाः क्षेत्रे, पर्ण, उदक, प्रज्ञा, सक्रिय, कर्ण, स्नेह, शीत, श्याम, पिङ्ग, पित्त, पुष्क, पृथु, मृड, मञ्जु, मण्ड, पत्र, चटु, कपि, गण्ड, ग्रन्थि, श्री, कुश, धारा, वर्ष्मन्, श्लेष्मन्, पक्ष्मन्, पेश, निष्पाद्, कुण्ड, सुदजन्तूपतापयोश्च, इति सिध्मादिः ॥

२ लोमन्, रोमन्, वभ्रु, अरि, गिरि, कर्क, कपि, मुनि, तरु, इति लोमादिः ।

३ पामन्, वामन्, वेमन्, होमन्, श्लेष्मन्, कद्रु, बलि, सामन्, ऊष्मन्, कृमि, अङ्गात्कल्याणे, शाकीपलालीदहूणां द्रुत्वं च, विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः, लक्ष्म्या अच्च, इति पामादिः ॥

४ पिच्छा, उरस्, ध्रुवक, ध्रुवक, जटाघटाकाः क्षेत्रे, वर्ण, उदक, पङ्क, (प्रजा) । इति पिच्छादिः ॥

३२८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तपस्सहस्राभ्यांविनीनी।५।२।१०२॥

विनीन्योरकारो नकारपरित्राणार्थः ॥ तपस्वी । सहस्री । असन्त
त्वादन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोपि
बाधनार्थम् ॥

अण् च।५।२।१०३॥

योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसं
ख्यानम् ॥ * ॥ ज्यौत्स्नः । तामिस्रः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च।५।२।१०४॥

सैकतो घटः । शार्करः ॥

देशे लुबिलचौ च।५।२।१०५॥

चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः । सिकतिलः ।
सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ॥

दन्त उन्नत उरच्।५।२।१०६॥

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥

ऊषसुषिमुष्कमधोरः।५।२।१०७॥

ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोण्डः मुष्करः । मधु माधुर्यम्, मधुरः ॥ रप्रक
रणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ खरः । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः,
कुञ्जरः ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ॥ * ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्ड
रशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव ॥ कच्छा क्रस्वत्वं च ॥ * ॥ कच्छुरः ॥

द्युद्भ्यां मः।५।२।१०८॥

द्युमः । द्रुमः ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम्।५।२।१०९॥

१ ज्योत्स्ना, तामिस्रा, कुण्डल, कुतप, विसर्प, विपादिका । इति ज्योत्स्नादिः ॥

तद्धितेषु मत्वर्थीयाः ।

३२९

प्रकृतेनान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्यहणमिति ठनोः समावेशा
र्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ * ॥
मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः ॥ अर्णसो लोपश्च ॥ * ॥
अर्णवः ॥

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् । ५।२।११० ॥

ऋस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवम् । गाण्डीवम्, अर्जुनस्य
धनुः । अजगवं पिनाकः ॥

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । ५।२।१११ ॥

काण्डीरः । आण्डीरः ॥

रजःकृष्णासुतिपरिषदो वलच् । ५।२।११२ ॥

रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वल इति दीर्घः । आसुतीवलः शौण्डिकः ।
परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् । पर्षद्वलम् ॥ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ * ॥
भातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । वल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्न ह दीर्घः ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ५।२।११३ ॥

दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विनूर्जस्वलगोमिन्मलिनम
लीमसाः । ५।२।११४ ॥

मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः ज्योत्स्ना । त
मस उपधाया इत्वं रश्च, तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिन
च्, शृङ्गिणः । ऊर्जसोवलच् । तेन बाधा माभूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी ।
ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीति वदसुन्न
न्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः, गोमी । मलशब्दादिनच्, मलिनः । ईम
सच्च, मलीमसः ॥

३३०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अत इनिठनौ । ५।२।११५॥

दण्ठी । दण्डिकः ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च । ५।२।११६ ॥

ब्रीही । ब्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो ब्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते किं त
हि ॥ शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः ॥ * ॥ यवखदादिभ्यश्चकः ॥ * ॥ अ
न्येभ्य उभयम् ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च । ५।२।११७॥

चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर,
पिचण्ड, यव, ब्रीहि, स्वाङ्गाद्विद्वद्वौ ॥ “विद्वद्भ्युपाधिकाः स्वाङ्गवाचिन इ
लजादयः स्युः । विद्वद्वौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः ।
कर्णवान्,” ॥

एकगोपूर्वाटुञ् नित्यम् । ५।२।११८॥

एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौस
हस्रिकः ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । ५।२।११९॥

निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाटुञ् स्यान्मत्वर्थे ।
नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ५।२।१२०॥

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति

१ ब्रीहि, माया, शाला, शिखा, माला, मेखला, केका, अष्टका, पताका, चर्मन्, कर्मन्, वर्म
न्, दंष्ट्रा, संज्ञा, वडवा, कुमारी, नौ, वीणा, बलाका, यवखद, नौ, कुमारी, शीषान्नयः । इति ब्री-
ह्यादिः ॥

२ अयं गणो मूल एवोक्तः ॥

३ “अयं पाठ्योकास्थः” ॥

तद्धितेषु मत्वर्थीयाः ।

३३१

रूप्योगौः । आहतेति किम् । रूपवान् । अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ * ॥ हिम्याः
पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः । ५।२।१२१ ॥

यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी । मा
यिकः । किञ्चिन्तत्वात्कुः । स्रग्वी ॥ आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च ॥ * ॥
आमयावी ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ * ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः । फलव
र्हाभ्यामिनच् ॥ * ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥
इन्ठनौ मतुप् च । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतो
ष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने ॥ * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितं
चेति रक्, तृप्ः परोडाशः तं न सहते तृप्रालुः । तृप् दुःखमिति माधवः ॥
हिमाच्चैलुः ॥ * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बलादूलः ॥ * ॥ बलं न सह
ते बलूलः ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥ वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातू
लः ॥ तप्पर्वमरुद्भ्याम् ॥ * ॥ पर्वतः । मरुत्तः ॥

ऊर्णाया युस् । ५।२।१२३ ॥

सित्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति के चिदनुवर्तयन्ति । युक्तं
चैतत् । अन्यथाहि, अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् ॥

वाचो ग्मिनिः । ५।२।१२४ ॥

वाग्मी ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि । ५।२।१२५ ॥

कुत्सित इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः ।
यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये । ५।२।१२६ ॥

ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी ॥

३३२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अंशआदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ ॥

अंशस्यस्य विद्यन्ते अंशसः । आकृतिगणोयम् ॥

द्वन्द्वोपतापगत्यास्त्राणिस्थादिनिः । ५ । २ । १२८ ॥

द्वन्द्वः, कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः, कुष्ठी । किला
सी । गर्शं निन्द्यम् । ककुदावती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्प
फलवान् घटः ॥ प्राण्यङ्गान्न ॥ * ॥ पाणिपादवती । अत इत्येव । चित्र
कललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातीसाराभ्यां कुक् च । ५ । २ । १२९ ॥

चादिनिः । वातकी । अतीसाराकी ॥ रोगेचायमिष्यते ॥ * ॥ नेह ।
वातवती गुहा ॥ पिशाचाच्च ॥ * ॥ पिशाचकी ॥

वयसिपूरणात् । ५ । २ । १३० ॥

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा
पञ्चमोस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठन्बाधनार्थमिदम् । वयसि किम् । पञ्चम
वान् ग्रामः ॥

सुखादिभ्यश्च । ५ । २ । १३१ ॥

इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी ॥ माला क्षेपे ॥ ॥ माली ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च । ५ । २ । १३२ ॥

धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्ताज्जातौ । ५ । २ । १३३ ॥

हस्ती । जातौकिम् । हस्तवान्पुरुषः ॥

१ अंशसु, उरसु, तुन्द, चतुर, पलित, जटा, घटा, घाटा, अघ, कर्दम, अम्ल, लवण, स्वाङ्गा-
द्धीनात्, वर्णात्, अंशआदिराकृतिगणः ॥

२ सुख, दुःख, तृप्त, कच्छ, असु, (आसु) अलीक, करुण, रूपण, सोढ, प्रतीप, शील, हल,
माला क्षेपे, रूपण, प्रणय, दल, कक्ष, इति सुखादिः ॥

तद्धिते मत्वर्थीयाः ।

३३३

वर्णाद्वह्मचारिणि । ५ । २ । १३४ ॥

वर्णी ॥

पुष्करादिभ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ॥

पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान् करी ॥ बाहूरूपपूर्वपदा
द्वलात् ॥ ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वादिश्च ॥ ॥ सर्वधनी । सर्व
बीजी ॥ अर्थाच्चासन्निहिते ॥ ॥ अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् ॥ तद-
न्ताच्च ॥ ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ॥

बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् । ५ । २ । १३७ ॥

मन्मन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । होमिनी । सो-
मिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः । ५ । २ । १३८ ॥

कंशमिति मान्तौ, कमित्युदकसुखयोः, शमिति सुखे । आभ्यां सप्त
प्रत्ययाः स्युः । युसूयसोः सकारः पदत्वार्थः । कंबः । कंभः । कंयुः । कंतिः ।
कंतुः । कंतः । कंयः । शंबः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः ।
शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुना-
सिकौ वयौ ॥

तुन्दिबलिवटेर्भः । ५ । २ । १३९ ॥

वृद्धानाभिस्तुन्दिः । मूर्धन्योपधोयमिति माधवः । तुन्दिभः । बलिभः ।
वटिभः । पामादित्वाद्वलिनोपि ॥

१ पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुमुद, नड, कपित्थ, विस, मृणाल, कर्दम, शालक, विगर्ह,
करीष, शिरीष, यवास, प्रवाह, हिरण्य, कैरव, कल्लोल, तद, तरङ्ग, पङ्कज, सरोज, राजीव, नाली-
क, सरोरुह, पुटक, अरविन्द, अम्भोज, अब्ज, कमल, पयस, इति पुष्करादिः ॥

२ बल, उत्साह, उद्भास, उद्भास, उद्भास, शिखा, कुल, चूडा, मुल, कूल, आयाम, व्या-
याम, उपयाम, आरोह, अबरोह, परिणाह, युद्ध, इति बलादिः ॥

३३४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अहंशुभमोर्युस्।५।२।१४०॥

अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः अहङ्कार
वान् । शुभंयुः, शुभान्वितः ॥

इति मत्वर्थीयाः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः।५।३।१॥

दिक्छब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ।
अथस्वार्थिकाः प्रत्ययाः । समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति
त्वनुवर्तत एव ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽङ्गादिभ्यः।५।३।२॥

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥

इदम इश।५।३।३॥

प्राग्दिशीये परे ॥

एतेतौ रथोः।५।३।४॥

इदमशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दि
शीये परे । इशोपवादः ॥

एतदोऽन्।५।३।५॥

योगविभागः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः । अन् । एतद इत्येवा
अनेकालूत्वात्सर्वादेशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि।५।३।६॥

प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ॥

पञ्चम्यास्तसिल्।५।३।७॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ॥

कु तिहोः।७।२।१०४॥

तद्धिते स्वार्थिका ।

३३५

किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः
ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । द्यादेस्तु द्वाभ्याम् ॥

तसेश्च । ५ । ३ । ८ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् ॥

पर्यभिभ्यां च । ५ । ३ । ९ ॥

आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ सर्वोभयार्थाभ्यामेव ॥ * ॥ परितः, सर्वत इत्यर्थः । अभित उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् । ५ । ३ । १० ॥

कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥

इदमोहः । ५ । ३ । ११ ॥

त्रलोपवादः । इशादेशः । इह ॥

किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ॥

वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात्पक्षे त्रल् ॥

क्वाति । ७ । २ । १०५ ॥

किमः क्वादेशः स्यादति । क । कुत्र ॥

वाह च छन्दसि । ५ । ३ । १३ ॥

कुह स्थः । कुह जग्मथु ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ॥

अन्वादेशविषये एतदोऽशू स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः, अथोत्राधीमहे, अतो न गन्ता स्मः ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ॥

३३६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिचहणाद्भवदादियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुष्मान् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । ५ । ३ । १५ ॥

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमोर्हिल् । ५ । ३ । १६ ॥

सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन् काले एतर्हि । काले किम् । इह देशे ॥

अधुना । ५ । ३ । १७ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुना प्रत्ययः स्यात् । इश्, यस्येति लोपः । अधुना ॥

दानीं च । ५ । ३ । १८ ॥

इदानीम् ॥

तदो दा च । ५ । ३ । १९ ॥

तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥

अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ॥

कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन् काले एतर्हि ॥

सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः । ५ । ३ । २२ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ समानस्य सभावो व्यस् चाहनि ॥ * ॥ समानेऽहनि सद्यः ॥ पूर्वपूर्वतरयोः परः ॥ उंदारी च संवत्सरे ॥ * ॥ पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि ॥ इदम् इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे ॥ * ॥ अस्मि

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

३३७

न्संवत्सरे ऐषमः ॥ परस्मादेद्यव्यहनि ॥ * ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥ इद
मोऽशू द्यश्च ॥ * ॥ अस्मिन्नहनि अद्य ॥ पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस् ॥
पूर्वस्मिन्नहनि पूर्व्यद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरङ्गोरुभयेद्युः ॥
द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥ ॥ उभयद्युः ॥

प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ॥

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा ।
यथा ॥

इदमस्थमुः । ५ । ३ । २४ ॥

थालोपवादः ॥ एतदो वाच्यः ॥ * ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण
इत्थम् ॥

किमश्च । ५ । ३ । २५ ॥

केन प्रकारेण कथम् ॥

॥ प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोवधिः ॥

दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकाले
ष्वस्तातिः । ५ । ३ । २७ ॥

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि छब्देभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्र
त्ययः स्यात् ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् । ५ । ३ । ३९ ॥

एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसि प्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर्, अध्, अव्,
इत्यादेशाः स्युः ॥

अस्ताति च । ५ । ३ । ४० ॥

अस्तातौ परे पूर्वादीनां परादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक्,
पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ॥

३३८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

विभाषाऽवरस्य । ५ । ३ । ४९ ॥

अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे काले च । दिशि रूढेभ्यः किम् । ऐन्द्र्यां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । अस्ताति चेति ज्ञापका दसिरस्ताति । न बाधते ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । ५ । ३ । २८ ॥

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ॥

विभाषापराऽवराभ्याम् । ५ । ३ । २९ ॥

परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ॥

अञ्जेलुक् । ५ । ३ । ३० ॥

अञ्जत्यन्ताद्विक्षब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकि । प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ॥

उपर्युपरिष्ठात् । ५ । ३ । ३१ ॥

अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्विलूरिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ ॥ उपरि उपरिष्ठाद्वा वसति आगतो, रमणीयं वा ॥

पश्चात् । ५ । ३ । ३२ ॥

अपरस्य पञ्चभावः आतिश्च प्रत्ययोस्तातेर्विषये ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ॥

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ॥

उत्तरादिभ्य एनब् वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह के चिदुत्तरादी नननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

३३९

दक्षिणादाच् । ५।३।३६ ॥

अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः ॥

आहि च दूरे । ५।३।३७ ॥

दक्षिणाद् दूरे आहिः स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा ॥

उत्तराच्च । ५।३।३८ ॥

उत्तराहि । उत्तरा ॥

संख्याया विधार्थे धा । ५।३।४२ ॥

क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानासंख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्था । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च । ५।३।४३ ॥

द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशि पञ्चधा कुरु ॥

एकाद्धोध्यमुञ्जन्यतरस्याम् । ५।३।४४ ॥

ऐकध्यम् । एकधा ॥

द्विष्योश्च धमुञ् । ५।३।४५ ॥

आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥ धमुञ्जन्तात्स्वार्थे इदर्शनम् ॥ * ॥ पथि द्वैधानि ॥

एधाच्च । ५।३।४६ ॥

द्वेधा । त्रेधा ॥

याप्ये पाशप् । ५।३।४७ ॥

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् । ५।३।४८ ॥

३४०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ तीयादीकक् स्वार्थं
वा वाच्यः ॥ * ॥ द्वैतीयीकः । द्वितीयः । तार्तीयीकः । तृतीयः ॥ नविद्या
याः ॥ द्वितीया, तृतीया, विद्येत्येव ॥

प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि । ५ । ३ । ४९ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां अच । ५ । ३ । ५० ॥

चादन् । षष्ठो भागः षष्ठः । षष्ठः । अष्टमः । आष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च । ५ । ३ । ५१ ॥

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । ष
ष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । अस्य अनो वा लुकू ।
चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः । षष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया
सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र जानौ नित्याविति ज्ञापयति ॥

एकादाकिनिच्चासहाये । ५ । ३ । ५२ ॥

चात्कन्लुकौ । एकः । एकाकी । एककः ॥

भूतपूर्वे चरट् । ५ । ३ । ५३ ॥

आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः ॥

षष्ठ्या रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ॥

षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्ण
रूप्यः । कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभाया
भूतपूर्वः शुभारूप्यः ॥

अतिशायने तमविष्टनौ । ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाढ्यः
आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

३४९

तिङ्श्च । ५ । ३ । ५६ ॥

तिङन्तादिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ॥

तरममपौ घः । १ । १ । २२ ॥

एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥

किमेत्तिङव्ययधादाम्बद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ॥

किम् एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे ।
किन्तमाम् । प्राक्तेनमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु, उच्चै
स्तमस्तरुः ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । ५ । ३ । ५७ ॥

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोर
पवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्रा
च्येभ्यः षट्तराः । षटीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ॥

इष्टनीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह । पाचकतरः । पाचकतमः ॥

तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९ ॥

तृत्तृजन्तादिष्टनीयसुनौ स्तः ॥

तुरिष्ठेमेयः सु । ६ । ४ । १५४ ॥

तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयस्त्वं परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः ।
दोहीयसी धेनुः ॥

प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० ॥

अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः ॥

प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । ६३ ॥

इष्टादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥

३४२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ज्य च।५।३।६१॥

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः ॥

ज्यादादीयसः।६।४।१६०॥

आदेः परस्य । ज्यायान् ॥

वृद्धस्य च।५।३।६२॥

ज्यादेशः स्यादजायोः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ।५।३।६३॥

अजायोः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ॥

स्थूलदूरयुवक्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य
च गुणः।६।४।१५६॥एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः ।
यविष्ठः । क्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एव मीयस् । क्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां
पृथ्वादित्वाद् क्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ॥प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारका
णां प्रस्थस्फवर्बहिर्गर्वर्षित्रपूद्राघिवृन्दाः।६।४।१५७॥प्रियादीनां क्रमात्पादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । व
रिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमी
यसुन् । प्रेयान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमेत्यादि ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः।६।४।१५८॥

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् ॥

इष्ठस्य यिट्च।६।४।१५९॥

बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्।५।३।६४॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

३४३

एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यवि
ष्ठः । अल्पिष्ठ इत्यादि ॥

विन्मतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ॥

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन सग्वी । स्रजिष्ठः । स्र
जीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् । त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां रूपप् । ५ । ३ । ६६ ॥

सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरू
पम् ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पद्वेष्टदेशीयरः । ५ । ३ । ६७ ॥

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् । विद्वद्वेष्टः ।
विद्वद्वेष्टीयः । पचतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु । ५ । ३ । ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टेर्थे सुबन्ताद्बहुच्वा स्यात्स च प्रागेव न तु परतः ।
ईषदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ॥

प्रकारवचने जातीयर । ५ । ३ । ६९ ॥

प्रकारवतिचायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ॥

प्रागिवाल्कः । ५ । ३ । ७० ॥

इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक् काऽधिकारः ॥

अव्ययसर्वनामामकच् प्राक्टेः । ५ । ३ । ७१ ॥

तिष्ठश्चेत्यनुवर्तते ॥

कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ॥

कान्ताव्ययस्य दकारोन्तादेशः स्यादकच्च ॥

अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ॥

३४४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः ॥ ओका
 रसकारभकारादौ सुपिसर्वनाश्रष्टेः प्रागकच् ॥॥ युवकयोः । आवकयोः ।
 युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादिकि
 म् । त्वयका । मयका ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः ॥ * ॥ मि
 त्वादन्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ शीले को मलोपश्च ॥ * ॥ तूष्णींशी
 लस्तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ॥

कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ॥

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ॥

संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ॥

कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरा
 र्थं वचनम् ॥

अनुकम्पायाम् । ५ । ३ । ७६ ॥

पुत्रकः अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ॥

नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ । ७७ ॥

सामदानादिरूपा नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः
 स्यात् । हन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अद्धकि । पूर्वेणा
 नुकम्प्यमानात्प्रत्ययः अनेन तु परम्परासम्बद्धेपीति विशेषः ॥

बद्धचो मनुष्यनाम्नष्टुज्वा । ५ । ४ । ७८ ॥

पूर्वसूत्रद्वयविषये ॥

घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ॥

तत्रैव ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ॥

अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीया
 दच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः ।

तद्धितेषु प्रागिवीयाः स्वार्थिकाः ।

३४५

देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः ॥ ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे
कविधानार्थम् ॥ * ॥ वायुदत्तः । वायुकः । पितृकः ॥ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य
लोपो वाच्यः ॥ * ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः ॥ अनजादौ
च विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तकः । देवकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य
च ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्त
रपदयोर्वा लोपो वाच्यः ॥ * ॥ देवदत्तः । दत्तः । देवः । सत्यभामा । भामा ।
सत्या ॥ उवर्णाह्ण इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तः । भानुलः ॥ ऋवर्णादिपि
॥ * ॥ सवित्रियः । सवितृलः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाह्ण इलस्य च ॥ १ ॥

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च । ५ । ३ । ८० ॥

उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । चाद्यथा
प्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः ।
उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । षड्गुपाणि ॥

जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ॥

मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयंस्तस्मात्कन् स्याद
नुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः ॥ द्वितीयं संध्यक्षरं
चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ कहोडः । कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामु
त्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वागाशीर्दत्तः । वाचिकः । कथं षड्गुलि
दत्तः षडिक इति ॥ षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ।

५ । ३ । ८४ ॥

एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्व

३४६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

स्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः ।
 सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ॥

अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नाऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अ
 नुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

अल्पे । ५ । ३ । ८५ ॥

अल्पं तैलं तैलिकम् ॥

द्रुस्वे । ५ । ३ । ८६ ॥

द्रुस्यो दृक्षो दृक्षकः ॥

संज्ञायां कम् । ५ । ३ । ८७ ॥

द्रुस्यहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वं
 शकः । वेणुकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्योरः । ५ । ३ । ८८ ॥

द्रुस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ॥

कुत्वा दुपच् । ५ । ३ । ८९ ॥

द्रुस्वा कुतूः कुतुपः । कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं द्रुस्वा सा कुतुपः पुमान् ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् । ५ । ३ । ९० ॥

आयुधविशेषः कासूः । द्रुस्वा सा कासूतरि । गोणीतरी ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ॥

वत्सतरः, द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृ
 त्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ॥

किंयत्तदोनिर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५ । ३ । ९२ ॥

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः ।
 यः । सः ॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

३४७

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । ५।३।९३ ॥

बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्ने
इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वायहण
मकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया यः । सः । किमोऽस्मिन्विषये
इतरजपि । कतरः ॥

एकाच्च प्राचाम् । ५।३।९४ ॥

इतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो भैत्रः । एषामेकतमः ॥

अवक्षेपणे कन् । ५।३।९५ ॥

व्याकरणकेन गर्वितो व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहर
णम् । स्वतः कुत्सितं तु कुत्सित इत्यस्य ॥

प्रागिवीयानां पूर्णोवधिः ॥

इवे प्रतिकृतौ । ५।३।९६ ॥

कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः, अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् । गौ
रिव गवयः ॥

संज्ञायां च । ५।३।९७ ॥

इवार्थे कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसद
शस्य संज्ञा, अश्वकः । उष्ट्रकः ॥

लुप्मनुष्ये । ५।३।९८ ॥

संज्ञायां च विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । चञ्चा तृणमयः
पुमान् । चञ्चैव मनुष्यश्चञ्चा । वर्धिका ॥

जीविकार्थे चापण्ये । ५।३।९९ ॥

जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः ।
शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये
किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते ॥

३४८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

देवपथादिभ्यश्च।५।३।१००॥

कनो लुप्स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणोद्यम् ॥

वस्तेर्ढञ्।५।३।१०१॥

इवेत्यनुवर्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम् । वास्तेयी॥

शिलायाढः।५।३।१०२॥

शिलाया इति योगविभागाड्डजपीत्येके । शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यतृ।५।३।१०३॥

शाखेव शाख्यः मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्न्यः । शरण्यः ॥

द्रव्यं च भव्ये।५।३।१०४॥

द्रव्यमयं ब्राह्मणः ॥

कुशाग्राच्छः।५।३।१०५॥

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ॥

समासाच्च तद्विषयात्।५।३।१०६॥

इवार्थविषयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोर्थः ॥

१ देवपथ, हंसपथ, वारिपथ, रथपथ, स्थलपथ, करिपथ, अजपथ, राजपथ, शतपथ, शङ्खपथ, सिन्धुपथ, सिद्धगति, उष्ट्रग्रीव, वामरज्जु, हस्त, इन्द्र, वण्ड, पुष्प, मत्स्य, इति देवपथादिराकृतिगणः ॥

२ शाखा, मुख, शङ्ख, जघन, मेघ, अन्न, चरण, स्कन्ध, स्कन्द, उरस्, शिरस्, अग्र, शरण, इति शाखादिः ॥

३ अत्र यदित्यपपाठः । उगवादिभ्य इति सूत्रभाष्यविरोधात् ॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

३४९

शर्करादिभ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ॥

शर्करेव शर्करम् ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् । ५ । ३ । १०८ ॥

अङ्गुलीव अङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजिकः ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः ।

एकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् । ५ । ३ । ११० ॥

कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः ॥

पूगाञ्ज् ज्योऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । ११२ ॥

इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः

सङ्घाः पूगास्तद्वाचात्स्वार्थे ज्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः ॥

व्रातच्फञ्जोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥

व्रात कापोतपाक्यः । चूफञ्ज्, कौआयन्यः । ब्राघ्नायन्यः ॥

आयुधजीविसङ्घाञ्ज् ज्यङ्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्या

त् । ५ । ३ । ११४ ॥

वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ज्यट् । क्षौद्रक्यः ।

मालव्यः । टित्वान्ङीप् । क्षौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति किम् । सम्राट् । वाहीकेषु किम् । शबराः । अब्राह्मणेति किम् । गोपा

१ शर्करा, कपालिका, कपाटिका, कनिष्ठिका, पुण्डरीक, शतपत्र, गोलोमन्, लोमन्, गोपुच्छ, नराची, नकुल, सिकत, इति शर्करादिः ॥

२ अङ्गुली, भरुज, बभ्रु, वल्गु, मण्डर, मण्डल, शङ्कुली, हरि, कपि, मुनि, रुह, खल, उद्वित्, गोणी, बरस, कुलिश, इत्यङ्गुल्यादिः ॥

३५०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

लवाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूप
ग्रहणम् ॥

वृकाद्वेण्यण् । ५ । ३ । ११५ ॥

आयुधजीविसङ्गवाचकारत्वार्ये । वार्केण्यः । आयुधेति किम् । जा
तिशब्दान्मा भूत् ॥

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः । ५ । ३ । ११६ ॥

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्गवाचिभ्यः स्वार्ये छः
स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ॥

आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

क्रोष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥ १ ॥

दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि, औलपीयः । त्रिगर्त, कौ
ण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ॥

पैर्श्वादि यौधेयादिभ्योऽणजौ । ५ । ३ । ११७ ॥

आयुधजीविसङ्गवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणजौ स्तः स्वार्ये । पार्श्वः ।
पार्श्वौ । पर्श्वः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूणाविच्छु
मदणो यञ् । ५ । ३ । ११८ ॥

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्ये यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यं

१ दामनी, औलपि, बैजवापी, औदकि, औदकिः, आच्युतन्ति, अच्युतदन्ति, शाकुन्तकि, आकि
दन्ति, औडवि, काकदन्तकि, शानुन्तपि सार्वसनि, बिन्दु, बैन्दवि, तुलन्, मौञ्जायनि, काकन्दि, सा
वित्रीपुत्र, इति दामन्यादिः ॥

२ पर्शु, अमुर, रक्षस्, वाल्हीक, वयस्, वसु, मरुत्, सन्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशनि,
कार्पापण, इति पश्वादिः ॥

३ यौधेय, कौशेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, धौर्तेय, धर्तेय, ज्यावाणेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर,
इति यौधेयादिः ॥

तद्धिते स्वार्थिकाः ।

३५१

माभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णा
वत्यः । श्रौमत्यः ॥

ऊयादयस्तद्राजाः । ५ । ३ । ११९ ॥

पूगाञ् ऊय इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् ।
लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । बाभ्रायना इत्यादि ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । ५ ॥ ४ । १ ॥

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । पादः पत् । तद्धि
तार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति
द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥
द्विमोदिकिकाम् ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २ ॥

वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकां व्यवसृ
जति ददातीत्यर्थः ॥

स्थूलदिभ्यः प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ॥

जातीयरोपवादः । स्थूलकः । अणुकः ॥ चञ्चद्बृहत्तोरुपसंख्यानम् ॥
चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥ सुराया अहौ ॥ ॥ सुरावर्णोहिः सुरकः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् । ५ । ४ । ४ ॥

छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ॥

न सामिवचने । ५ । ४ । ५ ॥

सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान् कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अन
त्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन् प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रम्
त्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् ॥

१ स्थूल, अणु, माष, इषु, कृष्ण तिलेषु, यव ब्रोहिषु, इक्षु तिल, पाद्य कालावदात सुरा-
ग्राम्, गोमूत्र आच्छादने, सुरा अहौ, जीर्ण शालीषु, पत्रमूल “समस्तो व्यस्तश्च”, कुमारीपुत्र,
कुमारीश्वशुर, मणि, इति स्थूलदिः ॥

३५२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

बृहत्या आच्छादने । ५।४।६॥

कन् स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा । आच्छादने
किम् । बृहती छन्दः ॥

अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्स्वः ।

। ५।४।७॥

स्वार्थे । अषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः ॥ आशिता गा
वोऽस्मिन्निति आशितङ्ग्वीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणे
अलङ्कर्मिणः । अलंपुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योयं स्वः । उत्तरसूत्रे वि
भाषायहणात् ॥ अन्ये पि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते ॥ ॥
तमवादयः प्राक्कनः । ऊयादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । बृहती
जात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाश्चेरदिक् स्त्रियाम् । ५।४।८॥

अदिकूस्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्वः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक् । प्रा
चीनम् । प्रत्यक् । प्रतीचीनम् । अवाक् । अवाचीनम् । निकृष्टप्रतिकृष्टार्वा
रेफयाप्यावमाधमाः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिकूस्त्रि
यां किम् । प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्रा
ह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं ग्रामादाद्याः ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । ५।४।९॥

ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्य
अकं द्रव्यं बन्धु ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । ५।४।१०॥

सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृ
स्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् ॥

अनुगादिनष्टक् । ५।४।१३॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

३५३

अनुगदतीत्यनुगादी । स एवानुगादिकः ॥

विसारिणो मत्स्ये । ५।४।१६ ॥

अण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्येति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५।४।

। १७ ॥

अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान् भुङ्क्ते ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५।४।१८ ॥

कृत्वसुचोपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्सस्य । चतुः ॥

एकस्य सकृच्च । ५।४।१९ ॥

सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति सुचो लोपः । न तु हलूङ्याबिति । अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोपि तदयोगात् ॥

विभाषा बहोर्धा ऽविप्रकृष्टकाले । ५।४।२० ॥

अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् । ५।४।२१ ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये, प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीये, अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥

समूहवच्च बहुषु । ५।४।२२ ॥

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट् । मोदकाः प्रकृताः । मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शाष्कुलीमयम् । द्वितीयेर्थे । मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः ॥

३५४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् ऊयः।५।४।२३॥

अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिहेति निपातस
मुदायः । ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ॥

देवतान्तात्तादर्थ्यं यत्।५।४।२४॥

तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थं ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदैवत्यम् ।
पितृदैवत्यम् ॥

पादार्थाभ्यां च।५।४।२५॥

पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् ॥ नवस्य नू आदेशः, तप्तनपूर्वाश्च प्रत्य
या वक्तव्याः ॥ * ॥ नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् । नश्च पुराणे प्रात् ॥ * ॥
पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः । चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रत्नम् ।
प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ * ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् ।
नामधेयम् ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् ।
स्त्रियां डीष् । आग्नीध्री । साधारणी ॥

अतिथेऽर्थः।५।४।२६॥

तादर्थ्यं इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ॥

देवात्तल्।५।४।२७॥

देव एव देवता ॥

अवेःकः।५।४।२८॥

अविरेवाविकः ॥

यावादिभ्यःकन्।५।४।२९॥

याव एव यावकः । मणिकः ॥

१ याव, मणि, अस्थि, तालु, जगु, लान्द्र, पीत, स्तम्ब, ऋतावुष्णशीते, पशौ लूनविपाते,
अणु निपुणे, पुत्रकृत्रिमे, स्नात वेदसमाप्तौ, शून्यरिके, दानकुत्सिते, तनु सन्ने, ईयसश्च, ज्ञात,
अज्ञात, कुमारीक्रीडनकानि च, इति यावादिः ॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

३५५

लोहितान्मणौ । ५।४।३० ॥

लोहित एव मणिलोहितकः ॥

वर्णे चानित्ये । ५।४।३१ ॥

लोहितकः कोपेन ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा ॥ * ॥ लोहितिका,
लोहनिका कोपेन ॥

रक्ते । ५।४।३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात् । लिङ्गबाधनं
वेत्येव । लोहितिका, लोहिनिका, शाटी ॥

कालाच्च । ५।४।३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण ।
कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्टुक् । ५।४।३४ ॥

विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ॥ उपायो द्रस्यत्वं च ॥ औप
यिकः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् । ५।४।३५ ॥

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्यशब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् । संदेश
वाग्वाचिकं स्यात् ॥

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । ५।४।३६ ॥

कर्मेव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः ॥

ओषधेरजातौ । ५।४।३७ ॥

स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् । औषधयः क्षेत्रे रूढाः ॥

१ विनय, समय, उपायो द्रस्यत्वं च, संप्रति, संगति, कथंचित्, अकस्माद्, समाचार,
उपचार, समयाचार, व्यवहार, संप्रदान, समुत्कर्ष, समूह, विशेष, अत्यय, इति विनयादिः ॥

३५६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्रज्ञादिभ्यश्च।५।४।३८॥

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ॥

मृदस्तिकन्।५।४।३९॥

मृदेव मृत्तिका ॥

सस्त्रौ प्रशंसायाम्।५।४।४०॥

रूपपोषवादः। प्रशस्ता मृत्, मृत्सा।मृत्स्ना।उत्तरसूत्रे अन्यतरस्यांग्रहणा
नित्योयम् ॥

बद्धल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्।५।४।४२॥

बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥ बद्धल्पार्थान्मङ्गलाऽमङ्गल
वचनम् ॥ * ॥ नेह । बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ॥

संख्यैकचनाच्च वीप्सायाम्।५।४।४३॥

द्वौद्वौ ददाति द्विशः । माषंमाषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा
वृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायां कि
म् । द्वौ ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः।५।४।४४॥

प्रतिना कर्मप्रचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् ।
प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ॥ आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ आदि
तः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोयम् । स्वरेण स्वर
तः । वर्णतः ॥

अपादाने चाऽहीयरुहोः।५।४।४५॥

१ प्रज्ञ, वणिज्, उष्णिज्, उशिज्, प्रत्यक्ष, विद्वस्, विद्वन्, पोडन्, विद्या, मनस्, श्रोत्र
शरीरे, जुङ्गत्, कृष्णमृगे, चिकीर्षत्, चोर, शत्रु, योध, चक्षुस्, वसु, एनस्, मरुत्, कुश्र, सत्वत्,
दशाह, वयस्, व्याकृत्, असुर, रक्षस्, पिशाच, अशनि, कर्षापण, देवता बन्धु, इति प्रज्ञादिः ॥
२ आदि, मध्य, अन्त, पृष्ठ, पार्श्व, इत्याद्यादिराकृतिगणः ॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

३५७

अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति । ग्रामतः ।
अहीयरुहोः किम् । स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति ॥

अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः । ५ ।

१४।४६॥

अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोतिग्रहः । चारि
त्रेणातिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्य
र्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न
चलतीत्यर्थः । क्षेपे, वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्य
र्थः । अकर्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च । ५ । ४ । ४७ ॥

हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृत्ते
न पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अक
र्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये । ५ । ४ । ४८ ॥

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आ
दित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् ।
वृक्षस्य शाखा ॥

रोगाच्चापनयने । ५ । ४ । ४९ ॥

रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु ।
प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं क
रोति ॥

रुभवस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः । ५ । ४ । ५० ॥

अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ
वर्तमानाद्विकारशब्दास्यार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥

३५८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अस्य च्चौ। ७।४।३२॥

अवर्णस्य ईत्स्यात् च्चौ । वेर्लोपः । च्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः
कृष्णः संपद्यते तंकरोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् ॥ अव्य
यस्य च्चावीत्वं नेति वाच्यम् ॥* ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एत
च्चाव्ययीभावश्चेतिसूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

क्यच्योश्च। ६।४।१५२॥

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्चौ च परतः । गार्गीभ
वति ॥

च्चौ च। ७।४।२६॥

च्चौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूस्यात् । अव्ययस्य
दीर्घत्वं नेति के चित् तन्निर्मूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्चे
रभावात्सिद्धम् । स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्य
नभिधानात् चित्रेव नोत्पद्यते इत्यस्तु । रीढृतः । मात्रीकरोति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च। ५।४।५१॥

एषां लोपः स्यात् चित्रश्च । अरुक्करोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति ।
विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये। ५।४।५२॥

चित्रविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥

सात्पदाद्योः। ८।३।१११॥

सस्य षत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यतेऽग्नि
साद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कात्स्न्ये किम् । ए
कदेशेन शुक्लीभवति पठः ॥

अभिविधौ सम्पदा च। ५।४।५३॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

३५९

सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्वाप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्तर्यम् । बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः ॥

तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ॥

सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्संपद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ॥

देयेत्रा च । ५ । ४ । ५५ ॥

तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा संपद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

। ५ । ४ । ५६ ॥

एभ्योद्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः ॥

अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितां डाच् । ५ ।

। ४ । ५७ ॥

डाच् अवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत्तादृशमर्द्धं यस्य तस्माडाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे ॥ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् ॥ * ॥ नित्यमाग्नेडिते डाचीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ डाच्पर्यंदाग्नेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृष्टकरोति । द्व्यजवरार्धात्किम् । श्रत्करोति । अवरेति किम् । खरटरवरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । अनेकाच इत्येव

३६०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् । पठिति करोति ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ । ५।४।५८ ॥

द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृज एव योगे कर्षणार्थे । बहुलोक्तेरव्यक्ता नुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति, द्वितीया करोति, तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति, बीजा करोति ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५।४।५९ ॥

कृजो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्वि गुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ॥

समयाच्च यापनायाम् । ५।४।६० ॥

कृषाविति निवृत्तम् । कृजो योगे डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः ॥

सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने । ५।४।६१ ॥

सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति । सपुङ्खस्य शरस्याऽपरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे । ५।४।६२ ॥

निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये । ५।४।६३ ॥

सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ॥

द्विरुक्तप्रक्रिया ।

३६९

दुःखात्प्रातिलोम्ये । ५।४।६४॥

दुःखाकरोति । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ॥

शूलात्पाके । ५।४।६५॥

शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ॥

सत्यादशपथे । ५।४।६६॥

सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ॥

मद्रात्परिवापणे । ५।४।६७॥

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् ॥ मद्रं करोति ॥

॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

सर्वस्य द्वे । ८।९।३॥

इत्यधिकृत्य ॥

नित्यवीप्सयोः । ८।९।४॥

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङ्शेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुङ्क्ताभुङ्क्ता । वीप्सायाम् । वक्षंवक्षं सिञ्चति । ग्रामोग्रामो रमणीयः ॥

परेर्वर्जने । ८।९।५॥

परिपरि वद्वेभ्यो वष्टो देवः । वङ्गान्परिस्तृत्येत्यर्थः ॥ परेर्वर्जने वावचनम् ॥ * ॥ परि वद्वेभ्यः ॥

४६

३६२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

उपर्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ॥

उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधि सु
खम् । सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् ।
लोकस्याधस्तत्समीपे देशे इत्यर्थः ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सने
षु । ८ । १ । ८ ॥

असूयायाम् । सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । सम्मतौ । देवदेव वन्द्यो
सि । कोपे । दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सेने । धानुष्कधानुष्क
वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोरचोर घातयिष्यामि त्वाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ॥

द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुबूलोपपुंवद्भावौ । एकै
कमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिक
त्वात्समुदायात्सुप् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशे
षः । न बहुव्रीह्यावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहियहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । ते
नातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्येवेति प्राञ्चः । वस्तुवस्तु भाष्यमते प्रत्या
ख्यातमेतत् । सूत्रमतेपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्री
हावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ॥

आबाधे च । ८ । १ । १० ॥

पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमा
नस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ॥

द्विरुक्तप्रक्रिया ।

३६३

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावा
न्तोदात्तत्वानि ॥

प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ॥

सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । कर्मधारयव
दुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं
च । पटुपट्टी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्र
व्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः
पटः ॥ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये ॥ * ॥ मूलेमूले स्थूलः ॥ संभ्रमेण प्रवृत्तौ
यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥ * ॥ सर्पसर्प बुध्यस्व २ । सर्प ३ बु
ध्यस्व ३ ॥ क्रियासमभिहारे च ॥ * ॥ लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति ।
नित्यवीप्सयोरितिसिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येपि लोटा सह स
मुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये ॥ * ॥
समासवच्च बहुलम् ॥ * ॥ बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतर
शब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः ।
अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन
कृतम् । अन्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशान्त इति
माघः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरे
तरेणेत्यादि ॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः
॥ * ॥ अन्योन्याम् । अन्योन्यम् । परस्पराम् । परस्परम् । इतरेतराम् ।
इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र के चित् । आमा
देशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ तथैवोदात्तत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयो
रपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्स
र्वविभक्तीनामादेशमाहुः ॥

३६४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

दलद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्विरहः स्वमोः ।

समासे सोरलुकचेति सिद्धं बाहुलकात्रयम् ॥ १ ॥

तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेपि टाप् प्राप्तः । न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः । यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सासेत्यादाविति प्रसङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमित्यत्रचाडुतरादिभ्य इत्यदूङ् प्राप्तः । अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियाम् । अन्योन्याश्रयः । परस्पराक्षिसादृश्यमदृष्टपरस्परैरित्यादौ सोर्लुकच प्राप्तः सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं स्त्रियामितिसूत्रेऽन्योन्यसंश्रयं त्वेतदितिभाष्यं चात्र प्रमाणमिति ॥

अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८ । १ । १३ ॥

प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥

यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ॥

यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । योयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु । ८ । १ । १५ ॥

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याऽम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते ऐष्वर्थेषु तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे

द्विरुक्तप्रक्रिया ।

३६५

पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते माता । पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रे
 णाप्रीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता द्विव
 र्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षण
 वासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्व
 इष्यते ॥

॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

३६६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महार्पिभिरहर्दिबम् ।
तोद्ध्यमानोप्यगुणो विभुर्धिजयतेतराम् ॥ १ ॥

पूर्वार्धे कथितास्तुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट्, लेट् ।
लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ्, एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगो
चरः ॥

वर्तमाने लट् । ३ । २ । १ २ ३ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात् । अटावितौ ॥

लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६ ९ ॥

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे
कर्तरि च ॥

लस्य । ३ । ४ । ७ ७ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

तिप्तस् झि सिप् थस्य मिब्वस्मस्तातां झ थासाथां ध्व
मिडुहिमहिङ् । ३ । ४ । ७ ८ ॥

एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९ ९ ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

३६७

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥

तङानावात्मनेपदम् । १।४।१०० ॥

तङ् प्रत्याहारः शानचूकानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १।३।१२ ॥

अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२ ॥

स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १।३।७८ ॥

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १।४।१०१ ॥

तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १।४।१०२ ॥

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणित्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादि संज्ञानि स्युः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः

१।४।१०५ ॥

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमाने ऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यते रुत्तम एकवच्च । १।

१।४।१०६ ॥

मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परि हासे गम्यमाने मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ॥

३६८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अस्मद्युत्तमः। १।४।१०७॥

तथाभूतेस्मद्युत्तमः स्यात् ॥

शेषे प्रथमः। १।४।१०८॥

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ भूसत्तायाम् ॥ कर्तृविवक्षायां भूति इति स्थिते ॥

तिङ् शित्सार्वाधातुकम्। ३।४।११३॥

तिङ्ः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥

कर्तरि शप्। ३।१।६८॥

कत्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः। ७।३।८४॥

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः। भवति । भवतः ॥

झोऽन्तः। ७।१।३॥

प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । अतोऽगुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ॥

अतो दीर्घो यञि। ७।३।१०१॥

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यजादौ सार्वधातुके परोऽभवामि । भवावः। भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे, भोक्ष्यध्वे । भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे, भोक्ष्यामहे । मन्यसे, मन्येथे, मन्यध्वे, इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते, तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोतिथिभिः । प्रहासे किम् । यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोतिथिभिरित्यादि ॥

परोक्षे लिट्। ३।२।११५॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

३६९

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ॥

लिट् च । ३ । ४ । ११५ ॥

लिङादेशस्तिङार्थधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेनश
बादयो न ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः । ३ । ४ । ८२ ॥

लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते ॥

भुवोवुग्लुङ्लिटोः । ६ । ४ । ८८ ॥

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्गुणवृद्धी बाधते ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य । ६ । १ । ११ ॥

अजादेर्द्वितीयस्य । ६ । १ । १२ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ॥

लिटि परेऽनभ्यासधात्वयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः आदिभूताद
चः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते ॥

पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥

हलादिः शेषः । ७ । ४ । ६० ।

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ॥

ऋस्वः । ७ । ४ । ५९ ॥

अभ्यासस्याचो ऋस्वः स्यात् ॥

भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ॥

भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥

३७०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अभ्यासे चर्च।८।४।५४॥

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झशां जशः खयां चरः । तत्रापि
प्रकृति जशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेक आन्तर
तम्यात् ॥

असिद्धवदत्राभात्।६।४।२२॥

इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन् कर्तव्ये त
दसिद्धं स्यात् । इति वुकोसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः सि
द्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

आर्धधातुकस्येडुलादेः।७।२।३५॥

वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । ब
भूव । बभूविव । बभूविम ॥

अनद्यतने लुट्।३।३।१५॥

भविष्यत्यनद्यतनेर्थे धातोलुट् स्यात् ॥

स्यतासी ललुटोः।३।१।३३॥

लृ इति लृङ् लुटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ स्तो ललुटोः पर
तः । शबाद्यपवादः ॥

आर्धधातुकं शेषः।३।४।११४॥

तिङ्शित्त्वोऽन्यो धात्वधिकारोक्तः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः।२।४।८५॥

डा रौ रस् एते क्रमात्स्युः । डित्वसामर्थ्यादिभस्यापि टेलोपः ॥

पुगन्तलघूपधस्य च।७।३।८६॥

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।

तिङन्ते भ्वादयः ।

३७१

येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादा
वनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ अत्रेको गुणं प्राप्ते ॥

दीधीवेवीटाम् । १ । १ । ६ ॥

दीधीव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ॥

तासस्त्योर्लोपः । ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्तादौ प्रत्यये परे ॥

रि च । ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः ।
भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥

लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यदर्थान्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च ।
स्यइट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः ।
भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥

लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥

विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ॥

आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥

एरुः । ३ । ४ । ८६ ॥

लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ॥

तुल्योस्तातङ्गाशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुल्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि ङि
च्चेत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धि
प्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्ययोजनङकारे तातङि मन्थरं प्रवृत्तः
परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ॥

३७२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

लोढो लङ्। ३।४।८५॥

लोढो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा हि ॥

तस्थस्थमिपांतान्तन्तामः। ३।४।१०१॥

ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः ॥

नित्यं ङितः। ३।४।९९॥

सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्येति
सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु ॥

सेर्ह्यपिच्च। ३।४।८७॥

लोढः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च ॥

अतो हेः। ६।४।१०५॥

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥

मेर्निः। ३।४।८९॥

लोढो मेर्निः स्यात् ॥

आदुत्तमस्य पिच्च। ३।४।९२॥

लोदुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च । द्विन्योरुत्वं न, इकारोच्चारणसाम
र्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ॥

अनद्यतने लङ्। ३।२।१११॥

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥

लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तः। ६।४।७१॥

एषु परेष्वङ्गस्याऽडागमः स्यात्स चोदात्तः ॥

इतश्च। ३।४।१००॥

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् ।

तिङन्ते भ्वादयः ।

३७३

अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्

॥३॥३॥१६१॥

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणं, श्रुत्यादेर्निरुष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचरानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येवमुच्यम् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच् ॥३॥४॥१०३॥

लिङ्ः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्स चोदात्तो ङिच् । ङित्वोक्तेर्ज्ञायते कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्लिङ्गविवक्षिते प्रतिषेध इति । श्रोदेशस्य शानचः शित्वमपीह लिङ्गम् ॥

सुट् तिथोः ॥३॥४॥१०७॥

लिङ्गस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते, लिङ्गो यासुट् तकारथकारयोः सुट्ति विषयभेदात् ॥

लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥७॥२॥७९॥

सार्वधातुकलिङ्गोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङ्गि । स्फुटतरं तु तत्रात्मनेपदे ॥

अतो येयः ॥७॥२॥८०॥

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वादीर्घः स्यात् । भवेताम्

ज्ञेर्जुस् ॥३॥४॥१०८॥

३७४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

लिङो झेर्जुस् स्यात् । ज इत् ॥

उस्यपदान्तात् । ६ । १ । ९६ ॥

अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् इति प्राप्ते । परत्वान्नि
त्यत्वाच्चातो येय इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं तथापि या
स् इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । अतो
येय इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् ।
भवेव । भवेम ॥

लिङाशिषि । ३ । ४ । ११६ ॥

आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥

किदाशिषि । ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । स्कोरितिसलोपः ॥

किति च । १ । १ । ५ ॥

गित्किङ्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् ॥ भूयास्ताम् ।
भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्मा ।

लुङ् । ३ । २ । ११० ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥

माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥

स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १७६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ॥

चि लुङि । ३ । १ । ४३ ॥

शबाद्यपवादः ॥

चैः सिच् । ३ । १ । ४४ ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

३७५

इचावितौ ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । २।४।७७॥

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥

भूसुवोस्तिङि । ७।३।८८॥

भू सु एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ॥

अस्तिचोऽपृक्ते । ७।३।९६॥

सिञ्च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः, सिञ्चब्दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्य व्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानास्तिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तहल ईडागमः स्यात् । इति ईट् नेह सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् । ऐधिषि । अपृक्तस्येति किम् । ऐधिष्ट । अभूताम् ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३।४।१०९॥

सिचोभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो झेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते ॥

आतः । ३।४।११०॥

सिज्लुक्पादन्तादेव झेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूतम् । अभूवम् । अभूव । अभूम् ॥

न माड्योगे । ६।४।७४॥

अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूद्वा ॥

लिङ्गिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३।३।१३९॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्गिमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम् ॥

तेप्राग्धातोः । १।४।८०॥

३७६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥

आनि लोट् । ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् ।
 प्रभवानि ॥ दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुःस्थितिः ।
 दुर्भवानि ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ अन्त
 र्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्भवानि ॥

शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशो । ८ । ४ । १८ ॥

उपदेशे कादिरवादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्था
 निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभवति । इहोपस
 र्गणामसमस्तत्वेपि संहिता नित्या । तदुक्तम् ॥

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गोभवतीत्यादावुत्पद्य
 त इत्याद्यर्थात् । उपसर्गस्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति ।
 संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्ष
 णार्थावगतेः । उक्तं च ॥

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

इति ॥ १ ॥

एध दृद्धौ । कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ॥

टित आत्मनेपदानां ढेरे । ३ । ४ । ७९ ॥

टितो लस्यात्मनेपदानां ढेरेत्वं स्यात् । एधते ॥

सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४ ॥

अपित्सार्वधातुकं द्विद्वत्स्यात् ॥

तिङन्ते भ्वाद्यः ।

३७७

आतो ङितः । ७ । २ । ८१ ॥

अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥

थासः से । ३ । ४ । ८० ॥

टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतो गुणे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥

इजादेश्व गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि । आमो म कारस्य नेत्वमास्कासोराम् विधानाज्ज्ञापकात् ॥

आमः । २ । ४ । ८१ ॥

आमः परस्य लुक् स्यात् ॥

कञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥

आमन्ताल्लिट्पराः कम्बस्तयोनुप्रयुज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्कजोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कज्प्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कम्बस्तियोग इत्यतः कजो द्वितीयेति जकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कम्बस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादां प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । कजस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ॥

आम्प्रत्ययवत्कजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥

आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कजोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेपि फले इन्दां चकारेत्यादौ न तद्ध ॥

३७८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

लिटस्तझयोरेशिरेच्। ३।४।८१॥

लिङादेशयोस्तझयोरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं तङा
देशानां ढरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न । कए इति स्थिते ॥

असंयोगाल्लिट्। १।२।५॥

असंयोगात्परोऽपिलिट्कृत्यात् द्वितिचेतिनिषेधात्सार्वधातुकार्धधातु
कयोरिति गुणो न । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥

द्विर्वचनेऽचि। १।१।५९॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये ॥

उरत्। ७।४।६६॥

अभ्यासकवर्णस्य अत्स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् ॥ हलादिः शेषः ।
प्रत्यये किम् । वव्रश्च ॥

कुहोश्चुः। ७।४।६२॥

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गदेशः स्यात् । एधां चक्रे । एधां चक्राते ।
एधां चक्रिरे ॥

एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्। ७।२।१०॥

उपदेशो यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्ये
द् न स्यात् । उपदेशोऽित्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । यङ्लुग्व्यावृ
त्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि ॥

स्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गुणेन च ।

यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १ ॥

इति । एतच्चेहैवैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया त
द्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते ।
तेन वधेर्हन्त्युपदेशो एकाचोपि न निषेधः । आदेशोपदेशोऽनेकाच्त्वात् ।
अनुदात्ताश्चानुपदमेव संप्रहीष्यन्ते । एधांचकषे । एधांचक्राथे ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

३७९

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ॥

इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधां चकृद्वे ।
एधां चक्रे । एधां चकृवहे । एधां चकृमहे । एधां बभूव । अनुप्रयोगसा
मर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि कस् चानुप्रयुज्यत इति कश्चित्ति वा
ब्रूयात् ॥

अत आदेः । ७ । ४ । ७० ॥

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास । एधामा
सतुरित्यादि ॥ एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ॥

धि च । ८ । २ । २५ ॥

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ॥

ह एति । ७ । ४ । ५२ ॥

तासस्स्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधिता
स्महे ॥ एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधि
ष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥

आमेतः । ३ । ४ । ९० ॥

लोढ एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् ॥ एधन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ९१ ॥

सवाभ्यां परस्य लोडेत् क्रमाद् अम् एतौ स्तः । एधस्व ॥ एधेथाम् ॥
एधध्वम् ॥

एत ऐ । ३ । ४ । ९३ ॥

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोपवादः । एधै । एधावहै । एधा
महै ॥

आडजादीनाम् । ६ । ४ । ७२ ॥

३८०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अजादीनामाट् स्यात् लुङादिषु । अटोपवादः । आटश्च । ऐधत ।
ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐ
धामहि ॥

लिङः सीयुट् । ३।४।१०२॥

सलोपः । ऐधत । ऐधेयाताम् ॥

झस्य रन् । ३।४।१०५॥

लिङो झस्य रन् स्यात् । ऐधेरन् । ऐधेथाः । ऐधेयाथाम् । ऐधेध्वम् ॥

इटोऽत् । ३।४।१०६॥

लिङादेशस्ये टोऽत्स्यात् । ऐधेय । ऐधेवहि । ऐधेमहि । आशीर्लिङि
आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम् ।
ऐधिषीष्ट । ऐधिषीयास्ताम् । ऐधिषीरन् । ऐधिषीष्ठाः । ऐधिषीयास्था
म् । ऐधिषीध्वम् । ऐधिषीय । ऐधिषीवहि । ऐधिषीमहि ॥ ऐधिष्ट । ऐधि
षाताम् ॥

आत्मनेपदेष्वनतः । ७।१।५॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐ
धिष्ठाः । ऐधिषाथाम् । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ऐधिढ्वम् । इङ्गिन्
एव इणिह गृह्यते इति मते तु । ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्ववि
कल्पात्षोडशरूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि ॥ ऐधिष्यत । ऐ
धिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐ
धिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्बलादेरिट् प्रसङ्गादनु
दात्ताः संगृह्यन्ते ॥

ऊद्वदनैर्योति, रु, क्षु, शी, स्नु, नु, क्षु, श्वी, डीङ्, श्रिभिः ।

वङ्, वज्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

शक्, पच, मुच्, रिच्, वच्, विच्, सिच्, प्रच्छि, त्यज्, निजिर्, भजः ।

तिङन्ते भ्वादयः ।

३८१

भञ्ज्, भुञ्ज्, भस्ज्, मस्जि, यज्, युज्, रुज्, रज्, रञ्, विजिर्, स्वञि,
सञ्, सृजः ॥ २ ॥

अद्, क्षुद्, खिद्, छिद्, तुदि, नुवः, पद्य, भिद्, विद्यति, विनद्, ।

शद्, सदी, स्थिद्यति, स्कन्दि, हदी, क्रुध्, क्षुधि, बुध्यती ॥ ३ ॥

बन्धि, र्युधि. रुधी, राधि, व्यध्, शुधः, साधि, सिध्यती ।

मन्य, ह, न्नाप्, क्षिप्, छुपि, तप् तिप, स्तृप्यति, दृप्यती ॥ ४ ॥

लिप्, लुप्, वप्, शप्, स्वप्, सृपि, यभ्, रभ्, लभ् गम्, नम्, यमो, रमिः ।

क्रुशि, दीशि, दिशी, दृश्, मृश्, रृश्, लृश्, विश्, स्पृशः, कृषिः । ५

त्विष्, तुष्, द्विष्, दुष्, पुष्य, पिष्, विष्, शिष्, शुष्, श्लिष्यतयो घसिः ।

वसति, दह्, दिहि, दुहो, नह्, मिह्, रुह्, लिह्, वहिस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥

तृप्, दृपी, तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ॥

किं च ।

स्थिद्य, पद्यौ, सिध्य, बुध्यौ, मन्य, पुष्य, श्लिषः श्यना ॥ ८ ॥

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोन्यनिवृत्तये ।

निजिर्, विजिर्, शक्, इति सानुबन्धा अमी तथा ॥ ९ ॥

विन्दतिश्चान्द्रदौगदिरिष्टो भाष्येपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥

रञ्जि, मस्जी, अदि, पदी, तुद्, क्षुध्, शुषि, पुषी, शिषिः ।

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥

स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः ।

स्पर्धते ॥

शर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेष इत्यस्यापवादः ।

३८२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धि
षीष्ट । अस्पर्धिष्ट, अस्पर्धिष्यत ॥ ३ ॥ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्धन्थे च ।
गाधते । जगाधे ॥ ४ ॥ बाधृ लोडने । लोडनं प्रतिघातः । बाधते ॥ ५ ॥
नाथृ नाधृ याञ्जोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ आशिषि नाथ इति वाच्यम् ॥ ६ ॥
अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते ॥ ६ ॥ अन्यत्र नाथति । नाधते
॥ ७ ॥ दध धारणे । दधते ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । ६ । ४ । १२० ॥

लिणिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तद्वयवस्यासंयुक्तहल्मध्ये स्थ
स्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥

थलि च सेटि । ६ । ४ । १२१ ॥

प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिदयोः
प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्वरांतेषु सत्त्वपि एत्वाभ्यासलो
पौस्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् ।
ररासे । एकेत्यादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिटि
आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ॥ ८ ॥ स्कुदि आप्रवणे ।
आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च ॥

इदितो नुम् धातोः । ७ । १ । ५८ ॥

स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ॥ १ ॥ श्विदि श्वैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते । शि
श्विन्दे ॥ १० ॥ वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे ॥ ११ ॥ भदि
कल्याणे सुखेच । भन्दते ॥ बभन्दे ॥ १२ ॥ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति
गतिषु । मन्दते । ममन्दे ॥ १३ ॥ स्पदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे ।
॥ १४ ॥ छिदि परिदेवने । शोके इत्यर्थः । सकर्मकः । छिन्दते चैत्रम् ॥
चिच्छिन्दे ॥ १५ ॥ मुद हर्षे । मोदते ॥ १६ ॥ दद दाने । ददते ॥

न शसददवादिगुणानाम् । ६ । ४ । १२६ ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

३८३

शसेदिर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योकारस्तस्य एत्वाभ्या
सलोपौ न । दददे । दददाते । दददिरे ॥ १७ ॥ ष्वद स्वर्द आस्वादने । अ
यमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ॥

धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ ॥

धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सात्पदाद्योरितिषत्वनिषेधः । अनुस्वदते ।
सस्वदे ॥ १८ ॥ स्वर्दते । सस्वर्दे ॥ १९ ॥ उर्द माने क्रीडायां च ॥

उपधायां च । ८ । २ । ७८ ॥

धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् ।
ऊर्दते । ऊर्दीचक्रे ॥ २० ॥ कूर्द खुर्द गुर्द गुदक्रीडायामेव । कूर्दते । चकू
र्दे ॥ २१ ॥ खूर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥ गोदते । जुगुदे ॥ २४ ॥ षूद
क्षरणे । सूदते । सुषूदे ॥

सेक् सृप् सृ स्तृ, सृज, स्तृ स्या न्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

एकाचः षोपदेशाः ष्वष्कृ, स्विद्, स्वद्, स्वञ्ज, स्वप्, स्मिङः ॥

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोपि । ष्वष्कादीनां पृथग्यहणाज्ज्ञा
पकात् ॥ २५ ॥ क्काद अव्यक्ते शब्दे । क्कादते । जक्कादे ॥ २६ ॥ क्कादीसु
स्वे च । चादव्यक्ते शब्दे । क्कादते ॥ २७ ॥ स्वाद आस्वादने । स्वादते ॥
॥ २८ ॥ पर्द कुत्सिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते ॥ २९ ॥ यती प्रयत्ने
यतते । येते ॥ ३० ॥ युतृ जुतृ भासने । योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जोतते ।
जुजुते । ३२ ॥ विथू वेथू याचने । विविथे ॥ ३३ ॥ विवेथे ॥ ३४ ॥
श्रथि शैथिल्ये । श्रन्थते ॥ ३५ ॥ यथि कौटिल्ये । यन्थते ॥ ३६ ॥
कथ्य श्लाघायाम् । कथ्यते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥ ० ॥

अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥ अत सातत्यगमने । अतति ॥
अत आदेः । आत । आततुः । आतुः । लुङि आतिसू ई इति स्थिते ॥

इटईटि । ८ । २ । २८ ॥

३८४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ॥ सिज्जलोप एकादेशो सिद्धो वाच्यः ॥ * ॥ आतीत् । आतिष्ठाम् । आतिषुः ॥

वद्वजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ॥

वदेर्वजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु इति प्राप्ते ॥

नेटि । ७ । २ । ४ ॥

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्ठाम् । अतिषुः ॥ १ ॥ चिती संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिषुः ॥ २ ॥ च्युतिर् आसेचने । सेचनमार्द्धीकरणम् । आङीषदर्थे भिष्यामौ च ॥ इर इत्संज्ञा वाच्या ॥ * ॥ च्योतति । चुच्योत ॥

इरितो वा । ३ । १ ॥ ५ ७ ॥

इरितो धातोश्चरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् । अच्योतीत् ॥ ३ ॥ श्च्युतिर् क्षरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् । यकाररहितोप्ययम् । श्रोतति ॥ ४ ॥ मन्थ विलोडने । विलोडनं प्रतीघातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः किदाशिषीति कित्वादिनिदितामिति न लोपः । मथ्यात् ॥ ५ ॥ कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् ॥ ६ ॥ षिधू गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । सात्पदाद्योरिति निषेधे प्राप्ते ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनय
सेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ६ ५ ॥

उपसर्गस्थानिमित्तादेशां सस्य षः स्यात् ॥

सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ६ ६ ॥

प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् ॥

स्तन्नेः । ८ । ३ । ६ ७ ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

३८५

अवास्तन्भोरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ॥

वेश्व स्वनो भोजने । ८ । ३ । ६९ ॥

व्यवाभ्यां स्यनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्

। ८ । ३ । ७० ॥

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ॥

प्राक्सितादङ्गव्यवायेपि । ८ । ३ । ६३ ॥

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्गव्यवायेपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ॥

प्राक् सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेपि षत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ॥ १० ॥

सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ॥

गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जुदितो वा । ७ । २ । ४४ ॥

स्वरत्यादेहृदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येद्धा स्यात् ॥

झषस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ॥

झषः परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेद्ध । सिषेधिथ । सेद्धा । सेधिता । सेत्स्यति । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥

झलो झलि । ८ । २ । २६ ॥

झलः परस्य सस्य लोपः स्यात् झलि । असैद्दाम् । असैत्सुः । असै

३८६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

त्सीः।असैद्धम्।असैद्ध।असैत्सम्।असैत्स्वा।असैत्स्मापक्षे असेधीत्।असेधि
ष्टामित्यादि ॥ १२ ॥ खादृ भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद। १३
खद स्थैर्ये हिंसायां च । चादृ भक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः । खदति ॥

अत उपधायाः। ७।२।११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद ॥

णलुत्तमो वा। ७।१।९१ ॥

उत्तमो णल्वा णित्स्यात् । चखाद । चखद ॥

अतो हलादेर्लघोः। ७।२।७ ॥

हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अ
खादीत् । अखदीत् ॥ १४ ॥ बद स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । बदति । बबाद ।
बेदतुः । बेदिथ । बबाद । बबद । अबादीत् । अबदीत् ॥ १५ ॥ गद व्यक्ता
यां वाचि । गदति ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सा
तिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च। ८।४।१७ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्याद् गदादिषु । प्रणिगदति । जगा
द ॥ १६ ॥ रद विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । रेदतुः ॥ १७ ॥ ण
द अव्यक्ते शब्दे ॥

णो नः। ६।१।६५ ॥

धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ।

णोपदेशास्वनर्द्, नाटि, नाथू, नाधू, नन्दू, नक्क, नृ, नृतः ।

नाटेर्दीर्घाऽर्हस्य पर्युदासाद्वटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नृ
नद्योश्च के चिण्णोपदेशातामाहुः ॥

उपसर्गादसमांसेपि णोपदेशस्य। ८।४।१४ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽस

तिङन्ते भ्वादयः ।

३८७

मासेपि । प्रणदति । प्रणिनदति ॥ १८ ॥ अर्द गतौ याचने च । अत
आदेः ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ॥

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत्
॥ १९ ॥ नर्द गर्द शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः । प्रनर्दति ॥ २० ॥
गर्दति । जगर्द ॥ २१ ॥ तर्द हिंसायाम् । तर्दति ॥ २२ ॥ कर्द कुत्सिते
शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति ॥ २३ ॥ खर्द इन्दशूके । दंशहिंसादिरूपा
यां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द ॥ २४ ॥ अति अदि
बन्धने । अन्तति । आनन्त ॥ २५ ॥ अन्दति । आनन्द ॥ २६ ॥ इदि
परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दां चकार ॥ २७ ॥ बिदि अवयवे । पवर्गवृत्ती
यादिः । बिन्दति । अवयवंकरोतीत्यर्थः । भिदीति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥
गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्निषया इति काश्य
पः । अन्ये तु तिङ्मपीच्छन्ति ॥ २९ ॥ णिदि कुत्सायाम् ॥ निन्दति । प्र
णिन्दति ॥ ३० ॥ टुनदिसमृद्धौ ॥

आदिर्जिटुडवः । १ । ३ । ५ ॥

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वानलोपो न । न
न्यात् ॥ ३१ ॥ चदि आह्लादे । चचन्द ॥ ३२ ॥ त्रदि चेष्टायाम् । तत्र
न्द ॥ ३३ ॥ कदि कदि क्कदि आह्वाने रोदने च । चकन्द ॥ ३४ ॥ चक्र
न्द ॥ ३५ ॥ चक्कन्द ॥ ३६ ॥ छिदि परिदेवने । चिक्किन्द ॥ ३७ ॥ शुन्ध
शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ॥ ३८ ॥ * ॥

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । शीकृ सेचने । ताल
व्यादिः । दन्त्यादिरित्येके । शीकृते । शिशीके ॥ १ ॥ लोक्र दर्शने । लो
कृते । लुलोके ॥ २ ॥ श्लोक्र सङ्घाते । सङ्घातो ग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमा
नस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकृते

३८८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

॥ ३ ॥ द्रेरु ध्रेरु शब्दोत्साहयोः । उत्साहो दृद्धिरौद्धत्यं च । दिद्रेके
 ॥ ४ ॥ दिध्रेके ॥ ५ ॥ रेरु शङ्कायाम् । रेकते ॥ ६ ॥ सेरु स्नेरु स्नकि
 श्रकि श्लकि गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न
 षः । सिसेके ॥ ११ ॥ शकि शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के ॥ १२ ॥ अकि
 लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के ॥ १३ ॥ वकि कौटिल्ये । वङ्कते ॥ १४ ॥ म
 कि मण्डने । मङ्कते ॥ १५ ॥ कक लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च ।
 ककते । चकके ॥ १६ ॥ कुक टक आदाने । कोकते । चुकुके ॥ १७ ॥
 वर्कते । वटके ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥
 ॥ १८ ॥ चक तृमौ प्रतिघाते च । चकते । चेके ॥ १९ ॥ ककि वकि
 श्वकि त्रकि ढौक त्रौक ष्वष्क वस्क मस्क टिकु टीकु तिकु तीकु रधि
 लधि गत्यर्थाः ॥ कङ्कते । डुढौके । तुत्रौके ॥ सुब्धातुष्टिवुष्कतीनां सत्वप्र
 तिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ष्वष्कते । ष्वष्के । अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके ॥
 लधि भोजननिवृत्तावपि ॥ ३५ ॥ अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । आक्षे
 पो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते ।
 मधि कैतेवे च ॥ ३८ ॥ राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्ये । राघते ॥ ३९ ॥ लाघते
 ॥ ४० ॥ ध्राघृ इत्यपि के चित् । द्राघृ आयामेच । आयामो दैर्घ्यम् ॥
 द्राघते ॥ ४१ ॥ श्लाघृ कथने । श्लाघते ॥ ४२ ॥ * ॥

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । फक्क नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमस
 द्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क ॥ १ ॥ तक हसने । तकति ॥ २ ॥ तकिकु
 च्छजीवने । तङ्कति ॥ ३ ॥ बुक्क भषणे । भषणं श्वरवः । बुक्कति ॥ ४ ॥
 कखे हसने । प्रनिकखति ॥ ५ ॥ ओखू राखू लाखू द्राखू ध्राखू शोष
 णालमर्थयोः । ओखति । ओखांचकार ॥ १० ॥ शाखू श्लाखू व्यामौ ।
 शाखति ॥ १२ ॥ उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि
 लख लखि इख इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि
 श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृती

तिष्ठन्ते भवादयः ।

३८९

यान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः के चित्पठन्ति ॥

अभ्यासस्याऽसवर्णे । ६ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवडौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोरख । संनि पातपरिभाषया इजादेरित्याम् । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेनग्रहणाद्धःस्वः प्राप्तो न भवति सकृत्पठत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवत्या ऋस्वे कृते ततो दीर्घः । वाणादाङ्गं बलीय इति न्यायात्परत्वाच्च । उङ्गति । ववरखतुः । वङ्गति । मेखतुः । त्वगि कम्पने च ॥ ४४ ॥ युगि जुगि वुगि वर्जने । युङ्गति ॥ ४७ ॥ घघ हसने । घघति । जघाघ ॥ ४८ ॥ मघि मण्डने । मङ्गति ॥ ४९ ॥ शिघि आघ्राणे । शिङ्गति ॥ ५० ॥ * ॥

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः । वर्च दीप्तौ । वर्चते ॥ १ ॥ षच सेचने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता ॥ २ ॥ लोचू दर्शने । लोचते । लुलोचे ॥ ३ ॥ शच व्यक्तायां वाचि । शेचे ॥ ४ ॥ श्वच श्वचिगतौ । श्वचते । श्वञ्चते ॥ ६ ॥ कच बन्धने । कचते ॥ ७ ॥ कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे ॥ ९ ॥ मच मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनमित्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे ॥ ११ ॥ मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु । ममञ्चे ॥ १२ ॥ पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते ॥ १३ ॥ घृच प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे ॥ १४ ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ॥ अर्जते । नुङ्गिधौ ऋकारैकदेशोरेफो हल्लेन गृह्यते । तेन द्विहल्लत्वान्नुट् । आनुजे ॥ १५ ॥ ऋजि भृजी भर्जने । ऋञ्जते । उपसर्गादतीति वृद्धिः । प्राञ्जते । ऋञ्जाचक्रे । आर्ञ्जिष्ट ॥ १६ ॥ भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट ॥ १७ ॥ एजू भेजू भ्राजू दीप्तौ । एजांचक्रे ॥ २० ॥ ईज गतिकुत्सनयोः । ईजांचक्रे ॥ २१ ॥ * ॥

३९०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अथ द्विसप्ततिर्व्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शुच शोके । शोचति ॥ १ ॥
 कुच शब्दे तारे । कोचति ॥ २ ॥ कुञ्च कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः ।
 अनिदितामिति नलोपः । कुच्यात् ॥ ३ ॥ क्रुच्यात् ॥ ४ ॥ लुञ्च अप
 नयने । लुच्यात् ॥ ५ ॥ अञ्चु गतिपूजनयोः । अच्यात् । गतौ नलोपः ।
 पूजायां तु । अञ्च्यात् ॥ ६ ॥ वञ्चु चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु भुञ्चु म्लुञ्चु भुञ्चु
 म्लुञ्चु गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अमृञ्चीत्
 अम्लुञ्चीत् ॥

जृस्तभृमुचुम्लुचुमुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ३११५८ ॥

एभ्यश्चल्लेरङ् वा स्यात् । अमुचत् । अमोचीत् । अम्लुचत् । अम्लो
 चीत् ॥ १४ ॥ मुचु ग्लुचु कुञ्चु खुञ्चु स्तेयकरणे । जुघोच । अमुचत् ।
 अघोचीत् । जुग्लोच । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् ॥
 ॥ १८ ॥ ग्लुञ्चु षसृज गतौ । अङ् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् ॥ १९ ॥
 सस्य श्रुत्वेन शः जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मनेपद्यपि सज्जते ॥ २० ॥
 गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्ज्यात् ॥ २१ ॥ अर्च पूजायाम् । आ
 नर्च ॥ २२ ॥ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छ
 ति । मिम्लेच्छ ॥ २३ ॥ लच्छ लाल्छि लक्षणे । ललच्छ ॥ २४ ॥ लला
 ज्छ ॥ २५ ॥ वाल्छि इच्छायाम् । वाञ्छति ॥ २६ ॥ आच्छि आयामे ।
 आज्छति । अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकद्रव्यपरिग्रहार्थम् ।
 तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आज्छ । तपरकरणं सुखसुखार्थमिति मते तु
 नुट् । अनाज्छ ॥ २७ ॥ क्रीच्छ लजायाम् । जिङ्गीच्छ ॥ २८ ॥ हुर्छा
 कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायां चेति दीर्घः । हूर्छ
 ति ॥ २९ ॥ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छति ॥ ३० ॥ स्फूर्छा विस्तृ
 तौ । स्फूर्छति ॥ ३१ ॥ युच्छ प्रमादे । युच्छति ॥ ३२ ॥ उच्छि उज्छे ।
 उज्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः । उज्छति ।
 उज्छां चकार ॥ ३३ ॥ उच्छी विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं

तिष्ठन्ते भ्वादयः ।

३९९.

विपूर्वः । व्युच्छति ॥ ३४ ॥ ध्रज ध्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ ।
ध्रजति । ध्रञ्जति । धर्जति । धृञ्जति । ध्वजति । ध्वञ्जति ॥ ४० ॥ कूज
अव्यक्ते शब्दे । चुकूज ॥ ४१ ॥ अर्ज षर्ज अर्जने । अर्जति । आनर्ज
॥ ४२ ॥ सर्जति । ससर्ज ॥ ४३ ॥ गर्ज शब्दे । गर्जति ॥ ४४ ॥ तर्ज भ
र्त्सने । तर्जति ॥ ४५ ॥ कर्ज व्यथने । चकर्ज ॥ ४६ ॥ खर्जपूजने च ।
चखर्ज । अज गतिक्षेपणयोः । अजति ॥

अजेर्व्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥

अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा ॥
बलादावार्धधातुके वेप्यते ॥*॥ विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य
हलूपरत्वादुपधायां चेति दीर्घे प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्प
रत्वम् । न च नपदान्तेति निषेधः ॥ स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न
स्थानिवदित्युक्तेः ॥ थलि एकाच इतीप्तिनिषेधे प्राप्ते ॥

कृष्टभृष्टस्तुद्भुसुश्रुवो लिटि । ७ । २ । १३ ॥

एभ्यो लिट इण्ण स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृ
त्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिप्तिनिषेधः सलिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य
एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु
क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् ॥

अचस्तास्वत्थल्यऽनिटोनित्यम् । ७ । २ । ६१ ॥

उपदेशोजन्तो यो धातुस्तासौनित्यानिट् ततः परस्य थल इण्ण स्यात् ॥

उपदेशोऽत्वतः । ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशे अकारवतस्तासौनित्यानिट् ततः परस्य थल इण्ण स्यात् ॥

ऋतो भारद्वाजस्य । ७ । २ । ६३ ॥

तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्य
स्य स्यादेव । अयमत्र संप्रहः ॥

३९२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

कदन्त ईदृङ्गित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेङ्गवेत् ॥ १ ॥

न च स्तुद्धादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । अचस्तास्वादिति उप
देशे त्वत इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो
निवर्तकः अनन्तरस्येति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ । वि
व्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता । अजिता ।
वेप्यति । अजिष्यति अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ॥

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत् । आजीत् ।
अवेप्यत् । आजिष्यत् ॥ ४७ ॥ तेज पालने । तेजति ॥ ४८ ॥ खज
मन्ये । खजति ॥ ४९ ॥ खजि गतिवैकल्ये । खजति ॥ ५० ॥ एजू क
म्पने । एजां चकार ॥ ५१ ॥ टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज
॥ ५२ ॥ क्षिक्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति ।
चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षियिव ।
चिक्षियिम ॥ क्षेता ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः ।
क्षीयात् । अक्षैषीत् ॥ ५३ ॥ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । कूजिना सहायं
पठितुं युक्तः । चिक्षीज ॥ ५४ ॥ लज लजि भर्जने ॥ ५६ ॥ लाज
लाजि भर्त्सनेच ॥ ५८ ॥ जज जजि युद्धे ॥ ६० ॥ तुज हिंसायाम् ।
तोजति । तुतोज ॥ ६१ ॥ तुजि पालने ॥ ६२ ॥ गज गजि गृज गृजि
मुज मुजि शब्दार्थाः ॥ ६८ ॥ गज मदने च ॥ ६९ ॥ वज व्रज गतौ ।
वदव्रजेति वृद्धिः । अव्राजीत् ॥ ७१ ॥

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्खान्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् । अट् अति

तिष्ठन्ते भ्वादयः ।

३९३

क्रमहिंसयोः । दोषधोयम् । तोपध इत्येके । अट्टते आनट्टे ॥ १॥ वेष्ट वे
 ष्टने । विवेष्टे ॥ २ चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट ॥ ३ ॥ गोष्ट लोष्ट सङ्घाते ।
 जुगोष्टे ॥ ४ लुलोष्टे ॥ ५ ॥ घट्ट चलने जघट्टे ॥ ६ ॥ स्फुट विकसने ।
 स्फोटते । पुस्फुटे ॥ ७ ॥ अठि गतौ अण्ठते । आनण्ठे ॥ ८ ॥ वठि एक
 चर्यायाम् । ववण्ठे ॥ ९ ॥ मठि कठि शोके । शोक इह आध्यानम् । मण्ठ
 ते ॥ १० ॥ कण्ठते ॥ ११ ॥ मुठि पालने । मुण्ठते ॥ १२॥ हेठ विबा
 धायाम् । जिहेठे ॥ १३ । एठ च । एठां चक्रे ॥ १४ ॥ हिडि गत्यनादर
 योः । हिण्डते । जिहिण्डे ॥ १५ ॥ डुडि सङ्घाते । जुडुण्डे ॥ १६ ॥ कुडि
 दाहे । चुकुण्डे ॥ १७ ॥ वडि विभाजने । मडि च । ववण्डे ॥ १९ ॥ भ
 डि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे ॥
 ॥ २० ॥ पिडि सङ्घाते । पिपिण्डे ॥ २१ ॥ मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धि
 र्न्यग्भावश्च । मुण्डते ॥ २२ ॥ तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च ।
 तुण्डते ॥ २३ ॥ डुडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरण इत्येके । डुण्डते
 ॥ २४ ॥ चडि कोपे । चण्डते ॥ २५ ॥ शडि रुजायां सङ्घाते च । श
 ण्डते ॥ २६ ॥ तडि ताडने । तण्डते ॥ २७ ॥ पडि गतौ । पण्डते ॥ २८ ॥
 कडि मदे । कण्डते ॥ २९ ॥ खडि मन्थे ॥ ३० ॥ हेड होड अनादरे ।
 जिहेडे ॥ ३१ ॥ जुहोडे ॥ ३२ बाड आप्लाव्ये । बशादिः । आप्लाव्यमा
 प्लवः । बाडते ॥ ३३ ॥ द्राड ध्राड विशरणे । द्राडते ॥ ३४ ॥ ध्राडते
 ॥ ३५ ॥ शाड श्लाघायाम् । शाडते ॥ ३६ ॥ * ॥

अथ आटवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः । शौट् गर्वे । शौटति ।
 शुशौट ॥ १ ॥ यौट् बन्धे । यौटति ॥ २ ॥ म्लेट् भेड उन्मादे । द्वितीयो
 ङान्तः । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवम् । म्लेटति ॥ ३ ॥ भेडति
 ॥ ४ ॥ कटे वर्षाविरणयोः । चटे इत्येके । चकाट । सिचि अतोहलादेर्ल
 घोरिति वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥

ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् । ७ । २ । ५ ॥

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ
 सिचि । अकटीत् ॥ ६ ॥ अट पट गतौ । आट । आटुः । आटुः ॥ ७ ॥
 पपाट । पेटुः । पेटुः ॥ ८ ॥ रट परिभाषणे । रराट ॥ ९ ॥ लट बाल्ये
 ललाट ॥ १० ॥ शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट ॥ ११ ॥ वट
 वेष्टने । ववाट । ववटुः । ववटुः । ववटिथ ॥ १२ ॥ किट खिट त्रासे ।
 केटति ॥ १३ ॥ खेटति ॥ १४ ॥ शिट षिट अनादरे । शेटति । शिशेट
 ॥ १५ ॥ सेटति । सिषेट ॥ १६ ॥ जट झट सङ्घाते ॥ १८ ॥ भट भृतौ
 ॥ १९ ॥ तट उच्छ्राये ॥ २० ॥ खट काङ्क्षायाम् ॥ २१ ॥ णट नृतौ
 ॥ २२ ॥ पिट शब्दसङ्घातयोः ॥ २३ ॥ हट दीप्तौ ॥ २४ ॥ षट अव
 यवे ॥ २५ ॥ लुट विलोडने । डान्तोयमित्येके ॥ २७ ॥ चिट परप्रेष्ये
 ॥ २८ ॥ विट शब्दे ॥ २९ ॥ बिट आक्रोशे । बशादिः । हिटेत्येके ॥ ३१ ॥
 इट किट कटी गतौ । एटति ॥ ३२ ॥ केटति ॥ ३३ ॥ कटति । ईकारः
 श्वोदितो निष्ठायामितीप्तिषेधार्थः ॥ ३४ ॥ के चित्तु इदितं मत्वा नुमि
 कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ई इति प्रश्लिष्य । अयति ।
 इयाय । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथा । इयाय । इययादीर्घस्य त्विजा
 देरित्यामि अयांचकारेत्यादि उदाहरन्ति ॥ ३५ ॥ मडि भूषायाम् ॥ ३६ ॥
 कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् ॥ ३७ ॥ मुडि प्रुड
 मर्दने ॥ ३९ ॥ चुडि अल्पीभावे ॥ मुडि खण्डने । मुण्डति ॥ ४० ॥
 पुडि चेत्येके । पुण्डति ॥ ४१ ॥ रुटि लुटि स्तेये । रुण्टति ॥ ४२ ॥ लुण्ट
 ति ॥ ४३ ॥ रुठि लुठि इत्येके ॥ ४५ ॥ रुडि लुडीत्यपरे ॥ ४७ ॥ स्फु
 टिर् विशरणे । इरित्वादङ्गा । अस्फुटत् । अस्फोटीत् ॥ ४८ ॥ स्फुटीत्यपि
 केचित् । इदित्वान्नुम् । स्फुण्टति ॥ ४९ ॥ पठ व्यक्तायां वाचि । पेंठुः ।
 पेठिथ । अपठीत् । अपाठीत् ॥ ५० ॥ वठ स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ
 ॥ ५१ ॥ मठ मदनिवासयोः ॥ ५२ ॥ कठ कृच्छ्रजीवने ॥ ५३ ॥ रट परि

तिङन्ते भ्वादयः ।

३९५

भाषणे ॥ ५४ ॥ रठेत्येके ॥ ५५ ॥ हठ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । जहाठ ॥ ५६ ॥ रुठ लुठ उठ उपघाते । ओठति ॥ ५९ ॥ ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठांचकार ॥ ६० ॥ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः ॥ ६१ ॥ शठ कैतवे च ॥ ६२ ॥ शुठ प्रतिघाते । शोठति ॥ ६३ ॥ शुठीति स्वामी । शुण्ठन्ति ॥ ६४ ॥ कुठि च । कुण्ठति ॥ ६५ ॥ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च ॥ ६६ ॥ शुठि शोषणे ॥ ६७ ॥ रुठि लुठि गतौ ॥ ६९ ॥ चुडु भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुडुति चुचुडु ॥ ७० ॥ अडु अभियोगे । अडुति । आनडु ॥ ७१ ॥ कडु कार्कश्ये । कडुति ॥ ७२ ॥ चुडादयस्त्रयो दोषधाः । तेन क्विपि । चुत् । अत् । कत् इत्यादि । क्रीडू विहारे । चिक्रीड ॥ ७३ ॥ तुडू तोडने । तोडति । तुतोड ॥ ७४ ॥ तूडू इत्येके ॥ ७५ ॥ हूडू हूडू होडू गतौ । हूड्यात् । हूड्यात् । होड्यात् ॥ ७८ ॥ रौडू अनादरे ॥ ७९ ॥ रोडू लोडू उन्मादे ॥ ८१ ॥ अड उद्यमे । अडति । आड । आडतुः । आडुः ॥ ८२ ॥ लड विलासे । लडति ॥ ८३ ॥ डलयोर्लल योश्चैकत्वंस्मरणाल्ललतीति स्वाम्यादयः ॥ कड मदे । कडति ॥ ८४ ॥ कडि इत्येके । कण्डति ॥ ८५ ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डति ॥ ८६ ॥ इति टवर्गीयान्ताः ॥

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदोत्ततः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत् । तिपृ तेपृ छिपृ छेपृ क्षरणार्थाः । आद्योनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभाम । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिषे । तेप्ता । तेप्स्यते ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ॥

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्वान्न गुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि, झलो झलीति सलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तेपते । ति तेपे । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्टेपे । तिष्टेपाते तिष्टेपिरे ॥ तेपृ कम्पने च ॥ ४ ॥ ग्लेपृ दैन्ये । ग्लेपते ॥ ५ ॥ डुवेपृ कम्पने । वेपते

३९६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

॥ ६ ॥ केष्टु गेष्टु ग्लेष्टु च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति
स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह ।
ग्लेष्टेरर्थभिदात्पुनः पाठः ॥ ९ ॥ मेष्टु रेष्टु लेष्टु गतौ ॥ १२ ॥ ऋषू लज्जा
याम् ऋपते ॥

तृफलभजत्रपश्च।६।४।१२२॥

एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च ।
त्रेपे । त्रेपाते त्रेपिरे । ऊदित्वादिद्वा । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिषीष्ट । त्रप्सी
ष्ट ॥ १३ ॥ कपि चलने । कम्पते । चकम्पे ॥ १४ ॥ रवि लवि अबि
शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे ॥ लविअवल्लंसने च ॥ १७ ॥ कबृ
वर्णे । चकबे ॥ १८ ॥ क्लीबृ अधाष्ट्ये । चिक्लीबे ॥ १९ ॥ क्षीबृ मदे ।
क्षीबते ॥ २० ॥ शीभृ कत्थने । शीभते ॥ २१ ॥ चीभृ च ॥ २२ ॥ रेभृ
शब्दे । ररेभे ॥ २३ ॥ अभिरभी कचित्पठ्येते । अम्भते ॥ २४ ॥
रम्भते ॥ २५ ॥ षभि स्क्भि प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते । उदः
स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । स्तम्भेरिति षत्वं तु न भवति ।
श्रुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्धीजं तूदस्थास्तम्भोरिति
पवर्गीयोपधपाठः, स्तम्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । के चिदस्य
टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते, षम्भते । टष्टम्भे ॥ २७ ॥ जभी
जृभि गात्रविनामे ॥

रधिजभोरचि।७।१।६१॥

एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भि
ष्ट । जृम्भते । जजृम्भे ॥ २९ ॥ शल्भ कत्थने । शशल्भे ॥ ३० ॥
वल्लभ भोजने । दन्तोष्ट्यादिः । ववल्लभे ॥ ३१ ॥ गल्भ धाष्ट्ये । गल्भते ॥
॥ ३२ ॥ श्रम्भु प्रमादे । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्त्रम्भते ॥ ३३ ॥
ष्टुभु स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ॥ ३४ ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

३९७

अथ परस्मैपदिनः ॥ गुप् रक्षणे ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । ३ । १ । २८ ॥

एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः ॥

सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ॥

सनादयः कर्मेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः ।
धातुत्वानुदादयः । गोपायति ॥

आयादय आर्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ॥

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥

कास्रप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ॥

कास्रधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ॥ कास्यनेकाञ्
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति
वाच्यमित्यर्थः ॥

आर्धधातुके । ६ । ४ । ४६ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

अतो लोपः । ६ । ४ । ४८ ॥

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादाध
धातुके परे । गोपायां चकार । गोपायां बभूव । गोपायामास । जुगोप ।
जुगुपतुः । ऊदित्वाद्धेत् । जुगोपिथ जुगोपूथ । गोपायिता । गोपिता ।
गोप्ता । गोपाय्यात् । गोप्यात् । अगोपायीत् । अगोपीत् । अगौप्सीत् ॥ १ ॥
धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायां चकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपि
तासि ॥ २ ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च ॥ ४ ॥ चप
सांत्वने ॥ ५ ॥ षप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा ।

१ सन् क्यच् काम्यच् क्यङ् क्यषोथा चारक्विप् णिज्यङ्को तथा । यगाय ईपङ् णिङ् चेति
द्वादशमी सनादयः ॥

३९८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सपति ॥ ६ ॥ रप लप व्यक्तायां वाचि ॥ ८ ॥ चुप मन्दायां गतौ । चो
पति । चुचोप । चोपिता ॥ ९ ॥ तुष तुम्प चुप चुम्प तुफ तुम्फ चुफ
चुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्प
रस्य लिटः कित्वाभावान्नलोपो न । किदाशिषीतिकित्वान्नलोपः ।
तुप्यात् । प्रातुम्पतौ गविकर्तरीति पारस्करादिगणे पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति
गौः । शितपानिर्देशाद्यङ् लुकिन । प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफ
ति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः । अन्ये सरे
फाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः ॥
॥ १७ ॥ पर्प रफ रफि अर्ब पर्ब लर्ब बर्ब मर्ब कर्ब खर्ब गर्ब शर्ब षर्ब
चर्ब गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृती
यान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति ।
रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्ब
ति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति ॥ ३१ ॥ कुबि
आच्छादने । कुम्बति ॥ ३२ ॥ लुबि तुबि अर्दने । लुम्बति । तुम्बति
॥ ३४ ॥ चुबि वक्रसंयोगे । चुम्बति ॥ ३५ ॥ षृभु षृम्भु हिंसार्थौ ।
सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृभ्यात् ॥ ३७ ॥ षिभु
षिम्भु इत्येके । सेभति । सिम्भति ॥ ३९ ॥ शुभ शुम्भ भाषणे । भासने
इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ ४१ ॥

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्पन्ता अनुदात्तेतो दश । घिणि घुणि
घृणि ग्रहणे । नुम् । घृत्वम् । घिण्णते । जिघिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे ।
घृण्णते । जघृण्णे ॥ ३ ॥ घुण घूर्ण भ्रमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ
तुदादौ परस्मैपदिनौ ॥ ५ ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । स्तुतावित्येव
सम्बध्यते पृथङ्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्य
वहारे तु पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थ
त्वादायप्रत्ययान्तान्तात्मनेपदम् । पणायति । पणायां चकार । पेणे । पणा

तिङन्ते भ्वादयः ।

३९९

यितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पनायति । पनायां चकार । पेने ॥ ७ ॥
भाम क्रोधे । भामते । बभामे ॥ ८ ॥ क्षमूष् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्ष
मिषे । चक्षंसे । चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ॥

स्वोश्च । ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् ।
चक्षण्वहे । चक्षमिमहे । चक्षण्महे । क्षमिष्यते । क्षंस्यते । क्षमेत । आ
शिषि, क्षमिषीष्ट । क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त ॥ ९ ॥ कमु कान्तौ ।
कान्तिरिच्छा ॥

कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ॥

स्वार्थे । ङित्वात्तङ् । कामयते ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु । ६ । ४ । ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । व
क्ष्यमाणलोपापवादः । कामयां चक्रे ॥ आयादय आर्द्धधातुके वा । च
कमे । कामयिता । कमिता । कामयिष्यते । कमिष्यते ॥

णिश्चिद्भुसुभ्यः कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ॥

ण्यन्तात् श्रयादिभ्यश्च च्लेश्वङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे । काम् इ अतेति
स्थिते ॥

णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ॥

अनिडादावार्धधातुके परे णेलोपः स्यात् । परत्वादेरनेकाच इति यणि
प्राप्ते ॥ ण्यल्लोपावियङ्गुणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ॥
णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । व
स्तुतस्त्वनिटीतिवचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चेयङा
देरपवाद एवायम् । इयङ्, अततक्षत् । यण्, आटिटत् । गुणः, कारणा ।
वृद्धिः, कारकः । दीर्घः, कार्यते ॥

४००

सिद्धान्तकौमुद्याम्

णौ चङ्पुपधाया ऋस्वः । ७ । ४ । १ ॥

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ऋस्वः स्यात् ॥

चङि । ७ । १ । ११ ॥

चङि परे अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोत्रादेस्तु द्वितीयस्य ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । ७ । ४ । १३ ॥

चङ्परे इति बहुव्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानि मित्तं यच्चङ्परे, णिरिति यावत्, तत्परं यल्लघु तत्परो योङ्गस्याऽभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति । अथवाङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परे णौयदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ॥

सन्यतः । ७ । ४ । ७९ ॥

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ॥

दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ९४ ॥

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिठभावपक्षे । कमेश्चेश्वरकृतव्यः ॥ * ॥ णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ॥

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्षिति माधवः ॥

चकास्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किं त्वस्यावयवः कश्चित्स्मादेकाक्षिदं द्वयम् ॥

वस्तुतोङ्गस्याऽवयवो योभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥

चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।

णोर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

४०१

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

णेरग्लोपेपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

अथक्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः ॥ अण रण वण भण मण कण क्ण
व्रण भ्रण ध्वण शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वा
भ्यासलोपौ न । ववणतुः । ववणिथ ॥ १० ॥ धणि रपि कैश्चित्पठ्यते ।
धणति ॥ ओण् अपनयने । ओणति । ओणां चकार ॥ ११ ॥ शोण्
वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण ॥ १२ ॥ श्रोण् सङ्घाते । श्रोणति ॥ १३ ॥
श्लोण् च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः ॥ १४ ॥ पैण् गतिप्रे
रणश्लेषणेषु । प्रैण् इति क्वचित्पठ्यते । पिपैण ॥ १५ ॥ ध्रण शब्दे । उप
देशे नान्तोयं । रषाभ्यामिति णत्वम् । ध्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुकि,
दध्रन्ति ॥ १६ ॥ बणेत्यपि केचित् । बेणतुः । बेणिथ ॥ १७ ॥ कनीं दी
प्तिकान्तिगतिषु । चकान ॥ १८ ॥ ष्टन वन शब्दे । स्तनति । वनति ॥ १९ ॥
वन षण सम्भक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । ससान । सेनतुः ॥

ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ कृति । सायात् । सन्यात् ॥ २१ ॥
अमगत्यादिषु । कनीदीप्तिकान्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्तयोरा
दिशब्देनग्रहः । अमति । आम ॥ २२ ॥ द्रम हम्म मीमृ गतौ । द्रमति । द
द्राम । ह्यन्तेति नटद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मि
मीम । अयं शब्दे च ॥ २५ ॥ चमु छमु जमु झमु अदने ॥

ष्टिवुक्लमुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ॥

एषामचो दीर्घः स्याच्छिति ॥ आङि चम इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आ
चामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् ॥ २९ ॥ जिमि के
चित्पठन्ति । जेमति ॥ क्रमु पादविक्षेपे ॥

४०२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः । ३ ।

। १ । ७० ॥

एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥

क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ॥

क्रमेदीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम ।

क्राम्यतु । क्रामतु ॥

सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७ । २ । ३६ ॥

अत्रैवेट् । अकमीत् ॥ ३० ॥

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ अय वय पय मय चय तय णय गतौ ।
अयते ॥

दयायासश्च । ३ । १ । ३७ ॥

दय अय आसू एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयां चक्रे । अयेताम् । अयि
षीष्ट ॥

विभाषेतः । ८ । ३ । ७९ ॥

इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटि धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् ।
अयिषीढ्वम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम् । आयिध्वम् ॥

उपसर्गस्यायतौ । ८ । २ । १९ ॥

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते । पलायते ।
निसूदुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते । निरूदुरोस्तु निल
यते । दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथमुदयति विततोर्ध्वं
रश्मिरज्जाविति माघः । इट् किट् कटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति ।
यद्वा । अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चक्षिडोडित्करणज् ज्ञा
पकात् । वादित्वात् ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये ॥ ७ ॥

तिष्ठन्ते भ्वादयः ।

४०३

दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयां चक्रे ८ ॥ रय ग
तौ ॥ ९ ॥ ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयां चक्रे ॥ १० ॥ पूयी विशरणे दुर्ग
न्धेच । पूयते । पपूये ॥ ११ ॥ क्रूयी शब्दे उन्दे च । चुक्रूये ॥ १२ ॥
क्षमायी विधूनने । चक्षमाये ॥ १३ ॥ स्फायी ओप्यायी दृष्टौ । स्फायते
पस्फाये । प्यायते ॥

लिङ्यङोश्च ॥ ६॥ १॥ २९ ॥

लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य
द्वित्वम् । एरनेकाच इति यण् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३॥

॥ १॥ ६१ ॥

एभ्यश्चेत्श्चिण्वा स्याद् एकवचने तशब्दे परे ॥

चिणो लुक् ॥ ६॥ ४॥ १०४ ॥

चिणः परस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥ १५ ॥ तायू स
न्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट ॥
॥ १६ ॥ शल चलनसंवरणयोः ॥ १७ ॥ वल वल्ल संवरणे संचरणे च ।
ववले । ववले ॥ १९ ॥ मल मल्ल धारणे । मेले । ममले ॥ २१ ॥ भल
भल्ल परि भाषणहिंसादानेषु । बभले । बभले ॥ २३ ॥ कल शब्दसंख्या
नयोः । कलते । चकले ॥ २४ ॥ कल्ल अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्द
इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णींभाव इति च ॥ २५ ॥ तेव देव देवने । ति
तेवे । दिदेवे ॥ २७ ॥ षेव गेव श्लेव पेव मेव म्लेव सेवने । परिनिविभ्य
इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं सोपदेशोपीति न्यासकारादयः ।
तद्भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । म्लेवते ॥
॥ ३३ ॥ शेव खेव केव इत्यप्येके ॥ ३६ ॥ रेव प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लुत
गतिः । रेवते ॥ ३७ ॥

४०४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । मव्य बन्धने । ममव्य ॥ १ ॥ सूक्ष्म
ईर्क्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः ॥ ४ ॥ हय गतौ । अहयीत् । यान्तत्वान्न वृद्धिः
॥ ५ ॥ शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं
वाऽभिषवः स्नानं च । शुशुच्य ॥ ६ ॥ चुच्य इत्येके ॥ ७ ॥ हर्य गति
कान्त्योः । जहर्य ॥ ८ ॥ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति ।
आल ॥

अतोऽलान्तस्य । ७ । २ । २ ॥

लेति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ त्रौ तदन्तस्याऽङ्गस्यातो वृद्धिः
स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । नेटीतिनिषेधस्यातो हलादेरिति विकल्पस्य चा
पवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते अलते इत्याद्यपि
॥ ९ ॥ जिफला विशरणे । तृफलेत्येत्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत्
॥ १० ॥ मील शील स्मील क्षमील निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्ता
लव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः ॥ १४ ॥ पील प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् ॥
॥ १५ ॥ नील वर्णे । निनील ॥ १६ ॥ शील समाधौ । शीलति ॥ १७ ॥
कील बन्धने ॥ १८ ॥ कूल आवरणे ॥ १९ ॥ शूल रुजायां संघोषेच ॥ २० ॥
तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् ।
तुतूल ॥ २१ ॥ पूल सङ्घाते ॥ २२ ॥ मूल प्रतिष्ठायाम् ॥ २३ ॥ फल
निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः ॥ २४ ॥ चुल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रा
याविष्कारः ॥ २५ ॥ फुल्ल विकसने ॥ २६ ॥ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे
च ॥ २७ ॥ तिलगतौ । तेलति ॥ २८ ॥ तिल्लेत्येके ॥ तिल्लति ॥ २९ ॥
वेल्ल चेल्ल केल्ल खेल्ल क्षत्रेल्ल वेल्ल चलने । पञ्च ऋदितः षष्ठो लोपधः
॥ ३५ ॥ पेल्ल फेल्ल शेल्ल गतौ ॥ ३८ ॥ षेल्ल इत्येके ॥ ३९ ॥ खल
सञ्चलने । चखाल । अखवालीत् ॥ ४० ॥ खल सञ्चये ॥ ४१ ॥ गल
अदने । गलति । अगालीत् ॥ ४२ ॥ षल गतौ । सलति ॥ ४३ ॥ दल

तिष्ठन्ते भ्वादयः ।

४०५

विशरणे ॥ ४४ ॥ श्वल श्वल आशुगमने । शश्वाल । अश्वालीत् ।
शश्वल । अश्वल्लीत् ॥ ४६ ॥ खोल खोर्क गतिप्रतिघाते । खोलति ।
खोरति ॥ ४८ ॥ धोर्क गतिचातुर्ये । धोरति ॥ ४९ ॥ त्सर छद्मगतौ ।
तत्सार । अत्सारीत् ॥ ५० ॥ क्मर हूर्छने । चक्मार ॥ ५१ ॥ अभ्र वभ्र
मभ्र चर गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभीत्
अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः ॥ ५५ ॥ ष्वु निरसने । ष्व
वृक्कृष्विति दीर्घः । ष्वीवति । अस्य द्वितीयस्थकारषकारोवेति वृत्तिः । ति
ष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । ठिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । हलि चेति
दीर्घः । ष्वीव्यात् ॥ ५६ ॥ जि जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय
उत्कर्ष प्राप्तिः । अकर्मकोयम् । जयति ॥

सन्लिटोर्जेः । ७।३। ५७ ॥

जयतेः सन्लिटिनिमित्तो योभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् । जि
गाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय । जिगय ।
जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात् । अजैषात् ॥ ५७ ॥ जीव
प्राणधारणे । जिजीव ॥ ५८ ॥ पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये । पिपीव ।
मिमीव । तितीव । निनीव ॥ ६२ ॥ क्षीवु क्षेवु निरसने ॥ ६४ ॥ उर्वी
तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः । ऊर्वा चकार । उपधायां चेति दीर्घः ।
तुतूर्व ॥ ६९ ॥ गुर्वी उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व ॥ ७० ॥ मुर्वी बन्धने ॥ ७१ ॥
पूर्व पर्व मर्व पूरणे ॥ ७४ ॥ चर्व अदने ॥ ७५ ॥ भर्व हिंसायाम् ॥ ७६ ॥
कर्व खर्व गर्व दर्पे ॥ ७८ ॥ अर्व शर्व षर्व हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति ।
सर्वति ॥ ८१ ॥ इवि व्याप्तौ । इन्वति । इन्वां चकार ॥ ८३ ॥ पिवि
मिवि णिवि सेचने । तृतीयो मूर्द्धन्योष्मादिरित्येके । सेवन इति तरङ्गि
ण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व ॥ ८६ ॥ हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणना
र्थाः । हिन्वति । दिन्वति ॥

४०६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

धिन्विरुण्व्योर च । ३ । १ । ८७ ॥

अनयोरकारोन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्दविषये । अतो लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति ॥

लोपश्चास्याऽन्यतरस्यां म्वोः । ६ । ४ । १०७ ॥

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । म्पि तु परत्वादुणः । धिनोमि ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादकारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति । इत्यादि ॥ ९० ॥ रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति ॥ ९३ ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्वतौ । कृणोतीत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च ॥ ९४ ॥ मव बन्धने । मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत् । अमावीत् ॥ ९५ ॥ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीत्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् ॥ ९६ ॥ धावु गतिशुद्ध्योः । स्वरितेत् । धावति । धावते ॥ ९७ ॥ दधाव । दधावे ॥

अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः ॥ धुक्ष धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते । दिधिक्षे ॥ २ ॥ वृक्ष वरणे । वृक्षते । ववृक्षे ॥ ३ ॥ शिक्ष विद्योपादाने । शिक्षते ॥ ४ ॥ भिक्ष भिक्षायामलाभेलाभेच । भिक्षते ॥ ५ ॥ क्लेश अव्यक्तायां वाचि । बाधन इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे ॥ ६ ॥ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे ॥ ७ ॥ दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे ॥ ८ ॥ ईक्ष दर्शने । ईक्षां चक्रे

तिङन्ते भ्वादयः ।

४०७

॥ ९ ॥ ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ईषां चक्रे ॥ १० ॥ भाष व्यक्तायां
वाचि । भाषते ॥ ११ ॥ वर्ष स्नेहने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववर्षे ॥ १२ ॥
गेष अन्विच्छायाम् । ग्लेष इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे
॥ १३ ॥ पेष् प्रयत्ने । पेषते ॥ १४ ॥ जेष णेष एष् प्रेष गतौ । जेषते ।
नेषते । एषां चक्रे । पिप्रेषे ॥ १८ ॥ रेष् हेष् ह्रेष् अव्यक्ते शब्दे ।
आद्यो वृकशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेषते । हेषते क्रेषते ॥ २१ ॥
कास शब्दकुत्सायाम् । कासां चक्रे ॥ २२ ॥ भास दीप्तौ । बभासे
॥ २३ ॥ णास रास शब्दे । नासते । प्रणासते ॥ २५ ॥ णस कौटिल्ये ।
नसते ॥ २६ ॥ भ्यस भये । भ्यसते । बभ्यसे ॥ २७ ॥ आङः शसि
इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसे ॥ २८ ॥ यसु ग्लसु अदने । जयसे ।
जग्लसे ॥ ३० ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहां चक्रे ॥ ३१ ॥ वहि महि वृद्धौ ।
वंहते । ववंहे । मंहते ॥ ३३ ॥ अहि गतौ । अंहते । आनंहे ॥ ३४ ॥ गर्ह
गल्ह कुत्सायाम् । जगर्हे । जगल्हे ॥ ३६ ॥ बर्ह बल्ह प्राधान्ये । ओ
ष्ठ्यादी ॥ ३८ ॥ बर्ह बल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । दन्त्योष्ठ्यादी । के
चित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितां चाङ्गुः ॥ ४० ॥ प्लिह गतौ ।
पिप्लिहे ॥ ४१ ॥ वेल्ह जेल्ह बाल्ह प्रयत्ने । आद्यो दन्त्योष्ठ्यादिः । अन्त्यः
केवलोष्ठ्यादिः । उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके । दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे । जेह
तिर्गत्यर्थोपि । ववाहे ॥ ४४ ॥ द्राल्ह निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके ॥ ४५ ॥
काशू दीप्तौ । चकाशे ॥ ४६ ॥ ऊह वितर्के । ऊहां चक्रे ॥ ४७ ॥ गाहू
विलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिषे । जघाक्षे । जगाहिद्धे । जगाहि
ध्वे । जगाद्धे ॥

ढाढेलोपः । ८ । ३१३ ॥

ढस्य लोपः स्याद्धे परे । गाहिता । गाढा । गाहिष्यते । घाक्ष्यते । गा
हिषीष्ट । घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट । अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अ

४०८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

गाढाः । अघाढम् । अघाक्षि ॥४८॥ गृह् गृहणे । गृहते । जगृहे ॥ ऋदुपधे
भ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ जगृहिषे । जघृक्षे ।
जघृद्धे । गर्हिता । गर्ढा । गर्हिष्यते । घक्ष्यते । गर्हिषीष्ट । घृक्षीष्ट ।
लुङि । अगर्हिष्ट । इडभावे ॥

शलङ्गुपधादनिटः कसः । ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चेः कसादेशः स्यात् । अघृक्षत ॥

कसस्याचि । ७ । ३ । ७२ ॥

अजादौ तङि कसस्य लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्य । अघृक्षाताम् । अ
घृक्षन्त ॥ ४९ ॥ ग्लह च । ग्लहते ॥ ५० ॥ घुषि कान्तकरणे । घुङ्
षते । जुघुङ्क्षे । के चिद्वषेत्यदुपधं पठन्ति ॥ ५१ ॥ * ॥

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर् अविशब्दने । विशब्दनं प्रतिज्ञा
नं ततो न्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेटुः घोषति । जुघोष । घोषिता ।
इरित्वादङ् वा । अघुषत् । अघोषीत् ॥ १ ॥ अक्षू व्यामौ ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ॥

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति ।
अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आन
क्षिथ । आनष्ट । अक्षिता । अष्टा । अक्षिष्यति । स्कोरिति कलोपः । ष
ढोः कः सि । अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् ।
आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्वाद्धेट् । नेटि । मा भवानक्षीत् ।
अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः । इडभावेतु मा भवानाक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः ॥
॥ २ ॥ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥

तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ७६ ॥

श्नुः स्याद्वा शब्विषये ॥ तक्ष्णोति । तक्षति काष्ठम् । ततक्षिथ । ततष्ट ।
अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः ।

तिङन्ते भ्वादयः ।

४०९

संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्ष सेचने । उक्षां चकार ॥ ५ ॥ रक्ष
पालने ॥ ६ ॥ णिक्ष चुंबने । प्रणिक्षति ॥ ७ ॥ तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ ।
तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति ॥ १० ॥ वक्ष रोषे । सङ्क्षते इत्येके ॥ ११ ॥
स्तृक्ष सङ्क्षते । अक्ष इत्येके ॥ १२ ॥ तक्ष त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचो
ग्रहणं च । पक्ष परिग्रह इत्येके ॥ १४ ॥ सूक्ष आदरे । सुषूर्क्ष । अनादर
इति तु क्वाचित्कोपपाठः । अवज्ञावहेलनमसूक्ष्णमित्यमरः ॥ १५ ॥
काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ १८ ॥ द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोरवा
सिते च ॥ २१ ॥ चूष पाने । चुचूष ॥ २२ ॥ तूष तुष्टौ ॥ २३ ॥ पूष
वृद्धौ ॥ २४ ॥ मूष स्तेये ॥ २५ ॥ लूष रूष भूषायाम् ॥ २७ ॥ शूष
प्रसवे । प्रसवोभ्यनुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः ॥ २८ ॥ यूष हिंसायाम् ॥
जूष च ॥ ३० ॥ भूष अलङ्कारे । भूषति ॥ ३१ ॥ ऊष रुजायाम् ।
ऊषां चकार ॥ ३२ ॥ ईष उज्जले ॥ ३३ ॥ कष खष शिष जष झष
शष वष मष रुष रिष हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो
दन्त्योष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । क्सः ।
अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः । जझषतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ॥

तीषसहलुभरुपरिषः । ७ । २ । ४८ ॥

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येद्वा स्यात् । रोषिता । रोष्टा ।
रोषिष्यति । रेषिता । रेष्टा । रेषिष्यति ॥ ४३ ॥ भष भर्त्सने । इह भर्त्सनं
श्वरवः । भषति । बभाष ॥ ४४ ॥ उष दाहे । ओषति ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषां चकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषि
थ ॥ ४५ ॥ जिषु विषु मिषु सेचने । जिजेष । क्वादिनियमादिट् । विवे
षिथ । विवेषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् ॥ ४८ ॥ पुष पुष्टौ । पोष
ति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिद्रेषु पुष्येति श्यना निर्देशा

४१०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

दयं सेट् । अतो न कसः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् ॥ ४९ ॥
 श्रिषु श्रिलषु प्रुषु लुषु दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शि
 श्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति
 कैयटादयः । यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् । तत्त्वोक्तिवि
 रोधाद्वन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्रोष ॥ ५३ ॥ पृषु वृषु मृषु
 सेचने । मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष ।
 पृष्यात् ॥ ५६ ॥ घृषु संघर्षे ॥ ५७ ॥ लृषु अलीके ॥ ५८ ॥ तुस क्स
 ढस रस शब्दे । तुतोस । जङ्गास । जङ्गास । ररास ॥ ६२ ॥ लसश्लेषण
 क्रीडनयोः ॥ ६३ ॥ घस्लृ अदने । अयं न सार्वत्रिकः । लिट्यन्यतरस्या
 मित्यदेर्घस्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य
 प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङ्ङि । अनि
 ट्कारिकासु पाठो बलाद्यार्धधातुके । कमरचितु विशिष्योपादानम् । घस
 ति । घस्ता ॥

सः स्याऽऽर्धधातुके । ७।४।४९ ॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघसत् । घसे
 त् । लिङाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ॥

पुषादियुताद्युदितः परस्मैपदेषु । ३।१।५५ ॥

श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य श्वेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघ
 सत् ॥ ६४ ॥ जर्ज चर्च झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु ॥ ६७ ॥ पिष्ट
 पेष्ट गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः ॥ ६९ ॥ हसे हसने । एदित्वान्न वृद्धिः ।
 अहसीत् ॥ ७० ॥ णिश समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति ॥ ७१ ॥
 मिश मश शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ ॥ ७३ ॥ शव गतौ ॥
 दन्त्योष्ठयान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत् । अशावीत् ॥ ७४ ॥
 शश पुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

४११

॥ ७५ ॥ शसु हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । न शसददेत्येत्वं न । शशसतुः ।
शशसुः । शशसिथ ॥ ७६ ॥ शंसु स्तुतौ अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । नृशं
सो घातुकः क्रूर इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् ॥ ७७ ॥
चह परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् ॥ ७८ ॥ मह पूजायाम् ।
अमहीत् ॥ ७९ ॥ रह त्यागे ॥ ८० ॥ रहि गतौ । रंहति । रंस्यात् ।
॥ ८१ ॥ दह दहि बृह बृहि दद्धौ । दर्हति । ददर्ह । ददहतुः । दंहति ।
बर्हति । बृंहति । बृहि शब्दे च । बृंहितं करिर्गर्जितम् ॥ ८५ ॥ दहिर् इत्ये
के । अवहत् । अवर्हीत् ॥ ८६ ॥ तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने । तोहति ।
तुतोह । अतुहत् । अतोहीत् । दोहति । अदुहत् । अदोहीत् । अनिट्टारि
कास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । मा
भवानूहत् । औहीत् ॥ ८९ ॥ अर्ह पूजायाम् । आनर्ह ॥ ९० ॥*

अथ कृपूर्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ द्युत दीप्तौ । द्योतते ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । ७।४।६७॥

अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । द्योतिता ॥

द्युद्ध्यो लुङि । १।३।९१ ॥

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदेऽङ् ।
अद्युतत् । अद्योतिष्ट ॥ १ ॥ श्विता वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् ।
अश्वेतिष्ट ॥ २ ॥ जिमिदा स्नेहने मेदते ॥

मिदेर्गुणः । ७।३।८२ ॥

मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ । एश आदिशित्वाभावान्नानेन
गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट ॥ ३ ॥ जिष्विदा स्नेहनमोचनयोः ।
मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट ॥ ४ ॥ जि
क्ष्विदा चेत्येके । अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्ट ॥ ५ ॥ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च

४१२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट ॥ ६ ॥ घुट परि
वर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ट ॥ ७ ॥ रुट लुट लुठ प्रति
घाते । अरुटत् । अरोटिष्ट ॥ १० ॥ शुभ दीप्तौ ॥ ११ ॥ क्षुभ सञ्चलने ॥ १२ ॥
णभ तुभ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्न
न्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट ।
इमौ दिवादी क्र्यादी च ॥ १४ ॥ संसु ध्वंसु भंसु अवसंसने । ध्वंसु गतौ च ।
अङि नलोपः । अस्रसत् । असंसिष्ट । नास्रसत्करिणां यैवमिति रघुकाव्ये ।
भंशु इत्यपि के चित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भशु
भंशु अधःपतन इति दिवादौ ॥ १९ ॥ सम्भु विश्वासे । अस्रभत् । अस्र
म्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः ॥ २० ॥ वतु वर्तने ।
वर्तते । वटते ॥

वृद्धः स्यसनोः । १ । ३ । ९२ ॥

वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ॥

न वृद्धश्चतुर्भ्यः । ७ । २ । ५९ ॥

एभ्यः सकारोदरार्धधातुकस्येण स्यात्तडानयोरभावे । वत्स्यति । व
त्तिष्यते । अवतत् । अवर्तिष्ट । अवत्स्यत् । अवर्तिष्यत् ॥ २१ ॥ वधु वृद्धौ ।
शृधु शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृतिवत् ॥ २३ ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते ।
सस्यन्द । सस्यन्दिषे । सस्यन्तस्ये । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता ।
स्यन्ता । वृद्धः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं
बाधित्वा चतुर्पहणसामर्थ्यान् वृद्ध इति निषेधः । स्यन्तस्यति । स्यन्दिष्यते ।
स्यन्तस्यते । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्तसीष्ट । वृद्धो लुङीति परस्मैपदपक्षे अङ् ।
नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्ता । अस्यन्तसाताम् । अस्यन्तसता ।
अस्यन्तस्यत् । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्तस्यता ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । ८ । ३ । ७२ ॥

तिङन्ते आदयः ।

४१३

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्य
न्दते अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अ
प्राणिष्वितिपर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव
प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥ २४ ॥ कूप सामर्थ्ये ॥

कूपो रोलः । ८ । २ । १८ ॥

कूप उः इति छेदः । कूपेति लुप्तषष्ठीकम् । तच्चावर्तते । कूपो यो रे
फस्तस्य लः स्यात् । कूपेर्ऋकारस्यावयवो यो रः रेफसदृशस्तस्य च ल
कारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकूपे । चकूपिषे । चकूपसे इत्यादि स्यन्दि
वत् ॥

लुटि च कूपः । १ । ३ । १३ ॥

लुटि स्यसनो श्व कूपेः परस्मैपदं वा स्यात् ॥

तासि च कूपः । ७ । २ । ६० ॥

कूपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेन्न स्यात्तङानयोरभावे ।
कल्मासि । कल्मास्थ । कल्पितासे । कल्मासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्य
ते । कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट । कूपीष्ट । अकूपत् । अकल्पिष्ट । अकूपम् ।
अकल्प्स्यत् । अकल्पिष्यत । अकल्प्स्यत ॥ वत् ॥ वतः सम्पूर्णो द्युता
दिर्वृतादिश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ * ॥

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च । घट चेष्टायाम् । घटते ।
जघटे । घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु णौ मितां
ङ्गस्य इति चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्यामिति च वक्ष्यते । घटयति । विघट
यति । कथं तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये, प्रविघाटयिता समुत्पन्न
हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि । शृणु । घट सङ्घात इति चौरादिकस्येदम् ।
न च तस्यैवार्थविशेषो मित्वार्थमनुवादोयमिति वाच्यम् । नान्ये मितोऽहे
ताविति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्वरादयो
मितो नेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यथ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ॥

व्यथोल्लिङ्गि । ७।४।६८॥

व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिङ्गि । हलादिःशेषापवादः । यस्य
 हलादिःशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे ॥ २ ॥ प्रथ प्रख्याने । पप्रथे ॥ ३ ॥
 प्रसविस्तारे । पप्रसे ॥ ४ ॥ ऋद मर्दने ॥ ५ ॥ खद खदने । खदनं विद्रा
 वणम् ॥ ६ ॥ क्षजि गतिदानयोः । मित्वसामर्थ्यादिनुपधात्वेपि चिण्णमुलो
 रितिदीर्घविकल्पः । अक्षञि । अक्षाञि । क्षञंक्षञम् । क्षाञंक्षाञम् ॥ ७ ॥
 दक्ष गतिहिंसनयोः । योयं वृद्धिशैथिल्ययोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे
 मित्त्वार्थोऽनुवादः ॥ ८ ॥ कृप कृपायां गतौ ॥ ९ ॥ कदि क्रदि क्कदि वै
 क्क्ये । वैकल्य इत्येके । त्रयोप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी ।
 कदि क्रदी इदितौ, क्रद क्कदेति चानिदिताविति मैत्रेयः । कदिक्रदिक्कदी
 नामाङ्गानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिहपाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थ
 श्व ॥ १२ ॥ जित्वरा संभमे ॥ १३ ॥ घटादयः पितः । षित्त्वादङ् कृत्सु
 वक्ष्यते ॥ * ॥

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ ज्वर रोगे । ज्वरति । जज्वार ॥ १ ॥
 गड सेचने । गडति । जगाड ॥ २ ॥ हेड वेष्टने । हेड् अनादर-इत्यात्मनेप
 दिषु गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्वार्थम् । परस्मैपदि
 भ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेयानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् ।
 हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि । अहीडि । अनादरे तु हेडयति ॥ ३ ॥
 वट भट परिभाषणे । वट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणं मि
 त्त्वार्थोऽनुवादः ॥ ५ ॥ नठ नृत्तौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितं तत्रायं विवेकः ।
 पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो ना
 ट्यम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्था
 भिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । के चित्तु घटादौ नट नटाविति
 पठन्ति । गतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घ

तिङन्ते भ्वादयः ।

४१५

पाठाद् घटादिर्गोपदेश एव ॥ ६ ॥ ष्टक प्रतीघाते। स्तकति ॥ ७ ॥ चक
तृमौ । तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्वार्थोनुवादः । आत्म
नेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् ॥ ८ ॥ कखे हसने ।
एदित्वान्न वृद्धिः । अकखीत् ॥ ९ ॥ रगे शङ्कायाम् ॥ १० ॥ लगे सङ्गे
॥ ११ ॥ ङगे ढगे षगे ष्टगे संवरणे ॥ १५ ॥ कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ
इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये
॥ १६ ॥ अक अग कुटिलायां गतौ ॥ १९ ॥ कण रण गतौ । चकाण।
रराण ॥ २० ॥ चण शण श्रण दानेच । शणगतावित्यन्ये ॥ २३ ॥ अथ
श्लथ क्रथ क्लथ हिंसार्थाः । जासिनिप्रहणेति सूत्रे काथेति मित्वेपि
वृद्धिर्निपात्यते । काथयति । मित्वं तु निपातनात्परत्वाच्चिण्णमुलोरिति
दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि । अक्राथि । क्रथंक्रथम् । काथंक्राथम्
॥ २७ ॥ वन च । हिंसायामिति शेषः ॥ २८ ॥ वनु च नोच्यते । वनु इ
त्यपूर्वं एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन
क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्वविकल्पो
वक्ष्यते ॥ २९ ॥ ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्वार्थ
मनूद्यते । प्रज्वलयति ॥ ३० ॥ झल झलयते । प्रझलयति । प्रझलय
ति ॥ ३२ ॥ स्मृ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मि
त्वार्थोनुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् ॥ ३३ ॥ दृभये, दृ विदारणे
इति क्रयादे रयं मित्वार्थोनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र
दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि । के चिद्वटादौ अस्मृदृ
त्वरेति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने क्स्वं पठन्ति तन्नेति माधवः ॥ ३४ ॥
नृ नये । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति ॥ ३५ ॥
श्रा पाके । श्रै इति कृतात्वस्य श्रा इत्यदादिकस्य च सामान्येनानुक्
रणम्, लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणमिति परिभाषाभ्याम् । श्रपयति विस्त्रेदयतीत्यर्थः ।

४१६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पाकादन्यत्र श्रापयति । स्वेदयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मारणतोषणनिशामनेषु
ज्ञा । निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशाने
ष्विति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् ।
ज्ञाप मित्वेति चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं विज्ञापना
भर्तृषु सिद्धिमेतीति तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च । शृणु । माधवमतेऽचाक्षु
षज्ञाने मित्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति
चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां
मते तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३७ ॥ कम्पनेचलिः । चल
कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शी
लं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चा
लयति । क्षिपतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ छदिरूर्जने । छद अपवारण इति चौरा
दिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जेरर्थे
वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः ।
अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थेणचि तु छाद
यति । बलीभवति । प्राणीभवति । अपवारयति वेत्यर्थः ॥ ३९ ॥
जिह्वोन्मथने लडिः । लड विलास इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्म
थनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयात
त्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते ।
समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति
पुत्रम् ॥ ४० ॥ मदी हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मि
त्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति । हर्षयति । ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र
मादयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे । भाव्य
यं मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । अस्पष्टाक्षर
मुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्र भोजः । दलि, वलि, स्वलि, रणि,
ध्वनि, त्रपि, क्षपयश्चेति पपाठ । तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ । दल विशरणे ।

तिष्ठन्ते भ्वादयः ।

४१७

वल सम्बरणे । खल सञ्चलने । त्रपूष् लज्जायामितिगताः । तेषांणौ ।
 दलयति । वलयति । खलयति । त्रपयति । क्षै क्षये इति वक्ष्यमाणस्य
 कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति ॥ ४९ ॥ स्वन अवतंसने । शब्दे इति
 पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति ॥ ५० ॥ घटाद
 यो मितः ॥ मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥ जनी, जृषू, क्रसु, रञ्जोऽमन्ताश्च ॥ मित
 इत्यनुवर्तते । जृषिति षित्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्यहणम् ॥ जृणातेस्तु जारयति ।
 के चित्तु जनी जृ णसु इति पठित्वा णसु निरसने इति दैवादिकमुदाह
 रन्ति ॥ ५४ ॥ ज्वल, झल, लल, नमामनुपसर्गाद्वा ॥ एषां मित्वं वा ।
 प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति । ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्वम् ।
 प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति, उन्नामयतीति । घञन्तात्तत्करो
 तीतिणौ । कथं संक्रामयतीति । मितां क्रस्व इति सूत्रे वा चित्तविराग
 इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन रजो
 विश्रामयन् राज्ञाम्, धुर्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥
 ग्ला, स्ला, वनु, वमां च ॥ अनुपसर्गादिषां मित्वं वा स्यात् । आद्ययोर
 प्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा ॥ ६२ ॥ न कम्यमि, चमाम् ॥ अमन्त
 त्वात्प्राप्तं मित्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति ॥ ६५ ॥
 शमो दर्शने ॥ शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र
 तु प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्त
 राद्भूततो ममेति । शम आलोचन इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वा
 च्छ्रवणे वृत्तिः । शाम्यतिवत् ॥ ६६ ॥ यमोऽपरिवेषणे ॥ यच्छति भोजन
 तोन्यत्र मिन्न स्यात् । आयामयति । द्राघयति । व्यापारयति वेत्यर्थः ।
 परिवेषणे तु । यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं नियमय

४१८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

नित्यादि तु नियमवच्छब्दान्तकरोतीति णौ बोध्यम् ॥ ६७ ॥ स्वदि, रवप
 रिभ्यां च ॥ मिनेत्येव । अवस्वादयति । परिस्वादयति । अयावपरिभ्य
 इति न्यासकारः । स्वामी तु न कमीति नजमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शमः
 अदर्शने इति चिच्छेद । यमस्त्वपरिवेषणे मित्वमाह । तन्मते पर्यवसितं
 नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य स्वदेशेदवादिपूर्वस्येति नियमात्
 स्वादयतीत्याहातस्मात्सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः ।
 इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ६९ ॥ फण गतौ ॥ नेति नि
 वृत्तमसम्भवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानिरोधात् ॥

फणां च समानाम् ॥ ६८ ॥ १२५ ॥

एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः ।
 फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । फणयति ॥ वृत् ॥ घटादिः समाप्तः ॥
 फणेः प्रागेव वदित्येके । तन्मते फाणयतीत्येष ॥ ७० ॥ राज् दीप्तौ । स्व
 रितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे । अत इत्यनुवृ
 त्तावपि विधानसामर्थ्यादात् एत्वम् ॥ ७१ ॥ दुभाज् दुभाश्च दुभ्लाश्च
 दीप्तौ । अनुदात्तेतः । भाजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु ब्र
 श्वादिषत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिंसाहचर्यात् । फणादेरेव ग्रहणम् । भे
 जे । बभाजे । वा भाशेति श्यन्वा । भाश्यते । भाशते । भेशे । बभाशे ।
 भ्लाश्यते । भ्लेशे । बभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ ॥ ७४ ॥ स्यमु स्व
 न ध्वन शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्येमतुः । सस्यमतुः ।
 अस्यमीत् । स्वेनतुः । सस्वनतुः । सस्वनुः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । विष्वण
 ति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । वेश्व स्वन इति षत्वम् । फणाद
 यो गताः ॥ * ॥ दध्वनतुः ॥ ३ ॥ षम ष्टम अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम
 ॥ ५ ॥ ज्वल दीप्तौ । अतोऽन्तस्या । अज्वालीत् ॥ ६ ॥ चल कम्पने ॥ ७ ॥
 जल घातने । घातनं तैक्षण्यम् ॥ ८ ॥ टल टूल वैकुल्ये ॥ १० ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

४१९

स्थल स्थाने ॥ ११ ॥ हल विलेखने ॥ १२ ॥ णलगन्धे । बन्धन इत्ये
के ॥ १३ ॥ पल गतौ । पलति ॥ १४ ॥ बल प्राणने धान्यावरोधने च
बलति । बेलतुः । बेलुः ॥ १५ ॥ पुल महत्वे ॥ पोलति ॥ १६ ॥ कुल
संस्थाने बन्धुषु च । संस्थानं सङ्घातः । बन्धुशब्धेन तद्व्यापारो गृह्यते । को
लति । चुकोल ॥ १७ ॥ शल झुल पल्ल गतौ । शशाल । जुहोल । पपा
त । पेततुः । पतिता ॥

पतःपुम् । ७।४।१९ ॥

अङि परे । अपप्तत् । नेर्गदेति णत्वम् । प्रण्यपप्तत् ॥ २० ॥ कथे नि
ष्पाके । कथति । चक्राथ । अकथीत् ॥ २१ ॥ पथे गतौ । अपथीत् ॥
॥ २२ ॥ मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीत् ॥ २३ ॥ दुवम उद्गिरणे ।
इहैव निपातनादृत इच्च मिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादे
त्वाभ्यासलोपौन । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदात्तं तद्भाष्यादौ न दृष्ट
म् ॥ २४ ॥ भमुचलने । वाभाशेति श्यन्वा । भम्यति । भमति । भाम्यतीति
तु दिवादेर्वक्ष्यते ॥

वाजृभ्रमुत्रसाम् । ६।४।१२४ ॥

एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भेमनुः ।
अभमीत् ॥ २५ ॥ क्षर सञ्चलने । अक्षारीत् ॥ २६ ॥ * ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ षह मर्षणे । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिषह
ते । सेहे । सहिता । तीषसहेति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्ट्वढलोपाः ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य । ६।३।११२ ॥

अनयोरवर्णस्य ओत्स्यात् ढलोपे सति ॥

सोढः । ८।३।११५ ॥

सोढ्रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । परिसोढा ॥

४२०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सिवादीनां वाऽड्व्यवायेपि । ८ । ३ । ७१ ॥

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेपि । पर्य
बहत । पर्यसहत ॥ १ ॥ रमु क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते ।
रंसीष्ट । अरंस्त ॥ २ ॥ * ॥

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः ॥ षट् विशरणगत्यवसादनेषु ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्ड्श्यतिसर्तिशदसदां पिबजि
घ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यछधौशीयसीदाः । ७ । ३ । ७८ ॥

पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद ।
सेदतुः । सेदित्य । ससत्थ । सत्ता । सत्स्यति । लृदित्वादङ् । असदत् । सदि
रप्रतेः ॥ निषीदति । न्यषीदत् ॥

संदेः परस्य लिटि । ८ । ३ । ११८ ॥

संदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्यात् लिटि । निषसाद । निषेदतुः ॥ १ ॥
शदु शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ॥

शदेः शितः । १ । ३ । ६० ॥

शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदित्य ।
शशत्थ । शत्ता । अशदत् ॥ २ ॥ कुशआद्धाने रोदने च । क्रोशति । क्रो
ष्टा । च्लेः क्सः । अकुक्षत् ॥ ३ ॥ कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविले
खनेषु । कोचति । चुकोच ॥ ४ ॥ बुध अवगमने । बोधति । बोधिता ।
बोधिष्यति ॥ ५ ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरो
हित्य । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् ॥ ६ ॥ कंसगतौ । अकासीत् । अकसीत्
॥ ७ ॥ वृत् ॥ ज्वलादिगणः समाप्तः ॥

१ सदित्सञ्ज्योरित्यपाणिनीयः पाठः ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

४२१

अथ गूह्यन्ताः स्वरितैतः ॥ हिक्क अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति । हिक्कते ॥ १ ॥ अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति । अञ्चते ॥ २ ॥ अचु इत्येके ॥ ३ ॥ अचि इत्यपरे ॥ ४ ॥ दुयाचू याञ्चायाम् । याचति । याचते । ॥ ५ ॥ रेट्क परिभाषणे । रेटति । रेटते । ६ ॥ चते चदे याचने । चचात् । चेते । अचतीत् । चचाद् । चेदे । अचदीत् । ८ ॥ प्रोथू पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे ॥ ९ ॥ मिट् मेट् मेधाहिंसनयोः । मिमेद् । मिमेदे । थान्ताविमाविति स्वामी । मिमेथ । धान्ताविति न्यासः ॥ ११ ॥ मेधु सङ्गमे च । मेधति । मिमेधे ॥ १२ ॥ णिट् णेट् कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद् । निनिदतुः । निनेदे ॥ १४ ॥ शूधु मृधु उन्दने । उन्दनं छेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । मर्धति । मर्धते ॥ १६ ॥ बुधिर्बोधने । बोधति । बोधते । इरित्वा दङ् वा । अबुधत् । अबोधीत् । अबोधिष्ट । दीपजनेति चिण् तु न भवति पूर्वोत्तरसाहचर्येण देवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ १७ ॥ उबुन्दिर्निशामने । निशामनं ज्ञानम् । बुबुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् ॥ १८ ॥ वेणू गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति । वेणते । नान्तोप्ययम् ॥ १९ ॥ खनु अवदारणे । खनति । खनते ॥

गमहनजनखनघसां लोपः कृत्यनङि । ६ । ४ । ९ । ८ ॥

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौकृति न त्वङि । चरुनतुः ॥

ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

खायात् । खन्यात् ॥ २० ॥ चीट् आदानसंवरणयोः । चिचीव । चिचीवे ॥ २१ ॥ चायू पूजानिशामनयोः ॥ २२ ॥ व्यय गतौ । अव्ययीत् ॥ २३ ॥ दाशू दाने । ददाश । ददाशे ॥ २४ ॥ भेषू भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते ॥ २५ ॥ भेषू भ्लेषू गतौ ॥ २६ ॥ असगतिदीप्त्यादानेषु । असति । असते । आस । आसे । अयंषान्तोपि ॥ २७ ॥ स्पश बाधन स्पर्शन

४२२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

योः। स्पर्शनं यथनम् । स्पशति । स्पशते ॥२८॥ लष कान्तौ । वा भाशेति
 श्यन्वा । लष्यति । लषति । लेषे ॥२९॥ चष भक्षणे ॥ ३० ॥ छष हिंसा
 याम् । चच्छषतुः । चच्छेषे ॥३१॥ झष आदानसंवरणयोः ॥ ३२ ॥ भ्लक्ष
 भक्ष अदने ॥ ३४ ॥ भक्ष इति भैत्रेयः ॥ ३५ ॥ दास्त दाने ॥३६॥ माह
 माने ॥ ३७ ॥ गुहू संवरणे ॥

ऊदुपधाया गोहः।६।४।८९॥

गुह उपधायाऊत्स्याहुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति । गूहते । ऊदि
 त्वादिङ् । गूहिता । गोढा । गूहिष्यति । घोक्ष्यति । गूहेत् । गूह्यात् । गूहीत् ।
 इडभावे क्तः । अघुक्षत् ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये।७।३।७३॥

एषां क्तस्य लुग्वा स्याद्वन्त्ये तडि । ढत्वधत्वष्ट्वढलोपदीर्घाः । अ
 गूढ । अघुक्षत् । क्तस्याचीत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त । अगु
 द्वहि । अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ॥ ३८ ॥

अथाजन्ता उभयपदिनः । श्रिजू सेवायाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्रि
 यतुः । श्रयिता । णिश्राति चङ् । अशिश्रियत् ॥ १ ॥ भृजू भरणे । भ
 रति । बभार । बभतुः । बभर्थ । बभृवं । बभृषे । भर्ता ॥

ऋद्धनोः स्ये।७।२।७०॥

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु।७।४।२८॥

शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि
 प्रकृते रिङ् विधिसामर्थ्याद्धीर्घो न । भियात् ॥

उश्च।१।२।१२॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

४२३

ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । शृषीष्ट ।
शृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्षीम् । अभार्षुः ॥

ऋस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ॥

सिचो लोपः स्यात् झलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् ॥ २ ॥
लृज् हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थ । जङ्गिव ।
जङ्गिवे । हर्ता । हरिष्यति ॥ ३ ॥ धृज् धारणे । धरति । अधार्षीत् ।
अधृत ॥ ४ ॥ णीज् प्रापणे । निनयिथ । निन्यिषे ॥ ५ ॥

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । धेट् पाने । धयति ॥

आदेच उपदेशोऽशिति । ६ । १ । ४५ ॥

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्न तु शिति ॥

आत औ णलः । ७ । १ । ३४ ॥

आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ॥

आतो लोप इटि च । ६ । ४ । ६४ ॥

अजाद्योर्धधातुकयोः क्तिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वा
त्परत्वाल्लोपे प्राप्ते द्विर्वचनेचीति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः ।
दधुः । दधिथ । दधाथ । दधिव । दधिम । धाता ॥

दा धा ध्वदाप् । १ । १ । २० ॥

दाहृपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दृषद्विषौ विना ॥

एलिङि । ६ । ४ । ६७ ॥

घुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात्
धेयास्ताम् । धेयासुः ॥

विभाषा धेट्श्वयोः । ३ । १ । ४९ ॥

आभ्यां चेश्वङ्गा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । चङीति द्वित्वम् । अदधत् ।
अदधताम् ॥

४२४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

विभाषा घ्राधेट्शाञ्छासः । २ । ४ । ७८ ॥

एभ्यः सिचो लुग्वं स्यात्परस्मैपदे परे । अधात । अधाताम् । अधुः॥

यमरमनमाऽऽतां सक् च । ७ । २ । ७३ ॥

एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अधासीत् । अधा
सिष्टाम् । अधासिषुः ॥ १ ॥ ग्लै म्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः ।
ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ । जग्लथा॥

वाऽन्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ॥

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातिरात एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति
लिङि । ग्लयात् । ग्लेयात् । अग्लासीत् । म्लायति ॥ ३ ॥ धै न्यक्कर
णे । न्यक्करणं तिरस्कारः ॥ ४ ॥ द्वै स्वमे ॥ ५ ॥ ध्रै तृमौ ॥ ६ ॥ ध्यै
चिन्तायाम् ॥ ७ ॥ रै शब्दे ॥ ८ ॥ स्यै द्यै शब्दसङ्घातयोः । स्सायति ।
षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठयासति । अ
तिष्ठयपदित्यत्र षत्वम् ॥ १० ॥ र्वै र्वदने ॥ ११ ॥ क्षै जै पै क्षये । क्षयति ।
जजौ । ससौ । साता । घुमास्थेत्यत्र विभाषा घ्राधेट्शेत्यत्र च स्यतेरेव य
हणं न त्वस्य । तेन एत्वसिज्लुकौ न । सायात् । असासीत् ॥ १४ ॥ कै
गै शब्दे । गेयात् । अगासीत् ॥ १६ ॥ शै श्रै पाके ॥ १८ ॥ पै ओवै शोष
णे । पायात् । अपासीत् । घुमास्थेतीत्वं तदपवाद एलिङ्गीत्येत्वं गातिस्थे
ति सिज्लुकृ च न । पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् ॥ २० ॥ ध्रै वेष्टने । स्ता
यति ॥ २१ ॥ णै वेष्टने । शोभायां चेत्येके । स्नायति ॥ २२ ॥ दैप् शो
धने । दायति । अधुत्वादेत्वसिज्लुकौ न । दायात् । अदासीत् ॥ २३ ॥
पाघ्राध्मेति पिबादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् ।
अपात् ॥ २४ ॥ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात् । घ्रेयात् । अघ्रासीत् ।
अघ्रात् ॥ २५ ॥ ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः । धमति ॥ २६ ॥ ष्टा गतिनि
वृत्तौ । तिष्ठति । स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम् । अधितष्ठौ । उपसर्गादिति

तिङन्ते भ्वादयः ।

४२५

षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् ॥ २७ ॥ आ अभ्यासे । मनति ॥ २८ ॥
दाण् दाणे । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् ॥ २९ ॥ कृ कौटिल्ये ।
द्वरति ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७।४।१० ॥

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्यल्य
पि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जङ्गार । जङ्गरुः । जङ्गरुः । ज
द्वर्थ । द्वर्ता ॥ ऋद्धनोः स्ये ॥ द्वरिष्यति ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः । ७।४।२९ ॥

अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि
च । द्वर्यात् । अद्वार्षीत् । अद्वार्ष्टाम् ॥ ३० ॥ स्तृ शब्दोपतापयोः । स्वर
तिस्रतीति वेद् । सस्वरिथ । सस्वर्थ । वमयोस्तु ॥

श्रयुकः किति । ७।२।११ ॥

श्रिज एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण स्यात् । परमापि स्वरत्या
दिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते
क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिवा । सस्वरिमा । परत्वादृद्धनोरिति नित्यमिट् ।
स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टाम्
॥ ३१ ॥ स्मृ चिन्तायाम् ॥ ३२ ॥ हृ संवरणे ॥ ३३ ॥ स्तृ गतौ । क्रादि
त्वानेद् । सस्वर्थ । सस्त्व । रिङ्, स्त्रियात् । असार्षीत् । असार्ष्टाम् ॥

सर्तिशास्यर्तिभ्यश्च । ३।१।५६ ॥

एभ्यश्चेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुप्तशपा शासिना साहचर्या
त्सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु पाघ्रा
ध्मेति शिति धौरादेशः । धावति ॥ ३४ ॥ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ॥

ऋच्छत्यृताम् । ७।४।११ ॥

४२६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तौदादिकक्लृक्कधातोर्क्तां च गुणः स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृ
द्धिः । आर । आरतुः । आरुः ॥

इडत्यतिव्ययतीनाम् । ७।२।६६॥

अङ् क व्येज् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अ
रिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्षीम् ॥ ३५ ॥ गृ घृ सेचने । गरति । ज
गार । जगर्थ । जगिव । रिङ् । गियात् । अगार्षीत् ॥ ३७ ॥ ध्व हृल्लने
॥ ३८ ॥ स्नु गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । स्नुयात् । णिश्रीति चङ् । लघूपध
गुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुस्रुवत् ॥ ३९ ॥ षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोभ्य
नुज्ञानम् । सुषोथ । सुषविथ । सुषुविव । सोता ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । ७।२।७२।

एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां जिञ्चां
साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे । असौषीत् ॥ ४० ॥ श्रु श्रवणे ॥

श्रुवः श्रु च । ३।१।७४॥

श्रुवः श्रु इत्यादेशः स्यात् श्रुप्रत्ययश्च । शपोपवादः । श्रोर्ङित्वाद्धातो
र्गुणो न । शृणोति । शृणुतः ॥

दुश्नुवोः सार्वधातुके । ६।४।८७॥

जुहोतेः श्रुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्याद
जादौ सार्वधातुके । उवङोपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः । शृणु
वः । शृण्मः । शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि । शृणुयात् ।
श्रूयात् । अश्रौषीत् ॥ ४१ ॥ ध्रु स्थैर्ये । ध्रुवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोपि
॥ ४२ ॥ दु द्रु गतौ । दुदोथ । दुदविथ । दुदुविव । दुद्रोथ । दुद्रुव । णि
श्रीति चङ् । अदुद्रुवत् ॥ ४३ ॥ जि जि अभिभवे । अभिभवो न्यूनी
करणं न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्म
कः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । विपराभ्यां जेरिति
तङ् । पराजेरसोढ इत्यपादानत्वम् ॥ ४५ ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

४२७

अथ ङीङन्ता ङितः ॥ ष्मिङ् ईषद्धसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मि
यिद्धे । सिष्मियिध्वे ॥ १ ॥ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे ॥ २ ॥
गाङ् गतौ । गाते । गाते । गाते । इट एत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि ।
अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । गाङ्कुटादिसूत्रे इडादेशस्यैव
गाङो ग्रहणं न त्वस्य । तेनाङित्वाद् घुमास्थेतीत्वं न । अगास्त । अदादि
कोयमितिहरत्तादयः । फले तु न भेदः ॥ ३ ॥ कुङ् घुङ् उङ् ङुङ् शब्दे ।
अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्याङ्गः । कवते । चुकुवे । घवते ।
अवते । ऊवे । वार्णादाङ्गं बलीय इत्युवङ् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओ
ष्यते । ओषीष्ट । औष्ट । ङवते । जुङुवे । ङोता ॥ ७ ॥ च्युङ् ज्युङ्
पुङ् पुङ् गतौ ॥ ११ ॥ ऋङ् इत्येके ॥ १२ ॥ रुङ् गतिरेषणयोः ।
रेषणं हिंसा । रुरुवे । रवितासे ॥ १३ ॥ धृङ् अवध्वंसने । धरते ।
दध्रे ॥ १४ ॥ मेङ् प्रणिदाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिम
यते । नेर्गदिति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि
ग्रहणस्येष्टत्वात् ॥ १५ ॥ देङ् रक्षणे । दयते ॥

दयतेर्दिङि लिटि । ७ । ४ । ९ ॥

दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये ॥

स्थाध्वोरिच्च । १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात् । अदित । अदिथाः । अदि
षि ॥ १६ ॥ श्यैङ् गतौ । श्यायते । शिश्ये ॥ १७ ॥ प्यैङ् वृद्धौ । प्यायते ।
पप्ये । प्याता ॥ १८ ॥ त्रैङ् पालने । त्रायते । तत्रे ॥ १९ ॥ पूङ् पवने ।
पवते । पुपुवे । पविता ॥ २० ॥ मूङ् बन्धने । मवते ॥ २१ ॥ ङीङ् वि
हायसागतौ । ङयते । ङिङ्ये । ङयिता ॥ २२ ॥ तृ प्लवनतरणयोः ॥

ऋत इद्धातोः । ७ । १ । १०० ॥

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् ॥ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रति

४२८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

षेधेन ॥ * ॥ तरति । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । तृफलेत्येत्वम् । तेरतुः ।
तेरुः ॥

वृतो वा । ७ । २ । ३८ ॥

वृङ् वृज्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरीता । तरिता ।
अलिटीति किम् । तेरिथ । हलि चेति दीर्घः । तीर्यात् ॥

सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० ॥

अत्र वृत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ॥ २३ ॥

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप गोपने ॥ १ ॥ तिजनिशाने ॥ २ ॥ मान पू
जायाम् ॥ ३ ॥ बध बन्धने ॥

गुप्तिचकिञ्चः सन् । ३ । १ । ५ ॥

मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ॥

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ॥ गु
पेर्निन्दायाम् ॥ * ॥ तिजेः क्षमायाम् ॥ * ॥ कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे
अपनयने नाशने संशये च ॥ * ॥ मानेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ बधेश्चिच्चवि
कारे ॥ * ॥ दानेराज्वे ॥ * ॥ शाने निशाने ॥ * ॥ सनाद्यन्ता इति
धातुत्वम् ॥

सन्यङोः । ६ । १ । ९ ॥

सनन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोजादेस्तु द्वितीयस्य । अ
भ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः कितभिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतो दा
नशानौ च स्वरितेतौ । एते नित्यंसनन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरा
दयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सनन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वा
त्सनोत्र नार्धधातुकत्वम् । तेनेद्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सां चक्रे । तिति
क्षते । मीमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् । बीभत्सते ॥ ४ ॥ रभ राभस्ये । आर

तिङन्ते भ्वादयः ।

४२९

भते । आरेभे । रब्धा । रप्स्यते ॥ ५ ॥ डुलभप् प्राप्तौ । लभते ॥ ६ ॥
ष्वञ्ज परिष्वङ्गे ॥

दशसञ्जस्वञ्जां शपि । ६ । ४ । २५ ॥

रञ्जेश्व । ६ । ४ । २६ ॥

एषां शपि न लोपः । स्वजते । परिष्वजते ॥ ग्रन्थिग्रन्थिदग्भिस्वञ्जी
नां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् ॥ देभतुः । सस्वज इति भाष्योदा
हरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । सदेः परस्य लिटीतिसूत्रे, स्वञ्जेरुप
संख्यानम् ॥ * ॥ अतोभ्यासात्परस्य षत्वं नं । परिषस्वजे । परिषस्वञ्जे । स
स्वजिषे । सस्वजिषे । स्वङ्का । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । प्रत्यष्वङ्क ।
प्राक्सितासिति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु सिवादीनां वेति विकल्पः । एतदर्थं
मेवोपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योः परिनिवीत्यत्र पुनरुपादानम् ।
पर्यष्वङ्क । पर्यस्वङ्क ॥ ७ ॥ हृद पुरीषोत्सर्गे । हृदते । जहृदे । हत्ता । ह
त्स्यते । हृदेत । हत्सीष्ट । अहत्त ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ जिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ १ ॥ स्कन्दिर् गति
शोषणयोः । चस्कन्दिय । चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । नलोपः ।
स्कद्यात् । इरित्वादङ् वा । अस्कदत् । अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अ
स्कान्त्सुः ॥

वे स्कन्देरनिष्ठायाम् । ८ । ३ । ७३ ॥

षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् । अनिष्ठायामिति पर्युदासात् । विष्कन्ता ।
विस्कन्ता । निष्ठायां तु । विस्कन्नः ॥

परेश्व । ८ । ३ । ७४ ॥

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागादनिष्ठायामिति न
संबध्यते । परिष्कन्दति । परिस्कन्दति । परिस्कन्नः । परिष्कण्णः । षत्व
पक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम् । धातु

४३०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः
साधनेनेति भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् ॥ २ ॥ यञ्
मैथुने । येमिथ । ययब्ध । यब्धा । यप्स्यति । अयाप्सीत् ॥ ३ ॥ णम्
प्रद्वत्वे शब्दे च । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥ ४ ॥
गम्ल् लृट् गतौ ॥

इषुगमियमां छः । ७ । ३ । ७७ ॥

एषां छः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जग
मिथ । जगन्थ । गन्ता ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७ । २ । ५८ ॥

गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृट्त्वादङ् । अनङी
तिपर्युदासान्नोपधालोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ॥

अनुदातस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६ । १ । ५९ ॥

उपदेशेनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति परे । स्र
प्ता । सर्प्ता । स्रप्स्यति । स्रप्स्यति । असृपत् ॥ ६ ॥ यम उपरमे । यच्छति ।
येमिथ । ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् ॥ ७ ॥ तपसन्तापे ।
तप्ता । अताप्सीत् ॥

निसस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥

षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति ॥ ८ ॥
त्यज हानौ । तत्यजिथ । तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् ॥ ९ ॥ षञ्ज सङ्गे
दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति नलोपः । सजति । सङ्क्ता ॥ १० ॥ दृशिर् प्रेक्ष
णे । पश्यति ॥

विभाषा सृजिदृशोः । ७ । २ । ६५ ॥

आभ्यां थल इद्वा ॥

सृजिदृशोर्ज्ञत्यमकिति । ६ । १ । ५८ ॥

तिष्ठन्ते भ्वादयः ।

४३९

अनयोरमागमः स्याज्जलादावकिति । दद्रष्ठ । ददर्शित्थ । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्वादङ् वा ॥

ऋदृशोऽङि गुणः । ७ । ४ । १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङ्भावे ॥

न दृशः । ३ । १ । ४७ ॥

दृशश्चैः कसो न । अद्राक्षीत् ॥ ११ ॥ दंश दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वादननासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । दंशसञ्ज्ञेति नलोपः । दशति । ददंशित्थ । ददंष्टा । ददङ्क्ष्यति । दश्यात् । अदाङ्क्षीत् ॥ १२ ॥ कृष विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । ऋष्टा । कर्ष्टा । ऋक्ष्यति । कर्क्ष्यति ॥ स्पृशमृशकृषतृपटृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः ॥ * ॥ आक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अकाक्षीत् । अकार्षाम् । अकार्षुः । पक्षे कसः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् ॥ १३ ॥ दह भस्मीकरणे । देहिथ । ददग्धम् । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदाग्धाम् । अधाक्षुः ॥ १४ ॥ मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् ॥ १५ ॥ कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति ॥ १६ ॥

दान खण्डने । शान तेजने ॥ इतो बहृत्यन्ताः स्वरितैः । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति ॥ २ ॥ डुपचष् पाके । पचति । पचते । पेचिथ । पपकथ । पेचे पक्ता । पक्षीष्ट ॥ ३ ॥ षच समवाये । सचति । सचते ॥ ४ ॥ भज सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । बभक्त्य । भक्ता । भक्ष्यति । भक्ष्यते । अभ्राक्षीत् । अभक्त ॥ ५ ॥ रञ्ज रागे । नलोपः । रजति ।

४३२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

रजते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क् ॥ ६ ॥ शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धा
 नुध्यानम् । शशाप । शेषे । अशाप्सीत् । अशप्त ॥ ७ ॥ त्विष दीप्तौ ।
 त्वेषति । त्वेषते । तित्विषे । त्वेक्ष्यति । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत । अत्विक्षा
 ताम् ॥ ८ ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति । यजते ॥

लित्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ ॥

वच्यादीनां यस्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ॥

वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ॥

वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञाना
 द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति ।
 इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट ॥ ९ ॥ डुवप् बीजसन्ताने । बीज
 सन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेपि । केशान्वपति । उ
 उवाप । ऊपे । वप्ता । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्त ।
 ॥ १० ॥ वह प्रापणे । उवाह । उवहिथ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्थ ॥ उवोढा
 ऊहे । वोढा । वक्ष्यति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ ।
 अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अबोढम् ॥ ११ ॥ वस निवासे
 परस्मैपदी । वसति । उवास ॥

शासिवसिघसीनां च । ८ । ३ । ६० ॥

इणूकुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः । ऊषुः । उवसिथ ।
 उवस्थ । वस्ता ॥

सः स्यार्धधातुके । ७ । ४ । ९ ॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । वत्स्यति । उप्यात् । अवात्सीत् ।
 अवात्ताम् ॥ १२ ॥ वेजू तन्तुसन्ताने । वयति । वयते ॥

वेजो वयिः । २ । ४ । ४१ ॥

वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ॥

तिङन्ते भ्वादयः ।

४३३

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जती
नां ङिति च । ६ । १ । १६ ॥

एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य प्राप्ते ॥

लिटि वयो यः । ६ । १ । ३८ ॥

वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ॥

वश्वास्यान्यतरस्यां किति । ६ । १ । ३९ ॥

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयेस्तासावभा
वात्थलि नित्यमिट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन जित्वात्तद्ध् । ऊये ।
ऊवे । वयादेशाभावे ॥

वेञः । ६ । १ । ४० ॥

वेजो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ । ववा
थ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् ॥ १३ ॥ व्येज् संवरणे ।
व्ययति ॥

न व्यो लिटि । ६ । १ । ४६ ॥

व्येज आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा
यस्य सम्प्रसारणम् । उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां
ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इड
त्यतीति नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय । विव्ये । व्याता । वीयात् ।
व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्यास्त ॥ १४ ॥ द्वेज् स्पर्धायां शब्दे च ॥

अभ्यस्तस्य च । ६ । १ । ३३ ॥

अभ्यस्तीभविष्यतो द्वेजः संप्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव ।

४३४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ । जुहविथ । जुहुवे । द्वाता । हूयात् ।
द्वासीष्ट ॥

लिपिसिचिद्वश्च । ३ । १ । ५३ ॥

एभ्यश्चलेरङ् स्यात् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ॥

आतो लोपः । अङ्कत् । अङ्कताम् । अङ्कन् । अङ्कत । अङ्कास्त ॥ १५ ॥

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ ॥ वद व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । उवादा
ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । वदव्रजेति वद्धिः । अवादीत् ॥ १ ॥
टुओश्चि गतिवद्भ्योः । श्वयति ॥

विभाषा श्वेः । ६ । १ । ३० ॥

श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः । श्वय
तेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । तेन लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शि
श्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । जूस्तम्भित्यङ् वा ॥

श्वयतेरः । ७ । ४ । १८ ॥

श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् ।
अश्वन् । विभाषा धेट्श्वयोरिति चङ् । इयङ् । अशिश्वियत् । ह्यन्तेति
न वद्धिः । अश्वयीत् ॥ २ ॥ वत् ॥ यजादयो वृत्ताः । भ्वादस्त्वाकृति
गणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ॥ ॥ * ॥

इति भ्वादयः ॥

ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २९ ॥

ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः ।
रूपायां चेत्येके । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयते ऋतीयांचके ।
आर्धधातुकविवक्षायां तु । आयादय आर्धधातुके वेतीयङ्भावे शेषा

तिङन्ते आदादयः ।

४३५

त्कर्तरोति परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् ॥ १॥ अद भक्षणे ।
द्वौ परस्मै पदिनौ ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २।४।७२॥

लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् । २।४।४० ॥

अदो घस्त्व वा स्याल्लिटि । जघास । गमहनेत्युपधालोपः । तस्य
चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्द्वस्य चत्वंम् । शासिवसीति षत्वम् । ज
क्षतुः । जक्षुः । घसस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद ।
आदतुः । इड्यतीति नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः । ६।४।१०१ ॥

होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि । अत्तात् । अदानि ॥

अदः सर्वेषाम् । ७।३।१०० ॥

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत् ।
आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद्व । आद्व ।
अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ॥

लुङ्सनोर्घस्त्व । २।४।३७ ॥

अदो घस्त्व स्यात् लुङि सनि च । लृदित्वादङ् । अघसत् ॥ २ ॥
हनर्हिसागत्योः । प्रणिहन्ति ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक लोपो
झलिकृति । ६।४।३७ ॥

अनुनासिकेति लुप्तषष्ठीकं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्ता
नामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ कृति परे । यमि, रमि, नमि, गमि,

४३६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

हनि, मन्यतयोनुदात्तोपदेशाः । तनु, क्षणु, क्षिणु, ऋणु, वृणु, घृणु, वनु,
मनु, तनोत्यादयः । हतः । घन्ति ॥

वमोर्वा।८।४।२३॥

उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः ।
प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । होहन्तेरिति कुत्वम् । जघान । जघ
तुः । जघ्नुः ॥

अभ्यासाच्च।७।३।५५॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्थ ।
हन्ता । ऋद्धनोरितिट् । हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घन्तु ॥

हन्तेर्जः।६।४।३६॥

हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक् । जहि । हनानि ।
हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघन् । अहनम् ॥

आर्धधातुके।२।४।३५॥

इत्यधिकृत्य ॥

हनो वध लिङि।२।४।४२।

लुङि च।२।४।४३॥

वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोप
देशे अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् ।
विध्यादौ हन्यात् । हन्तेरिति णत्वम् । प्रहण्यात् । अवधीत् ॥ ३ ॥
अथ चत्वारः स्वरितैतः ॥ द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्वेष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति ।
द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु । द्विष्टात् । द्विष्टु । द्वेषाणि । द्वेषे । द्वेषावहै । अद्वेष्ट् ॥

द्विषश्च।३।४।११२॥

लढो द्वेर्जुत्वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विषीत । द्विक्षी

तिङन्ते आदादयः ।

४३७

ष्ट । अद्विक्षत् ॥ १ ॥ दुह प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे ।
धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् ।
अदोहम् । अदुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत । लुग्वा दुहेतिलुकूपक्षे तथा
सूध्वम्वहिषु लङ्कदपि ॥ २ ॥ दिह उपचये । प्रणिदेग्धि ॥ ३ ॥ लिह आस्वा
दने । लेढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढि
लेहानि । अलेट् । अलीढ । अलिक्षत् । अलिक्षताम् । अलीढ । अलि
क्षावहि ॥ ४ ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेपि । इकारोऽनुदात्तो
युजर्थः । विचक्षणः प्रथयन् । नुम् तु न । अन्नेदित इति व्याख्यानात् । ङ
कारस्तु अनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन स्फाय
न्निर्माकसन्धीत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते ॥ आर्धधातुके इत्य
धिकृत्य ॥

चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥

वा लिटि । २ । ४ । ५५ ॥

अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति स्थितम् ।
जित्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्षौ । चक्षे । चयो द्वितीया
इति तु न चर्त्तस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता । कशाता । ख्यास्यति ।
ख्यास्यते । कशास्यति । कशास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात् । कशा
यात् । कशेयात् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ ॥

एभ्यश्चेरङ् । अख्यत् । अख्यत । अकशासीत् । अकशास्त ॥ वर्जने
ख्शाञ् नेष्टः ॥ * ॥ समचक्षिष्टेत्यादि ॥ ५ ॥

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ ईर गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईरां चक्रे ।
ईर्तम् । ईर्ष्व । ईर्ष्वम् । ऐरिष्ट ॥ १ ॥ ईड् स्तुतौ । ईट्टे ॥

४३८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ईशः से। ७।२।७७॥

ईडजनोर्ध्वे च। ७।२।७८॥

ईशीङ्जनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वै
 चिन्त्यार्थः । ईडिषे । इडिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ईडिष्व । ई
 डिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । ऐडध्वम् ॥ २ ॥ ईश ऐश्वर्ये ।
 ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे ॥ ३ ॥ आस उपवेशने । आस्ते ॥ दयायासश्च ॥
 आसां चके । आस्व । आध्वम् । आसिष्ट ॥ ४ ॥ अगङ्ः शासु इच्छा
 याम् । आशास्ते । आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन नमोवाकं
 प्रशास्मह इति सिद्धम् ॥ ५ ॥ वस आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । व
 वसे । वसिता ॥ ६ ॥ कसि गतिशासनयोः । कस्ते । कंसाते । कंसते ।
 अयमनिदिदित्येके । कस्ते । तालव्यान्तोप्यनिदित् । कष्टे । कशाते । कक्षे ।
 कङ्क्षे ॥ ७ ॥ णिसि चुम्बने । निस्ते । दन्त्यान्तोयम् । आभरणकारस्तु ता
 लव्यान्त इति बभ्राम ॥ ८ ॥ णिजि शुद्धौ । निक्ते । निक्षे । निञ्जिता ॥ ९ ॥
 शिजि अव्यक्ते शब्दे । शिङ्के ॥ १० ॥ पिजि वर्णे । सम्पर्चने इत्येके ।
 उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्के ॥ ११ ॥
 पृजीत्येके । पृङ्के ॥ १२ ॥ वृजीवर्जने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ईदित् । वृक्ते ।
 वृजाते । वृक्षे । इदिदित्यन्ये । वृङ्के ॥ १३ ॥ पृची सम्पर्चने । पृक्ते ॥ १४ ॥
 षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सोता । सविता । भूसुवोरिति गुण
 निषेधः । सुवै । सविषीष्ट । असविष्ट । असोष्ट ॥ १५ ॥ शीङ् स्वमे ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः। ७।४।२१॥

कृतिचेत्यस्यापवादः । शैते । शयाते ॥

शीङो रुट्। ७।१।६॥

तिङन्ते आदादयः ।

४३९

शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शेध्वे । शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥ १६ ॥ * ॥

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तूभयपदी ॥ यु मिश्रणे अमि श्रणे च ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७ । ३ । ८९ ॥

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्त स्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न । भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन ङित्वेन पित्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् ॥ १ ॥ रु शब्दे ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके । ७ । ३ । ९५ ॥

एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईद्वा स्यात् । नाभ्यस्तस्येत्यतोनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति । रौति । रु वीतः । रुतः । हलादेः किम् । रुवन्ति । तिङः किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् । आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रुयात् । रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् ॥ २ ॥ तु इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिर्हिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति । तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः । तोता । तोष्यति ॥ ३ ॥ णु स्तुतौ । नौति । नविता ॥ ४ ॥ टुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षविता ॥ ५ ॥ क्षणु तेजने । क्षणौति । क्षणविता ॥ ६ ॥ णु प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नूयात् ॥ ७ ॥ उर्णुञ् आच्छादने ॥

ऊर्णोतिर्विभाषा । ७ । ३ । ९० ॥

वा वृद्धिः स्याद्वलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते ॥ ऊर्णोतिराम् नेति वाच्यम् ॥ * ॥

४४०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

नन्दाः संयोगादयः।६।१।३॥

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम्, ण
त्वस्यासिद्धत्वात् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम्, उभौसाभ्या
सस्येति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ॥

विभाषोर्णोः।१।२।३॥

इडादिप्रत्ययो वा डित् स्यात् । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुवि
ता । ऊर्णविता । ऊर्णोतु । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥

गुणोऽपृक्ते।७।३।९१॥

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । दृष्ट्यपवादः ।
और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह दृद्धिर्न । डिच्च पिन्नेति
भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णुविशिष्ट । और्णुवीत् । और्णु
विष्टाम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा।७।२।६॥

इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा दृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् ।
और्णाविष्टाम् । और्णाविषुः । और्णवीत् ॥ ८ ॥ द्यु अभिगमने । द्यौति ।
द्योता ॥ ९ ॥ पु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत्
॥ १० ॥ कु शब्दे । कोता ॥ ११ ॥ ष्टृज् स्तुतौ । स्तौति । स्तवीति ।
स्तुतः । स्तुवीतः । स्तुते । स्तुवीते । स्तुसुधूज्भ्य इतीट् । अस्तावीत् । प्राक्सि
तादितिषत्वम् । अभ्यष्टौत् । सिवादीनां वा । पर्यष्टौत् । पर्यस्तौत् ॥ १२ ॥
ब्रूज् व्यक्तायां वाचि ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः।३।४।८४॥

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्वा
हादेशः । अकार उच्चारणार्थः आह । आहतुः । आहुः ॥

आहस्यः।८।२।३५॥

तिङन्ते अदादयः ।

४४१

झलि परे । चर्त्वम् । आत्थ । आहथुः ॥

ब्रुव ईट् । ७।३।९३ ॥

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावात्सा
मोयं झलीतिथत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । आ
र्धधातुकाधिकारे ॥

ब्रुवो वचिः । २।४।५३ ॥

उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवकथ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु ।
ब्रूतात् । डिच्च पिन्नेत्यपित्वादीण् । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । अ
स्यतिवक्तीत्यङ् ॥

वच उम् । ७।४।२० ॥

अङि परे । अवोचत् । अवोचत ॥ १३ ॥ * ॥

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् गतौ । एति ।
इतः ॥

इणो यण् । ६।४।८१ ॥

अजादौ प्रत्यये परे । इयङोपवादः । यन्ति । इयाय ॥

दीर्घ इणः किति । ७।४।६९ ॥

इणोभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ ।
इयेथ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ॥

एतेलिङि । ७।४।२४ ॥

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ऋस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि । निरि
यात् । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् ।
समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ॥

इणो गालुङि । २।४।५१ ॥

४४२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

गातिस्थेति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः ॥ १ ॥ इङ् अ
ध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ॥

गाङ्लिटि । २ । ४ । ४९ ॥

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधि
जगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः
कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शनेन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं
सवर्णदीर्घः प्राप्तः । णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशान्न भवति । अध्यैत । पर
त्वादियङ् । तत आट् । वृद्धिः । अध्यैयाताम् । अध्यैयि । अध्यैवहि ।
अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥

विभाषालुङ्लङोः । २ । ४ । ५० ॥

इङो गाङ् वा स्यात् ॥

गाङुटादिभ्योऽञिणन्डित् । १ । २ । १॥

गाङोदेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ॥

एषामात ईत्स्यात् हलादौ कृत्यार्धधातुके । अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट ।
अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत ॥ २ ॥ इक् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः । अधी
गर्थदयेशामितिलिङ्गात् । अन्यथाहीगर्थेत्येव ब्रूयात् ॥ इण्वदिकइति वक्त
व्यम् ॥ * । अधियन्ति । अध्यगात् । के चित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यै
वातिदेशमाहुः । तन्मते यण् । तथाच भट्टिः । ससीतयो राधवयोरधीय
न्निति ॥ ३ ॥ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् ।
असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् ।
अवीताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्चत्वाद्यणिति के चित् । अ
व्यन् ॥ ४ ॥ अत्र ईकारोपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति ।

तिङ्न्ते अदादयः ।

४४३

ईयात् । ऐषीत् ॥ ५ ॥ प्रापणे । या प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति ।
यातः । यान्ति ॥

लङः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अयुः । अयान् । यायात् ।
यायाताम् । यायास्ताम् ॥ ६ ॥ वा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् ॥ ७ ॥
भा दीप्तौ ॥ ८ ॥ णा शौचे ॥ ९ ॥ आ पाके ॥ १० ॥ द्रा कुत्सायांगतौ
॥ ११ ॥ सा भक्षणे ॥ १२ ॥ पा रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् ॥ १३ ॥
रा दाने ॥ १४ ॥ ला अदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥ दाप्
लवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ ख्या प्रक
थने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इति वार्तिकं
तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो जिह्वामूलीयः स नेति ख्शायादेशस्य ख्शा
दित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः ॥ १७ ॥
प्रापूरणे ॥ १८ ॥ मा माने । अव. म. क्रः । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष इति
माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकः । उदरं परिमाति मुष्टिना । नेर्गदे
त्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति । प्रनिमाति ॥ १९ ॥ वच परिभाषणे ।
वक्ति । वक्तः । अयमन्ति परो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । झि
पर इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् ॥ २० ॥ विद ज्ञाने ॥

विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ॥

वेत्तेर्लट् परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः ।
वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे । वेत्ति । वित्तः । इत्या
दि । विवेद । विविदतुः । उषविदेत्याम्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघू
पधगुणः । विदांचकार । वेदिता ॥

विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ ॥

४४४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वेत्तेर्लोढ्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते इति शब्दात् ॥

तनादिरुज्भ्य उः । ३ । १ । ७९ ॥

तनादेः रुजश्च उपत्ययः स्यात् । शपोपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे रुज् ग्रहणं गणकार्यस्याऽनित्यत्वे लिङ्गं तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् । विदां करोतु ॥

अत उत्सार्वधातुके । ६ । ४ । ११० ॥

उपत्ययान्तस्य रुजोकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके कृति । उदितितपर सामर्थ्यान्निगुणः । विदां कुरुतात् । विदां कुरुताम् । उतश्चेति हेर्लुक् । आभी यत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदां कुरु । विदां करवाणि । अवेत् । अ वित्ताम् । सिजभ्यस्तेति झेर्जुस् । अविदुः ॥

दश्च । ८ । २ । ७५ ॥

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेत् ॥ २१ ॥
अस् भुवि । अस्ति ॥

श्रसोरल्लोपः । ६ । ४ । १११ ॥

श्रस्याऽस्तेश्वाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके कृति । स्तः । सन्ति । तासस्योरिति सलोपः । असि । स्थः । स्थे । अस्मि । स्वः । स्मः ॥
आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥

अस्तेर्भूः । २ । ४ । ५२ ॥

बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥

ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११२ ॥

घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्द्वौ परे अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्वस्या सिद्धत्वाद्धेर्धिः । श्नसोरित्यल्लोपः । एधि । तातङ्प्रक्षे एत्वं न । परेण ता

तिङन्ते अदादयः ।

४४५

तडा बाधात् सकृद्वतावितिन्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम । अस्तिसिच इतीट् । आसीत् । शसोरित्यहोपस्याभीयत्वे नासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोस्तेश्व विद्यमानत्वेन विशेषणादिण् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचूपरः । ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गेभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद् यकारेऽचि च परे । निष्यात् । प्रादुः ष्यात् । निषन्ति । प्रादुः षन्ति । यचूपरः किम् । अभिस्तः ॥ २२ ॥ मृजू शुद्धौ ॥

मृजेर्दृद्धिः । ७ । २ । ११४ ॥

मृजेरिको दृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे ॥ द्वित्यजादौ वेष्यते ॥ * ॥ ब्रश्वेतिषः । मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति । मार्जन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः । ममृजतुः । ममार्जिथ । ममार्ष्ट । मार्जिता । मार्ष्टा । मृड्ढि । अमार्ष्ट । अमार्जम् । अमार्जित् । अमार्क्षित् ॥ २३ ॥ रुदिर् अश्रुविमोचने ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७ । २ । ७६ ॥

रुद्, स्वप्, श्वस्, अन, जक्ष, एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिति धित्वं ना रुदिहि ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः । ७ । ३ । ९८ ॥

हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ॥

अङ्गाग्यगालवयोः । ७ । ३ । ९९ ॥

अरोदीत् । अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङीङ्ग्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट् । रुद्यात् । अरुदत् । अरोदीत् ॥ १ ॥ जिष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ । सुष्वपथ ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः । ८ । ३ । ८८ ॥

४४६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । किति
 लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ॥
 सुषुषुपतुः । सुषुषुपुः । अंकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । यत्वं
 स्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिःशेषः । नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभा
 वान्न षः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत् । अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् ।
 सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् ॥ २ ॥ श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्व
 सीत् । अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । ह्यन्तक्षणेति न वृद्धिः ।
 अश्वसीत् ॥ ३ ॥ अन च । अनिति । आन । अनिता । आनीत् ।
 आनत् ॥

अनितेः । ८ । ४ । १९ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति ॥ ४ ॥
 जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥

अदभ्यस्तात् । ७ । १ । ४ ॥

झस्य अत्स्यादन्तापवादः । जक्षति । सिजभ्यस्तेति जुस् । अजक्षुः ।
 अयमन्तःस्थादिरित्युज्वलदन्तो बभाम ॥ ५ ॥ रुदादयः पञ्च गताः ॥
 जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जायति । उषविदेत्याम् वा ।
 जागरां चकार । जजागार ॥

जाग्रोऽविचिण्णलूङित्सु । ७ । ३ । ८५ ॥

जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णलूङिञ्चोऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधवि
 षये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् ॥

जुसि च । ७ । ३ । ८३ ॥

अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् ।
 जागृयुः । आशिषितु । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि ।
 अजागरीत् । जागृइस् इत्यत्र यणप्राप्तः तं सार्वधातुकगुणो बाधते तं

तिङन्ते अदादयः ।

४४७

सिचि वृद्धिः तां जागर्तिगुणः तत्र कृते हलन्तलक्षणा प्राप्ता नेटीति निषिद्धा ततोतोहलादेरिति बाधित्वातोल्रान्तस्येति प्राप्ता ह्यन्तेति निषिध्यते ॥ तदाहुः ॥

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ॥

पुनर्वृद्धिर्निषेधतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नवेति ॥ १ ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥

दुदरिद्रस्य । ६ । ४ । ११४ ॥

दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ कृति सार्वधातुके । दरिद्रितः ॥

श्माभ्यस्तयोरातः । ६ । ४ । ११२ ॥

अनयोरातो लोपः स्यात् कृति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाचूत्वा दाम् । दरिद्रांचकार । आत औ णल इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाप्नेत्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव ॥ दरिद्रातेरार्थधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः ॥ * ॥ लुङि वा, सनि ण्वुलि ल्युटि च न ॥ * ॥ दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् ॥ २ ॥ चकास्र दीप्तौ । अस्य अत् । चकासति । चकासां चकार । धि चेति सलोपः । सिच एवेत्येके । चकाद्धि । चकाधीत्येव भाष्यम् ॥

तिप्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । अचकात् । अचकाद् । अचकासुः ॥

सिपि धातो रूर्वा । ८ । २ । ७४ ॥

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा, पक्षे दः । अचकाः । अचकात् ॥ ३ ॥ शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ॥

४४८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शास इदङ्हलोः । ६ । ४ । ३४ ॥

शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ कृति च । शासिवसीतिषः ।
 शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् ।
 शासतु ॥

शाहौ । ६ । ४ । ३५ ॥

शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धौर्धिः । शाधि ।
 अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशात् । अशाः । शिष्यात् । सति
 शास्तीत्यङ् । अशिषत् । अशाशिष्यत् ॥ ४ ॥

दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्चधातवश्छान्दसाः । दीधीते ।
 एरनेकाच इति यण् । दीध्याते ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । ७ । ४ । ५३ ॥

एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा
 नित्यत्वाद्देरेत्वम् । दीध्ये । दीधीवेवीटामिति गुणनिषेधः । दीध्यांचक्रे ।
 दीधिता । दीधिष्यते ॥ १ ॥ वेवीङ् । वेतिना तुल्ये । वीगतीत्यनेन तुल्येर्थे
 वर्तते इत्यर्थः ॥ २ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ षस सस्ति स्वमे । सस्ति ।
 सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि । पूर्वत्रासिद्धमिति सलोप
 स्यासिद्धत्वादतो हेरिति लुक् । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । स
 स्यात् । असासीत् । अससीत् ॥ १ ॥ सन्ति । सन्तः । संस्तन्ति ॥ २ ॥ बहूनां समवाये
 द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरितिलोपाभावात् । संस्ति । संस्तः । संस्त
 न्ति । इत्येके वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि ।
 उष्टः । ऊशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उड्डि । अवट् । औष्टाम् । औ
 शन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् ॥ ३ ॥ चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तम
 दादौ बोध्यम् ॥ कुङ् अपनयने । कृते । जुङ्कुवे । क्वीत् । क्वोषीष्ट ।
 अक्लोष्ट ॥ ४ ॥ * ॥

इत्यदादयः ॥

तिङन्ते जुहोत्यादयः ।

४४९

हु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके । प्रीणनेपीति भाष्यम् । दानं चेह
प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते । इतश्चत्वारः
परस्मैपदिनः ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ॥

शपः श्लुः स्यात् ॥

श्लौ । ६ । १ । १० ॥

धातोर्द्ध्वं स्तः । जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तादित्यत् । हुश्रुवोरिति
यण् । जुहति ॥

भीक्रीभृदुवां श्लुवच्च । ३ । १ । ३९ ॥

एभ्यो लिट्याम्वास्यादामि श्लाविव कार्यं च । जुहवां चकार ।
जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्धिः जुहुधि । आटि
परत्वाद्गुणः । जुहवानि । परत्वाज्जुसि चेति गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् ।
हूयात् । अहौषीत् ॥ १ ॥ जिभी भये । बिभेति ॥

भियोन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ ॥

इकारः स्याद्धलादौ कृतिसार्वधातुके । बिभितः । बिभीतः । बिभ्य
ति । बिभ्यांचकार । बिभाय । भेता ॥ २ ॥ क्री लज्जायाम् ॥ जिक्नेति ।
जिक्नीतः । जिक्नियति । जिक्नियां चकार । जिक्नाय ॥ ३ ॥ पृ पालनपूर
णयोः ॥

अतिपिपत्योश्च । ७ । ४ । ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारोन्तादेशः स्यात् श्लौ ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ॥

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो यो ऋत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवद्धी पर

४५०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

त्वादिमं बाधेते । पिपर्ति । उत्त्वम् । रपरत्वम् । हलि चेति दीर्घः । पिपूर्तः ।
पिपुरति । पपार । किति लिटि ऋच्छत्युतामिति गुणे प्राप्ते ॥

शृट् प्रां ऋस्वो वा । ७।४।१२ ॥

एषां किति लिटि ऋस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतु । पप्रुः । पपर
तुः । पपरुः । परिता । परीता । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । पिपू
र्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । ऋस्यान्तोयमिति के चित् । पिप
र्ति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिषि । प्रियात् । अपार्षीत् । पा
णिनीयमते तु, तं रोदसी पिपृतमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम् ॥ ४ ॥ डुभृ
ज् धारणपोषणयोः ॥

भृजामित् । ७।४।७५ ॥

भृज् माङ् ओहाङ्, एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । बि
भर्ति । बिभृतः । बिभति । बिभृध्वे । श्लुवद्भावाद् द्वित्वेत्वे । बिभरामास ।
बभार । बभर्थ । बभृव । बिभृहि । बिभराणि । अबिभः । अबिभृताम् ।
अबिभरुः । बिभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत ॥ ५ ॥
माङ् । माने शब्दे च ॥

ई हल्यघोः । ६।४।११३ ॥

श्राभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके किति हलि न तु घुसंज्ञकस्य ।
मिमीते । श्राभ्यस्तयोरित्यालोपः । मिमाते । मिमते । प्रण्यमास्त ॥ ६ ॥
ओहाङ् गतौ ॥ जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते ॥ ७ ॥
ओहाक् त्यागे ॥ परस्मैपदी । जहाति ॥

जहातेश्च । ६।४।११६ ॥

इत्स्याद्वा हलादौ किति सार्वधातुके । पक्षे ईत्वम् । जहितः । जही
तः । जहति ॥

आचहौ । ६।४।११७ ॥

तिङन्ते जुहोत्यादयः ।

४५१

जहातेहौं परे आ स्यात् चादिदीतौ । जहाहि । जहिहि । जहीहि ।
अजहात् । अजहुः ॥

लोपोयि । ६ । ४ । ११८ ॥

जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एलिङि । हेयात् ।
अहासीत् ॥ ८ ॥ डुदाजू दाने ॥ प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ ।
ध्वसोरिति एत्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । द
द्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित ॥ ९ ॥ डुधाजू धारण
पोषणयोः । दानेप्येके । प्रणिदधाति ॥

दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ॥

द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धातोर्बशो भष् स्यात्तथयोः सूध्वोश्च परतः । व
चनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासि
द्धे न स्थानिवत् । धत्तः । दधति । धत्थः । धत्थ । दध्वः । धत्ते । धत्से ।
धध्वे । धेहि । अधित ॥ १० ॥ * ॥

अथ त्रयः स्वरितेतः ॥ णिजिर् शौचपोषणयोः ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥

निजू, विजू, विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्तः ।
नेनिजति । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥

नाभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनि
जुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक्त ॥ १ ॥ वि
जिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र विज इडिति डित्वं
न । ओविजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविजी रुदाधादावपि ॥ २ ॥
विषु व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेविष्टे । लृदित्वादङ् । अविषत् । तङि क्तः ।

४५२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अजादौ वसस्याचीति अल्लोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अवि
क्षन्त ॥ ३ ॥

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । जिघर्म्याग्नि
हविषा घृतेन ॥ भृजामित् । बहुलं छन्दसीति इत्वम् ॥ १ ॥ त्व प्रसह्यक
रणे । अयं स्रुवो अभिजिह्वीति होमान् ॥ २ ॥ ऋ स्र गतौ । बहुलं छन्द
सीत्येव सिद्धे अर्तिपिपत्योश्चेतीत्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यास
स्यासवर्ण इतीयङ् । इयति । इयूतः । इयति । आर । आरतुः । इडच्यतीति
नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयूताम् ।
ऐयरुः । ईयूयात् । अर्यात् । आरत् । ससर्ति ॥ ४ ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः ।
बभस्ति । घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः । झलो झलीति सलोपः । बब्धः ।
बप्सति ॥ ५ ॥ कि ज्ञाने । चिकेति ॥ ६ ॥ तुर त्वरणे ॥ तुतोर्ति । तुतूर्तः ।
तुतुरति ॥ ७ ॥ धिष शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः ॥ ८ ॥ धन धान्ये । दध
न्ति । दधन्तः । दधनति ॥ ९ ॥ जन जनने । जजन्ति ॥

जनसनखनां सन्झलोः । ६ । ४ । ४२ ॥

एषामाकारोन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ किति च । जजा
तः । जज्ञति । जजंसि । जजान । जजन्यात् । जजायात् । जम्यात् । जा
यात् ॥ १० ॥ गास्तुतौ । देवान् जिगाति सुम्नयुः । जिगीतः । जिगति
॥ ११ ॥ * ॥

॥ इति जुहोत्यादयः ॥ * ॥

॥ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु ।
झृषन्ताः परस्मैपदिनः ॥

दिवादिभ्यः श्यन् । ३ । १ । ६९ ॥

शपोपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्य
ति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ १

तिङन्ते दिवादयः ।

४५३

षिवु तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् ॥ २ ॥
 स्त्रिवु गतिशोषणयोः ॥ ३ ॥ षिवु निरसने । के चिदिहेमं न पठन्ति ॥ ४ ॥
 ण्सु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । सुणोस ॥ ५ ॥ ण्सु
 निरसने । स्नस्यति । स्नास ॥ ६ ॥ क्रसु द्ढरणदीप्तोः । द्ढरणं कौटि
 ल्यम् । चक्रास ॥ ७ ॥ व्युष दाहे । व्युषोष ॥ ८ ॥ प्लुष च ॥ ९ ॥ नृतो
 गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त ॥

सेऽसिचि कृतचृतछृदत्तदन्तः । ७ । २ । ५७ ॥

एभ्यः परस्य सिञ्जिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इडा स्यात् । नार्ति
 ष्यति । नत्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् ॥ १० ॥ त्रसी उद्वेगे । वा
 भाशेति श्यन्वा । त्रस्यति । त्रसति । त्रसतुः । तत्रसतुः ॥ ११ ॥ कुथ पूती
 भावे । पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् ॥ १२ ॥ पुथ हिंसायाम् ॥ १३ ॥ गुध परि
 वेष्टने ॥ १४ ॥ क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता ॥ १५ ॥ पुष्प विकसने ।
 पुष्प्यति । पुपुष्प ॥ १६ ॥ तिम ष्टिम ष्टीम आर्दीभावे । तिम्यति ।
 स्तिम्यति । स्तीम्यति ॥ १७ ॥ व्रीड चोदने लज्जायां च । व्रीड्यति ॥ १८ ॥
 इष गतौ । इष्यति ॥ १९ ॥ षह षुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सस्यति ।
 सुस्यति ॥ २० ॥ जृष् जृष् वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः । जरि
 ता । जरीता । जीर्येत् । जीर्यात् । जृस्तम्भित्यङ्गा । ऋदशोडिगुणः ।
 अजरत् । अजारीत् । अजारिष्टाम् । झार्यति । जझरतुः । अझारीत् ॥
 २१ ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । स्वरतिसूतीति विकल्पं बाधित्वा
 श्र्युकः कितीति निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे ।
 सोता । सविता ॥ २२ ॥ दूङ् परितापे दूयते ॥ २३ ॥ दीङ् क्षये ।
 दीयते ॥

दीङो युडचि कृति । ६ । ४ । ६३ ॥

दीङ् परस्याजादेः कृत आर्धधातुकस्य युट् स्यात् ॥ वुग्युटावुवङ्
 यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दिर्दये ॥

४५४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ॥

एषामात्वं स्यात् ल्यपि चकारादशित्येज्जनिमित्ते । दाता । दास्यते ।
 अदास्त । अदास्थाः ॥ २८ ॥ डीङ् विहायसा गतौ । डीयते ॥ २९ ॥
 धीङ् आधारे । धीयते । दिध्ये । ध्येता ॥ ३० ॥ मीङ् हिंसायाम् । हिं
 सात्र प्राणवियोगः । मीयते ॥ ३१ ॥ रीङ् श्रवणे । रीयते ॥ ३२ ॥ लीङ्
 श्लेषणे ।

विभाषालीयतेः । ६ । १ । ५१ ॥

लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरात्वं वा स्यादेज्विषये
 ल्यपि च । लेता । लाता । लेष्यते । लास्यते । एज्विषये किम् । लीयते ।
 लिल्ये ॥ ३१ ॥ व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये ॥ स्वादयओदितः ॥ तत्फ
 लं तु निष्ठानत्वम् ॥ ३४ ॥ पीङ् पाने । पीयते ॥ ३५ ॥ माङ् माने । मायते ।
 ममे ॥ ३६ ॥ ईङ् गतौ । ईयते । अयां चक्रे ॥ ३७ ॥ प्रीङ् प्रीतौ । सक
 र्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ॥ ३८ ॥ * ॥

अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः ॥ शो तनुकरणे ॥

ओतः श्यनि । ७ । ३ । ७१ ॥

लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता ।
 शास्यति । विभाषा घ्राधेडिति सिचो वा लुक् । लुगभावे यमरमेतीट्स
 कौ । अशात् । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् ॥ १ ॥
 छो छेदने । छयति ॥ २ ॥ षोन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति ।
 अभ्यष्यत् । अभिससौ ॥ ३ ॥ दो अवरवण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता ।
 देयात् । अदात् ॥ ४ ॥

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी प्रादुर्भावे ॥

ज्ञाजनोर्जा । ७ । ३ । ७२ ॥

तिङन्ते दिवादयः ।

४५५

अनयोजदिशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे ।
जनिता । जनिष्यते । दीपजनेति वा चिण् ॥

जनिवध्याश्च । ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिणिति कृति च । अजनि । अज
ष्ट ॥ १ ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट ॥ २ ॥
पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट ॥ ३ ॥ तूरी गतित्वरणंहि
सनयोः । तूर्यते । तुतूरे ॥ ४ ॥ धूरी गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्य
ते । जुगूरे ॥ ६ ॥ घूरी जूरी हिंसावयोहान्योः ॥ ८ ॥ शूरी हिंसास्तम्भ
नयोः ॥ ९ ॥ चूरी दाहे ॥ १० ॥ तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा
तद्गृह्यनौ लभते । अन्यदा तु शब्दिकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । के चित्तु
वा ग्रहणं वृत्तुधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्यते । पतेति
व्यत्यासेन पाठान्तरम् । द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः ॥ ११ ॥ वृत्तु वरणे ।
वृत्यते । पक्षान्तरे । वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षते
ति भट्टिः ॥ १२ ॥ क्लिश उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता ॥ १३ ॥ काशू
दीप्तौ । काश्यते ॥ १४ ॥ वाशू शब्दे । वाश्यते । ववाशे ॥ १५ ॥

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष ।
ममृषे ॥ १ ॥ शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते ।
शुशोच । शुशुचे । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष्ट ॥ २ ॥ णह बन्ध
ने । नह्यति । नह्यते । ननाह । ननद्ध । नेहिथ । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अ
मात्सीत् ॥ ३ ॥ रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते ॥ ४ ॥ शपआक्रोशे । शप्य
ति । शप्यते ॥ ५ ॥

अथैकादशानुदात्तेतः । पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत ।
पत्सीष्ट ॥

चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ॥

४५६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पदश्चेश्विण् स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपत्साताम् । अपत्सत ॥ १
 खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त ॥ २ ॥ विद सत्ताया
 म् । विद्यते । वेत्ता ॥ ३ ॥ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा ।
 भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् ॥ ४ ॥ युध सम्प्र
 हारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं युध्यतीति युधमिच्छ
 तीति कथच् । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा ॥ ५ ॥ अनो
 रुध कामे । अनुरुध्यते ॥ ६ ॥ अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता ॥
 ७ ॥ अनेति दन्त्यान्तोयमित्येके ॥ ८ ॥ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने ।
 मन्ता ॥ ९ ॥ युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः ।
 युज्यते । योक्ता ॥ १० ॥ सृज विसर्गे । अकर्मकः । संसृज्यते सरसिजै
 ररुणांशुभिर्नैः । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । लिङ्सिचाविति कित्वान्न
 गुणो नाप्यम् । स्रक्षीष्ट । अस्रष्ट । अस्रक्षाताम् ॥ ११ ॥ लिश अल्पीभावे ।
 लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यसे । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् १२ ॥ * ॥

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः । राधोऽकर्मकाद्बुद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः ।
 राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति ।
 द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्य
 तीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थे
 अन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधित्थ । राधो
 हिंसायामित्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वा
 योगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिश्वरादिश्च ॥ १ ॥ व्यध ताडने । ग्रहिज्येति
 संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यद्ध । विव्यधित्थ ।
 व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् ॥ २ ॥ पुष पुष्टौ ।
 पुष्यति । पुपोष । पुपोषित्थ । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत्
 ॥ ३ ॥ शुष शोषणे । अशुषत् ॥ ४ ॥ तुष प्रीतौ ॥ ५ ॥ दुष वैकृत्ये
 ॥ ६ ॥ श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ॥

तिङन्ते दिवादयः ।

४५७

श्लिषः । ३ । १ । ४६ ॥

अस्मात्परस्यानिटश्चेः कसः स्यात् । पुषाद्यडोपवादो न तु चिणः ।
पुरस्तादपवादस्यायात् ॥

आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥

श्लिषश्चेरालिङ्गन एव कसो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्याच्छ्लिष इगु
पधादित्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवे
ति किम् । समश्लिषज्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्म
णि अनालिङ्गने सिजेव न तु कसः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अ
श्लिक्षाताम् । अश्लिक्षन्त । अश्लिष्टाः । अश्लिष्टम् ॥ ७ ॥ शक विभा
षितोमर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति, शक्यते, हरिं द्रष्टुं
भक्तः । शशाक । शेकित्य । शशक्य । शेके । शक्ता । शक्यति । शक्यते ।
अशकत् । अशक्त । सेट्ठोयमित्येके । तन्मतेनानिट्टारिकासु लृदित्यठितः ।
शकिता । शकिष्यति ॥ ८ ॥ श्विदा गात्रप्रक्षरणे । घर्मस्नुतावित्यर्थः ।
अयं जीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद ।
सिष्वेदित्य । स्वेत्ता । अस्विदत् ॥ ९ ॥ क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति
॥ १० ॥ क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति । सम्पदादिक्त्रिब
न्नात्तारकादित्वादितच् इति माधवः । वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीद् ॥ ११ ॥
शुधं शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा ॥ १२ ॥ सिधु संराद्धौ । ऊदि
त्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् ॥ १३ ॥
रध हिंसासंराध्योः । संराद्धिर्निष्पतिः । रध्यति । रधिजभोरचीति नुम् ।
ररन्धतुः ॥

रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४५ ॥

१ श्लिषआलिङ्गने इति सूत्रं विभज्य द्विधा पठितम् ॥

५८

४५८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

रय्, नश्, तृप्, दृप्, द्रुह्, मुह्, णुह्, णिह्, एभ्यो, वलाद्याद्धधातुक
स्य वेट् स्यात् । ररन्ध्रथ । ररद्ध । ररन्ध्रव । रेध्व ॥

नेट्यलिटि रधेः । ७ । १ । ६२ ॥

लिङ्गर्जे इटि रधेर्नुम्न स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रत्स्यति ।
अङि नुम् । अनदितामिति नलोपः । अरधत् ॥ १४ ॥ णश अदर्शने ।
नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिथ ॥

मस्जिनशोर्झलि । ७ । १ । ६० ॥

नुम् स्यात् । ननंष्ट । नेशिव । नेश्व । नेशिम । नेश्म । नशिता । नंष्टा ।
नशिष्यति । नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥

नशोः षान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ॥

णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्य
ति । नशिष्यति ॥ १५ ॥ तृप् प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । नाग्निस्तृ
प्यति काष्ठानाम् । पितृनताप्सीदिति भट्टिः । इत्युभयत्रदर्शनात् । ततर्पिथ ।
तत्रपथ । ततर्पथ । तर्पिता । तर्प्ता । त्रप्ता । कशमृशस्पृशेति सिज्वा । अ
ताप्सीत् । अतर्पीत् । अत्राप्सीत् । अतृपत् ॥ १६ ॥ दृप् हर्षमोहनयोः ।
मोहनं गर्वः । दृप्यतीत्यादि । रधादित्वादिमौवेट्कावमर्थमनुदात्तता ॥ १७ ॥
द्रुह जिघांसायाम् । वा द्रुहमुहेति वा घः । पक्षे ढः । द्रुद्रोग्ध । द्रुद्रोढ ।
द्रुद्रोहिथ । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिष्यति । द्रोक्ष्यति । ढत्वघत्वयो
स्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् ॥ १८ ॥ मुह वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । मुह्यति ।
मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोढ । मोग्धा । मोढा । मोहिता । मोहिष्यति ।
मोक्ष्यति । अमुहत् ॥ १९ ॥ णुह उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुण्णोह । सुण्णोहि
थ । सुण्णोग्ध । सुण्णोढ । सुण्णुहिव । सुण्णुद्ग । स्मोहिता । स्मोग्धा । स्मोढा ।
स्मोहिष्यति । स्मोक्ष्यति । अस्नुहत् ॥ २० ॥ णिह प्रीतौ । स्मिह्यति । सि

तिङन्ते दिवादयः ।

४५९

ष्णेह ॥ वृत् ॥ रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः
॥ २१ ॥ शमु उपशमे ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ ॥

शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिथ । शमिता । अश
मत् ॥ १ ॥ तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ २ ॥ दमु
उपशमे । उपशमे इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोयम् । न तु शमिवदकर्मकः
अदमत् ॥ ३ ॥ श्रमु तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् ॥ ४ ॥ भमु अ
नवस्थाने । वा भाशेति श्यन्वा । तत्र कृते शमामष्टानामिति दीर्घः । भा
म्यति । लुङ्चङ् । अभमत् । शेषं भ्वादिवत् ॥ ५ ॥ क्षमू सहने । क्षाम्यति
चक्षमिथ । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । चक्षमिम । चक्षण्म । क्षमि
ता । क्षन्ता । अयम षित् । भ्वादित्स्तु षित् । अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्ष
मूषः क्षमतेः क्षमा ॥ ६ ॥ क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति । क्लामति । शपीव श्य
न्यपि षिवुक्लम्बित्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । अङ् । अक्लम
त् ॥ ७ ॥ मदी हर्षे । माद्यति । अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ॥ ८ ॥

असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ॥

अस्यतेस्थुक् । ७ । ४ । १७ ॥

अङि परे । आस्थत् । अस्य पुषादित्वाङि सिद्धे अस्यतिवक्तीति
वचनं तङ्र्थम् । तङ् तूपसर्गादस्यत्यूसो रति वक्ष्यते । पर्यास्थत् ॥ १ ॥
यसु प्रयत्ने ॥

यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥

संयसश्च । ३ । १ । ७२ ॥

श्यन्वा स्यात् । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गा
त्किम् । प्रयस्यति ॥ २ ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति ॥ ३ ॥ तसु उपक्षये ॥
दसुच । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् ॥ ५ ॥ वसु स्तम्भे । वस्य

४६०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ति । ववास । ववसतुः । न शसददेति-निषेधः । वशादिरयमिति मते तु ।
 वेसतुः । वेसुः ॥ ६ ॥ व्युष विभागे अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङ्
 र्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्त्योयम् । व्युसतीत्यन्ये ।
 अयकारं ब्रुस इत्यपरे ॥ ७ ॥ पुष दाहे । अपुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ
 इत्याहुः । तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् ॥ ८ ॥ विस प्रेरणे ।
 विस्यति । अविसत् ॥ ९ ॥ कुस संश्लेषणे । अकुसत् ॥ १० ॥ ब्रुस उत्स
 र्ग ॥ ११ ॥ मुस खण्डने ॥ १२ ॥ मसी परिणामे । परिणामो विकारः ।
 समी इत्येके ॥ १३ ॥ लुठ विलोडने ॥ १४ ॥ उच समवाये । उच्यति ।
 उवोच । ऊचतुः । मा भवानुचत् ॥ १५ ॥ भृशु भ्रंशु अधःपतने । बभर्शा ।
 अभृशत् । अनिदितामिति लोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत् ॥ १७ ॥ वृश
 वरणे । वृश्यति । अवृशत् ॥ १८ ॥ कृश तनूकरणे । कृश्यति ॥ १९ ॥
 जितृष पिपासायाम् ॥ २० ॥ लृष तुष्टौ । श्यन्नङौ भौवादिकाद्विशेषः
 ॥ २१ ॥ रुष रिष हिंसायाम् । तीषसहेति वेट् । रोषिता । रोष्टा । रोषि
 ता । रोष्टा ॥ २३ ॥ डिष क्षेपे ॥ २४ ॥ कुप क्रोधे ॥ २५ ॥ गुप व्याकु
 लत्वे ॥ २६ ॥ युपुरुष लुप विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति ।
 लोपिता । लुप्यतिः सेट् । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव
 ग्रहणात् ॥ २९ ॥ लुभ गार्ध्यं । गार्ध्यमाकाङ्क्षा । तीषसहेति वेट् ।
 लोभिता । लोब्धाः । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वा
 देरदृक्कृतत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः ॥ ३० ॥ क्षुभ सञ्चलने । क्षुभ्यति ॥ ३१
 णभ तुभ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्रयादौ च पठ्यन्ते तेषां
 द्युतादित्वादङ् सिद्धः । क्रयादित्वात्पक्षे सिजभवत्येव । इह पाठस्तु श्यन
 र्थः ॥ ३३ ॥ छिदू आर्द्राभावे छिद्यति चिक्लेदित्थ । चिक्लेत्थ । चिक्लि
 दिव । चिक्लिद्व । चिक्लिदिम । चिक्लिद्व । क्लेदिता । क्लेत्ता ॥ ३४ ॥ जिमिदा
 स्नेहने । मिदेर्गुणः । मेद्यति । अमिदत् । द्युतादिपाठादेवामिदत् । अमेदि
 ऐति सिद्धे इह पाठोमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेप

तिङन्ते स्वादयः ।

४६९

दिषु पाठस्तूर्वाचतः ॥ ३५ ॥ जिह्विदा स्नेहनभोचनयोः ॥ ३६ ॥ ऋधु
वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् ॥ ३७ ॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत्
॥ ३८ ॥ वृत् ॥ पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थ
मेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यती
त्यादि सिद्धिरित्याहुः ॥

॥ इति दिवादयः ॥

षुज् अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासंधानं च । तत्र
स्नानेऽकर्मकः ॥

स्वादिभ्यः श्नुः । ३ । १ । ७३ ॥

सुनोति । सुनुतः । दुश्नुवोरितियण् । सुन्वन्ति । सुन्वः । सुनुवः । सुन्व
हे । सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनु
यात् । सूयात् । स्नुसुधूज्भ्य इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति ।
अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ॥

सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११७ ॥

स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात् । विसोष्यति ॥ १ ॥ षिज् बन्धनो
सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ २ ॥ शिज् निशाने ।
तालव्यादिः । शेता ॥ ३ ॥ डुमिज् प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् ।
ममौ । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमा
सीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ चिज् चयने । प्रणिचिनोति ॥

विभाषा चेः । ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य चिजः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय ।
चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट ॥ ५ ॥ स्तृज् आच्छादने ।
स्तृणोति । स्तृणुते । गुणोतीति गुणः । स्तर्यात् ॥

ऋतश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ॥

४६२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वा स्यात्तङि । तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत ॥ ६ ॥ कृजू हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्त्त । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत ॥ ७ ॥ वृजू वरणे ॥

बभूयाततन्थजगृम्भववर्येति निगमे । ७।२।६४॥

एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । वव । वववहे । वरिता । वरीता ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७।२।४२॥

वृड् वृजूभ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ् सिचोरिङ्वा स्यात्तङि ॥

न लिङि । ७।२।३९॥

वृतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अव रिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ ८ ॥ धुजू कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौषीत् । अधोष्यत् ॥ ९ ॥ दीर्घान्तोप्ययम् । धूनोति । धूनुते । स्वरतिसूतीति वेट् । दुधविथ । दुधोथ । किति लिटि तु श्र्युकः इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनि यमानित्यमिट् । दुधुविव । स्तुसुधूज्भ्य इति नित्यमिट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १० ॥

अथ परस्मैपदिनः । टुदु उपतापे । टुनोति ॥ १ ॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥

हिनु मिना । ८।४।१५॥

उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति ॥

हेरचङि । ७।३।५६॥

अभ्यासात्परस्य हिनेतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि । जिघाय ॥ २ ॥ पृषीतौ ॥ पृणोति । पर्ता ॥ ३ ॥ स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी । स्पृणोति । पप्सार ॥ ४ ॥ स्मृ इत्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयोपि छान्दसा इत्याहुः ॥ ५ ॥ आपृ

तिङन्ते स्वादयः ।

४६३

व्याप्तौ । आमोति । आमुतः । आमुवन्ति । आमुवः । आप्ता । आमुहि ।
लृदित्वादङ् । आपत् ॥ ६ ॥ शक् शक्तौ ॥ अशकत् ॥ ७ ॥ राध साध
संसिद्धौ ॥ राधोति ॥

राधो हिंसायाम् । ६ । ४ । १२३ ॥

एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः ।
रेधित्थ । राद्धा । साधोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् ॥ ९ ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ अशू व्याप्तौ सङ्घाते च । अश्रुते ॥

अश्रुतेश्च । ७ । ४ । ७२ ॥

दोर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टा ।
अशिष्यते । अक्ष्यते । अश्रुवीत । अक्षीष्ट । आशिषीष्ट । आशिष्ट ।
आष्ट । आक्षाताम् ॥ १ ॥ षिघ आस्कन्दने ॥ स्तिघ्नते । तिष्टिघे । स्ते
घिता ॥ २ ॥

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनः ॥ तिक तिग गतौ च । चादास्कन्दने ।
तिक्रोति । तिग्नोति ॥ २ ॥ षघ हिंसायाम् ॥ सघ्नोति ॥ ३ ॥ जिघृषा प्रागल्भ्ये ॥
धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ ४ ॥ दम्भु दम्भने ॥ दम्भनं दम्भः । दम्भोति ।
ददम्भ । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वं वेति व्याकरणान्तरमिहा
प्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन
एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दे
भतुः । ददम्भतुः । इदं कित्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते
तिप्सिप्मिप्सु । देभ । देभित्थ । देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयक
मिति न्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भित्थ । ददम्भेत्येव । दभ्यात् ॥ ५ ॥
क्रधु वृद्धौ ॥ ६ ॥ तृप प्रीणन इत्येके ॥ क्षुभ्रादित्वाण्णत्वं न । तृमोति ॥ ७ ॥
छन्दसि ॥ आगणान्तादधिकारोयम् । अह व्याप्तौ ॥ अहोति ॥ १ ॥ दध
घातने पालने च ॥ दधोति ॥ २ ॥ चमु भक्षणे । चमोति ॥ ३ ॥ रि क्षि
चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम् ॥ रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपी

४६४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

त्येके। न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये। ऋक्षि
णोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाशोति । दृणोति ॥ ९ ॥ वृत् ॥

इति स्वादयः ॥ * ॥

तुद व्यथने ॥ इतः षट् स्वरितेतः ॥

तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥

तुदति । तुदते । तुतोदा तुतोदिथ । तुनुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् । अनुत्त
॥ १ ॥ णुद प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता ॥ २ ॥ दिश अ
तिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत ॥ ३ ॥
भ्रसूज पाके । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । सस्य श्रुत्वेन शः । शस्यजश्रुत्वेन
जः । भृज्जति । भृज्जते ॥

भ्रसूजो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७ ॥

भ्रसूजे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्वा
दन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्गोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः ।
बभर्जिथ । बभर्ष्ट । बभर्जे । रमभावे बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ ।
स्कोरिति सलोपः । व्रश्चेति षः । बभ्रष्ट । बभ्रज्जे । भर्ष्टा । भ्रष्टा । भ्रक्ष्य
ति । भ्रक्ष्यति ॥ क्ति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥
भृज्यात् । भृज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत् । अभ्रार्क्षीत् । अ
भर्ष्ट । अभ्रष्ट ॥ ४ ॥ क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत् ।
अक्षिमा ॥ ५ ॥ कृष विलेखने ॥ कृषति । कृषते । ऋष्टा । कर्ष्टा । कृष्यात् ।
कृक्षीष्ट । स्पृशमृशकृषेति सिज्वा । पक्षे कसः । सिचि अम् वा । अक्रा
क्षीत् । अक्रार्क्षीत् । अकृक्षत् । तङि लिङ्सिचावितिकित्वादम्न । अकृष्टा
अकृक्षाताम् । अकृक्षत । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ ६ ॥
ऋषी गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष ॥ १ ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥
आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते ॥ ओविजी भयचलनयोः ॥ प्रायेणायमु
त्पूर्वः । उद्विजते ॥

तिङन्ते तुदादयः ।

४६५

विज इट् । १ । २ ॥

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिङ्ङत् । उद्विजता । उद्विजिष्यते ॥ २ ॥
ओलजी ओलसूजी व्रीडायाम् ॥ लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ॥ ४ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ ओव्रश्चू छेदने । ग्रहिज्या । वृश्चति । वव्रश्च ।
वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ । वव्रष्ठ । लिट्यभ्यासस्येति सम्प्रसारणम् । रेफस्य
ऋकारः । उरत् । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्च सम्प्रसारण इति
वस्योत्वं न । व्रश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । व्रक्ष्यति । वृश्चयात् । अव्रश्ची
त् । अव्राक्षीत् ॥ १ ॥ व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविच
तुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् । व्यचेः
कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते । अनसीति पर्युदासेन कन्मात्रविषयत्वा
त् ॥ २ ॥ उच्छि उज्छे ॥ उज्छति ॥ ३ ॥ उच्छी विवासे ॥ उच्छति ॥ ४ ॥
ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ॥ ऋच्छत्यृतामिति गुणः । द्विहलृग्रहण
स्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्छ । आनर्छतुः । ऋच्छिता ॥ ५ ॥ मिच्छ
उत्क्लेशे ॥ उत्क्लेशः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् ॥ ६ ॥ जर्ज चर्च झर्झ प
रिभाषणभर्त्सनयोः ॥ ९ ॥ त्वच सम्वरणे । तत्वाच ॥ १० ॥ ऋच स्तुतौ ।
आनर्च ॥ ११ ॥ उज्ज आर्जवे ॥ १२ ॥ उज्ज उत्सर्गे ॥ १३ ॥ लुभ विमो
हने ॥ विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्य
ति ॥ १४ ॥ रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु ॥ रिफति । रिरेफ । रिहेत्येको
शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ १५ ॥ तृप तृम्फ तृप्नो ॥ आद्यः प्रथमान्तः ।
द्वितीयो द्वितीयान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति । ततर्प । तर्पिता ।
स्पृशमृशेति सिज्बिकल्पः पौषादिकस्यैव । अङ्गपवादत्वात् । तेनात्र नित्यं
सिच् । अतर्पीत् । तृम्फति । शस्य ङित्वादनिदितामिति नलोपे ॥ १६ ॥ तृम्फा
दीनां नुम्वाच्यः ॥ १७ ॥ आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फा
दयः । तृम्फन्ति । ततृम्फ । तृम्फ्यात् ॥ १७ ॥ तुप तुम्प तुफ तुम्फ हिंसायाम् ॥

४६६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति ॥२१॥ दृप दृम्फ उत्क्लेशे ॥ प्रथमः प्रथमा
 न्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके । दृपति । दृफति । दृम्फ
 ति ॥२३॥ ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फा
 चकार ॥२५॥ गुफ गुम्फ ग्रन्थे ॥ गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ
 ॥२७॥ उभ उम्भ पूरणे ॥ उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भां चकार
 ॥२९॥ शुभ शुम्भ शोभार्थे ॥ शुभति । शुम्भति ॥३१॥ दृभी ग्रन्थे । दृभति
 ॥३२॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः ॥ चर्तिता । सेसिचीति वेट् । चर्तिष्यति ।
 चत्स्यति । अचर्तीत् ॥३३॥ विध विधाने ॥ विधति । वेधिता ॥३४॥ जुड
 गतौ ॥ तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडति । मरुतो जुनन्ति ॥३५॥ मृड सुरवने ॥ मृड
 ति । मर्डिता ॥३६॥ पृड च ॥ पृडति ॥३७॥ पृण प्रीणने ॥ पृणति । पपर्ण
 ॥३८॥ वृण च ॥ वृणति ॥३९॥ मृण हिंसायाम् ॥४०॥ तुण कौटिल्ये ॥
 तुतोण ॥४१॥ पुण कर्मणि शुभे । पुणति ॥४२॥ मुण प्रतिज्ञाने ॥४३॥ कुण
 शब्दोपकरणयोः ॥४४॥ शुन गतौ ॥४५॥ द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु ॥४६॥
 घुण घूर्ण भ्रमणे ॥४८॥ घुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरति । सुषोर । आशिषि ।
 सूर्यात् ॥४९॥ कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र न भकुर्छुरामिति निषे
 धो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ॥५०॥ खुर छेदने ॥५१॥ मुर सम्बे
 दने ॥५२॥ क्षुर विलेखने ॥५३॥ घुर भीमार्थशब्दयोः ॥५४॥ पुर अग्र
 गमने ॥५५॥ वृह उद्यमने । दन्त्योष्ठ्यादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये ॥५६॥
 वृह स्तृह वृंह हिंसार्थाः । वृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हिता । तर्हा ।
 स्तर्हिता । स्तर्हा । अतृहीत् । अतार्हक्षीत् । अताण्डाम् ॥५९॥ इष इच्छा
 याम् । इषगमीति छेः । इच्छति । एषिता । एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् ।
 ऐषीत् ॥६०॥ मिष स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता ॥६१॥ किल श्वेत्यक्री
 डनयोः ॥६२॥ तिल स्नेहे ॥६३॥ चिल वसने ॥६४॥ चल विलसने ॥६५॥
 इल स्वमक्षेपणयोः ॥६६॥ विल सम्बरणे । दन्त्योष्ठ्यादिः ॥६७॥ बिल

१ अत्रोदित्पाठः प्रामादिकः ।

तिष्ठन्ते तुदादयः ।

४६७

भेदने । ओष्ठयादिः ॥६८॥ णिल गहने ॥६९॥ हिल भावकरणे ॥७०॥
 शिल षिल उज्जले ॥७१॥ मिल श्लेषणे ॥ ७२ ॥ लिख अक्षरविन्यासे ।
 लिलेख ॥७३॥ कुट कौटिल्ये । गाङ्गकुटादिभ्य इति क्तिच्च्म् । चुकुटिथा
 चुकोट । चुकुट । कुटिता ॥७४॥ पुट संश्लेषणे ॥ ७५ ॥ कुच सङ्कोचने
 ॥७६॥ गुज शब्दे ॥७७॥ गुड रक्षायाम् ॥ ७८ ॥ डिप क्षेपे ॥७९॥ छुर
 छेदने ॥ न भकुर्छुरामिति न दीर्घः ॥८०॥ छुर्यात् ॥ स्फुट विकसने । स्फुट
 ति । पुस्फोट ॥८१॥ मुट आक्षेपमर्दनयोः ॥८२॥ त्रुट छेदने । वा आशे
 ति श्यन्वा । त्रुट्यति । त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता ॥८३॥ तुट कलहकर्मणि ॥
 तुटति । तुतोड । तुटिता ॥८४॥ चुट छुट छेदने ॥८५॥ जुड बन्धने ॥८६॥
 कड मदे ॥८७॥ लुट संश्लेषणे ॥ ८८ ॥ कड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता ।
 चकड । कडिता ॥८९॥ कुड बाल्ये ॥९०॥ पुड उत्सर्गे ॥ ९१ ॥ घुट प्र
 तिघाते ॥९२॥ तुड तोडने । तोडनं भेदः ॥ ९३ ॥ थुड स्थुड सम्बरणे । थु
 डति । तुथोड । तुस्थोड ॥ ९४ ॥ खुड छुड इत्येके ॥९५॥ स्फुर फुल स
 च्चलने ॥९६॥ स्फुर स्फुरणे ॥ स्फुल संचलने इत्येके ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥

षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति । निःस्फुरति । स्फुर इत्यकारोपधं के चित्प
 ठन्ति । पस्फार ॥९७॥ स्फुड चुड ब्रुड सम्बरणे ॥९८॥ कुड भुड निम
 ज्जन इत्येके ॥९९॥ गुरी उद्यमने ॥ अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता
 ॥१००॥ णू स्तवने ॥ दीर्घान्तिः । परिणूतगुणोदयः ॥ इतश्चत्वारः परस्मै
 पदिनः ॥ नुवति । अनुवीत् ॥ १ ॥ धू विधूनने ॥ ध्रुवति ॥ २ ॥
 गु पुरीषोत्सर्गे ॥ जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगुषीत् । क्त्वाद्
 क्वात् । अगुताम् । अगुपुः ॥ ३ ॥ ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ ध्रुव इति पाठा
 न्तरम् । आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ ।
 ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रूव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् ॥ ४ ॥ कुड

४६८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । क्स्वान्त इति
 न्यासकारः । कुता । अकुत ॥ १ ॥ वृत् ॥ कुटादयो वृत्ताः ॥
 पृङ् व्यायामे ॥ प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्या
 पप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् ॥ १ ॥ मृङ्
 प्राणत्यागे ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ॥

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र । डित्वं स्वरार्थम् ।
 म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट ।
 अमृत ॥ २ ॥

अथ परस्मैपदिनः सप्त ॥ रि पि गतौ । अन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पि
 यति । रेता । पेता ॥ २ ॥ धि धारणे ॥ ३ ॥ क्षि निवासगत्योः ॥ ४ ॥ षू
 प्रेरणे । सुवति । सविता ॥ ५ ॥ कृ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार ।
 चकरतुः । करिता । करीता । कीयात् । अकारीत् ॥

किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥

उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेर्थे । उपस्किरति ॥ अडभ्यासव्यवा
 येपि । सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपास्किरत् । उपचस्कार ॥

हिंसायां प्रतेश्च । ६ । १ । १४१ ॥

उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किर
 ति ॥ ६ ॥ गृ निगरणे ॥

अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ॥

गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति । गिलति । जगार ।
 जगाल । जगरिथ । जगलिथ । गरिता । गलिता ॥ ७ ॥

१ लघूपधगुणापेक्षया

२ इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

तिङन्ते तुदादयः ।

४६९

दृङ् आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्ता ।
आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् ॥ १ ॥ घृङ् अवस्थाने ।
घ्रियते ॥ २ ॥

अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ झीप्सायाम् ॥ पृच्छति । पप्रच्छ ।
पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ । पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ १ ॥ वृत् ।
किरादयो वृत्ताः ॥ सृज विसर्गे । विभाषा सृजिदृशोः । ससर्जिथ । सस्रष्टा ।
स्रष्टा । स्रक्ष्यति । सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् ।
अस्नाक्षीत् ॥ २ ॥ टुमसृजो शुद्धौ ॥ मज्जति । ममज्ज । मसृजिनशोर्झलीति
नुम् । मसृजेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः ॥ * ॥ संयोगादिलोपः । ममङ्क्ष्य ।
ममज्जिथ । मङ्क्षा । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्षाम् । अमाङ्क्षुः
॥ ३ ॥ रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् ॥ ४ ॥ भुजो
कौटिल्ये ॥ रुजिवत् ॥ ५ ॥ लुप स्पर्शे । लोप्ता । अच्छौप्सीत् ॥ ६ ॥ रुश
रिश हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति । रेष्टा । रेक्ष्यति ॥ ८ ॥
लिश गतौ । अलिक्षत् ॥ ९ ॥ स्पृश संस्पर्शने । स्पष्टा । स्पष्टा । स्पक्ष्य
ति । स्पक्ष्यति । अस्प्राक्षीत् । अस्पाक्षीत् । अस्पृक्षत् ॥ १० ॥ विच्छ
गतौ । गुपूधूपेत्यायः । आर्द्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छयां चकार ।
विविच्छ ॥ ११ ॥ विश प्रवेशने । विशति । वेष्टा ॥ १२ ॥ मृश आमर्श
ने । आमर्शनं स्पर्शः । अमाक्षीत् । अमाक्षीत् । अमृक्षत् ॥ १३ ॥ णुद
प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ॥ १४ ॥ षट् विश
रणगत्यवसादनेषु । सीदतीत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः ।
सीदती । सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । शबनुदा
त्तः । शस्तूदात्तः ॥ १५ ॥ शट् शातने ॥ स्वरार्थ एष पुनः पाठः । शता
तु नास्ति । शदेः शित इत्यात्मनेपदोक्तेः ॥ १६ ॥

अथ षट् स्वरितेतः ॥ मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः

४७०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पाठः कर्त्रभिप्राये तद्धर्थः । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले ॥ १ ॥

मुचु मोक्षणे ॥

शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५९ ॥

नुम् स्यात् मुञ्चति । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमु
चत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् ॥ २ ॥ लुपू छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् ।
अलुप्त ॥ ३ ॥ विदू लाभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभू
त्यादिमते सेट्ठोयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्ठः । वेत्ता । परिवेत्ता । परि
र्वर्जने । ज्येष्ठ परित्यज्य दारानग्रींश्च लब्धवानित्यर्थः । तृन्तृचौ ॥ ४ ॥ लिप
उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचीत्यङ् ।
तङ्गि तु वा । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त ॥ ५ ॥ पिच क्षरणे । सिञ्चति ।
सिञ्चते । असिचत् । असिचत । असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् ।
अभिषिषेच ॥ ६ ॥

अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ कृती छेदने । कृन्ति । चर्कत । कर्तिता ।
कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । अकर्तीत् ॥ १ ॥ खिद परिधाते । खिन्दति । चिखेद ।
खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च ॥ २ ॥ पिश अवयवे । पिशति ।
पेशिता । अयं दीपनायामपि । त्वष्टा रूपाणि पिशतु ॥ ३ ॥

इति मुचादयस्तुदादयश्च ॥

रुधिर् आवरणे ॥ नव स्वरिते इरितश्च ॥

रुधादिभ्यः श्मम् । ३ । १ । ७८ ॥

शपोऽपवादः । मित्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वाद्गुणं बाधते । रुणद्धि ।
श्मसोरल्लोपः । णत्वस्यासिद्धत्वाद्नुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं
न । न पदान्तेति सूत्रेणाऽनुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः ।
रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्ध्यात् । रुन्धि ।
रुणधानि रुणधै । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत् । अरुणः । अरुणधम् ।

तिङन्ते रुधादयः ।

४७९

अरुधत् । अरौत्सीत् । अरुद्ध ॥ १ ॥ भिदिर् विदारणे ॥ भिनन्ति । भिन्ते ।
भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत् । अभिनः । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत् ।
अभैत्सीत् । अभित्त ॥ २ ॥ छिद्वर् द्वधीकरणे ॥ अच्छिदत् । अच्छैत्सीत् । अ
छित्त ॥ ३ ॥ रिचिर् विरेचने ॥ रिणक्ति । रिङ्के । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता । अ
रिणक् । अरिचत् । अरैक्षीत् । अरिक्त ॥ ४ ॥ विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति ।
विङ्के ॥ ५ ॥ क्षुदिर् सम्पेषणे ॥ क्षुणक्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षौ
त्सीत् । अक्षुत्त ॥ ६ ॥ युजिर् योगे ॥ योक्ता ॥ ७ ॥ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः ॥
छृणक्ति । छृन्ते । चच्छर्द । सेसिचीति वेट् । चच्छृदिषे । चच्छृत्से । छर्दिता ।
छर्दिष्यति । छत्स्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट ॥ ८ ॥ उत्तृदिर्
हिंसानादरयोः ॥ तृणन्तीत्यादि ॥ ९ ॥ कृती वेष्टेने । परस्मैपदी । कृणक्ति ।
आर्धधातुके तौदादिकवत् ॥ १० ॥ जिङन्धी दीप्तौ ॥ त्रय आत्म
नेपदिनः ॥

श्रान्नलोपः । ६ । ४ । २३ ॥

श्रमः परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ श्रसोरलोपः ॥ इन्धे । इत्से ।
इन्धिता । इन्धै । ऐन्धा ऐन्धाः ॥ १ ॥ खिद्वर् दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता ॥
॥ २ ॥ विद्विचारणे । विन्ते । वेत्ता ॥ ३ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ शिष्ल्व विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः । शिषन्ति ।
शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । झरो झरीति वा डलो
पः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्ठि । शिण्डु । शिनषाणि । अशिनट् ।
लृदित्वादङ् । अशिषत् ॥ १ ॥ पिष्ल्व सञ्चूर्णने ॥ शिषिवत् । पिनष्टि
॥ २ ॥ भञ्जो आमर्दने ॥ भनक्ति । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्गा ॥ ३ ॥
भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ॥ ४ ॥
तृह हिंसि हिंसायाम् ॥

तृणहृद् ॥ ७ । ३ । ९२ ॥

४७२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तृहः श्रमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति । तृणेढि । तृण्डः । तत
 र्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिंसा । हिंसिता ॥ ६ ॥ उन्दी क्लेदने ॥
 उनत्ति । उन्तः । उन्दति । उन्दां चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् ।
 औनः । औनत् । औनदम् ॥ ७ ॥ अञ् व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु ॥ अन
 क्ति । अक्तः । अञ्जन्ति । आनञ् । आनञ्जिथ । आनङ्क्थ । अङ्गा ।
 अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ॥

अञ्जेः सिचि । ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् ॥ ८ ॥ तञ्चु सङ्कोचने ॥
 तङ्का । तञ्चिता ॥ ९ ॥ ओविजी भयचलनयोः ॥ विनक्ति । विङ्कः । विज
 इडिति ङित्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ॥ १० ॥
 वजीवर्जने ॥ वणक्ति । वर्जिता ॥ ११ ॥ पृची संपर्के । पृणक्ति । पपर्च ॥ १२ ॥

॥ इति रुधादयः ॥ * ॥

अथ सप्त स्वरितेतः ॥ तनु विस्तारे ॥ तनादिकृज्भ्य उं ॥ तनोति ।
 तन्वः । तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत् । अतानीत् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७९ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यदिकवचनं तश
 ब्दो गृह्यते । तेनेह ना यूयमतनिष्ट । अतानिष्ट । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासि
 कलोपः । तङ्कि । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः ॥ १ ॥ षणु
 दाने ॥ सनोति । सनुते । ये विभाषा । सायात् । सन्यात् । जनसनेत्यात्वम् ।
 असात । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः ॥ २ ॥ क्षणु हिंसायाम् ॥
 क्षणोति । क्षणुते । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट ।
 अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः । अक्षणिष्ट ॥ ३ ॥ क्षिणु च ॥ उपत्ययनिमित्तो
 लधूपधगूणः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भव
 त्येवेत्यन्ये । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् ।

तिष्ठन्ते तनादयः ।

४७३

अक्षित । अक्षेणिष्ट ॥ ४ ॥ ऋणु गतौ ॥ ऋणोति ॥ अर्णोति । अर्णुतः ।
अर्णुवन्ति । आनृणे । अर्णितासि । आर्णीत् । आर्त । आर्णिष्ट । आर्थाः ।
आर्णिष्ठाः ॥ ५ ॥ तृणु अदने ॥ तृणोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णुते ॥ ६ ॥
घृणु दीप्तौ ॥ जघर्ण । जघृणे ॥ ७ ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ वनु याचने ॥ वनुते । ववने । चान्द्रमते । परस्मै
पदी । वनोति । ववान ॥ १ ॥ मनु अवबोधने ॥ मनुते ॥ मेने ॥ २ ॥ डु
कजू करणे ॥ करोति ॥ अत उत्सार्वधातुके । कुरुतः । यण् । न भकुर्लु
रामिति न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥

नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥

प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः । चकर्थ ।
चकृव । कर्त्ता । करिष्यति ॥

ये च । ६ । ४ । १०९ ॥

कज उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । अशिषि । क्रियात् । क
षीष्ट । अकार्षीत् । तनादिभ्य इति लुकोभावे ऋस्वादङ्गादिति सिचो लोपः ।
अकृत । अकृथाः ॥

संपरिभ्यां करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥

समवाये च । ६ । १ । १३८ ॥

संपरिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अलं
करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क चिदभूषणेपि
सुट् । संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकात् । परिनिविभ्य इति षः । परिष्करोति ॥
सिवादीनां वा । पर्यष्कार्षीत् । पर्यस्कार्षीत् ॥

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६ । १ । १३९ ॥

उपात्कजः सुट् स्यादेष्वर्थेषु । चात्पागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधा

४७४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

नम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेश
 पूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतेत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समु
 दिता इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं
 भुङ्क्ते । विकृत मित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ॥

सुट्ठात्पूर्वः १६।१।१३५॥

अबभ्यासव्यवायेपीत्युक्तम् । संचस्कार । कात्पूर्व इत्यादि भाष्ये प्र
 त्याख्यातम् । तथा हि पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो
 द्वित्वम् । एवंच ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । संचस्करतुः ॥ कसृभृसूत्रे ऋतो भार
 द्वाजस्येति सूत्रे च, कजोसुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन ससुट्ठाप्तरस्येष्ट् ।
 संचस्करिथ । संचस्करिव । गुणोर्तीतिसूत्रे नित्यं छन्दसीतिसूत्रान्नित्यमि
 त्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न । संस्क्रियात् ।
 ऋतश्च संयोगादेरिति लिङ्सिचोर्नैट् । एकाच उपदेशे इति सूत्रादुपदेश
 इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरितिव्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृता
 समस्कृषाताम् ॥ १ ॥ * ॥

इति तनादयः ॥ * ॥

डुक्रोज् द्रव्यविनिमये ॥

क्रयादिभ्यः श्ना ३।१।८१॥

क्रीणाति ॥ ई हल्यघोः । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं झेरन्तोदेशः परत्वान्नि
 त्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं झस्याद्भावः । ततः श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः ।
 क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्र
 यिथ । चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् ।
 क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥ १ ॥ प्रीज् तर्पणे कान्तौ च ॥ कान्तिः का
 मना । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ २ ॥ श्रीज् पाके ॥ ३ ॥ मीज् हिंसायाम् ॥
 हिनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्वम् ।

तिष्ठन्ते त्रयादयः ।

३७५

ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् ।
मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ षिज् बन्धने । सि
नाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ ५ ॥ स्कुज् आप्रवणे ॥

स्तम्भस्तुम्भस्कुम्भस्कुम्भः अनुश्रव । ३ ।

1914211

चात् श्वा । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चु
स्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट ॥६॥ स्तम्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः ।
सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो नि
ष्कोषणार्थः चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्ट
भ्रोति । विष्टभ्राति । अवष्टभ्रोति । अवष्टभ्राति । अवतष्टम्भ । जृस्त
म्भित्यङ् वा । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्रोति । स्तुभ्राति ॥

वेःस्कशनातेनित्यम्।८।३।७७॥

वेः परस्य स्कभ्रोतेः सस्य षः स्यात् । विष्कभ्रोति । विष्कभ्राति । स्कु
भ्रोति । स्कुभ्राति ॥

हलः श्नः शानज्झौ । ३ । १ । ८३ ॥

हलः परस्य श्रः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तभान । स्तुभान । स्क
भान । स्कुभान । पक्षे स्तभुहीत्यादि ॥ युज् बन्धने ॥ युनाति । यु
नीते । योता ॥ ७ ॥ कूज् शब्दे ॥ कूनाति । कूनीते । क्विता ॥ ८ ॥
डूज् हिंसायाम् ॥ डूणाति । डूणीते ॥ ९ ॥ पूज् पवने ॥

प्लादीनां क्खः । ७ । ३ । ८० ॥

शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता ॥ १० ॥ लूञ् छेदने ॥ लुनाति ।
लुनीते ॥ ११ ॥ स्तृञ् आच्छादने ॥ स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तारातस्तरतुः ।
स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीते । आशिषि स्तीर्यात् । लिङ्सिचो
रिति बेट् ॥

४७६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

न लिङि । ७ । २ । ३९ ॥

वृत् इटो लिङि दीर्घो न स्यात् । स्तरिषीष्ट । उश्चेति कित्त्वम् । स्ती
 र्षीष्ट । सिञ्चि च परस्मैपदेष्विति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्ता
 रिष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तीर्ष्ट ॥ १२ ॥ कृञ् हिंसायाम् ॥ कृणाति । कृणीते ।
 चकार । चक्रे ॥ १३ ॥ वृञ् वरणे ॥ वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे ।
 वरिता । वरीता । आशिषि उदोष्ठ्यपूर्वस्य । वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट ।
 अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट ॥ १४ ॥ धूञ् क
 म्पने ॥ धुनाति । धुनीते । दुधविथ । दुधोथ । दुधुविव । धोता । धविता ।
 स्तुसुधूञ्भ्य इतोऽट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १५ ॥

अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शृ हिंसायाम् ॥ शृदृप्रां ऋस्योवेति
 ऋस्यपक्षे यण् । अन्यदा ऋच्छत्यृतामिति गुणः । शश्रतुः । शशरतुः ।
 श्र्युकः कितीतिनिषेधस्य क्तादिनियमेन बाधः । शशरिव । शश्रिव । शरि
 ता । शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् ॥ १ ॥ पृ पालनपूर
 णयोः ॥ पप्रतुः । पपरतुः । आशिषि, पूर्यात् ॥ २ ॥ वृ वरणे ॥ वरण
 इत्येके ॥ ३ ॥ भृ भर्त्सने ॥ भरणेप्येके ॥ ४ ॥ मृ हिंसायाम् ॥ मृणा
 ति । ममार ॥ ५ ॥ दृ विदारणे ॥ ददरतुः । दद्रुः ॥ ६ ॥ जृ वयोहा
 नौ ॥ ७ ॥ भृ इत्येके ॥ ८ ॥ धृ इत्यन्ये ॥ ९ ॥ नृ नये ॥ १० ॥ कृ हिंसा
 याम् ॥ ११ ॥ ऋ गतौ ॥ ऋणाति ॥ अरांचकार । अरिता । आर्णीत् ।
 आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम् ॥ १२ ॥ गृ शब्दे ॥ १३ ॥
 ज्या वयोहानौ ॥ ग्रहिज्या ॥

हलः । ६ । ४ । २ ॥

अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति
 दीर्घे कृते । प्वादीनां ऋस्यः । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः ॥ १४ ॥ री ग
 तिरेषणयोः ॥ रेषणं वृकशब्दः ॥ १५ ॥ ली श्लेषणे ॥ विभाषालीयतेरित्ये

तिङन्ते क्रयादयः ।

४७७

ज्विषये आत्वं वा । ललौ । लिलाय । लाता । लेता ॥ १६ ॥ व्री वरणे ॥
 विनाति ॥ १७ ॥ प्ली गतौ ॥ १८ ॥ वृत् ॥ ल्वादयो वृत्ताः । प्वादयो
 पीत्येके ॥ व्री वरणे ॥ १९ ॥ श्री भये ॥ २० ॥ भर इत्येके ॥ २१ ॥ क्षीष्
 हिंसायाम् ॥ एषां त्रयाणां क्रस्यः । केचिन्मते तु न ॥ २२ ॥ ज्ञा अवबो
 धने ॥ ज्ञाजनोर्जा । जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान् क्रस्यः ॥ २३ ॥ बन्ध ब
 न्धने ॥ बध्नाति । बवन्धथ । बवन्धा बन्धा । बन्धारौ । भन्स्यति । बधाना
 अभान्सीत् । पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भावात्पूर्वं झलो झलीति सिज्जलोपः ।
 प्रत्ययलक्षणेनसादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न, प्रत्ययलक्षणं प्रति सि
 ज्जलोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्द्धाम् । अभान्त्सुः ॥ २४ ॥ वृङ् सम्भक्तौ ।
 वृणीति । वव्रे । ववृषे । ववृढे । वरिता । वरीता । अव्ररिष्ट । अवरीष्ट ।
 अवृत ॥ १ ॥ श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः ॥ इतः परस्मैपदिनः ॥ श्रञ्जाति ।
 श्रन्थिग्रन्थीत्यादिना कित्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ, इति
 हरदत्तादयः । श्रेथतुः । श्रेथुः । इदं कित्वं पितामपीति सुधाकरमते । श्रेथि
 थ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि । शश्राथ । उत्तमे तु शश्राथ शश्रथेति मा
 धवः । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ १ ॥ मन्थ विलोडने ॥ २ ॥ श्रन्थ ग्रन्थ
 सन्दर्भे ॥ अर्थभेदात् श्रन्थेः पुनः पाठः । रूपं नूक्तम् ॥ ४ ॥ कुन्थ
 संश्लेषणे ॥ संक्लेशे इत्येके । कुञ्जाति । चुकुन्थ ॥ ५ ॥ कुथेति दुर्गः । चु
 कोथ ॥ ६ ॥ मृद क्षोदे ॥ मृद्वाति । मृदान ॥ ७ ॥ मृड च ॥ अयं सुखे
 पि । षुत्वम् । मृङ्णाति ॥ ८ ॥ गुध रोषे ॥ गुग्नाति ॥ ९ ॥ कुष निष्काषे ॥
 कुष्णाति । कोषिता ॥

निरः कुषः । ७ । २ । ४६ ॥

निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इद्वा स्यात् । निष्कोषिता । नि
 ष्कोष्टा । निरकोषीत् । निरकुक्षत् ॥ १० ॥ क्षुभ सञ्चलने ॥

क्षुभनादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥

४७८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

क्षुभ्राति । क्षुभीतः । क्षोभिता । क्षुभाण ॥ ११ ॥ णञ तुञ हिंसायाम् ।
 नभ्राति । तुभ्राति । नभते तोभते इति शपि । नभ्यति तुभ्यतीति श्यनि
 ॥ १२ ॥ क्लिशू विबाधने ॥ शादिति श्रुत्वनिषेधः । क्लिश्राति । क्लेशिता ।
 क्लेष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् ॥ १४ ॥ अश भोजने ॥ अश्राति । आश ॥ १५ ॥
 उधस उज्ज्हे ॥ उकार इत् । धस्नाति ॥ १६ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके ।
 उधसां चकार ॥ १७ ॥ इष आभीक्ष्ण्ये ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभी
 क्ष्यम् । इष्णाति । तीषसहेत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदा
 दिकस्यैव इषेर्यहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इ
 ष्णातेरपि इङ्गिकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम् ॥ इषेस्तकारे श्यन्प्रत्य
 यात्प्रतिषेध इति ॥ * ॥ १८ ॥ विष विप्रयोगे ॥ विष्णाति । वेष्टा ॥ १९ ॥
 पुष पुष स्नेहनसेवनपूरणेषु ॥ पुष्णाति । पुष्णाति ॥ २१ ॥ पुष पुष्टौ । पो
 षिता ॥ २२ ॥ मुष स्तेये ॥ मोषिता ॥ २३ ॥ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ भूत
 प्रादुर्भावांस्तिक्रान्तोत्पत्तिः । खञ्जाति ॥ २४ ॥ वान्तोयमित्येके ॥

च्छ्रोः शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १९ ॥

सतुक्कस्य लस्य वस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके
 कौ झलादौ च कृति । खौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वादू
 ठि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच् । खौनीहि ॥ २५ ॥ हिठ च ॥ घृत्वम् ।
 हिङ्णाति ॥ २५ ॥ ग्रह उपादाने ॥ स्वरित् । ग्रहिज्या । गृह्णाति ।
 गृह्णीते ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ॥

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यात् न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु
 जग्रहिथ । गृह्णात् । ग्रहीषीष्ट । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्र
 हीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ॥ १ ॥

इति क्रयादयः ॥ * ॥

तिङन्ते चुरादयः ।

४७९

चुर स्तेये ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचव
र्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धं ते
षामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्य
न्ता इति धातुत्वम् । तिपूशबादि गुणयादेशौ । चोरयति ॥

णिच्श्च । १ । ३ । ७४ ॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरया
मास । चोरयितां । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिश्रीति चङ् । णौचङीति
ङ्स्वः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् ।
अचूचुरत ॥ १ ॥ चिति स्मृत्याम् ॥ चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति प
ठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यते इ
त्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके ।
अत एकहल् इत्यत्र वृत्तिकृता जगाणजगण्त्वरित्युदाकृतत्वात् । विशेषापेक्ष
मित्यपरे, अत एवाधृषाद्वेत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ २ ॥ यन्त्रि सङ्कोचे ॥ यन्त्र
यति । यन्त्रेतिपठितुं शक्यम् । यन्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं त
च्चिन्त्यम् । एवं कुद्रितत्रिमत्रिषु ॥ ३ ॥ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुण्डयति । इ
दित्करणात् स्फुण्डति ॥ ४ ॥ स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति ॥ ५ ॥ लक्ष
दर्शनाङ्गनयोः ॥ कुद्रि अन्तर्भाषणे ॥ कुन्द्रयति ॥ ६ ॥ लङ् उपसेवायाम् ॥
लाडयति ॥ ७ ॥ मिदि स्नेहने ॥ मिन्दयति । मिन्दति ॥ ८ ॥ ओलङ् उल्के
पणे ॥ ओलण्डयति । ओलण्डति ॥ ९ ॥ ओकार इदित्येके । लण्डयति ।
लण्डति ॥ १० ॥ उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति ॥ ११ ॥ जल अ
पवारणे ॥ १२ ॥ लज इत्येके ॥ १३ ॥ पीड अवगाहने । पीडयति ॥

४८०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्

। ७।४।३॥

एषामुपधाया ऋस्यो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् ।
 ॥ १४ नट अवस्यन्दने ॥ अवस्यन्दनं नाट्यम् ॥ १५ ॥ अथ प्रयत्ने ।
 प्रस्थाने इत्येके ॥ १६ ॥ बध संयमने ॥ बाधयति । बन्धेति चान्द्रः
 ॥ १७ ॥ पू पूरणे ॥ पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गं त
 द्वि सेटुत्वाय । एवं पृणातिपिपतिभ्यां परितेत्यादिसिद्धावपि परति परत
 इत्यादिसिद्धिः फलम् ॥ १८ ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ १९ ॥ पक्ष परि
 ग्रहे ॥ २० ॥ वर्ण चूर्ण प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णन इत्येके ॥ २१ ॥ प्रथ प्र
 ख्याने ॥ प्राथयति । नान्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मि
 त्वम् ॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम् । ७।४।९५॥

एषामभ्यासस्य अकारोन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्वापवादः । अप
 प्रथत् ॥ २३ ॥ पृथ प्रक्षेपे ॥

उक्तम् । ७।४।७॥

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ । इररारामपवादः ।
 अपीपृथत् । अपपर्थत् ॥ २४ ॥ पथ इत्येके । पाथयति ॥ २५ ॥ सम्ब सम्ब
 न्धने ॥ सम्बयति । अससम्बत् ॥ २६ ॥ शम्ब च ॥ अशशम्बत् ॥ २७ ॥ सा
 म्बइत्येके ॥ २८ ॥ भक्षअदने ॥ २९ ॥ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्ये
 के । कुट्टयति ॥ ३० ॥ पुट्ट चुट्ट अल्पोभावे ॥ ३१ ॥ अट्ट षुट्ट अनादरे ॥ अट्ट
 यति । अयं दोषधः । षुत्वस्यासिद्धत्वान्न द्रा इति निषेधः । आट्टिटत्
 ॥ ३४ ॥ लुण्ठ स्तेये ॥ लुण्ठयति । लुण्ठतीति । लुठ स्तेये इति भौवादिकस्य
 ॥ ३५ ॥ शठ श्वठ असंस्कारगतयोः ॥ श्वठि इत्येके ॥ ३८ ॥ तुजि पिजि हिंसा
 बलादाननिकेतनेषु ॥ तुजयति । पिजयति । इदित्करणात् तुजति । पिजति ।

तिङन्ते चुरादयः ।

४८९

तुजपिजेतिकेचित् ॥ लजिलुजित्येके ॥ ४४ ॥ पिसगतौ ॥ पेसयति । पे
 सतीति तु शपि गतम् ॥ ४५ ॥ षांत्व सामप्रयोगे ॥ ४६ ॥ श्वल्क वल्क
 परिभाषणे ॥ ४८ ॥ णिह स्नेहने ॥ स्फिट इत्येके ॥ ५० ॥ स्मिट अना
 दरे ॥ अषोपदेशत्वान्न षः । असिस्मिटत् ॥ ५१ ॥ ष्मिड् अनादर इत्ये
 के । ङित्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाणिजन्तोत्तङ् । स्माययते ॥ ५२ ॥
 श्लिष श्लेषणे ॥ ५३ ॥ पथि गतौ ॥ पन्थयति । पन्थति ॥ ५४ ॥ पिच्छ
 कुहने ॥ ५५ ॥ छदि सम्बरणे ॥ छन्दयति । छन्दति ॥ ५६ ॥ श्रणदाने ॥
 प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति ॥ ५७ ॥ तड आघाते ॥ ताडयति ॥ ५८ ॥
 खड खडि कडि भेदने ॥ खाडयति । खण्डयति । कण्डयति ॥ ६१ ॥
 कुडि रक्षणे ॥ ६२ ॥ गुडि वेष्टने ॥ रक्षण इत्येके ॥ कुठि इत्यन्ये ॥ अव
 कुण्ठयति । अवकुण्ठति ॥ गुठि इत्यपरे ॥ ६५ ॥ खुडि खण्डने ॥ ६६ ॥
 वटि विभाजने ॥ वडि इत्येके ॥ ६८ ॥ मडि भूषायां हर्षे च ॥ ६९ ॥
 मडि कल्याणे ॥ ७० ॥ छर्द वमने ॥ ७१ ॥ पुस्त बुस्त आदरानादरयोः
 ॥ ७३ ॥ चुद सञ्चोदने ॥ ७४ ॥ नक्क धक्क नाशने ॥ णोपदेशलक्षणे पर्यु
 दस्तोयम् । प्रनक्कयति ॥ ७६ ॥ चक्क चुक्क व्यथने ॥ ७८ ॥ क्षल शौच
 कर्मणि ॥ ७९ ॥ तल प्रतिष्ठायाम् ॥ ८० ॥ तुल उन्माने ॥ तोलयति ।
 अतूतुलत् । कथं तुलयति तुलना इत्यादि । अतूलोपमाभ्यामितिनिपातना
 दङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् ॥ ८१ ॥ डुल उत्क्षेपे ॥ ८२ ॥ पुल
 महत्वे ॥ ८३ ॥ चुल समुच्छ्राये ॥ ८४ ॥ मूल रोहणे ॥ ८५ ॥ कल विल क्षे
 पे ॥ ८७ ॥ बिल भेदने ॥ ८८ ॥ तिल स्नेहने ॥ ८९ ॥ चल भृतौ ॥ ९० ॥ पाल
 रक्षणे ॥ ९१ ॥ लूष हिंसायाम् ॥ ९२ ॥ शुल्ब माने ॥ ९३ ॥ शूर्प च ॥ ९४ ॥
 चुट छेदने ॥ ९५ ॥ मुट सञ्चूर्णने ॥ ९६ ॥ पडि पसि नाशने ॥ पण्डयति । प
 ण्डति । पंसयति पंसति ॥ ९८ ॥ व्रज मार्ग संस्कारगत्योः ॥ १०० ॥ शुल्क
 अतिस्पर्शने ॥ १०१ ॥ चपि गत्याम् ॥ चम्पयति । चम्पति ॥ १०२ ॥ क्षपि

४८२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

क्षान्त्याम् ॥ क्षम्पयति । क्षम्पति ॥ १०३ ॥ छजि कच्छजीवने ॥ १०४ ॥
 श्वर्त गत्याम् ॥ १०५ ॥ श्वभच ॥ १०६ ॥ जप मिच्च ॥ अयं ज्ञाने ज्ञापने च
 वर्तते ॥ मितां क्रस्यः ॥ ६।४।९२ ॥ मितामुपधाया क्रस्यः स्याण्णौ परे । जपय
 ति ॥ १०७ ॥ यम च परिवेषणे ॥ चान्मिस्त परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोज
 ना नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ १०८ ॥ चह परिकल्प
 ने ॥ चहयति अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दो
 र्ध सन्वद्भावौ न । अचचहत् ॥ चप इत्येके ॥ चपयति ॥ रह त्याग इत्ये
 के ॥ अरीरहत् । कथादेस्तु । अररहत् ॥ १११ ॥ बल प्राणने ॥ बलयति
 ॥ ११२ ॥ चिज् चयने ॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ६।१।५४ ॥

आत्वं वा स्यात् ॥

अर्तिङ्गीवीरीकूयीक्ष्माय्यातां पुग् णौ ॥ ७।३।३६ ॥

चपयति । चययति । जित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयते ।
 प्रणिचयति । प्रनिचयति ॥ नान्ये मितोऽहेतौ ॥ अहेतौ स्वार्थे णिचि
 ज्ञापादिभ्योन्येमितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मिच्चं न ॥
 ॥ ११३ ॥ घट चलने ॥ ११४ ॥ मुस्त सङ्घाते ॥ ११५ ॥ खट्ट सम्बरणे
 ॥ ११६ ॥ षट् स्फिट चुबि हिंसायाम् ॥ ११९ ॥ पुल सङ्घाते ॥ १२० ॥
 पूर्ण इत्येके ॥ पुणेत्यन्ये ॥ १२१ ॥ पुंस अभिवर्धने ॥ १२२ ॥ टकि
 बन्धने ॥ टङ्कयति टङ्कति ॥ १२३ ॥ धूस कान्तिकरणे ॥ धूसयति ।
 दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यपरे ॥ १२४ ॥ कीट
 वर्णे ॥ १२५ ॥ चूर्ण सङ्कोचने ॥ १२६ ॥ पूज पूजायाम् ॥ १२७ ॥
 अर्क स्तवने ॥ तपन इत्येके ॥ १२८ ॥ शुठ आलस्ये ॥ १२९ ॥ शुठि
 शोषणे ॥ शुण्ठयति । शुण्ठति ॥ १३० ॥ जुड प्रेरणे ॥ १३१ ॥ गज
 मार्ज शब्दार्थौ ॥ गाजयति । मार्जयति ॥ १३३ ॥ मर्च च ॥ मर्चयति

तिङन्ते चुरादयः ।

४८३

॥ १३४ ॥ घृ प्रस्रवणे ॥ स्त्रावणइत्येके ॥ १३५ ॥ पचि विस्तारवचने ॥
पञ्चयति । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् ॥ १३६ ॥ तिज निशाने ॥
तेजयति ॥ १३७ ॥ कृत संशब्दने ॥

उपधायाश्च । ७ । १ । १० । १ ॥

धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् । रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः ।
कीर्तयति ॥ उर्कत । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् ॥ १३८ ॥ वर्ध छेदन
पूरणयोः ॥ १३९ ॥ कुबि आच्छादने ॥ कुम्बयति ॥ कुभि इत्येके
॥ १४१ ॥ लुबि तुबि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १४३ ॥ ल्हप व्यक्ता
यां वाचि ॥ लूपेत्येके ॥ १४५ ॥ चुटि छेदने ॥ १४६ ॥ इल प्रेरणे ॥
एलयति । ऐलिलत् ॥ ४४७ ॥ झक्ष म्लेच्छने ॥ १४८ ॥ म्लेच्छ अव्य
क्तायां वाचि ॥ १४९ ॥ ब्रूस बर्ह हिंसायाम् ॥ १५१ ॥ केचिदिह गर्ज
गर्द शब्दे गर्ध अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति ॥ १५४ ॥ गुर्द पुर्व निके
तने ॥ १५६ ॥ जसि रक्षणे ॥ मोक्षण इति के चित् । जंसयति । जंस
ति ॥ १५७ ॥ ईड स्तुतौ ॥ १५८ ॥ जसु हिंसायाम् ॥ १५९ ॥ पिडि
सङ्घाते ॥ १६० ॥ रुषरोषे ॥ रुठ इत्येके ॥ १६२ ॥ डिप क्षेपे ॥ १६३ ॥
डुप समुच्छ्राये ॥ १६४ ॥

आकुस्मादात्मनेपदिनः ॥ कुस्मनाम्नोवेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः ।
अकर्तृगामिफलार्थमिदम् ॥ चित सञ्चेतने ॥ चेतयते । अचीचितत् ॥ १ ॥
दाश दंशने ॥ दंशयते । अददंशत । इदित्वाणिजभावे । दंशति । आकु
स्मीयमात्मनेपदं णिचूसन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिसाहच
र्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् ॥ २ ॥ दसि दर्शनदंशनयोः ॥ दंसयते । दंसति ।
दत्तेत्यप्येके ॥ ४ ॥ डप डिप सङ्घाते ॥ ६ ॥ तन्नि कुटुम्बधारणे ॥ तन्त्रय
ते । चान्द्रा धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति ॥ ८ ॥ मन्नि
गुप्तपरिभाषणे ॥ ९ ॥ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः ॥ १० ॥ तर्ज भर्त्स त
र्जने ॥ १२ ॥ बस्त गन्ध अर्दने ॥ बस्तयते । गन्धयते ॥ १४ ॥ विष्क हिंसा

४८४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

याम् ॥ हिष्केत्येके ॥ १६ ॥ निष्क परिमाणे ॥ १७ ॥ लल ईसायाम्
 ॥ १८ ॥ कण संकोचे ॥ १९ ॥ तूण पूरणे ॥ २० ॥ भूण आशाविश
 क्योः ॥ २१ ॥ शठ श्लाघायाम् ॥ २२ ॥ यक्ष पूजायाम् ॥ २३ ॥
 स्यम वितर्के ॥ २४ ॥ गूर उद्यमने ॥ २५ ॥ शम लक्ष आलोचने ॥
 नान्ये मित इति मित्वनिषेधः । शामयते ॥ २७ ॥ कुत्स अवक्षेपणे
 ॥ २८ ॥ च्रुट छेदने ॥ कुट इत्येके ॥ ३० ॥ गल स्रवणे ॥ ३१ ॥ भल
 आभण्डने ॥ ३२ ॥ कूट आप्रदाने ॥ अवसादने इत्येके ॥ ३३ ॥ कुट्ट
 प्रतापने ॥ ३४ ॥ वञ्च प्रलम्भने ॥ ३५ ॥ दृष शक्तिबन्धने ॥ शक्तिब
 न्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिसंबन्धश्च । वर्षयते ॥ ३६ ॥ मद तृप्तियोगे ॥ म
 दयते ॥ ३७ ॥ दिवु परिकूजने ॥ ३८ ॥ गृ विज्ञाने ॥ गारयते ॥ ३९ ॥
 विद चेतनारख्यानविवासेषु ॥ वेदयते ॥ ४० ॥

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यनूलुक्श्रमशेष्विदं क्रमात् ॥

मान स्तम्भे ॥ मानयते ॥ ४१ ॥ यु जुगुप्सायाम् ॥ यावयते ॥ ४२ ॥
 कुस्म नाम्नो वा ॥ कुस्मेति धातुः कुस्मितस्मयने वर्तते । कुस्मयते ।
 अचुकुस्मत ॥ ४३ ॥ अथ वा कुस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे णिच् ॥
 इत्याकुस्मीयाः ॥

चर्च अध्ययने ॥ १ ॥ बुक्क भाषणे ॥ २ ॥ शब्द उपसर्गादाविष्कारे
 च ॥ चाद्भाषणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः ॥ अनुपस
 र्गच्च ॥ आविष्कारे इत्येव । शब्दयति ॥ ३ ॥ कण निमीलने ॥ काण
 यति ॥ णौ चङ्युपधाया ऋस्वः काण्यादीनां वेति विकल्प्यते । अची
 कणत् । अचकाणत् ॥ ४ ॥ जभि नाशने ॥ जम्भयति । जम्भति ॥ ५ ॥
 शूद क्षरणे ॥ सूदयति । असृषुदत् ॥ ६ ॥ जसु ताडने ॥ जासयति । ज
 सति ॥ ७ ॥ पश बन्धने ॥ पाशयति ॥ ८ ॥ अम रोगे ॥ आमयति । नान्ये
 मित इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि मतः । तस्माद्धेतुमणौ न कर्म्यमि

तिङन्ते चुरादयः ।

४८५

चमामिति निषेधः । आमयति ॥९॥ चट स्फुट भेदने ॥ विकासे शशपोः
स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम् ॥११॥ घट सङ्घाते घाटयति ॥१२॥ हन्त्यर्था
श्च ॥ नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्त इत्यर्थः ॥
दिवु मर्दने ॥ उदिच्चाद्देवतीत्यपि ॥१३॥ अर्ज प्रतियत्ने ॥ अयमर्थान्तरे
पि । द्रव्यमर्जयति ॥१४॥ घुषिर् विशब्दने ॥ घोषयति । घुषिरविशब्दन
इतिसूत्रेऽविशब्दन इति निषेधाद्विज्ञादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरि
त्वादङ्गा । अघुषत् । अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु । अजूघुषत् ॥१५॥ आढः
क्रन्द सातत्ये ॥ भौवादिकः क्रन्दधातुराङ्गानाद्यर्थ उक्तः स एवाङ्पूर्वो
णिच् लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसा
तत्ये इत्याहुः । आघोषयति ॥१६॥ लस शिल्पयोगे ॥ १७॥ तसि भूष अ
लङ्करणे ॥ अवतंसयति अवतंसति । भूषयति ॥१९॥ अर्ह पूजायाम् ॥२०॥
ज्ञा नियोगे ॥ आज्ञापयति ॥२१॥ भज विश्राणने ॥२२॥ शृधु प्रसहने अश
शर्धत् । अशीशृधत् ॥२३॥ यत निकारोपस्कारयोः ॥ २४॥ रक लग आ
स्वादने ॥ रघइत्येके ॥ रगेत्यन्ये ॥२८॥ अञ्जु विशेषणे ॥ अञ्जयति । उ
दित्वमिद्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्जति । एवं शृधुजसु
प्रभृतीनामपि बोध्यम् ॥ २९॥ लिङि चित्रीकरणे ॥ लिङ्गयति । लिङ्गति
॥३०॥ मुद संसर्गे ॥ मोदयति सक्तून् घृतेन ॥३१॥ त्रस धारणे ॥ ग्रहण
इत्येके । वारणे इत्यन्ये ॥३२॥ उध्रस उज्जले ॥ उकारो धात्ववयव इत्ये
के । नेत्यन्ये । ध्रासयति । उध्रासयति ॥ ३४॥ मुच प्रमोचने मोदने च
॥३५॥ वस स्नेहच्छेदापहरणेषु ॥३६॥ चर संशये ॥३७॥ च्यु सहने ॥ ह
सने चेत्येके । च्यावयति ॥ च्युसेत्येके च्योसयति ॥ ३९॥ भुवोऽवकल्क
ने ॥ अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति ॥४०॥
कृपेश्च ॥ कल्पयति ॥ ४१॥

आस्वदः सकर्मकात् ॥ स्वदिमञ्जिव्याप्य सम्भावत्कर्मभ्य एव णिच् ॥
यस ग्रहणे ॥ यासयति फलम् ॥१॥ पुष धारणे ॥ पोषयत्याभरणम् ॥२॥

४८६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

दल विदारणे ॥ दालयति ॥ ३ ॥ पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि
भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि बृहि बर्हि बद्ध गुप
धूप विच्छ चीव पुथ लोळ लोचू णद कुप तर्क दतु दधु भाषार्थाः ॥
पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञयति । तुञति । एवं परेषाम् । घाट
यति । घण्टयति ॥

नाग्लोपिशास्वदिताम् । ७ । ४ । २ ॥

णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्ऋदितां च उपधाया ऋस्यो न स्याच्चङ्परे
णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति । उदित्वाद्धर्तति ।
वर्धति ॥ ३४ ॥ रुट लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक नट पुटि जि
चि रघि लघि अहि रहि महि च ॥ ५० ॥ लडि तड नल च ॥ ५३ ॥ पूरी
आप्यायने ॥ ईदित्वं निष्ठायामिण्निषेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति । पूर
ति ॥ ५४ ॥ रुज हिंसायाम् ॥ ५५ ॥ ष्वद आस्वादने ॥ स्वाद इत्येके ॥ असि
ष्वदत् । दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात् । असिस्वदत् ॥ ५७ ॥

आधृषाद्वा ॥ इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य ॥ युज
पृच संयमने ॥ योजयति । योजति । अयौक्षीत् । पर्चयति पर्चति । पार्चि
ता । अपर्चीत् ॥ २ ॥ अर्च पूजायाम् ॥ ३ ॥ षह मर्षणे ॥ साहयति । स
एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥ ४ ॥ ईर क्षेपे ॥ ५ ॥ ली द्रवी
करणे ॥ लाययति । लयति । लेता ॥ ६ ॥ वृजी वर्जने ॥ वर्जयति । वर्ज
ति ॥ ७ ॥ वृजू आवरणे ॥ वारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता
॥ ८ ॥ जृ वयोहानौ । जारयति । जरति । जरिता । जरीता ॥ ९ ॥ जि
च ॥ जाययति । जयति ॥ जेता ॥ १० ॥ रिच वियोजनसम्पर्चनयोः ॥
रेचयति । रेचति । रेक्ता ॥ ११ ॥ शिष असर्वोपयोगे ॥ शेषयति । शेषति ।
शेषा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये ॥ १२ ॥ तप दाहे ॥ तापयति ।
तपति । तप्ता ॥ १३ ॥ तृप तृप्ता ॥ सन्दीपने इत्येके । तर्पयति । तर्पति ।

तिङन्ते चुरादयः ।

४८७

तर्पिता ॥ १४ ॥ लृदी सन्दीपने ॥ छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्य
 ति । सेसिचीति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ १५ ॥
 चृप लृप दृप सन्दीपन इत्येके ॥ चर्पयति । छर्पयति ॥ १८ ॥ दृभी भये
 दर्भयति । दर्भति । दर्भिता ॥ १९ ॥ दृभ सन्दर्भे ॥ अयं तुदादावीदित् ॥
 ॥ २० ॥ अथ मोक्षणे ॥ हिंसायामित्येके ॥ २१ ॥ मी गतौ ॥ माययति ।
 मयति । मेता ॥ २२ ॥ ग्रन्थ बन्धने ॥ ग्रन्थयति । ग्रन्थति ॥ २३ ॥
 शीक आमर्षणे ॥ २४ ॥ चीक च ॥ २५ ॥ अर्द हिंसायाम् ॥ स्वरितेत् ।
 अर्दयति । अर्दति । अर्दते ॥ २६ ॥ हिंसि हिंसायाम् ॥ हिंसयति । हिंस
 ति । हिनस्तीति श्मि गतम् ॥ २७ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ २८ ॥ आढः
 षद पद्यर्थे ॥ आसादयति । आसीदति । पाघ्रेति सीदादेशः । आसत्ता ।
 आसात्सीत् ॥ २९ ॥ शुन्ध शौचकर्मणि ॥ शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशु
 न्धिष्टाम् ॥ ३० ॥ छद अपवारणे ॥ स्वरितेत् ॥ ३१ ॥ जुष परितर्कणे ॥
 परितर्कणमूहो हिंसा वा ॥ परितर्पण इत्यन्ये । परितर्पणं परितृप्तिक्रिया ।
 जोषयति । जोषति । प्रीतिसेवनयोजुषते इति तुदादौ ॥ ३२ ॥ धूजू कम्प
 ने ॥ णावित्यधिकृत्य ॥ धूज्प्रीजोर्नुग्वक्तव्यः ॥ ३३ ॥ धूनयति । धवति । धव
 ते । के चित्तु धूज्प्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्धूनातेरेव नुकमाद्धुः ।
 धावयति ॥ ३३ ॥ अयं स्वादौ क्रयादौ तुदादौ च । स्वादौ क्स्वश्च । तथा
 च कविरहस्ये ॥

धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुबति स्फुटितातिमुक्त
 म् ॥ वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ १

प्रीज् तर्पणे ॥ प्रीणयति । धूज्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु प्राययति ।
 प्रयति । प्रयते ॥ ३४ ॥ ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ ३६ ॥ आप्ल लम्बने ॥ आपय
 ति । आपति । आपत् । आप्ता । स्वरितेदयमित्येके । आपते ॥ ३७ ॥ तनु
 श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्चदैर्घ्ये ॥ तानयति । वितानयति । तनति । वि

४८८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तनति ॥३८॥ चन श्रद्धोपहननयोरित्येके ॥ चानयति । चनति ॥३९॥ वद
सन्देशवचने ॥ वादयति । स्वरितेत् । वदति । वदते । अनुदात्तेदित्येके । व
वदतुः । ववदिथ । ववदे । वद्यात् ॥४०॥ वच परिभाषणे ॥ वाचयति ।
वचति । वक्ता । अवाक्षीत् ॥४१॥ मान पूजयाम् ॥ मानयति । मानति । मा
निता । विचारणे तु भौत्रादिको नित्यसन्नन्तः । स्तम्भे मानयते । इत्याकु
स्मीयः । मन्यते इति दिवादौ । मनुते इति तनादौ च ॥४२॥ भू प्राप्तावा
त्मनेपदी ॥ भावयते । भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति
॥४३॥ गर्ह विनिन्दने ॥४४॥ मार्ग अन्वेषणे ॥४५॥ कठि शोके ॥ उत्पू
र्वीयमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः ॥ ४६ ॥ मृजू शौचाल
ङ्कारयोः ॥ मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टा ॥ ४७ ॥ मृष तिति
क्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति मृष्यते इति दि
वादौ ॥ सेचने शपि मर्षति ॥४८॥ धृष प्रसहने ॥ धर्षयति । धर्षति ॥४९
इत्याधृषीयाः ॥

अथादन्ताः ॥ कथ वाक्यप्रवन्धे ॥ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्
वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् ॥ १ ॥
वर ईप्सायाम् ॥ वरयति । वारयतीति गतम् ॥ २ ॥ गण संख्याने ॥
गणयति ॥

ई च गणः । ७ । ४ । ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्गूपरेणौ । चादत् । अजगणत् । अजीगणत् ॥३
शठ श्वठ सम्यगवभाषणे ॥५॥ पठ वठ चन्धे ॥ ७ ॥ रह त्यागे ॥ अररह
त् ॥८॥ स्तन गदी देवशब्दे ॥ स्तनयति । गदयति । अजगदत् ॥ १० ॥
पत गतौ वा ॥ वा णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आद्ये । पतयति । पतति ।
पतांचकार । अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् ॥११॥ पष अनु
पसर्गात् ॥ गतावित्येव । पषयति ॥१२॥ स्वर आक्षेपे ॥ स्वरयति ॥१३॥

तिष्ठन्ते चुरादयः ।

४८९

रच प्रतियत्ने ॥ रचयति ॥ १४ ॥ कल गतौ संख्याने च ॥ १५ ॥ चह परि
 कल्कने ॥ परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च ॥ १६ ॥ मह पूजायाम् ॥ महयति ॥ म
 हतीति शपि गतम् ॥ १७ ॥ सार कृप श्रथ दौर्बल्ये ॥ सारयति । कृपयति ।
 श्रथयति ॥ २० ॥ स्पृह ईप्सायाम् ॥ २१ ॥ भाम क्रोधे ॥ अवभामत् ॥ २२ ॥
 सूच पैशुन्ये ॥ सूचयति । अषोपदेशत्वान्न षः । असूसुचत् ॥ २३ ॥ खेट
 भक्षणे ॥ तृतीयान्न इत्येके ॥ खोट इत्यन्ये ॥ २६ ॥ क्षोट क्षेपे ॥ २७ ॥ गोम
 उपलोपने ॥ अजुगोमत् ॥ २८ ॥ कुमार क्रीडायाम् ॥ अचुकुमारत् ॥ २९ ॥
 शील उपधारणे ॥ उपधारणमभ्यासः ॥ ३० ॥ साम सान्त्वप्रयोगे ॥ अससा
 मत् । सामसान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमत् ॥ ३१ ॥ वेल कालोपदेशे ॥
 वेलयति ॥ ३२ ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति ॥ ३३ ॥ पल्यूल
 लवनपवनयोः ॥ ३४ ॥ वात सुखसेवनयोः ॥ गतिसुखसेवनेष्वित्येके ॥ वात
 यति । अववातत् ॥ ३५ ॥ गवेष मार्गणे ॥ अजगवेषत् ॥ ३६ ॥ वास उपसेवा
 याम् ॥ ३७ ॥ निवास आच्छादने ॥ अनिनिवासत् ॥ ३८ ॥ भाज पृथक्कर्मणि
 ॥ ३९ ॥ सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये ॥ सभाजयति ॥ ४०
 ऊनपरिहाणे ॥ ऊनयति । ओः पुयण्जि इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्ग
 प्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं णिचि अच आदेशो न स्याद्वित्वे कार्ये इति ।
 यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽव
 र्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्त्तदि
 ति सिद्धम् । प्रकृते तु न शब्दस्य द्वित्वं तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः । औननत् ।
 माभवानूननत् ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे ॥ अदध्वनत् ॥ ४२ ॥ कूट परितापे ॥
 परिदाहे इत्यन्ये ॥ ४३ ॥ सङ्केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे ॥ चात्कूटोपि ।
 कूटयति । सङ्केतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति ॥ पाठान्तरम् ॥ केत
 श्रावणे निमन्त्रणे च ॥ केतयति । निकेतयति ॥ कुण गुण चामन्त्रणे ॥ च
 कारात्केतने । कूण सङ्कोचने इति ॥ ४८ ॥ स्तेन चौर्ये ॥ अतिस्तेनत् ॥ ४९ ॥

४९०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

आगर्वादात्मनेपदिनः ॥ पद गतौ ॥ पदयते । अपपदत् ॥ १ ॥ गृह ग्रहणे ॥ गृहयते ॥ २ ॥ मृग अन्वेषणे ॥ मृगयते । मृग्यतीति कण्ठादिः ॥ ३ ॥ कुह विस्मापने ॥ ४ ॥ शूर वीर विक्रान्तौ ॥ ६ ॥ स्थूल परिबृंहणे ॥ स्थूलयते । अतुस्थूलत् ॥ ७ ॥ अर्थ उपयाज्जायाम् ॥ अर्थयते । आर्तयत् ॥ ८ ॥ सत्र सन्तानक्रियायाम् ॥ अससत्रत् । अनेकाचूत्वान्न षोपदेशः । सिसत्रयिषते ॥ ९ ॥ गर्व माने ॥ गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याणिज्विकल्पः । धातोरन्त उदातो लिट्याम् च फलम् । एवमप्येपि ॥ ९ ॥ इत्यागर्वायाः ॥

सूत्र वेष्टने ॥ सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥ १ ॥ मूत्र प्रस्रवणे ॥ मूत्रयति । मूत्रति ॥ २ ॥ रूक्ष पारुष्ये ॥ ३ ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥ अपपारत् । अति तीरत् ॥ ५ ॥ पुट संसर्गे ॥ पुटयति ॥ ६ ॥ धेक दर्शने इत्येके ॥ अदिधेकत् ॥ ७ ॥ कत्र शैथिल्ये ॥ कत्रयति । कत्रति ॥ कर्तेत्यप्येके ॥ कर्तयति । कर्तति ॥ ९ ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यादिष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावभावटिलोपविन्मत्तुबोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद्बुद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । णौचङ्गीत्यत्र भाष्ये तु दृढेलोपो बलीयानिति स्थितम् । अपपटत् । तत्करोति तदाचष्टे ॥ पूर्वस्य प्रपञ्चः ॥ करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः ॥ लङर्थस्त्वविवक्षितः ॥ तेनातिक्रामति ॥ अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति । हस्तयति ॥ धातुरूपं च ॥ णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम् ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे क्लृप्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति ॥ * ॥ कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं हन् इति स्थिते ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ ॥

हन्तेस्तकारोन्तादेशः स्याच्चिण्णत्वर्जे जिति णिति । नन्वत्राऽङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाट्द्वित्वयोर्दोषः । किं च । कु

मिडन्ते चुरादयः ।

४११

त्वतत्वे न स्यातां॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् ।
 प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः । कारकं च चात्कार्यम् । हेतुमणिचः
 प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमणौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं
 च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् ॥ कर्तृकरणाद्धा
 त्वर्थे ॥ कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना
 हन्ति । असयति ॥ बष्क दर्शने ॥ १ ॥ चित्र चित्रीकरणे ॥ आले
 ख्यकरण इत्यर्थः ॥ कदाचिद्दर्शने ॥ चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं
 लभते । चित्रयति ॥ २ ॥ अंस समाघाते ॥ ३ ॥ वट विभाजने ॥ ४ ॥
 लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ वण्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु
 पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति ॥ ७ ॥ शाक
 टायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयति । गणापयती
 त्यादि ॥ मिश्र सम्पर्के ॥ ८ ॥ संग्राम युद्धे ॥ अयमनुदात्तेत् । अकार
 प्रश्लेषात् । अससंग्रामत ॥ ९ ॥ स्तोम श्लाघायाम् ॥ अनुस्तोमत्
 ॥ १० ॥ छिद्र कर्णभेदेने ॥ करणभेदन इत्यन्ये । कर्णेति धात्वन्तरमि
 त्यन्ये ॥ ११ ॥ अन्ध दृष्ट्युपघाते ॥ उपसंहार इत्यन्ये । आन्दधत् ॥ १३ ॥
 दण्ड दण्डनिपातने ॥ १४ ॥ अङ्ग पदे लक्षणे च ॥ आञ्चकत् ॥ अङ्गच ॥
 आञ्जगत् ॥ १६ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ १८ ॥ रस आस्वादनस्नेहन
 योः ॥ १९ ॥ व्यय वित्तसमुत्सर्गे ॥ अवव्ययत् ॥ २० ॥ रूप रूपक्रियायाम् ॥
 रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया ॥ ११ ॥ छेद द्वैधीकरणे ॥ अचिच्छेदत्
 ॥ २२ ॥ छद अपवारण इत्येके ॥ छदयति ॥ २३ ॥ लाभ प्रेरणे ॥ २४ ॥
 व्रण गात्रविचूर्णने ॥ २५ ॥ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ वर्णक्रिया
 वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरि
 वर्णयति स्तौतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतन्निदर्शनं ॥ अदन्तधातुनिदर्शन
 मित्यर्थः । बाहुलकादन्येपि बोध्याः ॥ तद्यथा ॥ पर्ण हरितभावे ॥ अप

४९२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पर्णत् ॥ विष्क दर्शने ॥ क्षप प्रेरणे ॥ वस निवासे ॥ तुत्थ आवरणे ॥
 एवमान्दोलयति । प्रेङ्खोलयति । विडम्बयति । अवधीरयतीत्यादि ।
 अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्र लौ
 किकवैदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेना
 पठितेभ्योपि क्वचित्त्वार्थे णिच् । रामो राज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः ।
 चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे
 स्थिताः ॥ णिङ्ङान्निरसने ॥ अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेर्थे णिङ्
 स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते ॥ श्वेताश्वाश्वतरगालोडिता
 द्वरकाणामश्वतरसेतकलोपश्च ॥ श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते
 णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमा
 चष्टेऽश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः । तत्करोति गालोडयते । आद्वर
 यते । के चित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि ॥ पुच्छादिषु
 धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु ।
 मास्तु पुच्छभाण्डेति णिङ्ङिधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥ * ॥

इति चुरादिः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरय
 ति भावयति । णिचश्चेति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयां
 बभूव ॥

ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥

सन्नि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं स्यात्पुयण्ज्यकोरष्ववर्णं

तिङन्ते ण्यन्तप्रक्रिया ।

४९३

परेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् ।
अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लुवतिच्यवतीनां वा

। ७।४।८९ ॥

एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यात्सन्धवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असि
स्रवत् । असुस्रवत् । नाग्लोपीति ऋस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् ।
अचीचकासत् । मतान्तरे । अचचकासत् । अग्लोपीति सुब्धातुप्रकरणे उ
दाहरिष्यते । ण्यन्ताणिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धि बाधित्वा
णिलोपः । चोरयति । णौचङीति ऋस्वः । दीर्घो लघोः । न चाग्लोपित्वा
द्वयोरप्यसम्भवः । ण्यारुतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ॥

णौ च संश्चङोः । २।४।५९ ॥

सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । सम्प्रसारणं त
दाश्रयं च कार्यं बलवदिति वचनात्सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूशवंत् ।
अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्वयत् ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि । ८।३।११६ ॥

उपसर्गनिमित्त एषां सस्य षो न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषि
वत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोप्युपधाङ्स्वो द्वित्वा
त्पागेव । ओणेर्ऋदित्करणाह्लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ
विधानान्न वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् । न न्द्रा इति नदराणां न द्वित्वम् ।
औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । उञ्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः ।
भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरितिसूत्रे निपातनादस्य बः । सचातरङ्गोपि द्वि
त्वविषये न न्द्रा इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः
प्राक् । दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औब्जिजत् । अजादेरित्येव नेह । अ
दिद्रपत् ॥

४९४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

रभेरशब्दितोः। ७।१।६३॥

रभेर्नुम् स्यादचि । न तु शब्दितोः ॥

लभेश्च। ७।१।६४॥

अररम्भत् । अललम्भत् । हेरचङ्गीतिसूत्रेऽचङ्गीत्युक्तेः कुत्वं न । अ
जीहयत् । अत्सृष्टत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम् । असस्मरत् । अददरत् । तपर
त्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ॥

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः। ७।४।९६॥

अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचे
ष्टत् । अचिचेष्टत् । भाजभासेत्यादिना वोपधाङ्गत्वः । अबिभजत् । अब
भाजत् ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ण्यन्ताः कणरणभणश्च
णलुपहेठः काण्यादयः षङ्गाण्ये उक्ताः । द्वायिवाणिलोटिलोपयश्चत्वारो
धिकान्यासे । चाणिलोठी अप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत् ।
अचकाणत् ॥

स्वापेश्चङि। ६।१।१८॥

ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत् ॥

शाच्छासाद्वाव्यावेपां युक्। ७।३।३७॥

णौ । युकोपवादः । शाययति । द्वाययति ॥

ङ्कः सम्प्रसारणम्। ६।१।३२॥

सम्परे चङ्परे च णौ ङ्कः सम्प्रसारणं स्यात् । अजूहवत् । अजु
हावत् ॥

लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य। ७।४।४॥

पिवतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ ।

तिङन्ते ण्यन्तप्रक्रिया ।

४९५

अपीप्यत् । अर्तिङ्गीति पुक् । अर्पयति । क्रेपयति । ब्लेपयति । रेपयति
यलोपः । क्रोपयति । क्षमापयति । स्थापयति ॥

तिष्ठतेरित् । ७।४।५ ॥

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् ॥

जिघ्रतेर्वा । ७।४।६ ॥

अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् ॥ उर्कत् ॥ अचीकृतत् । अचिकीर्तत् ।
अवीद्यतत् । अववर्त्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् ॥ पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः ।
॥ * ॥ युकोपवादः । पालयति ॥

वो विधूनने जुक् । ७।३।३८ ॥

वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्पेर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वाप
यति ॥ विभाषा लीयतेः ॥

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७।३।३९ ॥

लीयतेर्लतिश्च क्रमानुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विली
नयति । विलापयति । विलालयति । विलाययति वा घृतम् । ली ई
इति ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे नुक् न ॥ स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति ॥
प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्वमशिति वाच्यम् ॥ * ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १।३।७० ॥

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेपि फले पूजाभिभवयोः
प्रलम्भने चार्थे ॥ जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनोवर्ति
कामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ॥

बिभेतेर्हेतुभये । ६।१।५६ ॥

बिभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ॥

४९६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

भीस्म्योर्हेतुभये । १।३।६८॥

ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ । सूत्रे भययहणं
धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भाषयते ॥

भियो हेतुभये षुक् । ७।३।४० ॥

भी ई इति ईकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात् णौ
हेतुभये । भीषयते ॥

नित्यं स्मयतेः । ६।१।५७॥

स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते ।
हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैनं भाययति । विस्माययति ।
कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यवाचेति करणादेव
हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन्नित्येव
पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा । मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते
तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम् ॥

स्फायो वः । ७।३।४१ ॥

णौ ॥ स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः । ७।३।४२ ॥

शदेर्णौ तोन्तादेशः स्यान् तु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति
गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७।३।४३ ॥

णौ ॥ रोपयति । रोहयति ।

क्रीड्जीनां णौ । ६।१।४८ ॥

एषामेव आत्वं स्याण्णौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

णौ च संश्रब्दोः । ६।१।३१ ॥

तिष्ठन्ते ण्यन्तप्रक्रिया ।

४९७

सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ्गा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४९ ॥

ऐहलौकिकेर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरच आत्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति । सेधयति तापसं तपः ॥

प्रजने वीयते । ६ । १ । ५५ ॥

अस्यैच आत्वं वा स्याण्णौ प्रजनेर्थे । वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं माह्वयतीत्यर्थः ॥

ऊढुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८९ ॥

गूहयति ॥

दोषो णौ । ६ । ४ । ९० ॥

दुष इति सुवचम् । दुष्यते रूपधाया ऊत्स्याण्णौ । दूषयति ॥

वा चित्तविरागे । ६ । ४ । ९१ ॥

विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः । मितां क्रस्वः । भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति । जनीजूषू । जनयति, जरयति । जृणातेस्तु । जारयति ॥ रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः ॥ मृगरमणमारखेटकम् । रजयति मृगान् । मृगेति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान्तृणदानेन । चुरादिषु ज्ञपादिश्चिज् ॥ चिस्फुरोर्णौ । चपयति चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति । अपुस्फरत् । अपुस्फुरत् ॥

उभौ साभ्यासस्य । ८ । ४ । २१ ॥

४९८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्रा
णिणत् ॥

णौ गमिरबोधने । २।४।४६॥

इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इण्व
विकः । अधिगमयति । हनस्तोऽचिण्णलोः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घात
यति ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् ॥*॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच
इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादोर्द्विती
यस्येत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्ययत् । ऐर्ष्ययत् । द्वितीयव्या
ख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिःशेषात् । द्वित्वं
तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धा
तोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन तुल्योर्थः । तेन प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया इत्यादि
सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ॥

॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥ * ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ ।

। १ । ७ ॥

इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्नत्ययो वा स्यादिच्छायाम् ।
धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् ॥ सन्न्यतः । पठि
तुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् ।
समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्त्वतीच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे
वाक्यमपि । लुङ्सनोर्घस्लृ । एकाच उपदेश इति नेट् । सस्य तत्वम् ।
अत्तुमिच्छति निघत्सति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्य
यिषति । ईर्ष्ययिषति ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्र्व । १ । २ । ८ ॥

तिङन्ते सन्नन्तप्रक्रिया ।

४९९

एभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ स्तः । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमु
दिषति ॥

सनि ग्रहगुहोश्च । ७।२।१२॥

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्ण स्यात् । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । सनः
षत्वस्यासिद्धत्वाद्भूभावः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ॥

किरश्च पञ्चभ्यः । ७।२।७५॥

कृ गृ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिक
रिषति । जिगरिषति, जिगलिषति ॥ अत्रेटो वृतो वा दीर्घो नेष्टः ॥ • ॥
दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुद्विधीर्षुरिति । भौवादिकयोर्धृङ्धृजोरिति
गृहाण ॥

इको झल् । १।२।१॥

इगन्ताज्झलादिः सन् किरस्यात् । बुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति दिदी
षते । एज्विषयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न । अत एव सनिमीमेति
सूत्रे माधातोः पृथग्मीग्रहणं कृतम् ॥

हलन्ताच्च । १।२।१०॥

इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् किरस्यात् । गुहू । जुघुक्षति ।
बिभित्सति । इकः किम् । यियक्षते । झल्किम् । विविधिषते । हलूपहणं
जातिपरम् । तृनुहू । तितृक्षति । तितृंहिषति ॥

अज्झनगमां सनि । ६।४।१६॥

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । सन्लिटो
जैः । जिगीषति । विभाषा च्चेः । चिकीषति । चिचीषति । जिघांसति ॥

सनि च । २।४।४७॥

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति ।
इण्वदिकः । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । झ

५००

सिद्धान्तकौमुद्याम्

लादौ सनीति दीर्घः । जिगांसते । अधिजिगांसते । अजादेशस्येत्युक्तेर्ग
च्छतेर्न दीर्घः । जिगंसते । संजिगंसते ॥

इडश्च । २।४।४८॥

इडो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥

रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च । १।२।२६॥

उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्दलादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ से
टौ वा कितौ स्तः । द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् । द्युतिषते । दिद्योतिष
ते । रुरुचिषते । रुरोचिषते । लिलिखिषति । लिलेखिषति । रलः किम् ।
दिदेविषति । व्युपधात्किम् । विवर्तिषते । हलादेः किम् । एषिषिषति । इ
ह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणे
र्कदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकात् ॥

सनीवन्तर्धभ्रसूजदम्भुश्रिस्वयूणुभरज्ञपिसनाम् ।

। ७।२।४९॥

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात् । इडभावे । हलन्ताच्चेति
किञ्चम् । छोरिति वस्य ऊट् । यण् । द्वित्वम् । दुद्यूषति । दिदेविषति ।
स्तौतिण्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूसति । सिसेविषति ॥

आप्ज्ञप्थृधामीत् । ७।४।५५॥

एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७।४।५८॥

सनिमीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आमुमिच्छति
ईसति । आर्धितुमिच्छति । रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्त्सति । अर्दिधिषति ।
बिभ्रजिषति । बिभर्जिषति । बिभ्रक्षति । बिभर्क्षति ॥

दम्भ इच्च । ७।४।५६॥

तिङ्गन्ते सन्नन्तप्रक्रिया ।

५०१

दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । हलन्ताच्चेत्यत्र हल्
ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्वान्न लोपः । धिप्सति । धीप्सति ।
दिदम्भिषति । शिश्रीषति । शिश्रयिषति । उदोष्ठ्यपूर्वस्य । सुस्वूर्षति ।
सिस्वरिषति । युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनुविषति । ऊर्णुन
विषति । न च परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति
वाच्यम् । द्विर्वचनेचीतिसूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषे
धाद्धा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्थित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्य
म् । कार्यमनुभवन् हि कार्थी निमित्ततया नाश्रीयते न त्वननुभवन्नपि ।
न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । बुभूर्षति । बिभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्सं
ज्ञः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे । इको झलिति कित्वान्न गुणः ।
अज्झनेतिदीर्घः परत्वाणिणलोपेन बाध्यते । आप्ज्ञपीति ईत् । ज्ञीप्सति ।
जिज्ञपयिषति । अमितस्तु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यात्वम् । सिषासति ।
सिसनिषति ॥ तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इडाच्यः ॥ * ॥

तनोतेर्विभाषा । ६ । ४ । १७ ॥

अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति । तितंसति ।
तितनिषति ॥ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वा मुमूर्षति । कूलं पिप
तिषति ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् । ७ । ४ । ५४ ॥

एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः ।
पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । डुमिजू मीजू आभ्यां सन् । कृ
तदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । सः सीति तः । मित्सति । मित्स
ते । मा माने । मित्सति । माङ्मेडोः । मित्सते । दोदाणोः । दित्सति । देङ् ।
दित्सते । दाजू । दित्सति । दित्सते । धेङ् । धित्सति । धाजू । धित्सति ।
धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शङ् । शिक्षति । शकमर्षण इति दिवादिः ।

५०२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

स्वरितेत् । शिक्षति । शिक्षते । पित्सते ॥ राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः॥*
रित्सति । हिंसायां किम् । आरिरात्सति ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । ७।४।५७॥

सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव ।
अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृद्धश्चतुर्भ्यः । विवत्सति ।
तद्धितु । विवर्तिषते । सेसिचीति वेट् । निनर्तिषति । निनृत्सति ॥

इट् सनि वा । ७।२।४९॥

वृट् वृज् अभ्यामृदन्ताच्च सन इट् स्यात् । तितरिषति । तितरीषति । ति
तीर्षति । विवरिषति । विवरीषति । वुवूर्षति । वृट् । वुवूर्षते । विवरिषते ।
दुध्वूर्षति ॥

स्मिपूङ् रञ्ज्वशां सनि । ७।२।७४॥

स्मि पूङ् ऋ अञ् अशू एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपवि
षते । अरिरिषति । इह रिसूशब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयवः कार्य
भागिति कार्थिणो निमित्तत्वायोगाद् द्विर्चनेचीति न प्रवर्तते । अञ्जिजि
षति । अशिशिषते । उभौ साभ्यासस्य । प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक् । चु
त्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति च छाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वं । हलादिः
शेषः । उचिच्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति त्वनित्यम् । च्छो
रिति सनुक्कयहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । णौ च संश्च
ढोरितिसूत्राभ्यामिढो गाङ् श्वयतेः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगापयि
षति । अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति । शुशावयिषति । द्वः सम्प्रसार
णम् । जुहावयिषति । णौ द्वित्वात्पागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्व
म् । पुस्फारयिषति । चुक्षावयिषति । ओः पुयण्ज्यपरे । पिपावयिषति ।
यियावयिषति । बिभावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजा
वयिषति । पुयण्जि किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति । स्रव

तिष्ठन्ते सन्नन्तप्रक्रिया ।

५०३

तीतीत्वं वा । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषतीत्यादि । अपर इत्येव । शु
श्रूषते ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ॥

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात्प्रभूते सनि नान्य
स्य । तुष्टूषति । द्युतिस्वाप्योरित्युत्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति ।
स्तौतिण्योः किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्तु स्थादिष्वभ्यासेन चेति षत्वम् ।
परिषिषिक्षति । षणि किम् । तिष्ठासति । सुषुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नेह
निषेधः । इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति ॥

सः स्विदिस्वदिसहीनां च । ८ । ३ । ६२ ॥

अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे । सि
स्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति
नियमान्नेह । अभिसूसूषति ॥

शैषिकान्मतुबर्थायाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।

सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव न तु
छान्ताच्छः । सरूपः किम् । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे
भव आहिच्छत्रीयः । अणन्ताच्छः । तथा मतुबर्थात्सरूपः स न । धनवान्
स्यास्ति । इह मतुबन्तान्मतुप् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला ।
सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारासादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तात्स
न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥ * ॥

इति सन्नक्रिया ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । ३ । १ । २२ ॥

पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् षोत्थे यङ् स्यात् ॥

गुणो यङ्लुकोः । ७ । ४ । ८२ ॥

५०४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । सनाद्यन्ता इति धातुत्वा
 लुङादयः । डिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते ।
 बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम् । आर्धधातुकत्वं यथास्यात् ।
 तेन ब्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः किम् । पुनःपुनर्जागर्ति । हलादेः किम् ।
 भृशमीक्षते । भृशं शोभते, रोचते इत्यत्र यङ्ङेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु
 स्यादेव । रोरुच्यते । शोशुभ्यते ॥ सूचिसूत्रिमूञ्यत्यर्च्यशूर्णोतिभ्यो यङ्
 वाच्यः ॥ * ॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूञ्यते । मोसूञ्य
 ते । अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं न ॥

यस्य हलः । ६ । ४ । ४९ ॥

यस्येति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधा
 तुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । सोसूचां चक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रि
 ता । मोसूत्रिता ॥

दीर्घोऽकितः । ७ । ४ । ८३ ॥

अकितोभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अटाटयते ॥

यङि च । ७ । ४ । ३० ॥

अर्त्तैः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि । यकारपररेफस्य न द्वित्व
 निषेधः । अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊ
 र्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्वान्नोपधागुणः । बेभिदिता ॥
 सासद्यते ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥

गत्यर्थात् कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं
 व्रजति वाव्रज्यते ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्
 । ३ । १ । २४ ॥

तिङन्ते यङन्तप्रक्रिया ।

५०५

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते ।
सासद्यते ॥

चरफलोश्च । ७।४।८७॥

अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः ॥ नुगित्यनेनानुस्वारो
लक्ष्यते ॥ स च पदान्तवद्वाच्यः ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति यथा स्यात् ॥

उत्परस्याऽतः । ७।४।८८॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात् उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति दीर्घः ।
चञ्चूर्यते । चंचूर्यते । पम्फुल्यते । पंफुल्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च । ७।४।८९॥

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जञ्जप्यते
इत्यादि ॥

ग्री यङि । ८।२।२०॥

गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितंगिलति जेगिल्यते । घुमास्येती
त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । विभाषा श्वेः । शोशूयते ।
शेश्वीयते । यङि च । सास्मर्यते । रीङ् कृतः । चेक्रीयते । सुट् । सञ्चे
स्क्रीयते ॥

सिचो यङि । ८।३।११२॥

सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते ॥

न कवतेर्यङि । ७।४।९३॥

कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु
चोकूयते ॥

नीग्वञ्चुसंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । ७।४।९४॥

५०६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्गुलुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीसस्यतइत्यादि ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७।४।८५॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योभ्यासोदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुकानुस्वारो लक्ष्यत इत्युक्तम् । यँय्यम्यते । यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते । ये विभाषा । जाजायते । जञ्जन्यते ॥ हन्तेर्हिंसायां यङि घीभावो वाच्यः ॥ * ॥ जेघीयते । हिंसायां किम् । जङ्गन्यते ॥

रीगृदुपधस्य च । ७।४।९०॥

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्गुलुकोः । वरीवृत्यते । क्षुभ्रादित्वान्न णः । नरीवृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चली कूप्यते ॥ रीगृत्वतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ॥

स्वपिस्यमिव्येजां यङि । ६।१।१९॥

सम्प्रसारणं स्याद् यङि । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥

न वशः । ६।१।२०॥

वावश्यते ॥

चायः की । ६।१।२१॥

चेकीयते ॥

ई घ्राध्मोः । ७।४।३१॥

जेघीयते । देघ्मीयते ॥

अयङि किति । ७।४।२२॥

शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ किति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ङस्वः । ततो गुणः । ङोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥ * ॥

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

तिङन्ते यङ्लुगन्तप्रक्रिया ।

५०७

यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥

यङोऽचप्रत्यये लुक् स्याच्चकारान्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात् । अनै
मित्तिकोयम् । अन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्
द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वानुदादयः । शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् ।
अनुदात्तङित इति तु न । ङित्वस्य प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्ष
णाप्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव
सुदृषत्यासाद इत्यत्राऽत्वसन्तस्येति दीर्घो न । येपि स्पर्धशीडादयोऽनुदात्त
ङितस्तेभ्योपि न । अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च शितपाशपेति
निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न । गणेन निर्देशात् । किं तु शबेव ।
चर्करीतिं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ॥

यङो वा । ७ । ३ । ९४ ॥

यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईङ्वा स्यात् । भूसुबोरिति
गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपात
नात् । अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुक्प्रप्राप्त एव
गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रह
णात् । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् । बोभवीति । बोभोति ।
बोभूतः । बोभुवति । बोभवांचकार । बोभविता । अबोभवीत् । अबोभो
त् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् ।
गातिस्थेति सिचो लुक् । यङो वेतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्भुक् ।
अबोभवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस् । नित्यत्वाद्भुक् ।
अबोभवुः । अबोभविष्यदित्यादि । पास्पर्धीति । पास्पर्धि । पास्पर्धः ।
पास्पर्धति । पास्पर्त्सि । हुङ्लभ्यो हेर्धिः । पास्पर्धि । लङ् । अपास्पर्त् ।
अपास्पर्द् । सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे । रो रि । अपास्पाः । जागाद्धि । जा
घात्सि । अजाघात् । सिपि रुत्वपक्षे । अजाघाः । नाथ् । नानात्ति । ना

५०८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

नात्तः । दध । दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादधुः । अदा
 धः । अदाधत् । लुङि । अदादाधीत् । अदादधीत् । चोस्कुन्दीति । चोस्कु
 न्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति । मोमोत्ति ।
 मोमोदांचकार । मोमोदिता । अमोमुदीत् । अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अ
 मोमुदुः । अमोमुदीः । अमोमोः । अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् ।
 चोकूर्ति । चोकुर्दीति । लङ् तिप् । अचोकूर्त् । अचोकुर्दीत् । सिप्पक्षे ।
 अचोकूः । अचोखूः । अजोगूः । वनीवञ्चीति । वनीवङ्कि । वनीवक्तः ।
 वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । अनुदात्तो
 पदेशेत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । म्वोश्च । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः ।
 एकाज्ग्रहणोक्तत्वान्नेणिषेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वे
 नासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि । मो नो धातोः । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्दे
 शान्न च्छेरङ् । ह्यनेति न वद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्
 लुक् । अभ्यासाच्चेति कुत्वं यद्यपि हो हन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहि
 तं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । स्तिपाशपेति निषेधस्त्वनि
 त्यः । गुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्गनीति ।
 जङ्गन्ति । जङ्गतः । जङ्गति । जङ्गनिता । स्तिपानिर्देशाज्जादेशो ना जङ्ग
 हि । अजङ्गनीत् । अजङ्गन् । जङ्गन्यात् । आशिषि तु । वध्यात् । अव
 धीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं न भवति । स्थानिवत्वेनान
 भ्यासस्येतिनिषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम् । बहुव्रीहि
 बलात् । आङ्पूर्वात्तु आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । आजङ्गते इत्यादि ।
 उत्परस्येति तपरत्वान्न गुणः । हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन
 तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरीति । चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । अ
 चञ्चुरीत् । अचञ्चुः । चङ्गनीति । चङ्गन्ति । जनसनेत्यात्वम् । चङ्गातः । ग
 महेनेत्युपधालोपः । चङ्गरुन्ति । चङ्गहि । चङ्गनानि । अचङ्गनीत् । अच
 ङ्गन् । अचङ्गाताम् । अचङ्गरुनुः । ये विभाषा । चङ्गायात् । चङ्गन्यात् ।

तिङ्न्ते यङ्लुगन्तप्रक्रिया ।

५०९

अचङ्क्षणीत् । अचङ्क्षानीत् । उतो वृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेस्ततो वृद्धिर्न । योयोति । योयवीति । अयोयवीत् । अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् । नोनवीति । नोनोति । जाहेति । जाहाति । ई हल्यघोः । जाहीतः । इह जहातेश्च, आ च हौ, लोपोयि, घुमास्था, एलिङ्गी, त्येते पञ्चापि न भवन्ति । स्तिपानिर्देशात् । जाहाति । जाहासि । जाहेषि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीहि । अजाहेत् । अजाहात् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीयात् । आशिषि । जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्स्वपिस्यमीत्युत्वं न । रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिण् । सास्वपीति । सास्वमि । सास्वमः । सास्वपति । असास्वपीत् । असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु वचिस्वपीत्युत्वम् । सासुप्यात् । असास्वापीत् । असास्वपीत् ॥

रुग्निकौ च लुकि । ७।४।९१॥

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि ॥

ऋतश्च । ७।४।९२॥

ऋदन्तधातोरपि तथा । वर्वतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । वर्वति । वरिवृति । वरीवृति । वर्वतः ३ । वर्वतति ३ । वर्वर्तामास ३ । वर्वतिता ३ । गणनिर्दिष्टत्वान्न वृद्धश्चतुर्भ्य इति न । वर्वर्तिष्यति ३ । अवर्वतीत् । ३ । अवर्वत् ३ । सिपि दक्षेति रुत्वपक्षे रो रि । अवर्वाः ३ । गणनिर्दिष्टत्वादङ् । अवर्वतीत् ३ । चर्करीति ३ । चर्कर्ति । चरिकर्ति । चरीकर्ति । चर्कतः ३ । चर्कति ३ । चर्करांचकार ३ । चर्करिता ३ । अचर्करीत् ३ । अचर्कः ३ । चर्कयात् ३ । आशिषि रिङ् । चर्कियात् ३ । अचर्करीत् ३ । ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह । कृ विक्षेपे । चाकर्ति । तातर्ति ।

तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः । अता
 तीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि । अर्त्तैर्यङ्लुकि
 द्वित्वेभ्यासस्योरदत्वं रपरत्वम् । हलादिःशेषः । रुक् । रिपीकोस्तु । अभ्या
 सस्यासवर्ण इति इयङ् । अरर्ति । अरियर्ति । अररीति । अरियरीति । अ
 र्कतः । अरियृतः । झि अत् । यण् रुको रीति लोपः । न च तस्मिन् क
 र्तव्ये यणः स्थानिवच्चम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । आरति । अरियति ।
 लिङि शिपानिर्देशाद्गुणोतीति गुणो न । रिङ् रलोपः दीर्घः । आरियात् ।
 अरिरियात् । अरीरियात् । गृह् ग्रहणे । जर्गृहीति ३ । जर्गीढ ३ । जर्गृ
 ढः ३ । जर्गृहति ३ । अजर्घट् ३ । गृह्णातेस्तु जाग्रहीति । जाग्रहि । तसा
 दौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः ।
 जाग्रढः । जाग्रहति । जाग्रहीषि । जाग्रक्षि । लुटि । जाग्रहिता । ग्रहोऽ
 लिटीति दीर्घस्तु न । तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्य
 विरुद्धम् । जर्गृधीति ३ । जर्गीद्धि ३ । जर्गृद्धः ३ । जर्गृधति ३ । जर्गृधीषि
 ३ । जर्घीत्सि ३ । अजर्गृधीत् ३ । इडभावे गुणः । हलङ्ग्यादिलोपः । भष्भा
 वः । जस्त्वचत्वे । अजर्घर्त् ३ । अजर्गृद्धाम् ३ । सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वम् ।
 अजर्घाः ३ । अजर्गृधीत् ३ । अजर्गृधिष्टाम् ३ । पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि ।
 तसादौ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणं न भवति स्तिपा निर्देशात् । च्छोः शूडिति
 शः । व्रश्चेति षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छुः । पाप्रश्मः ।
 यकारवकारान्तानां तूठ्भाविनां यङ्लुङ्गास्तीति च्छोरिति सूत्रे भा
 ष्ये ध्वनितम् । कैयटेन स्पष्टीकृतम् । इदं च्छोरिति यत्रोठ् तद्विषयकम् ।
 ज्वरत्वेत्यूठ्भाविनोः स्रविमव्योस्तु यङ्लुगस्येवेति न्याय्यम् । माधवा
 द्विसम्मतं च । मव्य बन्धने । अयं यान्त ऊठ्भावी । तेष्ट देष्ट देवने इत्या
 दयो वान्ताः । हय गतौ । जाहयीति । जाहति । जाहतः । जाहयति ।
 जाहयीषि । जाहसि । बलि लोपे यजादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः ।

तिङन्ते यङ्लुगन्तप्रक्रिया ।

५११

जाहामः । हर्यगतिकान्त्योः । जाहयीति । जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्त्यति ।
लोटि । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्त्युः । मव बन्धने ॥

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६ । ४ । २० ॥

ज्वरादीनामुपधावकारयोरूढ् स्यात् कौ झलादावनुनासिकादौ च प्र
त्यये । अत्र क्तितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात् । अनुना
सिकग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात्
ईडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति । मामवीति । मामूतः । मामवति ।
मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामोतु । मामूतात् । मामूहि ।
मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम ।
तुर्वी हिंसायाम् । तोतूर्वीति ॥

राहोपः । ६ । ४ । २१ ॥

रेफात्परयोश्छोर्लोपः स्यात् कौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये ।
इति वलोपः । लघूपधगुणः ॥

न धातुलोप आर्धधातुके । १ । १ । ४ ॥

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति
नेह निषेधः । तिवादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । हलि चेति दीर्घः ।
तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । मुर्छा । मोमोर्ति ।
मोमूर्तः । मोमूर्छतीत्यादि । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेन यङि
विवक्षिते अजेर्वी । वेवीयते । अस्य यङ्लुगन्तास्ति । लुका अपहारे विषय
त्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ * ॥

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥

इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो
वास्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् ॥

५१२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

क्यचि च। ७।४।३३॥

अस्य ईत्स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो यि प्रत्यये।
गव्यति । नाव्यति। लोपः शाकल्पस्येति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि॥

नः क्ये। १।४।१५॥

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया
क्यचो यस्य लोपो न । गव्यांचकार । गव्यिता । नाव्यां चकार । नाव्यि
ता । नलोपः । राजीयति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्वद्यति । मद्यति ।
एकार्थयोरित्येव । युष्मद्यति । अस्मद्यति । हलि च । गीर्यति । पूर्यति ।
धातोरित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति
माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु
प्राचः प्रामादिक एव । अदस्यति । रीङ्कृतः । कर्त्रीयति ॥

क्यच्योश्च। ६।४।१५२॥

गार्गीयति । वाच्यति । अकृत्सार्वेति दीर्घः । कवीयति । समिध्यति ॥

क्यस्य विभाषा। ६।४।५०॥

हलः परयोः क्यचूक्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य ।
अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता । समिध्यि
॥ मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न ॥ * ॥ किमिच्छति । इदमि
च्छति । स्वरिच्छति ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ।

। ७।४।३४॥

क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षा
दौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । ७।१।५१॥

तिङन्ते नामधातुप्रक्रिया ।

५१३

एषां क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥*॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥*॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः ॥ सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसु कौ ॥ * ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ॥

काम्यच्च । ३ । १ । ९ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हल इति लोपो न । अनर्थकत्वात् । यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्नाव्ययेभ्योप्ययं स्यादेव । किंकाम्यति । स्वःकाम्यति ॥

उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेण क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति च्छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥*॥ प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥

उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः ॥ ओजसोप्सरसोनित्यमितरेषां विभाषया ॥*॥ कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते । क्यङ्मा निनोश्च । कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वीव गुरुयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्टीमृद्याविवपट्टीमृदूयते । न कोपधायाः । पाचिकायते ॥ आ

चारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्त्विवा ॥*॥ वाग्रहणात् क्यङ्गपि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । क्त्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं च प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाचआम् । एतद्वार्त्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेपि वृत्तिसम्भवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भांचक्रे । क्लीबांचक्रे । होडांचक्रे । वार्त्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ्गेवेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्विवावक्तव्यः ॥*॥ पूर्ववार्त्तिकं तु अनुबन्धासङ्गार्थं तत्र क्त्विबनूयते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतो गुण इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाचइत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल् । औ । वृद्धिः । अतुसादिषु त्वातो लोप इटि चेत्यालोपः । मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्त्विप् । मालांचकार । लङ् । अमालात् । अत्र हल्ङ्यादिलोपो न । ङीसाहचर्यादापोपि सोरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङ् । कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोर्लित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्या नान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र गातिस्थेति भुवो वुगिति भवतेरिति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । द्रुरिव द्रवति । णिश्रीति चङ् । अद्रावीत् ॥

तिङन्ते नामधातुप्रक्रिया ।

५१५

अनुनासिकस्य किञ्चलोः किति । ६ । ४ । १५ ॥

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् कौ झलादौ च किति । इदं
मिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति । मथीन
ति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचित
म् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ण्यल्लोपावितिवचनात्
णलि वृद्धिं बाधित्वाऽतो लोपाच्चक इति रूपमाह । स्व इव सस्यौ । सस्वा
यत्तु स्वामास स्वांचकारेति तदनाकरमेव ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥

अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्ताना
मेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायेते । अच्चेरिति पर्युदासबला
द्भूततद्भाव इति लब्धम् । तेनेह न । क दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ
भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् । अस्य सलोपः । सु
मनायते । चुरादौ संधाम युद्ध इति पठ्यते तत्र संधामेति प्रातिपदिकम् । त
स्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योयं
ग्रामशब्द इत्युक्तेपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति ।
उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक्
क्रियते इति । तेन मनश्शब्दात्पागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनाय
त । एवं चावागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् ।
ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशो
नापहतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढायि
त्वा । अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येति वन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविष
यत्वे षाष्ठवार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथाहि ॥ उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्र
तिषेधः ॥ * ॥ उसि ओमाङ्गोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्माभैच्छत्

५१६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

औस्रीयत् । औङ्गरीयत् । औढीयत् । आटश्चेति चशब्देन पुनर्द्विविधानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ॥

वा क्यषः । १ । ३ । ९० ॥

क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्राच्चेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसम्भवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ॥ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं शृशादिष्वितराणीति ॥ * ॥ न चैवं काम्यच इव क्यषोपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते । कृन्वस्तिर्योगं विनापीह डाच् । डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु,

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणि ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यडेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥

कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ सत्रकक्षकष्टकृद्गहनेभ्यः कण्वचिकीर्षाया मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः तेभ्यो

तिङन्ते नामधातुप्रक्रिया ।

५१७

द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥

रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते ॥ हनुचलन इति वक्तव्यम् ॥*॥ चर्वितस्या कृष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥ * ॥ तपश्चरति तपस्यति ॥

बाष्पोष्मम्यामुद्धमने । ३ । १ । १६ ॥

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्धमति बाष्पायते । ऊष्मायते फेनाच्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाञ्चकण्वमेघेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहा रेभ्यश्च ॥ * ॥ सुदिनायते ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते ॥

नमोवरिवश्चित्रडः क्यच् । ३ । १ । १९ ॥

करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये चानमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषते इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयते इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥

५१८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् । ३ । १ । २० ॥

पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ * ॥ विविधं विरुद्धं बोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥ सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति राशीकरोतीत्यर्थः । समबभाण्डत ॥ चीवरादर्जने परिधाने च ॥ * ॥ सञ्चीवरयतेभिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्ते

भ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ॥

कृजर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति ॥ व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः ॥ * ॥ पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति ॥ वस्त्रात्समाच्छादने ॥ * ॥ संवस्त्रयति ॥ हल्यादिभ्यो ग्रहणे ॥ * ॥ हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति, हलयति, कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद्वृद्धौ सत्यामपीष्टवद्भावे प्रागेव लुप्यते, अतः सन्वद्भावेदीर्घो न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तुस्तं केशा इत्येके जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धे केषां चिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्य आपुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपसृति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयति । उपसर्गात्सुनोतीति षः । अभ्यषेणयत् । प्राक्सितादिति षः । अभिषिषेणयिषति ।

तिङन्ते नामधातुप्रक्रिया ।

५१९

स्थादिष्वभ्यासेन चेति षः । लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति । त्वच संव
रणे । घः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । चर्मणा सन्नहति संचर्मयति । वर्णं
गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति । इष्ठवदित्यतिदेशात्पुंवद्भा
वादयः । एनीमाचष्टे एतयति दरदभाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति ।
वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपि प्रथत् । अपप्रथत् । मृदुम् । ऋदय
ति । अममदत् । भृशं कृशं दृढम् । भशयति । क्रशयति । द्रढयति ।
अबभशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढि
माख्यत् औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् हतिशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्व
त्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम् । ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये ।
औढिढत् । ऊढमाख्यत् औजढत् । औडढत् । ओः पुयणितिर्वर्गप्रत्या
हारजग्रहो लिङ्गम् । द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ऊनयताबुक्तम् ।
प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुको । स्वापयति । त्वां मां वाऽऽचष्टे त्वापयति ।
मापयति । मपर्यन्तस्य त्वभौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाद्विलोपः । वृद्धिः
पुक् । त्वादयति मादयतीति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते प्रकृ
त्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति
भमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्टाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युं
वामावां वा युष्मयति । अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । नस्तद्धित
इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बा
धको हि सः । भत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्ये तु नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते
इष्टानि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाद्देरित्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन
शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया
संप्रसारणं नेत्येके । संप्रसारणे वृद्धाववादेशो च विदावयतीत्यन्ये । नित्य
त्वाद्विलोपात्पाक्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोपः । विदयति
इत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चम्, प्रतीचयति ।
प्रत्यचिचत् । इकोसवर्ण इति प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिअचिचत् । सम्यञ्च

५२०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

माचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् । समिअचिचत् । तिर्यश्चमाचष्टे ति
 राययति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः ।
 असिद्धवदत्रेति चिणोलुङ्गन्यायेन प्रथमाटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टि
 लोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्यग्लोपित्वादुपधाङ्गस्यो न । अ
 तितिरायत् । सध्यश्चमाचष्टे सधाययति । अससधायत् । विष्वद्र्यश्चम्,
 अविविष्वद्रायत् । देवद्र्यश्चम्, अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यश्चम्, अददद्रायत् ।
 अदमुयश्चम्, अदमुआययति । आददमुआयत् । अमुमुयश्चम्, अमुमुआ
 ययति । चङ् । आमुमुआययत् । भुवं भावयति । अबीभवत् । भुवम्,
 अबुभवत् । श्रियम्, अशिश्यत् । गाम्, अजूगवत् । रायम्, अरीरयत् ।
 नावम्, अनूनवत् । स्वश्वम्, स्वाशश्वत् । स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलो
 पः । स्वयति । असस्वत् । असिस्वत् । बहून् भावयति । बहयतीत्यन्ये ।
 स्रग्विणम्, स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा ।
 श्रययति । अशिश्यत् । पयस्विनीम्, पयसयति । इह टिलोपो न । तद्
 पवादस्य लुकः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम्, स्थवयति । दूरम्, दवयति । कथं
 तर्हि दूरयत्यवनते विवस्वतीति । दूरमतति अयते वा दूरात् । दूरातं कु
 र्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति । कनयति । युवाल्पयोरिति वा कन् । अ
 न्तिकं नेदयति । बाढं साधयति । त्रशस्यं प्रशस्ययति । इह श्रज्यौ न ।
 उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं प्रापयति ।
 स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । उरुं वरयति । वारयति । बहुलं
 बंहयति । गुरुं गरयति । वृषं व्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दय
 ति ॥ • ॥

इति नामधातुप्रक्रिया ॥

कण्ठादिभ्यो यक् । ३ । १ । २ । ७ ॥

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः किम् । प्रातिपदि
 केभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ठादयः । धातवः प्रातिपदिकानि च ॥

तिङ्भे कण्ठादयः ।

५२१

कण्डूञ् गात्रविघर्षणे ॥ कण्डूयति । कण्डूयते ॥ १ ॥ मन्तु अपराधे ॥
 रोष इत्येके । मन्तूयति ॥ चन्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते ॥ २ ॥ वल्गु पू
 जामाधुर्ययोः ॥ वल्गूयति ॥ ३ ॥ असु उपतापे ॥ असु असूञ् इत्ये
 के ॥ अस्यति । असूयति । असूयते ॥ ५ ॥ लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे
 स्वमे च ॥ दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता ॥ ७ ॥
 लेला दीप्तौ ॥ ८ ॥ इरस् इरञ् इरञ् ईर्ष्यायाम् ॥ इरस्यति । इरज्यति ।
 हलि चेति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते ॥ ११ ॥ उषस् प्रभातीभावे ॥ १२ ॥
 वेद धौर्त्ये स्वमे च ॥ १३ ॥ मेधा आशुग्रहणे ॥ मेधायति ॥ १४ ॥ कु
 षुभ क्षेपे ॥ कुषुभ्यति ॥ १५ ॥ मगध परिवेष्टने ॥ नीच दास्य इत्यन्ये
 ॥ १६ ॥ तन्तस् पद्मस् दुःखे ॥ १८ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ सुख्य
 ति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ सपर पूजायाम्
 ॥ २१ ॥ अरर आराकर्मणि ॥ २२ ॥ भिषज् चिकित्सायाम् ॥ २३ ॥
 भिष्णज् उपसेवायाम् ॥ २४ ॥ इषुधशरधारणे ॥ २५ ॥ चरण वरण
 गतौ ॥ २७ ॥ चुरण चौर्ये ॥ २८ ॥ तुरण त्वरायाम् ॥ २९ ॥ भुरण
 धारणपोषणयोः ॥ ३० ॥ गद्गद वाक्स्खलने ॥ ३१ ॥ एला केला
 खेला विलासे ॥ इलेत्यन्ये ॥ लेखा स्खलने च ॥ अदन्तोऽयमित्यन्ये ।
 लेख्यति ॥ ३६ ॥ लिट् अल्पकुत्सनयोः ॥ लिट्यति ॥ ३७ ॥ लाट् जी
 वने ॥ ३८ ॥ लृणीङ् रोषणे लज्जायां च ॥ ३९ ॥ महीङ् पूजायाम् ॥
 महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रेखा श्लाघासादनयोः ॥
 ॥ ४१ ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ४२ ॥ तिरस् अन्तर्धौ ॥ ४३ ॥
 अगद नीरोगत्वे ॥ ४४ ॥ उरस् बलार्थः ॥ उरस्यति । बलवान् भवती
 त्यर्थः ॥ ४५ ॥ तरण गतौ ॥ ४६ ॥ पयस् प्रसृतौ ॥ ४७ ॥ सम्भूयस् प्रभू
 तभावे ॥ ४८ ॥ अम्बर संवर सम्भरणे ॥ ५० ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ ॥

इति कण्ठादयः ॥

५२२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कण्डूयतेः सन् ॥ सन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचोद्वित्वे प्राप्ते ॥ कण्ड्वा
 देस्तृतीयस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् ॥ यथेष्टं
 नामधातुषु ॥ * ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ अजा
 देस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति पुत्रीयियिषति । अशि
 श्वीयिषति । अश्वीयियिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्व
 निषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्द्रि
 यिषति । इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति चन्द्रीयियिषति । चन्द्रीयि
 यिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति । प्रा
 पिपयिषति । प्रापयियिषति । उरुं विवारयिषति । वारिरयिषति । वार
 यियिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति । यङ्
 सन् ण्यन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति । यङ् णिच् सन्नन्ताणिच् । बोभूय
 यिषतीत्यादि ॥ * ॥

इति प्रत्ययमाला ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते ॥

भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ ॥

बभूवे । अनुबभूवे ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्य
 स्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । शसोरल्लोपः । व्यतिस्ते । व्यतिषाते ।
 व्यतिषते । तासस्योरिति सलोपः । व्यतिसे । धि च । व्यतिध्वे । ह
 एति । व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यतिषीत । व्यत्यास्त । व्यतिराते ३ । व्यतिभा
 ते ३ । व्यतिबभे ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥

तिङन्ते आत्मनेपदप्रक्रिया ।

५२३

व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥ प्रतिषेधे हसा दीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ हर
तेरप्रतिषेधः ॥ * ॥ सम्प्रहरन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥

परस्परौपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य
वा व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः । १ । ३ । १७ ॥

निविशते ॥

परिव्यवेभ्य क्रियः । १ । ३ । १८ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । बिक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥

विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९ ॥

विजयते । पराजयते ॥

आडो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥

आङ्पूर्वाद्विदातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् ।
विद्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविव
क्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदीकूलं व्या
ददाति । पराङ्गकर्मकान्न निषेधः ॥ * ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य
मुखम् ॥

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥

चादाढः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः
कर्मप्रवचनीयान्न । उपसर्गेण समासाहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । ते
न सहेत्यर्थः । तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ समोऽकूजने ॥ * ॥
संक्रीडते । कूजने तु । संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमायाम् ॥ * ॥

५२४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ शिक्षे
जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमि
च्छतीत्यर्थः ॥ आशिषिनाथः ॥ * ॥ आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिक
मित्युक्तम् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं ना
थसे किमुपतिं न भूभृतामिति । नाधस इति पाठ्यम् ॥ हरतेर्गतताच्छी
ल्ये ॥ * ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मा
तृश्वागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुह
रति ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणे ष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ हर्षादयो
विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । ६ । १ । १४२ ॥

अपात्किरतेः सुट् स्यात् ॥ सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः ॥ * ॥ अप
स्किरते वृषो लृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्वि
ति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तङ्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां
यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहुः । गजोऽपकिरति ॥
आङि नुप्रच्छयोः ॥ * ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ शपउपालम्भे ॥ • ॥ आ
क्रोशार्थात्स्वरिततोऽकर्तृगेपि फले शपथरूपेर्था आत्मनेपदं वक्तव्यमि
त्यर्थः । कृष्णाय शपते ॥

समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ ॥

सन्तिष्ठते । स्थाघ्वोरिच्च । समस्थित । समस्थिषाताम् । समस्थिषत ।
अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । १ । ३ । २३ ॥

१ इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

तिङ्न्ते आत्मनेपदप्रक्रिया ।

५२५

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादि
षु तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥

मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति ॥ ईहायामेव ॥ * ॥
नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ॥

उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥

आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवने
न ॥ उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आदि
त्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देव
तात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्य
तीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्नुघ्नमुपतिष्ठते ।
ग्रामोतीत्यर्थः ॥ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भिक्षुकः प्रभुमुपति
ष्ठते । उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ॥

उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्नि
हितो भवतीत्यर्थः ॥

उद्भिभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥ स्वाङ्गकर्म
काच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु अद्रवन्निति परिभाषितम् ।
उत्तपते । वितपते पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति विलापय
ति वेत्यर्थः । चैत्रो भैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः ॥

आडो यमहनः । १ । ३ । २८ ॥

आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य
शिरआहन्ति । कथं तर्हि आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविः ।

५२६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

आहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवत्तिः । प्रा
प्येत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगति
र्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु । समीपमेत्येति
वा ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २।४।४४॥

हनो वधोदेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । आवधिष्ट । आवधि
षाताम् ॥

हनः सिच् । १।२।१४॥

कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत ॥

यमो गन्धने । १।२।१५॥

सिच् कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायत । गन्ध
ने किम् । उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ॥

समोगम्यच्छिभ्याम् । १।३।२९॥

अकर्मकाभ्यामित्येव । सङ्गच्छते ॥

वागमः । १।२।१३॥

गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । संगसीष्ट । संगंसीष्ट ।
समगत । समगंस्त । समृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् । ग्रामं संगच्छति ।
विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । संविक्ते । सं
विदाते ॥

वेत्तेर्विभाषा । ७।१।७॥

वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते । संविदते ।
संपृच्छते । संस्वरते ॥ अर्तिश्रुदशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतीति द्वयो
र्ग्रहणम् । अद्विधौ त्वियर्तेरेवेत्युक्तम् । मा समृत । मा समृषाताम् । मा

तिष्ठन्ते आत्मनेपदप्रक्रिया ।

५२७

समृषतेति । समार्त्त । समार्षिताम् । समार्षतेति च भ्वादेः । इयर्तेस्तु मा
समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत । समारेताम् । समारन्ते
ति च । संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव रक्षांसीति पुरा
पि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा
इति कथयद्वा इति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमक
र्मकतेति चेत् । शृणु ।

धातोरर्थान्तरेवत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्र
सिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । हितान्न यः संशृणु
ते स किं प्रभुः ॥ उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति वाच्यम् ॥ * ॥ अकर्मकादिति
निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥

उपसर्गाद् ऋस्व ऊहतेः । ७ । ४ । २३ ॥

यादौ कृति । ब्रह्म समुद्वात् । अग्नि समुद्य ॥

निसमुपविभ्यो द्वः । १ । ३ । ३० ॥

निद्वयते ॥

स्पर्धायामाडः । १ । ३ । ३१ ॥

कृष्णश्चाणूरमाद्वयते । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाद्वयति ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथ

नोपयोगेषु रुजः । १ । ३ । ३२ ॥

गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानु
कूलत्वाद्धिसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिका मुदाकुरुते । भर्त्सयती
त्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते । परदारान्मकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एधो

५२८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

दकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् । कटं करोति ॥

अधेः प्रसहने । १।३।३३ ॥

प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च । षहमर्षणेऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ॥

वेः शब्दकर्मणः । १।३।३४ ॥

स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः ॥

अकर्मकाच्च । १।३।३५ ॥

वेः कज इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते ॥

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणन
व्ययेषु नियः । १।३।३६ ॥

अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि । शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्सञ्जने । दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । १।३।३७ ॥

नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगमयति ।

तिष्ठन्ते आत्मनेपदप्रक्रिया ।

५२९

तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात्स्वरितजित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न, गडुं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १ । ३ । ३८ ॥

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फी तानि भवन्तीत्यर्थः ॥

उपपराभ्याम् । १ । ३ । ३९ ॥

वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह संक्रामति ॥

आङ उद्गमने । १ । ३ । ४० ॥

आक्रमते सूर्यः । उदयत इत्यर्थः ॥ ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् ॥*॥ नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

वेः पादविहरणे । १ । ३ । ४१ ॥

साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १ । ३ । ४२ ॥

समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्द्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ॥

अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ॥

क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव ॥

अपङ्गवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ॥

६७

५३०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च । १ । ३ । ४५ ॥

सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ३ । ४६ ॥

शतं संजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्यान इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः

। १ । ३ । ४७ ॥

उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषोपसान्त्वम् । श्रुत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । यत्ने । क्षेत्रे वदते । विमतौ । क्षेत्रे धिवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते प्रार्थयत इत्यर्थः ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥

मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । सम्प्रवदन्ति खगाः ॥

अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ॥

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात्किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् । अनुवदति वीणा ॥

विभाषा विप्रलापे । १ । ३ । ५० ॥

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः ॥

तिष्ठन्ते आत्मनेपदप्रक्रिया ।

५३९

अवाद्भः । १ । ३ । ५१ ॥

अवगिरते । गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम् ॥

समः प्रतिज्ञाने । १ । ३ । ५२ ॥

शब्दं नित्यं संगिरन्ते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । संगिरति ग्रासम् ॥

उदश्वरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ॥

धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । वाष्पमुच्चरति । उपरिष्ठाद्गच्छतीत्यर्थः ॥

समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥

रथेन संचरते ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ॥

संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते ॥

उपायमः स्वकरणे । १ । ३ । ५६ ॥

स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ॥

विभाषोपयमने । १ । २ । १६ ॥

यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत । उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् ॥

ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः । १ । ३ । ५७ ॥

सनन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥

नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ॥

५३२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् ।
तेनेह न । सर्पिषोनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तिनुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सन
इति तद् । अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात् ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । १।३।५९॥

आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति ।
कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते ॥

शदेः शितः । १।३।६०॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १।३।६१॥

व्याख्यातम् ॥

पूर्ववत्सनः । १।३।६२॥

सनः पूर्वी यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधि
षते । शिशयिषते । निविविक्षते । पूर्ववत्किम् । बुभूषति । शदेरित्यादिसूत्र
द्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न । शिशत्सति ।
मुमूर्षति ॥

आम्प्रत्ययवत्कञोनुप्रयोगस्य । १।३।६३॥

एधां चक्रे ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १।३।६४॥

प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥ स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उयुङ्क्ते ।
नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥

समः क्षणुवः । १।३।६५॥

संक्षणुते शस्त्रम् ॥

भुजोऽनवने । १।३।६६॥

ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव

तिष्ठन्ते आत्मनेपदप्रक्रिया ।

५३३

केवलाम् । दृढो जनो दुःखशतानि भुंक्ते । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अन
वने किम् । महीं भुनक्ति ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने । १ । ३ । ६ ७ ॥

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्यते अणौ
यत्कर्मकारकं स चेणौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । णिचश्चेति सिद्धेऽकर्त्र
भिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽनावकर्मका
दिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेप्यते ॥ * ॥ कर्तृस्थ
भावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथा हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः ।
चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे । पश्यति भवः । विषयो
भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमणिञ्च । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः ।
पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्विती
यचतुर्थ्योश्च तुल्योर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तङ् । क्रियासाम्येप्यणौ
कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तङ् । द्वितीयामादाय
क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते
हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्ती
त्यर्थः । तत आरोहतिहस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् आरोहयन्ति ।
आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारो
हन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाणिञ्च । दर्शय
ति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो
णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आ
रोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न
तङ् । समानक्रियत्वाभावाणिजर्थस्याधिक्यात् । अनाध्याने किम् । स्म
रति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विष
यो भवतीत्यर्थः ॥

५३४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

भीस्म्योर्हेतुभये । १।३।६८ ॥

व्याख्यातम् ॥

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने । १।३।६९ ॥

प्रतारणार्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते । वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १।३।७० ॥

व्याख्यातम् ॥

मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे । १।३।७१ ॥

णेरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२ ॥

यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् । ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति ॥

अपाद्ददः । १।३।७३ ॥

न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । अपवदति ॥

णिचश्च । १।३।७४ ॥

कारयते ॥

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । १।३।७५ ॥

अग्रन्थे इति छेदः । व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव ॥

अनुपसगजिज्ञः । १।३।७६ ॥

तिष्ठन्ते परस्मैपदप्रक्रिया ।

५३५

गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि
भट्टिः । इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोनुजज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्मणि
लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । १ । ३ । ७७ ॥

स्वरितजित इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन
पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति
यजते वा । स्वं कटं करोति कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा ।
स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वां
गां जानाति जानीते वा ॥ * ॥

इत्यात्मनेपदम् ॥ * ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥

अत्ति ॥

अनुपराभ्यां कृञः । १ । ३ । ७९ ॥

कर्तृगेपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराक
रोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः ।
कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य
बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि कर्मेत्यतः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहण
द्वयमनुवर्त्य कर्तेव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ॥

क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥

प्राह्वहः । १ । ३ । ८१ ॥

प्रवहति ॥

परेर्मृषः । १ । ३ । ८२ ॥

५३६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य
वहेरपीति केचित् ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ॥

विरमति ॥

उपाच्च । १ । ३ । ८४ ॥

यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥

विभाषाऽकर्मकात् । १ । ३ । ८५ ॥

उपाद्भेदकर्मकात्परस्मैपदं वा । उपरमति । उपरमते वा । निवर्तत
इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रदुसुभ्यो णेः । १ । ३ । ८६ ॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचश्चेत्यस्यापवादः । बोधयति
पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अ
ध्यापयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः ।
स्नावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ॥

निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ अदेः
प्रतिषेधः ॥ * ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीतिकर्मत्वमादिखाद्योर्नेति
प्रतिषिद्धम् । निगरणचलनेतिसूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यक
र्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं बटुना ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवल्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ॥

ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते रुष्णस्तं गोपी शाययति ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिन्तितिवदवसः ।

१ । ३ । ८९ ॥

भावकर्मप्रक्रिया ।

५३७

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्क
र्तृकाकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमय
ते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादय
ते । वासयते ॥ धेट उपसंख्यानम् ॥*॥ धापयेते शिशुमेकं समीची । अक
र्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती
कमनीयतामदम् । भिक्षां वासयति ॥

वाक्यषः । १ । ३ । ९० ॥

लोहितायति । लोहितायते ॥

द्युद्ध्यो लुङि । १ । ३ । ९१ ॥

अद्युतत् । अद्योतिष्ट ॥

वृद्ध्यः स्यसनोः । १ । ३ । ९२ ॥

वत्स्यति । वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्त्तिषते ॥

लुटि च क्लृपः । १ । ३ । ९३ ॥

कल्मा । कल्पासि । कल्पितासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्
प्स्यते । चिक्लृप्सति । चिकल्पिषते । चिक्लृप्सते ॥ * ॥

॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

अथ भावकर्मणोर्लङादयः । भावकर्मणोरिति तङ् ॥

सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो
भावना उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थक
लकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्वां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः ।
तिङ्वाच्यभावनाया असत्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किं

५३८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

त्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते । बभूवे ॥

स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशोऽञ्जनग्रह
दृशां वा चिण्वदिट् च । ६ । ४ । ६२ ॥

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावद्विः । भाविता । भाविता । भाविष्यते । भाविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट । भाविषीष्ट ॥

चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥

चुश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत । अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयां चक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट् एत्वे च कृते ह एतीति हत्वं न । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट् आभीयत्वे नासिद्धत्वाणिलोपः । पक्षे । भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषांचक्रे । बुभूषिता । बुभूयिष्यते । बोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु । बोभूयते । बोभवां चक्रे । बोभाविता । बोभाविता । अकृत्सार्वेति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् ।

भावकर्मप्रक्रिया ।

५३९

अस्तोषाताम् । गुणोतीति गुणः अर्यते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वान्नित्य
त्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता ।
अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणोतीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गु
णः । संस्क्रियते । अनिदितामिति नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते ।
सम्प्रसारणम् । इज्यते ॥

अयडिद्य डिति । ७।४।२२ ॥

शय्यते ॥

तनोतेर्यक्कि । ६।४।४४ ॥

आकारोन्नादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते । ये विभाषा । जायते ।
जन्यते ॥

तपोनुतापे च । ३।१।६५ ॥

तपश्चेश्विण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ
तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोची
त्यर्थः । घुमास्थेतीत्वम् । दीयते । धीयते । आदेच इत्यत्राशितीति कर्म
धारयादिसंज्ञकशकारादौ निषेधः । एश आदिशित्वाभावात्तस्मिन्नात्वम् ।
जग्ले ॥

अतो युक् चिण्कृतोः । ७।३।३३ ॥

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि जिति णिति कृति च । दायिता ।
दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् । अदिषाताम् ।
अधायिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्लासाताम् । ह
न्यते । अचिण्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न । होहन्तेरिति कुत्वम् । घानिता ।
हन्ता । घानिष्यते । हनिष्यते । आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्व
द्भावः । आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे ।
वधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः ।

५४०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत । अहनिष्यत । न च स्यादिषु
 चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्ग
 स्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्ष
 णस्यैवेटो ग्रहो लिटीत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्रहीता । ग्राहिष्यते ।
 ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषा
 ताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्वादस्य । अदृक्षाताम् ।
 गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि । चिण्वदिटो दीर्घोनेत्यु
 क्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि वृत्तोवेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् ।
 अगरीध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि ।
 इत्थं षण्णवतिः । लिङ्सिचोरितिविकल्पत्वादिङभावे उश्चेति कित्वम् ।
 रपरत्वं हलि चेति दीर्घः । इणः षीध्वमिति नित्यं ढत्वम् । अगा
 र्द्धम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता
 संख्येति ॥

इट् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लः यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ॥

चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ॥

चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो
 मितां ऋस्व एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्णौ ऋस्वविकल्पसिद्धेः । दीर्घ
 विधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ऋस्वविधौ तु
 स्थानिवत्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्व
 चनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्वरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः ।
 “दीर्घग्रहणं चेदं मांस्त्विति” तदाशयः । शामिता । शमिता । शमयिता ।
 शामिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । यङन्ताणिणच् । शंशम्यते । शंशा

१ अयमपपाठः । अहिङि अहीङीतिरूपार्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥

भावकर्मप्रक्रिया ।

५४१

मिता । शंशमिता । शंशमयिता । यङ्लुगन्ताणिच्यप्येवम् । भाष्यमते
तु यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे । शस्यते
मुनिना ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः । ७।३।३४॥

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिति णिति कृति च । अशमि । अदमि ।
उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः
किम् । अचामि ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥*॥ चिणि आ
यादय इति णिङ्भावे । अकामि । णिङ्गुणिचोरप्येवम् । अवामि । वध
हिंसायाम् । हलन्तः । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । अवधि । जाग्रोऽविचिण्ण
लृङ्गिस्त्वित्युक्तेर्न गुणः । अजागारि ॥

भञ्जेश्च चिणि । ६।४।३३॥

नलोपो वा स्यात् । अभाजि । अभञ्जि ॥

विभाषा चिण्णमुलोः । ७।१।६९॥

लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि । अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वा
त्पादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु ।

गौणे कर्मणि दुस्सादेः प्रधाने नीलकृष्वहाम् ।

वृद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ।

गौर्दुस्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते । क्रियते । कृष्यते । ऊस्यते ।
बोध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते ।
अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो
मासं वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते
माणवकः ॥ * ॥

॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

५४२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कार
कान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं कर
णत्वादिसत्वेपि सम्प्रतिकर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिश्चिनन्ति । काष्ठा
नि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका
अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन ।
भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु ।

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ॥

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशो
ऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा ।
पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे
कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्म
वत् । लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारकाल्प इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च
कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तस्वलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति
किं तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया
विकृतिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्म
त्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्य
वहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्व
सिरित्यादौ मा भूत् । किंच । कर्तृस्थक्रियेभ्यो माभूत् । गच्छति ग्रामः ।
आरोहति हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः । स्मरति श्रद्धधाति वा । यत्र
कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा च्छि
न्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव
गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च
कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्तार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत् । ज्ञाने
च्छादिवद्यत्तस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन अनुव्यवस्यमानेर्थे इति व्याख्या

कर्मकर्तृप्रक्रिया ।

५४३

तम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छयनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्य्या
दावयं चानश् न त्वात्मनेपदम् ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति ॥ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयो
रिति वाच्यम् ॥ * ॥

न दुहस्तुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ ॥

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक् एव निषेधः । चिण्
तु विकल्पिष्यते । शप् लुक् । गौः पयो दुग्धे ॥

अचः कर्मकर्तरि । ३ । १ । ९२ ॥

अजन्तात् चेश्विण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि । अकृता ॥

दुहश्च । ३ । १ । ९३ ॥

अदोहि । पक्षे कसः । लुग्वेति पक्षे लुक् । अदुग्धा । अधुक्षत । उदुम्बरः
फलंपच्यते ॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु ॥ * ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता
बहुलं कर्मवत् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः ॥ सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्त
र्येवेति वाच्यम् ॥ * ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः ।
असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मने
पदात् ॥ * ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्व
दिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अव
किरते हस्ती । अवाकिरते हस्ती । अवाकीर्ष । गिरते । अगीर्ष । आद्रि
यते । आदृत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकी
र्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियात्वम् ॥

न रुधः । ३ । १ । ९४ ॥

अस्मात् चेश्विण्ण । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि
गौर्गोपेन ।

तपस्तपः कर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८ ॥

५४४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनु-
सारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोनुतापे चेति चिण्णि
षेधास्तिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।

नदुहसुनमां यक्चिणौ । ३।१।८९॥

प्रस्रुते । प्रास्त्राविष्ट । प्रास्त्रोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावित
ण्यर्थोत्र नमिः ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमणिश्रिब्रूजामुपसंख्यानम् ॥*
कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्नियत । चिण्वदिट् तु
स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रयिष्यते । ब्रूते कथाः । अवोचत ॥ भारद्वाजी
याः पठन्ति णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् । उत्पुच्छयते
गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् । उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चि
णोः प्रतिषेधाच्छप्चडौ । श्रन्थिग्रन्थोराधृषीयत्वाणिजभावपक्षे ग्रह
णम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः ।
अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु । श्रन्थीते । ग्रन्थते
स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मका
च्चेति तड् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः ।
व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् ।
व्यकृषत ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च । ३।१।९०॥

अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किं तु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवा
दः । कुष्यति कुष्यते पादः । रज्यति रज्यते वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य
प्रवृत्तिः । कोषिषीष्टः । रंक्षीष्ट ॥ * ॥

इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ * ॥

अभिज्ञावचने लट् । ३।२।११२॥

लकारार्थप्रक्रिया ।

५४५

स्मृतिबोधिन्पुपपदे भूतानद्यतने धातोर्लट् स्यात् । लङोपवादः । स्मर
सि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेपि । तेषामपि
प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ॥

न यदि । ३ । २ । ११३ ॥

यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्महि ॥

विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११४ ॥

उक्तविषये लृङ्वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः । स्म
रसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्वारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं ल
क्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेपि न यदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः ॥

परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ।

चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल वि
ललाप । बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ॥ अत्यन्तापद्गवे लिङ्
कव्यः ॥ * ॥ कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥

ह्रश्वतोर्लङ् च । ३ । २ । ११६ ॥

अनयोरुपपदयोर्लिङ्गविषये लङ् स्यात् चाल्लिट् । इति हाकरोच्च
कार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ॥

प्रश्ने चासन्नकाले । ३ । २ । ११७ ॥

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छयमानेऽर्थे लिङ्गिषये लङ्लिटौ
स्तः ॥ अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ॥

लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ॥

लिटोपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ॥

भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ॥

५४६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ननौ पृष्टप्रतिवचने । ३ । २ । १२० ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् ।
ननु करोमि भोः ॥

नन्वोर्विभाषा । ३ । २ । १२१ ॥

अकार्षीः किम् । न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्व
कार्षम् ॥

पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकश्रुत्यानुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने वि
भाषा लुङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छा
त्राः । अवात्सुः । अवसन् । ऊषुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा ॥ भ
विष्यतीत्यनुवर्तमाने ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥

यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः
किम् । यावद्वास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ॥

विभाषा कदाकर्ह्योः । ३ । ३ । ५ ॥

भविष्यति लट् स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते । भोक्ष्यते । भोक्ता वा ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६ ॥

भविष्यति लङ् स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि । भोजयिष्य
सि । भोजयितासि वा । लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥

लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लङ्
स्यात् । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा सः स्वर्गं याति यास्यति
यातावा ॥

लकारार्थप्रक्रिया ।

५४७

लोडर्थलक्षणे च । ३ । ३ । ८ ॥

लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातो भविष्यति लङ्वा
स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्वारय । पक्षे लट् लटौ ॥

लिङ् चो ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । ९ ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धि
श्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् लटौ वा
स्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आगमिष्यति ।
आगन्ता वा । अथ त्वं छन्दोधीष्व ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । वर्तमाने लङित्यारभ्य उणादयो
बहुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे
भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोमि । अयमागच्छामि । अयमा
गमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि । गमिष्यामि वा ॥

आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ।

वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च
प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यम
वाप्स्रम वपामः वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ्
लिटौ न ॥

क्षिप्रवचने लट् । ३ । ३ । १३३ ॥

क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लट् स्यात् । दृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं
वा यास्यति । शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोपि विषये
यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ॥

५४८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ॥

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान् तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपे
यादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३ । ३ । १३५ ॥

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लृटौ न । यावज्जीवमन्मदाद्वा
स्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रा
न्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्याम
ग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ३ । ३ । १३६ ॥

भविष्यति काले मर्यादोक्तावरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन् । योय
मध्वागन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पा
स्यामः ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३ । ३ । १३७ ॥

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् ।
योग विभाग उत्तरार्थः । योयं वत्सर अगामी तस्य यदवरमायहायण्या
स्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योयं मास अगामी
तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे ॥

परस्मिन्विभाषा । ३ । ३ । १३८ ॥

अवरस्मिन्वर्ज्यं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योयं संव
त्सर अगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे ॥

लिङ्मिनित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥

भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥

भूते च । ३ । ३ । १४० ॥

लकारार्थप्रक्रिया ।

५४९

पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते ॥

वोताप्योः । ३ । ३ । १४१ ॥

वा आ उताप्योः उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् चेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः ॥

गर्हायां लङ्पिजात्वोः । ३ । ३ । १४२ ॥

आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीन्परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु गणिकामाधत्से । गर्हितमेतत् ॥

विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ॥

गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा । पक्षे कालत्रयेलकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ॥

किंवृत्ते लिङ्लटौ । ३ । ३ । १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

अनवकूप्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकूपिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

किङ्किलास्यर्थेषु लट् । ३ । ३ । १४६ ॥

अनवकूप्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायां चेति यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्सर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्धे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रां गमिष्यसि । अत्र लृङ् ॥

५५०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

जातुयदोलिङ् । ३।३।१४७॥

यदायद्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लटोपवादः । जातु यद्यदा यदि वा
त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लट् प्राग्वत् ॥

यच्चयत्रयोः । ३।३।१४८॥

यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्धे न मर्षयामि ॥

गर्हायां च । ३।३।१४९॥

अनवकृष्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव
स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ॥

चित्रीकरणे च । ३।३।१५०॥

यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् ॥

शेषे लङ्यदौ । ३।३।१५१॥

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लट् स्यात् ।
आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽ
धीयीत ॥

उताप्योः समर्थयोलिङ् । ३।३।१५२॥

बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । समर्थ
योः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि धास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं
च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेपि नित्यो लट् ॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति । ३।३।१५३॥

स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे
भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् । कच्चिज्जीवति ॥

सम्भावनेऽलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे । ३।३।१५४॥

अलमर्थोत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च

लकारार्थप्रक्रिया ।

५५९

विपरिणम्यते । सम्भावनेर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भावनमलमिति सिद्धा
प्रयोगे सति । अपि गिरि शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् ।
अलंकृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ॥

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि । ३ । ३ । १५५ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनेर्थे धातावुपपदे उक्तेर्थे लिङ् वा स्यात्
न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्य
ते वा भवान् । अयदि किम् । सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥

वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्य
ति ॥ भविष्यत्येवेष्ट्यते ॥ * ॥ नेह । हन्तीति पलायते ॥

इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ । ३ । ३ । १५७ ॥

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे
बोध्यम् ॥ कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । इच्छन् करोति ॥

लिङ् च । ३ । ३ । १५९ ॥

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३ । ३ । १६० ॥

लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । वि
धिनिमन्त्रणेतिलिङ् । विधौ । यजेत । निमन्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् ।
आमन्त्रणे । इहासीत । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने । किं भो
वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने । भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥

प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्य
जताम् । चकारेण लोटोनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ॥

५५२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

लिङ् चोर्ध्वमौर्ध्विके । ३।३।१६४ ॥

प्रेषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत । यजताम् । यष्टव्यम् ॥

स्मे लोट् । ३।३।१६५ ॥

पूर्वसूत्रस्य विषये लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यज
तां स्म ॥

अधीष्टे च । ३।३।१६६ ॥

स्मे उपपदे ऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ॥

लिङ्यदि । ३।३।१६८ ॥

यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला
वा यद्भुञ्जीत भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च । ३।३।१६९ ॥

चालिङ् । त्वं कन्यां वहेः ॥

शक्ति लिङ् च । ३।३।१७२ ॥

शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः ॥

माङि लुङ् । ३।३।१७५ ॥

मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किं तु
माशब्दः ॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३।४।१ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः ।
तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्य
याः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोम
याज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः

। ३।४।२ ॥

लकारार्थप्रक्रिया ।

५५३

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः ।
 तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्
 संज्ञौ च । तद्ध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरेति
 दिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदि
 दिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ॥

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३ । ४ । ४ ॥

आद्ये लोट्प्रधाने लोट् प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥

समुच्चये लोट्प्रधानौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयो
 गायथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य
 चाभिव्यक्तिः ॥ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये ॥ * ॥ याहियाहीति याति ।
 पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यतस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं
 यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः ।
 यान्ति । यासि । याथः । याथ । यातयातेति यूयं याथ । याहियाहीत्य
 यासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वम्बिषये पक्षेऽधीध्व
 मधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु संकून्पिब धानाः खादेत्यभ्यवहर
 ति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तद्ध्वमोस्तु पिबत
 खादेत्यभ्यवहरथ । भूङ्क्षास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ ।
 अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे
 संकून् पिबति धानाः खादति अन्नं भुङ्क्ते दाधिकमास्वादते । एतेन

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥ १ ॥

५५४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एक
 कर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति
 व्याख्यानं भ्रममूलकमेव द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्याननुवृत्तेः ।
 लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्य
 पि केषां चिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥ * ॥

॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ * ॥

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे तिङन्तं
 समाप्तम् ॥

कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया ।

५५५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

धातोः । ३ । १ । ९१ ॥

आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२ ॥

कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ९४ ॥

परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य
बाधको वा स्यात् ह्यधिकारोक्तं विना ॥

कृत्याः । ३ । १ । ९५ ॥

अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् ॥

कर्तरि कृत् । ३ । ४ । ९७ ॥

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलार्थाः । ३ । ४ । ९८ ॥

एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ९६ ॥

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं
त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्म
स्त्वया ॥ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच् ॥ * ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ केलिम्
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः ।

-५५६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत इत्याह ।
तद्भाष्यविरुद्धम् ॥

कृत्यचः । ८ । ४ । २९ ॥

उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृतस्थस्य नस्य णत्वं
स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः ॥ निर्विण्णस्योपसंख्यान
म् ॥ * ॥ अचः परत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य ष्टु
त्वम् । निर्विण्णः ॥

णेर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ॥

उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृतस्थस्य नस्य णो
वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहित विशेषणं किम् । यका
व्यवधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर उपसर्गत्वं नेत्यु
क्तम् । दुर्यानिम् । दुर्यापनम् ॥

हलश्चेजुपधात् । ८ । ४ । ३१ ॥

हलादेरिजुपधात्कन्स्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् ।
प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् ॥

इजादेः सनुमः । ८ । ४ । ३२ ॥

सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृतस्थस्यैव । प्रेङ्क्षणी
यम् । इजादेः किम् । मगि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् । नुम्यहणमनुस्वारोपलक्ष
णम् अट्टुप्वाङितिसूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रो
म्भणम् ॥

वा निसनिक्षनिन्दाम् । ८ । ४ । ३३ ॥

एषां नस्य णो वा स्यात् कति परे । प्रणिंसितव्यम् । प्रनिंसितव्यम् ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३४ ॥

कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया ।

५५७

एभ्यः कृन्स्थ णो न । प्रभाणीयम् । प्रभवनीयम् ॥ पूज एवेह ग्रहण
मिष्यते ॥*॥ पूङ्स्तु प्रपवणीयः सोमः ॥ ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम् ॥*॥
प्रभापनीयम् । क्शाजः शस्य यो वेत्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्वोध्यम् ।
यत्वस्यासिद्धत्वे नशकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

स्नान्त्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥

अचो यत् । ३ । १ । ९७ ॥

अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।
योगविभागोप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोपि सुपठत्वात् ॥

ईद्यति । ६ । ४ । ६५ ॥

यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ तकिशसिचतियति
जनिभ्यो यद्वाच्यः ॥*॥ तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् ।
जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवध्यो
श्चेति निषेधात् ॥ हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः ॥*॥ वध्यः । पक्षे वक्ष्यमा
णो ण्यत् । घात्यः ॥

पोरदुपधात् । ३ । १ । ९८ ॥

पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नानु
बन्धकृतमसारूप्यम् । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ॥

आङो यि । ७ । १ । ६५ ॥

आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृतेऽदुपध
त्वाभावात् ण्यदेव । आलम्भ्यो गौः ॥

उपात्प्रशंसायाम् । ७ । १ । ६६ ॥

उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्य उपलम्भ्यः ॥

५५८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शकिसहोश्च । ३ । १ । ९९ ॥

शक्यम् । सक्षम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ॥

गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् ॥ चरेराडि चागुरौ ॥ * ॥ आचार्यो देशः । ग
न्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ किम् । आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम् । सोपस
र्गान्मा भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । तेन तत्र न भवेद्विनियम्यमिति
वार्तिकप्रयोगात् । एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः । त्वया नियम्याननुदिव्यच्च
क्षुपेत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ॥

अवद्यपण्यवर्या गर्त्यपणितव्यानिरोधेषु । ३ ।

१ । १ । १०१ ॥

वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोपि गर्हायामे
वेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । गर्ह्यं किम् । अनुद्यं गुरुनाम ।
तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च ॥

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिक्रपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥

इति सृष्टेः । पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्ह
मित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये दृढो यत् । शतेन वर्या क
न्या । वृत्यान्या ॥

वत्यं करणम् । ३ । १ । १०२ ॥

वहन्यतेनेति वक्ष्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । वोढव्यम् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ॥

ऋ गतौ अस्माद्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अन
योः किम् । आर्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥

उपसर्या काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ॥

कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया ।

५५९

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्गा गौः । गर्भाधानार्थं वृष
भेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसर्गा काशी । प्राप्त
व्येत्यर्थः ॥

अजर्यं संगतम् । ३ । १ । १०५ ॥

नजपूर्वाजीर्यतेः कर्तरि यत्संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् ।
तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्ट
मदेहबन्धाय पुनर्बबन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतं
किम् । अजरिता कम्बलः । भावे तु संगतकर्तृकेपि ण्यदेव । अजार्यं सं
गतेन ॥

वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ॥

उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यत् अनुप
सर्गे सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः ।
कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ॥

भुवो भावे । ३ । १ । १०७ ॥

क्यप्स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव । भव्यम् । अनुप
सर्ग इत्येव । प्रभव्यम् ॥

हनस्त च । ३ । १ । १०८ ॥

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हनेर्भावे क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो
हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ॥

एतिस्तुशास्वदृजुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥

एभ्यः क्यप्स्यात् । ऋस्वस्य पिति कृति तुक् । इत्यः । स्तुत्यः । शास
इदङ्गुहलोः । शिष्यः । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृङ् । वृत्यः । वृङ्स्तु
वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो
बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका ॥ शस्यम् ॥

५६०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य श्रः । ईडवन्दवशं
सदुहां ण्यत इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् ॥
आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अञ् व्यक्तिसंक्षणादिषु । बा
हुलकात् करणे क्यप् । अनदितामिति नलोपः । आज्यम् ॥

ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः । ३ । १ । १११० ॥

वृत् । वृत्यम् । वृध् । वृध्यम् । कृपिचित्योस्तु । कल्प्यम् । चर्त्यम् ।
तपरकरणं किम् । कृत् । कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभा
वे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ॥

ई च खनः । ३ । १ । ११११ ॥

चात् क्यप् । आहुणः । खेयम् । इ चेति ऋस्वः सुपठः ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । १११२ ॥

भृत्याः कर्मकरा भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं नतु संज्ञा ॥ समश्च
बहुलम् ॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं
वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या
बधूरिति । इहहि संज्ञायां समजेति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापयुदासस्तु पुंसि
चरितार्थः । सत्यम् । विभर्त्तेर्भृइति दीर्घान्तात् त्रयादेर्वा ण्यत् । क्यप्
भरतेरेव । तदनुबन्धकग्रहणे इति परिभाषया ॥

मृजेर्विभाषा । ३ । १ । १११३ ॥

मृजेः क्यन्वा स्यात्पक्षे ण्यत् । मृज्यः ॥

चजोः कु घिण्यतोः । ७ । ३ । ५२ ॥

चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च प्रत्यये परे । मृजेर्वद्धिः ।
मार्ग्यः ॥

न्यङ्कादीनां च । ७ । ३ । ५३ ॥

कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । नावञ्चेरित्युप्रत्ययः ॥

कदन्ते कृत्यप्रक्रिया ।

५६१

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ।

३।१।११४ ॥

एते सप्त क्यवन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयि
तव्यः । यद्वा । लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्ड्वतेऽत्रेत्यधिकरणे
क्यन् निपातनाद्धीर्घः । राजसूयः । राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे
सूर्यः । कर्तरि क्यन् निपातनाद्धत्वम् । यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि
लोकं प्रेरयति क्यपोरुट् । मृषोपपदाद्धेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् ।
विशेष्यनिघ्नोऽयम् । उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः । गुपे
रादेः कुत्वं च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतमिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् ।
कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपा
क्याः । न व्यथतेऽव्यथ्यः ॥

भिद्योत्थ्यौ नदे । ३।१।११५ ॥

भिदेरुज्झे श्व क्यन् । उज्झेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्झत्यु
दकमुद्ध्यः । नदे किम् । भेत्ता । उज्झिता ॥

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । ३।१।११६ ॥

अधिकरणे क्यन्निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मि
न्सिध्यः ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । ३।१।११७ ॥

पूङ्नीञ्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य
इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । “ पिष्ट औषधिविशेष इत्यर्थः ” । पापमिति
वा । जित्यो हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलका
ष्ठम् । अन्यत्तु विपव्यम् । विनेयम् । जेयम् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३।१।११८ ॥

५६२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रति
ग्राह्यम् । अपि ग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिवाद्यापक्ष्येषु च । ३।१।११९॥

अवगृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्च
रादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायां ग्रामगृह्या सेना । ग्रामव
हिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसकयोर्न । पक्षेभवः पक्ष्यः : दिगादि
त्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ॥

विभाषा कृत्षोः । ३।१।१२०॥

क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे ॥

ऋहलोर्ण्यत् । ३।१।१२४॥

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ण्यम् ॥

युग्यं च पत्रे । ३।१।१२९॥

पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वं च निपात्यते ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३।१।१२२॥

अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ऋस्यश्च निपा
त्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कविमावास्या । अमावस्या । ऋह
लोर्ण्यत् । चजोरिति कुत्वम् । पाक्यम् ॥ प्राणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः ॥ * ॥ ऋ
दुषधलक्षणस्य क्यपोपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ स
मवपूर्वाच्च ॥ * ॥ समवसर्ग्या ॥

न क्वादेः । ७।३।५९॥

क्वादेर्धातोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु चजोरितिसूत्रे निष्ठा
यामनिट इति पूरयित्वा । न क्वादेरित्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जितर्जि
प्रभृतीनां न कुत्वं निष्ठायां सेट्त्वात् । यंचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेपि

कदन्ते कृत्यप्रक्रिया ।

५६३

कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां
प्रामाण्यम् ॥

अजिब्रज्योश्च । ७।३।६० ॥

न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः ॥

भुजन्युन्नौ पाण्युपतापयोः । ७।३।६१ ॥

एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यतेनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् ।
न्युन्नन्त्यस्मिन्निति न्युन्नः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भो
गः समुद्रः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७।३।६२ ॥

एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् ।
प्रयागः । अनुयागः ॥

वञ्चैर्गतौ । ७।३।६३ ॥

कुत्वं न । वञ्च्यम् । गतौ किम् । वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमि
त्यर्थः ॥

ओक उचः के । ७।३।६४ ॥

उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तदृषलौ । इगुपधलक्ष
णः कः । घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम् ॥

ण्य आवश्यके । ७।३।६५ ॥

कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ॥

यजयाचरुचप्रवर्चश्च । ७।३।६६ ॥

ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः ।
ऋच् अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यतएव ज्ञापकात् ण्यत् ॥ त्यजेश्च ॥ * ॥
त्याज्यम् ॥ त्यजिषूज्योश्चेति काशिका ॥ तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यं ॥ भाष्या
नुक्त्वात् । ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् ॥

५६४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७।३।६७॥

वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७।३।६८॥

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः ॥

भोज्यं भक्ष्ये । ७।३।६९॥

भोग्यमन्यत् । ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ला
प्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाभ्यः ॥

ओरावश्यके । ३।१।१२५॥

उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यंभावे द्योत्ये । लाव्यम् । पाव्यम् ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च । ३।१।१२६॥

षुज् । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्य
म् । त्राप्यम् । चाम्यम् ॥

आनाय्योऽनित्ये । ३।१।१२७॥

आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् ।
स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यः ।
घटादिः । वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥

प्रणाय्योऽसंमतौ । ३।१।१२८॥

संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्ववादरोपि संम
तिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त
इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससा

मिधेनीषु । ३।१।१२९॥

मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वं च । आतो युगिति

कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया ।

५६५

युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः ।
 ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निका
 य्यो निवासः । अधिकरणे ण्यत् । आय् धात्वादेः कुत्वं च निपात्यते ।
 धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ॥

ऋतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ । ३।१।१३० ॥

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः ऋतुः । संचीयतेऽसौ संचाय्यः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । ३।१।१३१ ॥

अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् ।
 उपचेयम् । संवाह्यम् ॥

चित्याग्निचित्ये च । ३।१।१३२ ॥

चीयतेसौ चित्योग्निः । अग्नेश्वयनमग्निचित्या ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३।३।१६३ ॥

त्वया गन्तव्यम् । गमनीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति
 पुनः कृत्यविधिः रुयधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्व चिन्नेति ज्ञापयति ।
 तेन कल्युट्नुमुत्खलर्थेषु नेति सिद्धम् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च । ३।३।१६९ ॥

स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता स्तुतिकर्ता । लिङा बाधा मा
 भूदिति कृत्यतृचोर्विधिः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा

। ३।४।६८ ॥

एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि ।
 अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवति इति भव्यः । भव्यमनेन वा । गाय
 तीति गेयः साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि ॥

५६६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥

चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङाबाधा
माभूदिति कृत्योक्तिः ॥ लाघवादानेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चे
ति सुत्यजम् । अर्हे कृत्यचोर्ग्रहणं च ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

एवुल्लचौ । ३ । ३ । १३३ ॥

धातोरेतौ स्तः । कर्त्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । युत्रोरनाकौ । कारकः । क
र्ता । वोढुमर्हो वोढा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटेति ङित्वम् । कुटिता ।
अङ्गिणदित्युक्तेन ङित्वम् । कोटकः । विज इट् । विजिता । हनस्तोचि
ण्णलोः । घातकः । आतो युक् । दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः
शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । जनिवध्योश्च । जनकः । वध
हिंसायाम् । वधकः । रविजभोरचि । रन्धकः । जम्भकः । नेत्र्यलिटि
रधेः । रधिता । रद्धा । मसृजिनशोरिति नुम् । मङ्का । नष्टा । नशिता ।
रभेरशबुटोः । रम्भकः । रब्धा । लभेश्च । लम्भकः । लब्धा । तीषसह ।
एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । ण्वुलिन ।
दरिद्रायकः । कृत्यत्युट इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्यु
रित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थं व्यभिचारार्थ
म् । पादाभ्यां क्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् ॥ क्रमेः कर्तर्यात्मनेपद
विषयाकृत इण्णषेधो वाच्यः ॥ * ॥ प्रकृन्ता । कर्त्तरांति किम् । प्रक्रमि
तव्यम् । आत्मनेपदेति किम् । संक्रमिता । अनन्यभावो विषयशब्दः ।
तेनानुपसर्गाद्वैति विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्विष
यत्वम् । तेन क्रमेत्यपीति के चित् । गमेरिङित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तडान
योरभावं लक्षयति । सञ्जिगमिषिता । एवं न वृद्धिश्चतुर्थ्यः । विवत्सिता ।

कदन्तम् ।

५६७

यङन्तात् ण्वुल् । अल्लोपस्य स्यानिवृत्त्वान्न वृद्धिः । पापचकः । यङ्लु
गन्तात्तु । पापाचकः ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥

नन्धादेर्ल्युर्ग्रहादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः ।
जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतीति विभीषणः ।
लवणः । नन्धादिगणे निपातनाणत्वम् । गार्ही । स्थायी । मन्त्री । वि
शयी । वृध्यभावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी ।
परिभवी । पाक्षिको वृध्यभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । शिवश
मरिष्टस्य करे । कर्मणि घटोटच् इतिसूत्रयोः करोतेर्घटेश्वाच्प्रयो
गात् । अचूप्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषां चित्पाठस्त्वनुबन्धास
ञ्जनार्थः । केषां चित्पञ्चार्थः । केषां चिद्वाधकबाधनार्थः । पचतीति
पचः । नदट् । चोरट् । देवट् । इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । दी
व्यतेरिगुपधेति कः प्राप्तः । जारभरा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण्
प्राप्तः । न्यङ्क्कादिषु पाठात् श्वपाकोपि । यङोचि चेति लुक् । न धा
तुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः ।
मरीमृजः ॥ चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासङ्गस्यो हलादिशेषश्च
न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ हन्तेर्घत्वं च
॥ * ॥ घत्वमभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुत्वम् । घनाघनः ॥
पाठेर्णिलुकचोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटूपटः । पक्षे चरः ।
चलः । पतः । वदः । हनः । पाठः । रात्रेः कृतीति वा नुम् । रात्रिश्चरो
रात्रिचरः ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । ३ । १ । १३५ ॥

एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कशः । ज्ञः । प्रीणातीति

५६८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुत्तृचावपि । क्षेपकः ।
क्षेप्ता ॥

आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ॥

कः स्यात् । श्याद्वधेति ण्यस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः ॥

पाघ्राध्माधेड्दृशः शः । ३ । १ । १३७ ॥

पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेटष्टित्वात्
स्तनन्धयीति खशीव ङीप् प्राप्तः । खशोन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः । प
श्यतीति पश्यः । घ्रः संज्ञायां न । व्याघ्रादिभिरिति निर्देशात् ॥

अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसा
हिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ॥

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः ।
चेतयः । सातिः सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्यन्तः सातयः । वासरूपन्यायेन
क्वपि सात् परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षह मर्षणे चुरादिः । हेतुम
ण्यन्तो वा । साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पेर्वाच्यः
॥ * ॥ निलिम्पा देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अ
रविन्दः ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३९ ॥

शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव ।
प्रदः । प्रधः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ । १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पक्षेऽच् ।
ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः ॥ तनोते
रूपसंख्यानम् ॥ * ॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते । अवत
नोतीत्यवतानः ॥

कदन्तम् ।

५६९

स्याद्वाधसुसंस्वतीणवसावत्तलिहक्षिषश्वसश्च

॥ ३।१।१४१ ॥

शैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । शैङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे पृ
थक् ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः
धायः । व्याधः । स्तु गतौ आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आस्त्रावः । संस्त्रावः ।
अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ ३।१।१४२ ॥

णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकादुनोतेरेव णः ।
दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ ३।१।१४३ ॥

णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः ।
ज्योतिषि ग्रहः ॥ भवतेश्चेति काशिका ॥ भवो देवः संसारश्च । भावाः
पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्तर्याचुरादिण्यन्तादच् । भावः ॥

गेहे कः ॥ ३।१।१४४ ॥

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । ता
त्स्थ्याद्गृहा दाराः ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ ३।१।१४५ ॥

क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वत्कर्तरि ष्वुन् स्यात् ॥ नृतिखनिरक्षिभ्य
एव ॥ * ॥ नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी ॥ असि अकेऽने च रक्षेर्न
लोपो वाच्यः ॥ * ॥ रजकः । रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव
ष्वुन् । रक्षेस्तु कुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति कुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु
रजकी ॥

५७०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

गः स्थकन् । ३ । १ । १४६ ॥

गायतेः स्थकन् स्यात् । शिल्पिनि कर्तरि । गाथकः ॥

ण्युट् च । ३ । १ । १४७ ॥

गायनः । टित्वाद्गायनी ॥

हश्च व्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ॥

हाको हाडश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति
हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्रामोतीति
वा ॥

प्रुसृत्वः समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४९ ॥

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ॥

आशिषि च । ३ । १ । १५० ॥

आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात् । जीवकः । नन्द
तात् । नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥

कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोती
ति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न ॥ शीलिकामिभ
क्ष्याचरिभ्यो णः ॥ * ॥ अणोपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसका
मा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा ॥ ईक्षिभ्यो च ॥ * ॥ सुखप्रतीक्षा ।
बहुक्षमा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भ
विष्यन्ति ॥

द्वावामश्च । ३ । २ । २ ॥

अण् स्यात्कापवादः । स्वर्गद्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ॥

कदम्तम् ।

५७९

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाऽण् । आतो लोपः ।
गोदः । पार्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ कविधौ सर्वत्र संप्रसार
णिभ्यो ङः ॥ * ॥ ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः ॥ सर्वत्रग्रहणात् ॥

आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥

आङ्कः । प्रङ्कः ॥

सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ॥

सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां
पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः । ततः स्थः । सुपि तिष्ठतेः कः
स्यादारम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्थः ॥

प्रष्ठोग्रगामिनि । ८ । ३ । ९२ ॥

प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः । अग्रतो । गच्छतीत्यर्थः । अग्रेति किम् ।
प्रस्थः ॥

अम्बाऽम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कदुम
ञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८ । ३ । ९७ ॥

स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य
सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुव
र्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् ॥ आलस्यसुखाहर
णयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोलसः । शोका
पनुदः । सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासार
त्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य

१ मूलविभुज, नखमुच, काकगृह, कुमुद, महीध्र, कुध्र, गिल, आकृतिगणोयम् ॥

५७२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजति मूलं विभुजो रथः । आकृतिगणो
यम् ॥

महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥

प्रे दाज्ञः । ३ । २ । ६ ॥

दारूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोषवादः । सर्व
प्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः । गोसम्प्र
दायः ॥

समि ख्यः । ३ । २ । ७ ॥

गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् । ३ । २ । ८ ॥

अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे । सामगः । सामगी । उ
पसर्गे तु सामसङ्गायः ॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम् ॥ * ॥ सुरापी ।
शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥

हरतेरनुद्यमनेच् । ३ । २ । ९ ॥

अंशहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः ॥ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरय
ष्टिघटघटीधनुष्णु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः ॥
सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति
तत्राणोव । सूत्रग्राहः ॥

वयसि च । ३ । २ । १० ॥

उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ॥

आडि ताच्छील्ये । ३ । २ । ११ ॥

पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् । भारहारः ॥

अर्हः । ३ । २ । १२ ॥

कदन्तम् ।

५७३

अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदेऽणोपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३ । २ । १३ ॥

हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती ।
तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा डेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ॥

शम्भवः । शम्बदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेपि प्रवृत्त्यर्थम् ।
कञो हेत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला ॥

अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ॥

खे शेते खशयः ॥ * ॥ पार्श्वादिषूपसंख्यानम् ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्व
शयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥ उत्ता
नः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्यसः अवमूर्धा ।
अधोमुखः शेते इत्यर्थः ॥ गिरौ इच्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः ।
कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति वि
ग्रहे लोमादित्वाच्छः ॥

चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी ॥

भिक्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ॥

भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदा
यचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु चरडिति पाठात् ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । ३ । २ । १८ ॥

पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे
इति एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमि
ति । बाहुलकादिति हरदत्तः ॥

पूर्वे कर्तरि । ३ । २ । १९ ॥

५७४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्वेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः ।
कर्तरि किम् । पूर्व देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० ॥

एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या ।
श्राद्धकरः । वचनकरः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुना
न्दीकिंलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्या

जङ्गवाद्बह्वर्तद्वनुररुष्णु । ३ । २ । २१ ॥

एषु कजष्टः स्याद् अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाक
रः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापे
क्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिविशब्दौ पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विक
रः । कस्कादित्वादहस्करः । नित्यं समासेनोत्तरपदस्थस्येति षत्वम् । धनु
ष्करः । अरुष्करः ॥ कियत्तद्वद्बहुषु कजोऽज्विधानमिति वार्तिकम् ॥*॥ किं
करा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीष् ।
किङ्करी ॥

कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ॥

कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोन्यः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु

। ३ । २ । २३ ॥

एषु कजष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ॥

स्तम्बशक्तोरिन् । ३ । २ । २४ ॥

ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शक्तकरिर्वत्सः ।
ब्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शक्तकारः ॥

कदन्तम् ।

५७५

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ॥

दृतिनाथयोरुपपदयोर्दृज इन् स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृति
हरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् । दृतिहारः । ना
थहारः ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ॥

फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च नि
पात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृज
इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेटुः । ज्योत्स्नाक्
रम्भमुदरम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः ॥

एजेः खश् । ३ । २ । २८ ॥

ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ॥

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्व
व्ययस्य । शित्वाच्छबादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ वातशुनी
तिलशर्धेष्वजधेटुदजहातिभ्यः खश् उपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातमजा
मृगाः ॥

खित्यऽनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ ॥

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ऋस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिल
न्तुदः । शर्द्धजहा माषाः । शर्द्धोपानशब्दः तं जहाति इति विग्रहः । जहा
तिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३ । २ । २९ ॥

अत्रवार्तिकम् ॥ स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ स्त
नं धयतीति स्तनन्धयः । धेटष्टित्वात् स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासि
कन्धयः ॥

५७६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

नाडीमुष्ट्योश्च । ३ । २ । ३० ॥

एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् । यथासंख्यं नेष्यते
॥ * ॥ नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥ घटीखारी खरी
षूपसंख्यानम् ॥ * ॥ घटिन्धमः । घटिन्धय इत्यादि । खारीपरिमाण
विशेषः । खरी गर्दभी ॥

उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ॥

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कुले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्गुज
तीति कूलमुद्गुजः । कूलमुद्गुहः ॥

वहाभ्रे लिहः । ३ । २ । ३२ ॥

वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो
ढित्वान्न गुणः । अभंलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः । ३ । २ । ३३ ॥

प्रस्थम्पचा स्थाली । खारीम्पचः कटाहः ॥

मितनखे च । ३ । २ । ३४ ॥

मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ॥

विध्वरुषोस्तुदः । ३ । २ । ३५ ॥

विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दशितपोः । ३ । २ । ३६ ॥

असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दशिना नजः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्य
न्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च । ३ । २ । ३७ ॥

एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् ।
उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यतेऽबिन्धनत्वादिति

कदन्तम् ।

५७७

इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यन्न । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्नि
ति पाणिन्धमो ध्वा । अन्धकाराद्यावत् इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदना
य पाणयः शब्दयन्ते ॥

प्रियवशो वदः खच् । ३ । २ । ३८ ॥

प्रियंवदः । वशंवदः ॥ गमेः सुपि वाच्यः ॥ * ॥ असंज्ञार्थमिदम् ।
मितङ्गमोहस्ती ॥ विहायसो विह इति वाच्यम् ॥ * ॥ खच्च द्विद्वा वाच्यः
॥ * ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः । भुजङ्गः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ । ३९ ॥

खच् स्यात् ॥

खचि ऋस्वः । ६ । ४ । ९४ ॥

खच्चपरे णौ उपधाया ऋस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विष
न्तपः । परन्तपः । घटघटीयहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह
नाद्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते । ३ । २ । ४० ॥

वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये ॥

वाचंयमपुरन्दरौ च । ६ । ३ । ६९ ॥

वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अश
क्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः । ३ । २ । ४१ ॥

पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वं सहः । सहियहणमसंज्ञार्थम् ॥ भगे च
दारेरिति काशिका ॥ बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति
भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । ३ । २ । ४२ ॥

५७८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सर्वङ्गः खलः । कूलङ्गुषा नदी । अभङ्गुषो वायुः । करीषङ्गुषा
चात्या ॥

मेघर्तिभयेषु रुजः । ३ । २ । ४३ ॥

मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ॥

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३ । २ । ४४ ॥

एषु रुजोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमंकरः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः ।
प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्यहणं हेत्वादिषु टो मा
भूदिति । कथं तर्हि अल्पास्माः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षा
यां पचाद्यच् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ॥

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव
ओदनः । आशितस्य भवनं आशितम्भवः ॥

संज्ञायां भृतृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ॥

विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन
तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिवरा कन्या । शत्रुंजयो
हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंतपः । शत्रुंसहः । अरिंदमः । दमिः शमनायां
तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोत्र दमिः ॥

गमश्च । ३ । २ । ४७ ॥

सुतंगमः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ३ । २ । ४८ ॥

संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि
टेलोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ॥*॥
सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रिया
विशेषणम् ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिक

कदन्तम् ।

५७९

रणे ॥ * ॥ सुरेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः ॥ अन्यत्रापि दृश्यते इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रामगः ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥
विहगः ॥

आशिषि हनः । ३ । २ । ४९ ॥

शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः ॥ दारावाहनोऽण
न्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् टकार
श्वान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दारवाघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ चारवाघाटः ॥
कर्मणि समि च ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संह
न्तीति वर्णसङ्घाटः । पदसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घातः ॥

अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ॥

अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमो
पहः सूर्यः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ३ । २ । ५१ ॥

कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् । ३ । २ । ५२ ॥

हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायाम्नो ना । पतिघ्नो स्त्री ॥

अमनुष्यकर्तृके च । ३ । २ । ५३ ॥

जायाम्नस्तिलकालकः । पतिघ्नो पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनु
ष्येति किम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः । प्रलम्बघ्नः । शत्रुघ्नः ।
कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् । चोरघातो नगरघाती हस्ती
ति तु बाहुलकादणि ॥

शक्तौ हस्तिकवाटयोः । ३ । २ । ५४ ॥

हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो
ना । कवाटघ्नश्चोरः । कपाटेति पाठान्तरम् ॥

५८०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ॥

हनेष्टक् ढिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणि
घः । ताडघः । शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसं
ख्यानम् ॥ * ॥ राजानं हन्ति राजघः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्यौ
कजः करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ॥

एषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कजः ख्युन् स्यात् । अनाढ्यमा
ढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । अच्यौ किम् । आढ्यी कुर्वन्त्यनेन । इहप्र
तिषेधसामर्थ्यात् ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव ।
अच्चावित्युत्तरार्थम् ॥

कर्तरि भुवः खिण्णुचखुकजौ । ३ । २ । ५७ ॥

आढ्यादिषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्य आढ्यो भ
वतीति आढ्यम्भाविण्णुः । आढ्यम्भावुकः ॥

स्पृशोऽनुदके किन् । ३ । २ । ५८ ॥

घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् ॥

ऋत्विग्दधृक्स्त्रिगुणिगञ्जुयुधिक्रुञ्चांच । ३ । २ । ५९ ॥

व्याख्यातम् ॥

त्यदादिषु दशोऽनालोचने कञ्च । ३ । २ । ६० ॥

समानान्ययोश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् ।
अन्यादृशः । कसोपि वाच्यः ॥ * ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥

सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामु
पसर्गेऽपि क्तिप् । ३ । २ । ६१ ॥

एभ्यः क्तिप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । द्युसत् । उपनिषत् ।

रुदन्तम् ।

५८१

अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रधुक् । प्रधुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्यादि ॥ अग्रग्रामाभ्यां नयते णो वाच्यः ॥ * ॥ अग्रणीः । ग्रामणीः ॥

भजो णिवः । ३ । २ । ६२ ॥

सुप्युपसर्गे चोपपदे भजो णिवः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ॥

अदोऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ॥

विट् स्यात् । आममत्ति आमात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ॥

क्रव्ये च । ३ । २ । ६९ ॥

अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम् । क्रव्यात् । आममां सभक्षकः । कथं तर्हि क्रव्यादोऽस्य आसुर इति । पक्वमांसशब्द उपपदे ऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् ॥

दुहः कप् घश्च । ३ । २ । ७० ॥

कामदुघा ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥

नेदुशिरुति । ७ । २ । ८ ॥

वशादेः कृत इण्ण स्यात् । शृ । सुशर्मा । प्रातरित्वा ॥

विदुनोरनुनासिकस्याऽऽत् । ६ । ४ । ४१ ॥

अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओण् । अवा वा । विच् । रोट् । रेट् । सुगण् ॥

क्षिप् च । ३ । २ । ७६ ॥

अयमपि दृश्यते । सत्सूद्विषेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उरवासत् । पर्णध्वत् । बाहभट् ॥

५८२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अन्तः।८।४।२०॥

पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हेप्राण् ।
शास इदितोत्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥ आशासः कौ उपधाया
इत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ आशीः । इत्वोत्वे । गीः । पूः ॥

इस्मन्त्रनृक्किषु च।६।४।९७॥

एषु छादेर्कस्यः स्यात् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य कीति दीर्घः । मो
नो धातोः । प्रतान् । प्रशान् । च्छोरित्यूठ् । अक्षयूः । ज्वरत्वरेत्यूठ् । जूः ।
जूरौ । जूरः । तूः । सूः । ऊठ् । वृद्धिः । जनानवतीति जनौः । जनावौ ।
जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्बौ । सुम्बः । राहोपः । मूर्च्छा ।
मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी । धूः ॥

गमः कौ।६।४।४०॥

अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गत् ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
परीतत् । संयत् । सुनत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च ॥ * ॥
अपेगूः । अपेभूः ॥

स्थः क च।३।२।७७॥

चात् किप् । शंस्थः । शंस्थाः । शमि धातोरित्यचं बाधितुं सूत्रम् ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।३।२।७८॥

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी ।
शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् ।
उष्णं भुङ्क्ते क्रदा चित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति
व्याख्याय उत्पत्तिभ्यामाङ्घ्रि सत्तेरुपसंख्यानमिति पठितम् । हरदत्तमाधवा
दिभिश्च तदेवानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गेपि
णिनिः । स बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधो धामविसारि ।
न वञ्चनीयाः प्रभवोनुजीविभिरित्यादौ ॥ साधुकारिण्युपसंख्यानम् ॥

रुदन्तम् ।

५८३

॥ * ॥ ब्रह्मणि वदः ॥ * ॥ अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी ।
ब्रह्मवादी ॥

कर्तर्युपमाने । ३ । २ । ७९ ॥

णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र
इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सू
त्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः
क्रोशति ॥

व्रते । ३ । २ । ८० ॥

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ॥

बहुलमाभीक्ष्ण्ये । ३ । २ । ८१ ॥

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ॥

मनः । ३ । २ । ८२ ॥

सुपि मन्यते णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥

आत्ममाने स्वश्च । ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि स्वश्च स्यात् चात् णिनिः ।
पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः । पण्डितमानी । खित्यनव्ययस्या
कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । ६ । ३ । ६८ ॥

इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् च स्वाद्यम्बतिवदन्ते परे । औतोम्शसोः ।
गाम्मन्यः । वाम्शसोः । स्त्रियम्मन्यः । स्त्रीम्मन्यः । नृ । नरम्मन्यः । भु
वम्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनात् श्री
शब्दस्य द्रस्यो मुममोरभावश्च ॥

भूते । ३ । २ । ८४ ॥

अधिकारोयम् । वर्तमाने लङिति यावत् ॥

करणे यजः।३।२।८५॥

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमया
जी । अग्निष्टोमयाजी ॥

कर्मणि हनः।३।२।८६॥

पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति यावदधिक्रियते ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्तिप्।३।२।८७॥

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्तिप्स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा ।
क्तिप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्तिबेवे
ति चतुर्विधोत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्तिबेवेति द्विविधो
नियम इति भाष्यम् ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः।३।२।८९॥

सुकर्मादिषु च कृजः क्तिप्स्यात् । त्रिविधोत्र नियम इति काशिका ।
सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्तिबेवेति नियमात्क
र्म कृतवानित्यत्राऽण् । कृज एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः
अत्र न क्तिप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विव
क्षायां न क्तिप् । स्वादिष्वेवेतिनियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्तिप् । शा
स्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः।३।२।९०॥

सोमसुत् । चतुर्विधोत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेपि ॥

अग्नौ चेः।३।२।९१॥

अग्निचित् ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम्।३।२।९२॥

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्तिप्स्यात् अग्न्याधारस्थलवि
शेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ॥

कृदन्तम् ।

५८५

कर्मणीनि विक्रियः । ३ । २ । ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वाक्कीणातेरिनिः स्यात् । कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्
॥ * ॥ सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ॥

दृशेः कनिष् । ३ । २ । ९४ ॥

कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्ट्वा ॥

राजनि युधि कृञः । ३ । २ । ९५ ॥

कनिष्स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा ।
राजकृत्वा ॥

सहे च । ३ । २ । ९६ ॥

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्ङः । ३ । २ । ९७ ॥

सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । ङ्यापोरिति ङ्रस्यः ॥

पञ्चम्यामजातौ । ३ । २ । ९८ ॥

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्त उपपदे जनेर्ङः स्यात् । संस्कारजः । अ
दृष्टजः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३ । २ । ९९ ॥

प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ॥

अनौ कर्मणि । ३ । २ । १०० ॥

अनुपूर्वाजनेः कर्मण्युपपदे ङः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पु
मनुजा ॥

अन्येष्वपि दृश्यते । ३ । २ । १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्ङः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपि

५८६.

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खाता परिखा ॥

क्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ ॥

एतौ निष्ठासंज्ञौस्तः ॥

निष्ठा । ३ । २ । १०२ ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तृरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥

निष्ठायामण्यदर्थे । ६ । ४ । ६० ॥

ण्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥

क्षियो दीर्घात् । ८ । २ । ४६ ॥

दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । श्र्युकः किति । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः ॥ ऊर्णोर्णुवद्भावो वाच्यः ॥ * ॥ तेन एकाचूत्वान्नेट् । ऊर्णुतः । नुतः । वृतः ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८ । २ । ४२ ॥

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शृ । ऋत इत् । रपरः णत्वम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धे रसिद्धत्वान्नेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ॥

संयोगादेरातोधातोर्यण्वतः । ८ । २ । ४३ ॥

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्यानः । ग्लानः ॥

त्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ॥

एकविंशतेर्लूजादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या । ग्रहिज्या । जीनः ॥ दुग्धोर्दीर्घश्च ॥ * ॥ दु गतौ । दूनः । दुहु उपताप इत्ययं तु न ग्रह्यते सा

कृदन्तम् ।

५८७

नुबन्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः ॥ पूजो विनाशे ॥*॥ पूना
यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ सिनोतेर्घासकर्मकर्तृकस्य ॥ * ॥
सिनो घासः । घासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् ।
सितो घासो देवदत्तेन ॥

ओदितश्च । ८ । २ । ४५ ॥

भुजो । भुग्नः । दुओश्चि । उच्छूनः । ओहाक् । प्रहीणः । स्वादय ओ
दित इत्युक्तम् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदन्मध्ये डीङः
पाठसामर्थ्यान्नेट् उड्डीनः ॥

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ॥

द्रवस्य मूर्तो काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥

श्योऽस्पर्शे । ८ । २ । ४७ ॥

श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अ
स्पर्शे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः
शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥

प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ॥

प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥

विभाषाभ्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ ॥

श्यः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानं घृतम् । अभिशीनम् । अव
श्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः ॥

अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ॥

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने ॥

यस्य विभाषा । ७ । २ । १५ ॥

यस्य कचिद्विभाषयेद्भिहितस्ततो निष्ठायां इप्न स्यात् । उदितो वेति

५८८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

क्तायां वेदृत्वादिह नेट् । समक्रः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपा
 त् ॥ नत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रश्वेतिषत्वे प्राप्ते ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेङ्ङि
 धिषु सिद्धो वाच्यः ॥ * ॥ ढकूणः । ढकूणवान् ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । ८ । ३ । ७५ ॥

पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति
 किम् । परिष्कन्दः । परिस्कन्दः । परेश्वेतिविकल्पः । स्तम्भेरिति षत्वे
 प्राप्ते ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८ । २ । ११४ ॥

अत्र षत्वं न स्यात् ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् । ८ । २ । ४९ ॥

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषायां तु ।
 द्यूतम् ॥

निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० ॥

अवाते इति छेदः । निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न ।
 निर्वाणोग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वर्तो वातः ॥

शुषः कः । ८ । २ । ५१ ॥

निष्ठात इत्येव । शुष्कः ॥

पचो वः । ८ । २ । ५२ ॥

पक्कः ॥

क्षायो मः । ८ । २ । ५३ ॥

क्षामः ॥

स्यः प्रपूर्वस्य । ६ । १ । २३ ॥

प्रात् स्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥

कदन्तम् ।

५८९

प्रस्योन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४ ॥

निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रात्किम् । स्यानः ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकशोल्लाघाः । ८ । २ । ५५ ॥

जिफला । फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्तवत्वेकदेशस्यापीदं
निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीवादिषु तुक्तप्रत्ययस्यैव तलोपः तस्या
सिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावाच्च निपात्यते । क्षीवो मत्तः । कशस्तनुः । उल्ला
घोनीरोगः । अनुपसर्गात्किम् ॥

आदितश्च । ७ । २ । १६

आकारेतो निष्ठाया इण्ण स्यात् ॥

ति च । ७ । ४ । ८९ ॥

चरफलोरात् उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्लतः । प्रक्षीवितः । प्रकशितः ।
प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि लोभ्रद्भुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति । फुल्लविकसने
पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसं
ख्यानम् ॥ * ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राङ्गीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५६ ॥

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः । नुत्तः । विद विचारणे रौधादिक
एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः ।
विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ॥

श्वीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्ण । उन्नः । उत्तः । घ्राणः । घ्रातः ।
घ्राणः । घ्रातः । ङ्गीणः । ङ्गीतः ॥

न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ॥

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः ॥ राल्लोपः । मूर्तः ।
मत्तः ॥

५९०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वित्तो भोगप्रत्यययोः। ८। २। ५८ ॥

त्रिन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् ।
वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा गमहनेति कसौ वेदूत्वा
दिह नेट् ॥

भित्तं शकलम्। ८। २। ५९ ॥

भिन्नमन्यत् ॥

ऋणमाधमण्ये। ८। २। ६० ॥

ऋधातोः क्तकारस्य नत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥

स्फायः स्फीनिष्ठायाम्। ६। १। २२ ॥

स्फीतः ॥

इणिनिष्ठायाम्। ७। २। ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुन
र्विधिः । निष्कुषितः ॥

वसतिक्षुधोरिट्। ७। २। ५२ ॥

आभ्यां क्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ॥

अञ्जेः पूजायाम्। ७। २। ५३ ॥

पूजार्थादञ्जेः क्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्जितः । गतौ तु अक्तः ॥

लुभोविमोहने। ७। २। ५४ ॥

लुभः क्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान् तु गार्ध्यं । लुभितः । गार्ध्यं तु
लुब्धः ॥

क्लिशः क्वानिष्ठयोः। ७। २। ५० ॥

इड्वा स्यात् । क्लिश उपतापे नित्यं प्राप्ते । क्लिशु विबाधने अस्य

कदन्तम् ।

५९९

क्वायां विकल्पे सिद्धेपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लृप्तः ।
क्लिष्टः ॥

पूङश्च । ७ । २ । ५९ ॥

पूङः क्वा निष्ठयोरिट् स्यात् ॥

पूङः क्वा च । १ । २ । २२ ॥

पूङः क्वा निष्ठा च सेट् किन् स्यात् । पवितः । पूतः । क्वाग्रहणमुत्तरा
र्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव सम्बध्यते ॥

निष्ठा शीङ्स्तिदिमिदिक्षिवदिघृषः । १ । २ । १९ ॥

एभ्यः सेण्निष्ठा किन् स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो
यङ्लुङ्ङित्त्वर्यः । शेषितः । शेषितवान् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा
वक्तव्या ॥ * ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७९ ॥

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ॥

भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया इङ्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः ।
प्रस्वेदितं तेन । जिष्वेदेति भ्वादिरत्र गृह्यते जीङ्घ्रिः साहचर्यात् ।
स्विद्यतेस्तु स्विदितइत्येव । जिमिदा, जिक्षिदा, दिवादी भ्वादी च ।
प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षित
वान् । धर्षितं तेन । सेट्किम् । प्रंस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥

मृषस्तितिक्षायाम् । १ । २ । २० ॥

सेण्निष्ठा किन् स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अप
मृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ॥

५९२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेष्णिष्ठा वा किञ्च स्यात् । द्युतितम् । द्यो
तितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमो
दितः साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्षाप
णम् । सेट्किम् । कृष्टम् ॥ शब्दिकरणेभ्य एवेष््यते ॥ नेह गुध्यतेर्गुधितम् ॥

निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ ॥

णेर्लोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । श्वीदित इति नेट् । सम्प्रसा
रणम् । शूनः । दीप्तः । गुहू । गूढः । वनु । वतः । तनु । ततः । पतेः सनि वे
ट्त्वादिङभावे प्राप्ते द्वितीयाश्रितेति सूत्रे निपातनादिट् । पतितः । सेसि
चोतिवेट्त्वात्सिद्धे कृन्त्यादिनामीदित्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन धा
वितमिभराजधियेत्यादि । यस्यविभाषेत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि
मन्थमनस्तमःसक्ताऽविस्पष्टस्वराऽनायासभृशेषु ।

। ७ । २ । १८ ॥

क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्टानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु ।
द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो मन्थश्चेत् । स्वान्तं
मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । म्लिष्टम्
विस्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः । म्लेच्छ रेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपा
त्यते । फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रा
गवस्थापनं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु
क्षुभितम् । क्षुब्धो राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्यनितम् । ध्वनि
तम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । बाहितम् ॥

धृषिशसी वैयात्ये । ७ । २ । १९ ॥

एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः । धृष्टो विशस्तः । अन्यत्र धर्षि
तः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अतएव निय

कदन्तम् ।

५९३

मार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादित्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । मा
धवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम् । धर्षितम् । प्रधृष्टः ।
प्रधर्षितः ॥

दृढः स्थूलबलयोः । ७।२।२० ॥

स्थूले बलवति च निपात्यते । दृह दृहि दृद्धौ । कस्येडभावः । तस्य
ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । दृहितः । दृंहितोन्यः ॥

प्रभौ परिवृढः । ७।२।२१ ॥

दृह दृहि दृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहितोन्यः ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः । ७।२।२२ ॥

कषो निष्ठाया इण्ण स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च ।
स्यात्कष्टं कच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्य
र्थः । कषितमन्यत् ॥

घुषिरविशब्दने । ७।२।२३ ॥

घुषिर्निष्ठाया मनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं
वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥

अर्दः संनिविभ्यः । ७।२।२४ ॥

एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्ण स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दि
तोन्यः ॥

अभेश्वाविदूर्ये । ७।२।२५ ॥

अभ्यर्णम् । नातिदूरमा । आसन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ॥

णेरध्ययने वृत्तम् । ७।२।२६ ॥

ण्यन्तादृतेः कस्येडभावो णिलुक्काधीयमानेर्थे । वृत्तं छन्दश्छात्रेण
सम्पादितम् । अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ॥

५९४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शृतं पाके । ६ । १ । २७ ॥

श्रातिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके ॥ शृतं
क्षीरं स्वयमेव विक्लिनं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविभ्यर्मिन्यत्तु श्राणं श्रापि
तं वा ॥

वादान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः । ७ । २ । २७ ॥

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । शमितः । पूरितः
दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञपितः ॥

रुष्यऽमत्वरसंगुषाऽऽस्वनाम् । ७ । २ । २८ ॥

एभ्यो निष्ठाया इड्वा । रुषितः । रुष्टः । आन्तः । अमितः । तूर्णः । त्व
रितः । अस्याऽऽदित्वे फलं मन्दम् । संगुष्टः । संगुषितः । आस्वान्तः । आ
स्वनितः ॥

लृषेलोमसु । ७ । २ । २९ ॥

लृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । लृष्टं लृषितं लोम ॥ विस्मि
तप्रतिघातयोश्च ॥ * ॥ लृष्टो लृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः ।
अन्यत्र तु । लृषु अलीके उदित्वान्निष्ठायां नेट् । लृष तुष्टौ इट् ॥

अपचितश्च । ७ । २ । ३० ॥

चायतेर्निपातोयं वा । अपचितः । अपचायितः ॥

प्यायः पी । ६ । १ । २८ ॥

वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं
मुखम् । अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः । सोपसर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्
र्वस्यान्धूधसोः स्यादेव । आपीनोन्धुः । आपीनमूधः ॥

ह्लादो निष्ठायाम् । ६ । ४ । ९५ ॥

ऋस्यः स्यात् । प्रहृन्नः ॥

यतिस्यतिमास्यामिति किति । ७ । ४ । ४० ॥

कदन्तम् ।

५९५

एषामिकारोन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्वदद्भावयोरपवादः । दितः ।
सितः । मा माङ् मेङ् । मितः । स्थितः ॥

शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७।४।४१ ॥

शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्य
तेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्संपादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः ।
व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ॥

दधातेर्हिः । ७।४।४२ ॥

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ॥

दो दद् घोः । ७।४।४६ ॥

घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दद् स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । घोः
किम् । दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य द
स्तीति दीर्घापत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च
दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरि
भाषाविरोधात् ॥

अच उपसर्गात्तः । ७।४।४७ ॥

अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्व
म् । प्रत्तः । अवत्तः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ॥

दस्ति । ६।३।१२४ ॥

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्वादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरिचे
ति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् । घुमास्थेतीत्वम् । धेट् । धीतम् ।
गीतम् । पीतम् । जनसनेत्यात्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ॥

५१६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अदो जग्धिर्ल्यप्तिकिति । २ । ४ । ३६ ॥

ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति चा
इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । झरो झरि । जग्धः ॥

आढिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥

प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामण्यदर्थ इति दीर्घः ।
क्षियो दीर्घादिति णत्वम् । प्रक्षीणः सः ॥

वा क्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१ ॥

क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षिता
युर्वा । क्षीणोयं तपस्वी । क्षितो वा ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८९ ॥

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां
स्नातीति नदीष्णः । सुपीतिकः ॥

सूत्रं प्रतिष्णातम् । ८ । ३ । ९० ॥

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रति
स्नातम् ॥

कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ९१ ॥

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं
कपिस्थलम् ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ । ९६ ॥

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् ।
परिष्ठलम् ॥

गत्यर्थाकर्मकश्चिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्य
तिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ॥

कदन्तम् ।

५९७

एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः ।
ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः ।
शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्व
मनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गातेनेत्यादि ॥

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।

।३।४।७६॥

एभ्योधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ॥

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्त्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं
तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् ।
भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणा इति । भुक्तमस्ति
एषामिति मत्वर्थीयोऽचू । वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥

जीतः क्तः ।३।२।१८७॥

जिद्विदा । क्षिणः । जिइन्धी । इद्धः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।३।२।१८८॥

मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मत इष्टः । तैरिष्यमाण
इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
शीलितो रक्षितः क्षान्तः आकृष्टो जुष्ट इत्यादि ॥

नपुंसके भावे क्तः ।३।२।१९४॥

क्रीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयि
तम् । हसितम् ॥

सुयजोर्द्विनिप् ।३।२।१०३॥

सुनोतेर्यजेश्च द्विनिप्स्याद्धूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ ॥

५९८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

जीर्यतेरट् । ३।२।१०४॥

भूत इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि ।
जीर्णो जीर्णवान् ॥

छन्दसि लिट् । ३।२।१०५॥

लिटः कानज्वा । ३।२।१०६॥

कसुश्च । ३।२।१०७॥

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । तस्य विधीयमानौ कसुकानचावपि
छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । तन्तस्थिवासं
नगरोपकण्ठे । श्रोयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्त इत्यादि ॥

वस्वेकाजाद्विसाम् । ७।२।६७॥

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् ।
एकाच् । आरिवान् । आत् । ददिवान् । जक्षिवान् । एषां किम् । बभूवान्

भाषायां सदवसश्रुवः । ३।२।१०८॥

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्वा स्यात् तस्य च नित्यं
कसुः । निषेदुषीमासनबन्धधीरः । अध्युषुषस्तामभवज्जनस्य ।
शुश्रुवान् ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । ३।२।१०९॥

एतेनिपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिङ्वा तस्य
नित्यं कसुः । इट् । उपेयिवान् । उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमश्याम् । उपेयुषी ।
उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नज्पूर्वादश्नातेः कसुरिडभा
वश्च । धृतजयधृतेरनाशुष इति भारविः । अनुपूर्वाद्विचेः कर्तरि कानच् ।
वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् । ७।२।६८॥

कदन्तम् ।

५९९

एभ्यो वसोरिद्धा । जग्मिवान् । जगन्वान् । जग्मिवान् । जघन्वान् ।
विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्या
द्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । नेद्वशि कृतीतीणनिषेधः ॥ दृशेश्व ॥*॥
ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ।

॥३॥२॥१२४॥

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं
पश्य ॥

आने मुक् । ७ । २ । ८२ ॥

अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लङित्यनुवर्त
माने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासमानाधिकरण्येपि
क्वचित् । सन् ब्राह्मणः ॥ माङ्ग्याक्रोशे इति वाच्यम् ॥ * ॥ मा जीवन्
यः परावज्ञादुःखदग्धोपि जीवति । माङ्गि लुङिति प्राप्ते । एतद्वचनसा
मर्थ्याल्लुट् ॥

संबोधने च ॥३॥२॥१२५॥

हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥३॥२॥१२६॥

क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ
स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः
फलं कारणं च ॥

कृत्यचः ॥८॥४॥२९॥

प्रपीयमाणः सोमः ॥

ईदासः ॥२॥२॥८३॥

६००

सिद्धान्तकौमुद्याम्

आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । आदेः परस्य । आसीनः ॥

विदेः शतुर्वसुः । ७ । १ । ३६ ॥

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी ॥

तौ सत् । ३ । २ । १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥

लृटः सद्वा । ३ । ३ । १४ ॥

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्नं करिष्यमाणं पश्य । करिष्य तो पत्यं कारिष्यतः । करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासमानाधिकरणेपि क्व चित् । करिष्यतीति करिष्यन् ॥

पूज्यजोः शानन् । ३ । २ । १२८ ॥

वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ । १२९ ॥

एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं विभाणः । शत्रुं निघ्नानः ॥

इङ्धार्योः शत्रुकच्छिणि । ३ । २ । १३० ॥

आभ्यां शतृ स्यादकच्छिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । अकच्छिणि किम् । कृच्छ्रेणाधीते । धारयति ॥

द्विषोमित्रे । ३ । २ । १३१ ॥

द्विषन् शत्रुः ॥

सुजो यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३२ ॥

सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमानाः सन्निधः ॥

कदन्तम् ।

६०१

अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३३ ॥

अर्हन् ॥

आक्रेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३४ ॥

किपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु
कर्तृषु बोध्याः ॥

तन् । ३ । २ । १३५ ॥

कर्ता कटम् ॥

अलंकृञ् निराकृञ् प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपट
तुवधुसहचर इष्णुच् । ३ । २ । १३६ ॥अलङ्कृरिष्णुः । निराकृरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः ।
उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः ।
चरिष्णुः ।

णेश्छन्दसि । ३ । २ । १३७ ॥

वीरुधः पारयिष्णवः ॥

भुवश्च । ३ । २ । १३८ ॥

छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति ।
निरंकुशाः कवयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं
क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥

ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः । ३ । २ । १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्नुः ।
गित्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाद्भुवः । श्र्युकः कितीत्यत्र गकारप्र
श्लेषानेट् । मूष्णुः ॥ दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ ॥ दङ्क्षणावः पशवः ॥

६०२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्रुः।३।२।१४०॥

त्रलुः । गृधुः । धृष्णुः । क्षिमुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्।३।२।१४१॥

उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति द्रस्वविकल्पः । न चैवं शमीशमि नावित्यादौ नुमप्रसङ्गः । झलूग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी, तमी, दमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, क्लमी, प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेः अलंकृजादिसूत्रेणिष्णुजुक्तो, वासरूपविधि नाघिनुणपि । उन्मादी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति इति तु प्रायिकम् ॥

सम्पृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिस्तसंस्तजपरिदेविसंज्वर
परिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजा
क्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ।

।३।२।१४२॥

घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परि सारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । अमोषी । अभ्याघाती ॥

वौ कषलसकत्थसम्भः।३।२।१४३॥

विकाषी । विलासी । विकत्थी । विसम्भी ॥

अपे च लषः।३।२।१४४॥

चाद्वौ । अपलाषी । विलाषी ॥

रुदन्तम् ।

६०३

प्रे लपसुद्रुमथवदवसः । ३ । २ । १४५ ॥

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ॥

निन्दाहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादि
व्याभाषासूयोवुञ् । ३ । २ । १४६ ॥पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसक इत्यादि ।
ण्वुलासिद्धे वुञ् वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो
नेति ॥

देविक्रुशोश्चोपसर्गे । ३ । २ । १४७ ॥

आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गेकिम् । देवयिता । क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ॥

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः ।
शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४९ ॥

अकर्मकाद्युच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् । भविता ।
हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात्किम् । वसितावस्रम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलक्षुचलपपतपदः ।

। ३ । २ । १५० ॥

जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः ॥
सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं लषपतपदेत्युक्ता बाधा मा भूदिति । तेन
ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालंकजस्तृन् ॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १५१ ॥

क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

६०४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

न यः । ३ । २ । १५२ ॥

यकारान्ताद्युच् न स्यात् । कूयिता । क्षमायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ॥

युच् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीतिरेण युचो
बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रा
यिकमिति । तेन कम्प्रा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सू
देर्युज् न कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ॥

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्

। ३ । २ । १५४ ॥

लाषुकः । पातुक इत्यादि ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृडः षाकन् । ३ । २ । १५५ ॥

जल्पाकः । भिक्षाकः । । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः । ३ । २ । १५६ ॥

प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः ॥

जिहृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।

। ३ । २ । १५७ ॥

जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्य
मी । परिभवी । प्रसवी ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्

। ३ । २ । १५८ ॥

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः ।
दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वी द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः ॥
शीङो वाच्यः ॥ * ॥ शयालुः ॥

कदन्तम् ।

६०५

दाधेदसिशदसदो रुः । ३ । २ । १५९ ॥

दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

सृघस्यदः कमरच् । ३ । २ । १६० ॥

सुमरः । घस्मरः । अस्मरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । २६१ ॥

भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । ३ । २ । १६२ ॥

विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥

इणनशजिसर्तिभ्यः कुरप् । ३ । २ । १६३ ॥

इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सूत्वरः ॥

गत्वरश्च । ३ । २ । १६४ ॥

गमेरनुनासिकलोपोपि निपात्यते । गत्वरी ॥

जागुरूकः । ३ । २ । १६५ ॥

जागर्तुरूकः स्याद् । जागुरूकः ॥

यजजपदशां यङः । ३ । २ । १६६ ॥

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । दशामितिभाविना नलोपेन निर्देशः ।

यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः । ३ । २ । १६७ ॥

नमः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञपूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रं सन्तत मित्यर्थः । कम्प्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥

सनाशंसभिक्ष उः । ३ । २ । १६८ ॥

चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥

विन्दुरिच्छुः । ३ । २ । १६९ ॥

६०६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वेत्तेर्नुम् इषेश्चत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति
इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि । ३।२।१७० ॥

देवाक्षिगाति सुम्नयुः ॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३।२।१७१ ॥

आदन्ताददन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तच्छन्दसि तौ च लिङ् ।
पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । जग्मिर्वज्रममित्रियम् ।
जज्ञिः । भाषायां धाजूकसृगमिजनिनमिभ्यः ॥ * ॥ दधिः । चक्रिः । सस्त्रिः
जग्मिः । जज्ञिः । नेमिः ॥ सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्
॥ * ॥ यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगभावश्च निपात्यते ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् । ३।२।१७२ ॥

स्वमक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषेश्वेति वाच्यमिति काशि
कादौ । धृष्णक् ॥

शृवन्धोरारुः । ३।२।१७३ ॥

शरारुः । वन्दारुः ॥

भियः क्रुक्कुकनौ । ३।२।१७४ ॥

भीरुः । भीलुकः ॥ क्रुकन्पि वाच्यः ॥ * ॥ भीरुकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् । ३।२।१७५ ॥

स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥

यश्च यङः । ३।२।१७६ ॥

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । अतो लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्था
निवद्भावे प्राप्ते । पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोजा
देशो न स्थानिवत् । तस्य यंलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाहोपोव्यो

रुदनम् ।

६०७

रिति यलोपः । अलोपस्य स्थानिवत्वमाश्रित्यातो लोपे प्राप्ते वरेलुप्तं न स्थानिवत् । यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ।

॥३॥२॥१७७॥

विभाट् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । पुरौ । दृशियहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ । जुवः । ग्रावशब्दस्य धातु ना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्तिप् । ग्रावस्तुत् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥३॥२॥१७८॥

क्तिप् । छित् । भिद् । दृशियहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । कचिद्दीर्घः कचिदसम्प्रसारणं कचिद् द्वे कचिद्ध्रस्वः । तथा च वार्तिकम् ॥ क्तिवचि प्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च ॥*॥ क्तिवचीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषां चित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जुरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥*॥ दृशियहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ जुहूः । दृभये । अस्य द्रस्वश्च । दीर्यति ददृत् ॥ ध्यायतेः सम्प्रसारणं च ॥ * ॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥३॥२॥१७९॥

मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासारथं स प्रतिभूः ॥

विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायाम् ॥३॥२॥१८०॥

एभ्यो भुवो दुः स्यान्तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् ॥ मितद्रादिभ्य उपसंख्यानम्

६०८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

॥ * ॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र
भवतिः ॥

धः कर्मणि घृन् । ३ । २ । १८१ ॥

धेटो धाजश्च कर्मण्यर्थे घृन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकी वसुम
त्युपमातृषु ॥

दाक्षीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे
। ३ । २ । १८२ ॥

दाबादेः घृन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ३ । २ । १९ ॥

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् ।
स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नद्धी ॥

हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८३ ॥

पूङ्पूजोः करणे घृन् स्यात् । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः ।
हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । ३ । २ । १८४ ॥

अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् ।
चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८५ ॥

पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् ॥

कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८६ ॥

पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्त
मृषिणेतिदर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां त्वग्निः पवित्रं
समा पुनातु ॥*

॥ इति पूर्व कृदन्तं समाप्तम् ॥

कदन्ते उणादयः ।

६०९

॥ अथोणादयः ॥

कवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ ॥ करोतीतिकारुः शिल्पीका
 रश्च ॥ आतोयुक् । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान्
 जायुरौषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः ।
 साध्नोति परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । आशुर्वीहिः पाटलः
 स्यात् ॥ छन्दसीणः ॥ ॥ मान आयौ ॥ दृसनिजनिचरिचटिभ्यो जुण् ॥
 दीर्यतइति दारु । स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् । जानु । जानुनी । इह जनि
 बध्योश्चेति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं
 वाक्यम् । मृगश्वादित्वात्कुप्रत्यये चटु इत्यपि ॥ किञ्जरयोः श्रिणः ॥
 किं शृणोतीति किंशारुः सस्यशूकं बाणश्च । जरामेति जरायुर्गर्भाशयः
 गर्भाशयो जरायुः स्यात् ॥ त्रोरश्च लः ॥ ॥ तरन्त्यनेन वर्णा इति तालुः ॥
 कृके वचः कश्च ॥ ॥ कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः । कृकवाकुर्म
 युरे च सरटे चरणायुधे इति विश्वः ॥ मृमृशीतृट्चरित्सरितनिधनिमि
 मशूजिभ्य उः ॥ ॥ भरति विभर्त्ति वा भरुः स्वामीहरश्च । भ्रियन्तेऽस्मिन्
 भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । शेते शयुरजगरः । तरुर्वक्षः । चरन्ति भक्षय
 न्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः । तनुः स्वल्पम् । स्त्रियां
 मूर्त्तिस्तनुस्तनूः । धनुः शस्त्रविशेषः । धनुषा च धनुर्विदुः । धनुरिवाजनि
 वक्र इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । मद्गुः पानीयकाकिकेति रभसः । न्यङ्
 क्कादित्वात्कुत्वम् जश्त्वेन सस्य दः ॥ अणश्च ॥ ॥ लवलेशकणाणवः ।
 चात्कटिवटिभ्याम् । कटतिरसनां कटुः । वटति वदतीति वटुः ॥ धान्ये
 नित् ॥ धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् । स च नित् । नित्वादाद्युदात्तः ।
 प्रियङ्गवश्चमेऽणवश्चमे । ब्राहिमेदस्त्वणुः पुमान् । निद्रहणं फलिपाटीत्यादि
 सूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते ॥ श्रुष्टस्त्रिहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिवन्धि

६१०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

मनिभ्यश्च ॥ ॥ शृणातीतिशरुः । शरुरायुधकोपयोः । स्वरुर्वज्रम् । स्नेह
 व्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । पुंसि भूमन्यसवः प्राणाः । वसुर्द्रुदे
 ऽग्नौ योक्तेः शौ वसु तोये धने मणौ । हनुर्वक्त्रैकदेशः । छेदुश्चन्द्रः । बन्धुः ।
 मनुः ॥ चात् विदि अवयवे । विन्दुः ॥ स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च ॥ ॥ देशे
 नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः ॥ उन्देरिच्चादेः ॥ ॥ उन
 त्ति इन्दुः ॥ ईषेः किञ्च ॥ ॥ ईषेरुः स्यात्स च कित् ओदरिकारादेशश्च ।
 ईषते हिनस्ति इषुः शरः । इषुर्द्वयोः ॥ स्कन्देः सलोपश्च ॥ ॥ कन्दुः ।
 सृजेरसुम्च ॥ ॥ चात्सलोप उपत्ययश्च । रज्जुः ॥ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च
 ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् ॥ नावश्चेः ॥ ॥ न्यङ्क्का
 दित्वात्कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः ॥ फलिपाटिनमिमनिजनां
 गुक्पटिनाकिधतश्च ॥ ॥ फलेर्गुक् । फल्गुः । पाटेः पटिः । पाटयतीति
 पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यते इति मधु । जायते इति जतु ॥
 वलेर्गुक्च ॥ ॥ वल संवरणे । वल्गुः ॥ शः कित्सन्वच्च ॥ ॥ श्यतेरुः
 स्यात्स च कित्सन्वच्च । शिशुर्बालः ॥ यो द्वे च ॥ ॥ ययुरश्वोश्वमेधीयः ।
 सन्वदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ कुर्भश्च ॥ ॥ बभ्रुर्मुन्यन्तरे
 विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ । चादन्यतोपि । चक्रुः कर्ता । जघ्रुर्हन्ता ।
 पपुः पालकः ॥ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः ॥ ॥ कुः स्यात् । पुरुः ।
 भिनत्ति भिदुर्वज्रम् । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः ।
 विधुः शशाङ्के कर्पूरे लृषीकेशे च राक्षसे । गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः ॥ कृग्रोरु
 च्चा ॥ करातीति कुरुः । गृणाति गुरुः ॥ अपदुस्सुषु स्थः ॥ ॥ सुषामादिषु
 चेति षत्वम् । अपष्ठु प्रतिकूलम् । दुष्ठु । सुष्ठु ॥ रपेरिच्चोपधायाः ॥ ॥ अ
 निष्टं रपतीति रिपुः ॥ अर्जिदृशिकम्यमिपशिवाधामृजिपशितुक्धुग्
 दीर्घहकारश्च ॥ ॥ अर्जयति गुणान् ऋजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति
 प्रशुः । कन्तुः । अन्धुः कूपः । पांशुर्ना न द्वयो रजः । तालव्या अपिद
 न्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः । बाधते इति बाहुः । बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ॥ प्रथि

रुदन्ते उणादयः ।

६११

अदिभ्रसूजां सम्प्रसारणं सलोपश्च ॥ ॥ त्रयाणां कुः सम्प्रसारणं भ्रसूजेः
 सलोपश्च । पृथुः । मृदुः । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । भृज्जति तपसाभृगुः ॥
 लङ्घिवन्धोर्नलोपश्च ॥ ॥ लघुः ॥ बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लोर
 त्वमापद्यते ॥ ॥ रघुर्दपभेदः । बहुः ॥ ऊर्णोतेर्नुलोपश्च ॥ ॥ ऊरु स
 क्थि ॥ महति क्रस्वश्च ॥ ॥ उरु महत् ॥ श्लिषेः कश्च ॥ ॥ श्लिष्यती
 ति श्लिकु भृत्यः । उद्यतो ज्योतिश्च ॥ आङ्परयोः खनिशृभ्यां
 ङिच्च ॥ ॥ आखनतीत्याखुः । परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादका
 रलोपात्परशुरपि ॥ हरिमितयोर्द्विवः ॥ ॥ द्रु गतौ अस्मात् हरिमितयो
 रूपपदयोः कुः स च ङित् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वक्षः । मितं द्रवति मितद्रुः
 समुद्रः ॥ शते च ॥ ॥ शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात्केवलादपि ।
 द्रवतीत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वक्षः शाखा च । तद्वान् द्रुमः ॥ खरु शङ्कु पीयु नी
 लङ्गु लिगु ॥ ॥ पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः ।
 खरुः कामः । क्रूरो मूर्खः अश्वश्च । शङ्कुर्ना कीलशल्ययोः ॥ पिवतेरीत्वं
 युगागमश्च ॥ ॥ पीयुर्वायसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वाल्लुगिगतावस्मा
 त्कुर्नेर्दीर्घश्च । नीलङ्गुः क्रिमि विशेषः शृगालश्च । नीलाङ्गुरिति पाठान्तरं ।
 तत्र धातोरपि दीर्घः । लगे सङ्गे अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चि
 त्तम् । लिगुर्मूर्खः ॥ मृगध्वादयश्च ॥ ॥ एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
 मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः ।
 आकृतिगणोयम् ॥ मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ॥ ॥ मन्दु
 रा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः ।
 खर्जूरदित्वादङ्कुरोपि ॥ व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च ॥ ॥ विथुरश्चोररक्षसोः
 मुकुरदर्दुरौ ॥ ॥ मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोपि । हृ विदारणे धातो
 द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च । दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डादिभे
 दयोः । दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्द्वामजाले च दर्दुरमिति विश्वः ॥ महुराद

६१२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

यश्च ॥ ॥ उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक् । मदुरो मत्स्यभेदः ॥ कवृ
 वर्णे ॥ ॥ रुगागमः । कर्बुरः श्वेतरक्षसोः । बध्नातेः खर्जूरदित्वादूरोपि ।
 बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु इति रन्तिदेवः ॥ कोकलेर्वा कुक् ॥
 कुक्कुरः । कुकुरः ॥ असेरुरन् ॥ ॥ असुरः ॥ प्रज्ञाद्यण् । आसुरः ॥
 मसेश्च ॥ ॥ पञ्चमे पादे मसेरूरन्निति वक्ष्यते । मसूरा मसुरा ब्रीहिप्रभेदे
 पण्ययोपिति । मसूरा मसुरा वा ना वेश्या ब्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पाद
 रोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ च द्वाविति विश्वः ॥ शावशे
 रासौ ॥ ॥ शु इति आश्वर्थे । श्वशुरः । पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु
 पिता तयोरित्यमरः ॥ अविमह्योष्टिषच् ॥ ॥ अविषः । महिषः ॥ अमे
 दीर्घश्च ॥ ॥ आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि ॥ रुहेर्द्वि
 श्व ॥ ॥ रङ्गुशम्बररौहिषाः । रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मत
 मिति संसारावर्तः ॥ तवोर्णेद्वा ॥ ॥ तवेति सौत्रो धातुः । तविषतावि
 षावब्धौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । तवि
 षी बलमिति वेदभाष्यम् ॥ नजि व्यथेः ॥ ॥ अव्यथिषोब्धिसूर्ययोः ।
 अव्यथिषी धराराज्योः ॥ किलेर्बुक् च ॥ ॥ किल्बिषम् ॥ इषिमदिमु
 दिविदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिवन्धि
 शुषिभ्यःकिरच् ॥ ॥ इषिरोग्निः । मदिरा सुरा । मुदिरः कामुकाभयोरि
 ति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । छिदिरोऽसिकुठारयोः । भिदिरं वज्रम् ।
 मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि । मन्दिरं मन्दिरापि स्यादिति विश्वः । चन्दि
 रौ चन्द्रहस्तिनौ । तिमिरं तमोक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । मुहिरः काम्य
 सभ्ययोः । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । शुष शोषणे
 शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ॥ अशोर्णित् ॥ ॥ आशिरो वङ्गिरक्षसोः ॥
 अजिरशिशिरशितिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः ॥ ॥ अजेर्वीभावा
 भावः । अजिरमङ्गणस्य । शशेरुपधाया इत्वम् । शिशिरं स्यादतोर्भेदे
 तुषारे शीतलेन्यवत् । श्रथ मोचने उपधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययरेफ

कदम्ते उणादयः ।

६१३

स्य लत्वम् । शिथिलम् । स्थास्फाय्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं
 प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् ऋत्वत्वं च । स्थविरः । खदिरः । बाहुलकात् शीङो
 बुक् ऋत्वत्वं च । शिविरम् ॥ सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिषिण्डि
 तुण्डिकुकिभूभ्य इलच् ॥ ॥ सलतिगच्छति निम्नमिति सलिलम् । क
 लिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड इति सौत्रो
 धातुः । भडिलौ शूरसेवकौ । भण्डिलो दूतः कल्याणं च । शण्डिलो
 मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः । भविलो भव्यः ।
 बाहुलकात्कुटिलः ॥ कमेः पश्च ॥ ॥ कपिलः ॥ गुपादिभ्यः कित् ॥ ॥
 गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् ॥ मिथिलादयश्च ॥
 मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः पथिकः ॥ पतिकठिकुठिग
 डिगुडिदंशिभ्य एरक् ॥ ॥ पतेरः पक्षी गन्ता च । कठेरः कच्छ्रजीवी ।
 कुठेरः पर्णाशः । बाहुलकान्नुम्न । गडरो मेघः । गुडरो गुडकः । दंशरो
 हिंस्रः ॥ कुम्बेर्नलोपश्च ॥ ॥ कुबेरः ॥ शदेस्त च ॥ ॥ शतेरः शत्रुः ॥
 मूलेरादयः ॥ ॥ एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता ।
 गुहेरो लोहघातकः । मुहेरो मूर्खः ॥ कबेरोतच् पश्च ॥ ॥ कपोतः पक्षी ॥
 भातेर्डवतुः ॥ ॥ भातीति भवान् ॥ कटिचकिभ्यामोरन् ॥ ॥ कठारः ।
 चकोरः ॥ किशोरादयश्च ॥ ॥ किम्पूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्त्यलो
 पः । किशोरोश्वशावः । सहोरः साधुः ॥ कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य
 ओलच् ॥ ॥ कपीति निर्देशान्नलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुड
 कपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः ॥ मीनातेरूरन् ॥ ॥ मयूरः ॥ स्यन्देः
 संप्रसारणं च ॥ ॥ सिन्दूरम् ॥ सितनिगमिमसिसच्यविधाज्जुशि
 भ्यस्तुन् ॥ ॥ सिनोतीति सेतुः । तितुत्रेति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु
 दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धर्चादिः । ज्वरत्वरेत्यूट् । तत्र क्ति
 त्यनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्बिडालः । धातुः क्रोष्टा ॥
 यः किञ्च ॥ ॥ पिबतीति पितुर्वङ्गौदिवाकरे ॥ अर्तेश्च तुः ॥ ॥ अर्तेस्तुः

६१४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

स्यात्स च कित् । ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः ॥ कमिमनिजनिगाभायाहि
 भ्यश्च ॥ ॥ एभ्यस्तुः स्यात् । कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः । मन्तुरपराधः ।
 जन्तुः प्राणी । गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेपि च । भानुरादित्यः ।
 यातुरध्वगकालयोः । रक्षसि स्त्रीवे । हेतुः कारणम् ॥ चायः किः ॥ ॥ केतु
 र्ग्रहपताकयोः ॥ आमोतेर्द्रस्वश्च ॥ ॥ अमुः शरीरम् ॥ वसेस्तुन् ॥ ॥
 वस्तु ॥ अगारे णिच्च ॥ ॥ वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ कृजः कतुः ॥ ॥
 ऋतुर्यज्ञः ॥ एधिवह्योश्च तुः ॥ एधतुः पुरुषः । वहतुरनङ्गान् ॥ जीवेरातुः ॥
 जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे ॥ आतृकन् वृद्धिश्च ॥ ॥ जी
 वेरित्येव । जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले ॥ कृषिचमितनिध
 निसर्जिखर्जिभ्य ऊः ॥ ॥ कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मता ।
 चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । सर्ज सर्जने । सर्जूर्वणिक् । खर्ज व्यथने
 खर्जूः पामा ॥ मृजेर्गुणश्च ॥ ॥ मर्जूः शुद्धिकृत् ॥ वहो धश्च ॥ ॥ वधू
 र्जाया स्नुषास्त्रीषु ॥ कषेश्छश्च ॥ कच्छूः पामा ॥ णित्कसिपद्यर्तेः ॥ ॥
 कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ॥ अणो डश्च ॥ ॥
 आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ॥ नजि लम्बेर्नलोपश्च ॥ ॥ तुम्ब्यलाबूरुभे समे
 इत्यमरः ॥ के श्र एरङ् चास्य ॥ ॥ कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यादेरङ्
 आदेशः । कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री । बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः स्त्रीवे पुंसि
 च ॥ त्रौ दुट् च ॥ ॥ तरेतेरूः स्यात्तस्य दुट् । तर्दूः स्याद् दारुहस्तकः ॥
 दरिद्रातेर्यालोपश्च ॥ ॥ इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दर्दूः कुष्ठप्रभेदः ॥
 वृतिश्चध्योः कूः ॥ ॥ वृतूर्नर्तकः । शूधूरपानम् ॥ ऋतेरम् च ॥ ॥ ऋतिः
 सौत्रो धातुः । ततः कूरमागमश्च । रंतूर्देवनदी सत्यवाक् च ॥ अन्दूट्मभू
 जम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः ॥ एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्ध
 नम् । दृभी ग्रन्थे । निपातनानुम् । दम्भूः । अनुस्वाराभावोपि निपातना
 दित्येके । दन्भूः ॥ जनेर्बुक् ॥ जम्बूः । जम्बदनेस्येत्येके । बाहुलकाद्वस्यो
 पि जम्बुः । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपातनादेत्वम् । कर्कं दधा

कदन्ते उणादयः ।

६१५

ति कर्कन्धूर्बदरी । निपातनान्नुम् । दिधि धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषुः
 पुनर्भूः । के चित्तु । अन्दूट्म्फूजम्बूकम्बू इति पठन्ति । दृम्फुत्तुक्केशे
 दृम्फूः सर्पजातिः ॥ कमेर्बुक् ॥ ॥ कम्बूः परद्रव्यापहारी ॥ मृग्रोरुतिः ॥
 मरुत् । गरुत्पक्षः ॥ ग्री मुट् च ॥ ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत्सुवर्णं
 तृणविशेषश्च ॥ तृषेरुलच् ॥ ॥ हर्षुलो मृगकामिनोः । बाहुलकाच्चटतेः ।
 चटुलं शोभनम् ॥ तृष्टरुहियुषिभ्य इतिः ॥ ॥ हरित्ककुभि वर्णे च
 तृणवाजिविशेषयोः । सरिन्दी । रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री । युष इति
 सौत्रो धातुः । मत्स्यस्य रोहित् । पुरुषस्य योषित् इति भाष्यम् ॥ ताडे
 णिलुक् च ॥ ॥ ताडयतीति तडित् ॥ शमेढः ॥ ॥ बाहुलकादित्संज्ञा
 एयादेश इट् च न । शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । शण्डः क्लीबः ॥ कमेरठः ॥
 कमठः । कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकमिति मेदिनी । बाहुल
 काज्जरठः ॥ रमेर्द्विश्च ॥ ॥ रामठं हिगु ॥ शमेः खः ॥ ॥ शङ्खः ॥
 कणेषः ॥ ॥ कण्ठः ॥ कलस्तृपश्च ॥ ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः चात्तृपतेः ।
 तृपला लता । तृफला तु फल त्रिके ॥ शपेर्बश्च ॥ ॥ शबलः ॥ वृषादि
 भ्यश्चित् ॥ ॥ वृषलः । पललम् । बाहुलकाद्गुणः । सरलः । तरलः ॥
 कमेर्बुक् ॥ ॥ कम्बलः । मुस खण्डने मुसलम् ॥ लङ्गेर्द्विश्च ॥ ॥ लाङ्ग
 लम् ॥ कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ॥ ॥ कुट्मलः । कुडेरपि ।
 कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुलकाद्गुणः । कोमलम् ॥ मृजेष्टिलोपश्च ॥
 मलम् ॥ चुपेरच्चोपधायाः ॥ ॥ चपलम् ॥ शकिशम्भोर्नित् ॥ ॥ शक
 लम् । शमलम् ॥ छो गुक् ऋस्वश्च ॥ ॥ लगलः । प्रज्ञादित्वाच्छागलः ॥
 जमन्ताडुः ॥ ॥ दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डश्चिन्नहस्तः ।
 अण्डः । बाहुलकात्सत्वाभावः । षण्डः सङ्घातः । तालव्यादिरित्यपरे ।
 शण्डः । गण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीबः । पण्डा बुद्धिः ॥ कादिभ्यः कित् ॥
 कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुड् । गुण्डः । घुण भ्रमणे
 घुण्डोभ्रमरः ॥ स्थाचतिमृजेरालज्वालजालीयचः ॥ ॥ तिष्ठतेरालच्

६१६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

स्थालम् । स्थाली । चतेर्वालच् । चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जाली
 यो बिडालः ॥ पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥ ॥ पातालम् । चण्डालः ।
 प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोपीत्येके ॥ तमिविशिबिडिमृणिकुलिकपि
 पलिपञ्चिभ्यः कालन् ॥ ॥ तमालः । विशालः । बिडालः । मृणालम् ।
 कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ॥ पतेरङ्गच् पक्षिणि ॥ ॥
 पतङ्गः ॥ तरत्यादिभ्यश्च ॥ ॥ तरङ्गः । लवङ्गम् ॥ विडादिभ्यः कित् ॥
 विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च ॥ सृष्टजोर्द्विश्च ॥ सारङ्गः ।
 वारङ्गः । खड्गादिमुष्टिः ॥ गन् गम्यद्योः ॥ ॥ गङ्गा । अङ्गः । पुरोडाशः ॥
 छापूर्वडिभ्यः कित् ॥ ॥ छागः । पूगः । खड्गः । बाहुलकात् षिट् अना
 दरे गन्सत्वाभावश्च । षिट्स्तरलः । षिट्स्तरलः ससंभ्रममेवमेके इति माघः ॥
 भृजः किन्नुट् च ॥ ॥ भृजो गन् कित्स्यात्तस्य नुट् च । भृङ्गाः षिट्गालि
 धूम्याटाः ॥ शृणालेर्ङ्गस्वश्च ॥ ॥ शृङ्गम् ॥ गण् शकुनौ ॥ ॥ नुट् चेत्य
 नुवर्तते । शार्ङ्गः ॥ मुदिग्रोर्गर्गौ ॥ ॥ मुद्गः । गर्गः ॥ अण्डन् कृत्भृष्ट
 जः ॥ ॥ करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः ॥
 शृङ्गभसोऽदिः ॥ ॥ शरत् । दरद्भृदयकूलयोः । भसज्जघनम् ॥ दृणातेः
 पुग् ऋस्वश्च ॥ ॥ दृषत् । त्यजितनियजिभ्योडित् ॥ ॥ त्यद् । तद् ।
 यद् । सर्वादयः ॥ एतेस्तुट् च ॥ ॥ एतद् ॥ सतेरटिः ॥ सरट् स्याद्वातमे
 घयोः । वेदभाष्ये तु याभिः कृशानुमिति मन्त्रे सरट्भ्यो मधुमक्षिका
 भ्य इति व्याख्यातम् ॥ लङ्घेर्नलोपश्च ॥ ॥ लघट् वायुः ॥ पारयतेर
 जिः ॥ ॥ पारक् सुवर्णम् ॥ प्रथः कित्सम्प्रसारणं च ॥ ॥ पृथक् ।
 स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ भियः पुक् ऋस्वश्च ॥ ॥ भिषक् ॥ युष्य
 सिभ्यां मदिक् ॥ ॥ युष् सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् ।
 अर्तिस्तुमुहुत्तधुक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ॥ ॥ एभ्यश्चतु
 र्दशभ्यो मन् । अर्भश्चक्षुरोगः । स्तोमः सङ्घातः । सोमः । होमः । समो गम
 नम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाद्यणि क्षौमं च । भाम आदि

कृदन्ते उणादयः ।

६१७

त्यः। यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । पद्मम् । यक्ष पूजायाम् । यक्ष्मो रोग
 राजः । नेमः ॥ जहातेः सन्वदालोपश्च ॥ ॥ जिह्नः कुटिलमन्दयोः ॥
 अवतेष्टिलोपश्च ॥ ॥ मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा
 ङिदित्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेति ऊठौ । तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठाद
 व्ययत्वमित्युज्वलदत्तस्तन्न । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरदिपाठा
 दव्ययत्वम् । अवतीति ओम् ॥ ग्रसेरा च ॥ ॥ ग्रामः ॥ अविसिविसि
 शुषिभ्यः कित् ॥ ॥ ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः ।
 शुष्ममग्निसमीपयोः ॥ इषियुधीन्धिदसिश्वाधूसूभ्यो मक् ॥ ॥ इष्मः
 कामवसन्तयोः । ईषीतिपाठे दीर्घादिः । युष्मः शरो योद्धा च । इष्मः
 समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्म
 व्रणः ॥ युजिरुचितिजांकुश्च ॥ ॥ युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ॥ हन्ते
 हि च ॥ ॥ हिमम् ॥ भियः पुग् वा ॥ ॥ भीमः । भीष्मः ॥ घर्मः ॥ ॥
 घृधातोर्मगुणश्च निपात्यते ॥ ग्रीष्मः ॥ ॥ ग्रसतेर्निपातोऽयम् ॥ प्रथेःषि
 वन् संप्रसारणं च ॥ ॥ पृथिवी । ष्वन्नित्येके । पृथवी । पृथवी पृथिवी,
 पृथ्वी, इति शब्दार्णवः ॥ अशुमुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः कन् ॥ ॥
 अश्वः । मुष स्नेहनादौ । मुष्वः स्यादतुसूर्ययोः । मुष्वा जलकणिका ।
 लट्पापक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्वे किण्वमपि ।
 खट्वा । विश्वम् ॥ इणूशीभ्यां वण् ॥ ॥ एवो गन्ता । ये व एवा मरु
 तः । असत्वे निपातोऽयम् । शेवं मित्राय वरुणाय ॥ सर्वनीघृष्वरिष्व
 लष्वशिवपटुप्रद्वेष्वा अतन्त्रे ॥ ॥ अकर्तर्येते निपात्यन्ते । सृत
 मनेनविश्वमितिसर्वम् । निपूर्वाद् घृषेर्गुणाभावोऽपि । निघृष्यतेऽनेन
 निघृष्वः खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये ।
 तत्रोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः । शीडो
 द्रुस्त्वम् । पट्ठो रथो भूलोकश्च । प्रहूयते इति प्रह्णः । द्वेज आकारव

६१८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् । ईष्व आचार्यः । इष्व इत्य-
 न्ये । अतन्त्रे किम् । सर्ता सारकः । बाहुलकाद् ऋसते । ऋस्यः ॥ शैवथ
 ङ्गिङ्गाग्रीषाप्वामीवाः ॥ ॥ शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यङ्गः ॥
 ऋस्यो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिङ्गा । लकारस्य जः गुणाभावश्च ।
 गिरन्त्यनया ग्रीवा । ईङागमश्च । आमोतीत्याप्व वायुः । मीवा उदरकृ-
 मिः । वायुरित्यन्ये ॥ कृगृशूदभ्यो वः ॥ ॥ कर्वः काम आखुश्च । गर्वः ।
 शर्वः । दर्वो राक्षसः ॥ कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः ॥ ॥
 यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरा-
 सनम् । युवा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः ॥ सप्यशूभ्यां
 तुद् च ॥ ॥ सप्त । अष्ट ॥ नञि जहातेः ॥ ॥ अहः ॥ श्वन्नुक्षन्पूष-
 न्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघ-
 वन् इति ॥ ॥ एते त्रयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति
 श्वा । उक्षा । पूषा । प्लिह गतौ । इकारस्य दीर्घत्वम् । प्लेहतीति प्लीहा
 कुक्षिव्याधिः । छिदू आर्द्राभावे । छिद्यति क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्य-
 तीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घो
 धोन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ् ।
 अर्यमा । विश्वं प्साति विश्वप्साग्निः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च ।
 जने रुपथालोपो मश्चान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरि-
 श्वा । धातोरिकारलोपः । महपूजायाम् । हस्य घो वुगागमश्च । मघवा
 इन्द्रः ॥

॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृहभ्यामेणुः ॥ ॥ करेणुः । हरेणुर्गन्धद्रव्यम् ॥ हनिकुषिनीरमिका
 शिभ्यः कथन् ॥ ॥ हथो विषण्णः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः । काष्ठ-
 म् ॥ अवे भृजः ॥ ॥ अवभृथः ॥ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ॥ ॥
 ओष्ठः । कौष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकात् शोथः ॥ सर्तेर्णिन् ॥ ॥

कृदन्ते उणादयः ।

६१९

सार्थः समूहः ॥ जूवृज्भ्यामूथन् ॥ ॥ जरूथं मांसम् । वरूथो रथगुप्तौ
ना ॥ पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥ ॥ पीथो रविघृतं पीथम् ।
तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजः
सु च विश्रुतमिति विश्वः । तुत्योग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहु
लकादृचेरपि । रिक्थमृक्थं धनं वसु । सिक्थम् ॥ अर्तोर्निरि ॥ ॥ निर्क्तं
थं साम ॥ निशीथगोपीथावगथाः ॥ ॥ निशीथोऽर्धशत्रुः रात्रिमात्रं
च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातःस्नातः ॥ गश्चोदि ॥ ॥ उद्गीथः
साम्नो भागविशेषः ॥ समीणः ॥ ॥ समिथो वङ्गिः संग्रामश्च ॥ तिथपृ
ष्ठगूथयूथप्रोथाः ॥ ॥ तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं
विष्टा । यूथं समूहः । प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते ॥
स्फायितञ्जिञ्जिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिटृपिवन्युन्दिश्वितिवृत्यजि
नीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिसिवा
शिशीडूहसिसिधिशुभिभ्यो रक् ॥ ॥ द्वात्रिंशच्चो रक् स्यात् । वलि
यलोपः । स्फारम् । न्यडूकादित्वात्कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षि
प्रम् । क्षुद्रः । सृप्रश्चन्द्रः । तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः ।
उन्दी उन्द्रो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे
च दानवे । अजेर्वी वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षः देशभेदश्च ।
मुद्रा प्रत्ययकारिणी । खिद्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् ।
मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि चन्दोपि । हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः । शशी चन्दो
हिमद्युतिः । दङ्गोऽग्निः । दस्रः स्वर्वेद्यः । दब्धः समुद्रः स्वल्पं च । वसेः
संप्रसारणे ॥

न रपरसृपिस्तृजिरपृशिस्पृहिसवनादीनाम् । ८ । ३ । ११० ॥

रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् ।
पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोभिप्राया । तेन शासिवसी

६२०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तिप्राप्तमपि न । उल्लो रश्मिः । उल्ला गौः । वाश्रो दिवसः । वाश्रं मन्दि
 रम् । शीरोऽजगरः । हस्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभम् ॥ मुसेरक् ॥ ॥
 मुस्रम् । बाहुलकाद् अश्रु ॥ चकिरम्योरुच्चोपधायाः ॥ ॥ चुक्रम
 म्लद्रव्यम् । रुशोरुणः ॥ वौ कसेः ॥ ॥ विकुस्रश्चन्द्रः ॥ अमितम्यो
 दीर्घश्च ॥ ॥ आस्रम् । ताम्रम् । निन्देर्नलोपश्च ॥ ॥ निद्रा ॥ अर्देर्दी
 र्घश्च ॥ ॥ आर्द्रम् ॥ शुचेर्दश्च ॥ ॥ शूद्रः ॥ दुरीणो लोपश्च ॥ ॥
 दुःखेनेयते प्राप्यत इति दूरम् ॥ कृतेश्छः कू च ॥ ॥ कृच्छ्रम् । क्रूरः ॥
 रोदेर्णिलुकू च ॥ ॥ रोदयतीति रुद्रः ॥ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्द
 सोः ॥ ॥ णिलुगित्येव । वान्तिपर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोपरे ॥ जोरी
 च ॥ ॥ जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके ॥ सुसूधागृधिभ्यः कन् ॥ ॥ सुरः ।
 सूरः । धीरः । गृध्रः ॥ शुसिचिमीनांदीर्घश्च ॥ ॥ शुः सौत्रः । शूरः ।
 सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः ॥ वाविन्धेः ॥ ॥ वीध्रं विमलम् ॥ वृधिव
 पिभ्यां रन् ॥ ॥ वर्ध् चर्म । वप्रः प्राकारः ॥ ऋजेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्र
 चुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवजेरामालाः ॥ ॥ रन्नन्ता
 ऊनविंशतिः । निपातनाहुणाभावः । ऋजो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गे
 र्नलोपः । अग्रम् । वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ । डुवप् उपधाया इत्वम् ।
 विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः । कुब्रमरण्यम् । चुब्रं मुखम् । क्षुर विलेखने
 रेफलोपः । अगुणः । क्षुरः । खुर छेदने रलोपो गुणाभावश्च । खुरः । भन्दे
 र्नलोपः । भद्रम् । उच समवाये । चस्य गः । उग्रः । जिभी भेरी । पक्षे
 लः । भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः । पक्षे लः ।
 शुक्लः । गुड् वृद्धिः । गौरोरुणे सिंते पीते । वन संभक्तौ । वज्रो वि
 भागी । इणो गुणाभावः । इरा मध्ये च वारिणि । मा माने माला ॥
 समि कसे उकन् ॥ ॥ कस गतौ । सम्यक्कसन्ति पलायन्ते जना अ
 स्मादिति सङ्कसुको दुर्जनः । अस्थिरश्च ॥ पचिनशोर्णुकन् कनुमौ च ॥
 पचेः कः । पाकुक् सूपकारः । नशेर्नुम् । नंशुकः ॥ भियः क्रुकन् ॥ ॥

कदन्ते उणादयः ।

६२१

भीरुकः ॥ कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥ ॥ रजकः । इक्षुकुहकः ।
 चरकः । चष भक्षणे । चषकः । शुनकः । भषकः ॥ रमे रश्च लो वा ॥
 रमको विलासी । लमकः ॥ जहातेर्द्ध च ॥ ॥ जहकस्त्यागी कालश्च ॥
 धमो धम च ॥ ॥ धमकः कर्मकारः ॥ हनो वध च ॥ ॥ वधकः ।
 बहुलमन्यत्रापि । कुह विस्मापने । कुहकः । कृतकम् ॥ कृषेर्वृद्धिश्चो
 दीचाम् ॥ ॥ कार्षकः । कृषकः ॥ उदकं च ॥ ॥ प्रपञ्चार्थम् ॥ वृश्चि
 कृषोः किकन् ॥ ॥ वृश्चिकः । कृषिकः ॥ प्राडि पणिकषः ॥ ॥
 प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ॥ मुषेर्दीर्घश्च ॥ ॥
 मूषिक आखुः ॥ स्यमेः संप्रसारणं च ॥ ॥ चाद्वीर्घः । सीमिको वक्ष
 भेदः ॥ क्रिय इकन् ॥ ॥ क्रयिकः क्रेता ॥ आडि पणिपनिपतिख
 निभ्यः ॥ ॥ आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आपति
 कः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च ॥ श्यास्त्यात्दृज
 विभ्य इनच् ॥ ॥ श्येनः । स्येनः । हरिणः । अविनोध्यर्युः ॥ वृजेः
 किच्च ॥ ॥ वृजिनम् ॥ अजेरज च ॥ ॥ वीभावबाधनार्थम् । अजि
 नम् ॥ बहुलमन्यत्रापि ॥ ॥ कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डि
 नम् । द्यतेः ॥ यत्परुषि दिनम् । दिवसोपि दिनम् ॥ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ॥ ॥
 द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ॥ अर्तेः किदिच्च ॥ ॥ इरिणं शून्यम् ॥
 वेपितुह्योर्द्रस्वश्च ॥ ॥ विपिनम् । तुहिनम् ॥ तलिपुलिभ्यां च ॥ ॥
 तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेपि तलिनं त्रिषु । पुलिनम् ॥ गर्वरत उच्च ॥ ॥
 गौरादित्वात् डीष् । गुर्विणी गर्भिणी ॥ रुहेश्च ॥ ॥ रोहिणः ॥ महेरि
 नण् च ॥ ॥ चादिनन् । माहिनम् । महिनं राज्यम् ॥ क्विच्चिप्रच्छि
 श्रिसुद्रुमुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च ॥ ॥ वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो
 घृतादिकमिति सूर्यज्ञोपकरणम् । दूर्हिरण्यम् । कटभूः कामरूपी कीटश्च ।
 जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम् ॥ आमोतेर्द्रस्वश्च ॥ ॥
 आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः ॥ परौ व्रजेः षश्च पदान्ते ॥ ॥ व्रजेः

६२२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

क्तिप्दीर्घो स्तः पदान्ते तु षश्च । परिव्राट् । परिव्राजौ ॥ हुवः श्लुवश्च ॥
 जुहूः ॥ सुवः कः ॥ ॥ सुवः । चिक्च ॥ ॥ इकार उच्चारणार्थः । क
 इत्कुत्वम् । सुक् । सुवं च सुचश्च संमृद्धि ॥ तनोतेरनश्च वः ॥ ॥ तनो
 तेश्विक् प्रत्ययः । अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् ॥ ग्लानुदिभ्यां डौः ॥ ॥
 ग्लौः । नौः ॥ च्विरव्ययम् ॥ ॥ डौरित्येव । ग्लौकरोति । कृन्मेजनइति
 सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्यन्त एवेति ॥ रातेर्ढेः ॥ ॥
 राः । रायौ । रायः ॥ गमेर्ढोः ॥ ॥ गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभे
 दयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । वृस्त्रियोः स्वर्ग
 वज्राम्बुरश्मिदृग्वाणलोमसु । बाहुलकाद् द्युतेरपि डोः । द्यौः स्त्री स्वर्गा
 न्तरिक्षयोः ॥ भ्रमेश्च डूः ॥ ॥ भूः । चाद्रमेः । अग्नेगूः ॥ दमेर्ढोसिः ॥
 दोः । दोषौ ॥ पणेरिज्यादेश्च वः ॥ ॥ वणिक् । स्वार्थेऽण् । नैगमो वाणि
 जो वणिक् ॥ वशेः कित् ॥ ॥ उशिगग्रौ घृतेपि च ॥ भृज ऊच्च ॥
 भूरिक् भूमिः ॥ जसिसहोरुरिन् ॥ ॥ जसुरिर्वज्रम् । सङ्हरिरादित्यः
 पृथिवी च ॥ सुयुरुवृजो युच् ॥ ॥ सवनश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः
 कोकिलः । वरणः ॥ अशे रश च ॥ ॥ अश्रोतेर्युच् स्यात् रशादेशश्च ।
 रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् ॥ उन्देर्नलोपश्च ॥ ॥
 ओदनः ॥ गमेर्मश्च ॥ ॥ गमेर्युच् स्याद्गश्चादेशः । गगनम् । बहुलमन्य
 चापि युच् स्यात् । स्पन्दनः । रोचना ॥ रञ्जेः क्युन् ॥ ॥ रजनम् ॥
 भूसूधूभसृजिभ्यश्छन्दसि ॥ ॥ भुवनम् । सुवन आदित्यः । धुवनो
 वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृज्जनमम्बरीषम् ॥ कृपृष्टजिमन्दिनिधाजः
 क्युः ॥ ॥ किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् ।
 निधनम् ॥ धूषेर्धिष च् संज्ञायाम् ॥ ॥ धिषणो गुरुः । धिषणा धीः ॥
 वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छत्तृवत् ॥ ॥ अतिप्रत्ययन्ताः पृषु सेचने गुणा
 भावः । पृषन्ति । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् ॥ संश्चत्तृपद्मे
 हत् ॥ ॥ एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनोतेः

कृदन्ते उणादयः ।

६२३

सुट् । इकारलोपः । संश्वत् कुहकः । तृपच्छत्रम् । विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपः
 इत ए च । वेहत् गर्भोपघातिनी ॥ छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् ॥ ॥
 शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः ॥ ऋञ्जिद्विधिमन्दिसहिभ्यः कित् ॥
 ऋञ्जसानो मेघः । दधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च । सहसानो
 यज्ञोमयूरश्च ॥ अर्तेर्गुणः शुट् च ॥ ॥ अर्शसानोऽग्निः ॥ सम्यानच्
 स्नुवः ॥ ॥ संस्तवानो वाग्मी ॥ युधिवुधिवृशिभ्यः किच्च ॥ ॥ युधा
 नः । बुधानः । दृशानो लोकपालकः ॥ हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च ॥
 जुहुराणश्चन्द्रमाः ॥ श्वितेर्दश्च ॥ ॥ शिश्विदानः पुण्यकर्मा ॥ तृन्तृ
 चौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥ ॥ शंसेः क्षदादिभ्यश्च
 क्रमात्तृन्तृचौ स्तः । तौ चानिटौ । शंस्ता स्तोता । शंस्तरौ । शंस्तरः ।
 क्षदिः सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । दक्ष्ये चक्षदान
 मितिमन्त्रात् । उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते इतिब्राह्मणाच्च । क्षत्ता स्यात्सा
 रथौ द्वास्थे वैश्यायामपि शूद्रजे । बहुलमन्यत्रापि । मन् । मन्ता । हन् ।
 हन्ता । इत्यादि ॥ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ
 दुहितृ ॥ ॥ नपतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः षुग्गुणश्च ।
 नेष्टा । त्विषेरितोऽत्वम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्ज
 लोपः । भ्राता । जायां माति जामाता । मान पूजायां नलोपः । माता ।
 पातेराकारस्य इत्वम् । पिता । दुहेस्तृच इट् गुणाभावश्च । दुहिता ॥
 सावसेर्कन् ॥ ॥ स्वसा ॥ यत्तेर्द्विश्च ॥ ॥ याता । भ्रायांस्तु भ्रातृव
 र्गस्ययातरः स्युः परस्परम् ॥ नजि च नन्देः ॥ ॥ न नन्दति ननान्दा । इह
 दृद्धिर्नानुवर्त्तत इत्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सेति
 शब्दार्णवः ॥ दिवेर्कः ॥ ॥ देवा । देवरः ॥ स्वामिनौदेवदेवरौ ॥ नयते ङिच्च ॥
 ना । नरौ । नरः ॥ सव्ये स्थश्छन्दसि ॥ ॥ अम्बाम्बेत्यत्र स्थास्थिन्स्थू
 णामुपसंख्यानम् ॥ ॥ सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः ॥ अर्ति
 सृधृधम्यम्यश्चवितृभ्योनिः ॥ ॥ अष्टम्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिर

६२४

सिद्धान्तकौमुद्याम्.

ग्रेयोनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः ।
 तरणिः । बाहुलकात् रजनिः ॥ आङि शुभेः सनश्छन्दसि ॥ ॥ आशु
 शुक्षणिरग्निर्वातश्च ॥ ऋषेरादेश्च चः ॥ ॥ चर्षणिर्जनः ॥ अदेर्मुट् च ॥
 अन्ननिरग्निः ॥ वृतेश्च ॥ ॥ वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरि
 त्याह ॥ क्षिपेः क्तिञ्च ॥ ॥ क्षिपणिरायुधम् ॥ अर्चिश्चिहुस्तपिछादि
 छर्दिभ्य इतिः ॥ ॥ अर्चिर्ज्वाला । इदन्तोप्ययम् । अग्नेर्भाजन्ते अ
 र्चयः । शोचिर्दीप्तिः । हविः सर्पिः । इस्मन्इति ऋस्यः । छदिः पटलम् ।
 छर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तोपि । छर्द्यतीसारशूलवान् ॥ बृहेर्नलोपश्च ॥ ॥
 बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः ॥ द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ॥ ॥ ज्योतिः ॥ वसौ
 रुचेः संज्ञायाम् ॥ ॥ वसुरोचिर्यज्ञः ॥ भुवः कित् ॥ ॥ भुविः समुद्रः ॥
 सहो धश्च ॥ ॥ सधिरनङ्गान् ॥ पिबतेस्थुक् ॥ ॥ पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः ।
 जनेरुसिः ॥ ॥ जनुर्जननम् ॥ मनेर्धश्छन्दसि ॥ ॥ मधुः ॥ अर्तिपृव
 पियजितनिधनितपिभ्यो नित् ॥ ॥ अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः ।
 तनुः । तनुषी । तनूषि । धनुरस्त्रियाम् । धनुर्वंशविशुद्धोपि निर्गुणः किं
 करिष्यति । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्याग्निशत्रुषु ॥ एतेर्णि
 च्च ॥ ॥ आयुः । आयुषी ॥ चक्षेः शिच्च ॥ ॥ चक्षुः । मुहेः क्तिञ्च ॥ ॥
 मुहुरव्ययम् । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः ॥ कृगृशृष्टश्चतिभ्यः
 ष्वरच् ॥ ॥ कर्वरोव्याघ्ररक्षसोः । गर्वरोहंकारी । शर्वरी रात्रिः ।
 वर्वरः प्राकृतो जनः । चत्वरम् ॥ नौ सदेः ॥ ॥ निषद्वरस्तु जम्बालः ।
 निषद्वरी रात्रिः ॥

॥ इत्युणादिषु द्वितीयःपादः ॥

छित्त्वरछत्त्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरग
 द्वरकद्वरसंयद्वराः ॥ ॥

एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर् छद् अनयोस्तकारो

कृदन्ते उणादयः ।

६२५

न्तादेशः छिदेगुणाभावश्च । छित्वरो धूर्तः । छित्वरो गृहकुञ्जयोः । धीवरः
 कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षु
 कप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् ।
 गद्धरम् । कटेवर्षादौ कट्टरं व्यजनम् । यमेर्दकारः । संयद्वरो नृपः । पदेः
 सम्पद्वर इत्येके ॥ इण्सिज्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ॥ ॥ इनः सूर्ये नृपे
 पत्यौ । सिनः काणः । जिनोऽर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः ॥ फेन
 मीनौ ॥ ॥ एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेनः । मीनः ॥ कृषेर्वर्णे ॥ ॥
 कृष्णः ॥ बन्धेर्ब्रधिवुधी च ॥ ब्रध्नः । बुध्नः ॥ धापृवस्यज्यतिभ्यो नः ॥
 धाना भृष्टयवे स्त्रियः । पर्णं पत्रम् । पर्णः किशुकः । वस्त्रो मूल्ये वेतने
 च । अजेवी । वेनः । अन्न आदित्यः । बाहुलकात् शृणोतेः श्रोणः
 पद्गुः ॥ लक्षेरट् च ॥ ॥ लक्षेश्वरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च ।
 चान्मुडित्येके । लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि चिक्ने च । लक्षणो लक्ष्मणश्च
 रामभाता । लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा ॥ वनेरिञ्चोप
 धायाः ॥ ॥ वेन्ना नदी ॥ सिवेष्टेर्यु च ॥ ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्नि
 गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात् केवलो नः । ऊट् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् ।
 गुणः । स्योनः ॥ कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ॥ ॥ कर्णः ।
 वर्णः । जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च । सेना । द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमो
 दनः । स्वप्नो निद्रा ॥ धेट इच्च ॥ ॥ धेनः सिन्धुर्नदी धेना ॥ तृषिशुषि
 रसिभ्यः कित् ॥ ॥ तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वङ्गिश्च । रत्नं द्रव्यम् ॥ सुजो
 दीर्घश्च ॥ ॥ सूना वधस्थानम् ॥ रमेस्त च ॥ ॥ रमयतीति रत्नम् ॥
 रास्त्रासास्त्रास्थूणावीणाः ॥ ॥ रास्त्रा गन्धद्रव्यम् । सास्त्रा गोगलक
 म्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ॥ गादाभ्यामिष्णुच् ॥ ॥
 गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता ॥ कृत्यशूभ्यां कूस्त्रः ॥ ॥ कृत्स्नम् । अक्षमख
 ण्डम् ॥ तिजेर्दीर्घश्च ॥ ॥ तीक्ष्णम् ॥ शिलषेरञ्चोपधायाः ॥ ॥ शलक्ष्ण

६२६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

म् ॥ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ॥ ॥ यज्युरध्वर्युः । मन्युर्दे
 न्ये क्रतौ क्रुधि । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी ॥ भुजिमृ
 द्भ्यांयुक्त्युक्तौ ॥ ॥ भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ॥ सत्तैर्युः ॥ ॥ सरयु
 र्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ॥ पानीविषिभ्यः पः ॥ ॥ पाति
 रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुल
 काद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् ॥ च्युवः किञ्च ॥ ॥
 च्युपो वक्रम् ॥ स्तुवो दीर्घश्च ॥ ॥ स्तूपः समुच्छ्रायः ॥ सुशृभ्यां
 निच्च ॥ ॥ चात्किन् । सूपः । बाहुलकादूत्वम् । शूर्पम् ॥ कुयुभ्यां च ॥
 कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । युवन्ति वघ्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञ
 स्तम्भः ॥ खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्यतल्पाः ॥ ॥ सप्तैते पप्रत्यया
 न्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारम्य षत्वम् । खण्यौ क्रोधबलात्कारौ । शी
 लतेर्ङस्वः । शिल्पं कौशलम् । शसु हिंसायाम् । निपातनात्षत्वम् । शष्पं
 बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः । बाष्पं
 च । रौतेर्दीर्घः । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये । पृ । पर्पगृहं बालतृणं पङ्गुपीठं च
 तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिणिचो लुक् । तल्पं शय्याद्वदारेषु ॥ स्तनिहृषिपु
 षिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ॥ ॥ अयामन्तेति णेरयादेशः । स्तनयित्नुः ।
 हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुर्वावदूकः । मदयित्नुर्मदिरा ॥ कृहनिभ्यां
 क्त्नुः ॥ ॥ क्तनुः शिल्पी । हत्नुर्व्याधिः शस्त्रं च ॥ गमेः सन्वच्च ॥ ॥
 जिगत्नुः ॥ दाभाभ्यां नुः ॥ ॥ दानुर्दाता । भानुः ॥ वचेर्गश्च ॥ ॥
 वग्नुः ॥ धेट इच्च ॥ ॥ धयति तामिति धेनुः ॥ सुवः किन् ॥ ॥ सूनुः
 पुत्रेऽनुजे रवौ ॥ जहातेर्द्वेऽन्तलो पश्च ॥ जङ्गुः ॥ स्थाणुः ॥ ॥ स्थाणुः
 कीले स्थिरे हरे ॥ अजिह्वरीभ्यो निच्च ॥ ॥ अजेर्वी वेणुः । वर्णुर्नददेश
 भेदयोः । रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः ॥ विषेः किञ्च ॥ ॥ विष्णुः ॥ रुदा
 धाराचिकलिभ्यः कः ॥ ॥ बाहुलकान्न कस्येत्यंज्ञा । कर्को धवल
 घोटकः । दाको दाता । धाकोऽनङ्गानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः ।

कृदन्ते उणादयः ।

६२७

कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि ॥ सृष्टभूशुषिमुषिभ्यः
 कक् ॥ ॥ सृक उत्पलवातयोः । वृकः श्वापदकाकयोः । भूकं छिद्रम् ।
 शुष्कः । मुष्कोऽण्डम् ॥ शुकवल्कोल्काः ॥ ॥ शुभेरन्त्यलोपः । शुकः ।
 वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् । उष दाहे । षस्य लः । उल्का ॥ इण्भीका
 पाशाल्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥ ॥ एकेमुख्यान्यकेवलाः । भेको मण्डूक
 मेषयोरिति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् ।
 अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ॥ नौ हः ॥ ॥ जहा
 तेः कन् स्यान्नौ । निहाका गोधिका ॥ नौ सदोर्द्धिच्च ॥ ॥ निष्कोऽस्त्री
 हेम्नि तत्पले ॥ स्यमेरीट् च ॥ ॥ स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट्
 ऋत् इति के चित् । स्यमिकः ॥ अजियुधुनीभ्योदीर्घश्च ॥ ॥ वीकः
 स्याद्वातपक्षिणोः । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः ॥ क्रियो रश्च
 लो वा ॥ ॥ ङ्रीका ङ्रीका त्रपा मता ॥ शकैरुनोन्तोन्त्युनयः ॥ ॥
 उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः ।
 शकुनिः ॥ भुवो झिच् ॥ ॥ भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च ।
 अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥ कन्युच् क्षिपेश्च ॥ ॥
 चाद्भुवः । क्षिपण्युर्वसन्तः इत्युज्ज्वलदत्तः । भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः ॥ अनुङ्
 नदेश्च ॥ ॥ चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः ॥ कृष्टदारिभ्य उनन् ॥
 करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता । वरुणः । दारुणम् ॥ त्रौ
 रश्च लो वा ॥ ॥ तरुणस्तलुनो युवा ॥ क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ॥
 क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् ॥ फलेर्गुक् च ॥ ॥ फल्गु
 नः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् । फाल्गुनः ॥ अशेर्लशश्च ॥ ॥ लशुनम् ॥ अर्जे
 णिलुक् च ॥ ॥ अर्जुनः ॥ तृणाख्यायांचित् ॥ ॥ चित्वादन्तोदात्तः ।
 अर्जुनं तृणम् ॥ अर्तेश्च ॥ ॥ अरुणः ॥ अजियमिशोर्द्धभ्यश्च ॥ ॥
 वयुनं देवमन्दिरम् । यमुना । शयुनोऽजगरः ॥ वृत्तुवदिह्निकमिकषिभ्यः
 सः ॥ ॥ वर्षम् । तर्षः प्लवसमुद्रयोः । वत्सः । वत्सम् । वक्षः । हंसः ।

६२८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । कक्षं नक्षत्रम् ॥ पुषेरच्चोपधायाः ॥ ॥ प्लक्षः ॥
 मनेर्दीर्घश्च ॥ ॥ मांसम् ॥ अशोर्देवने ॥ ॥ अक्षः ॥ स्नुवश्चिकृत्यृषि
 भ्यः कित् ॥ ॥ स्नुषा । वक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् ॥ ऋषेर्जा
 तौ ॥ ॥ ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लुके इति च ॥ उन्दिगुथिकुषिभ्यश्च ॥ ॥
 उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तवकः । कुक्षो जठरम् ॥ गृधिपण्योर्दकौ च ॥ ॥
 गृत्सः कामदेवः । पक्षः ॥ अशोः सरः ॥ ॥ अक्षरम् ॥ वसेश्च ॥ ॥ वत्स
 रः ॥ सम्पूर्वाच्चित् ॥ ॥ संवत्सरः ॥ कृधूमदिभ्यः कित् ॥ ॥ बाहु
 लकान्न षत्वम् । कसरः स्यात्तिलौदनम् । धूसरः । मत्सरः । मत्सरा मक्षिका
 ज्ञेया भम्भरालीच सा मता ॥ पते रश्च लः ॥ ॥ पत्सलः पन्थाः ॥
 तन्यृषिभ्यां वसरन् ॥ ॥ तसरः सूत्रवेष्टने । ऋक्षरः ऋत्विक् ॥ पीयुक्
 णिभ्यां कालन् इत्स्वः सम्प्रसारणं च ॥ ॥ पीयुः सौत्रः । पियालो
 वक्षभेदः । कुणालो देशभेदः ॥ कटिकुषिभ्यां काकुः ॥ ॥ कटाकुः
 पक्षी । कुषाकुरग्निः सूर्यश्च ॥ सतेर्दुक् च ॥ ॥ सृदाकुर्वातसरितोः ॥
 वृतेर्द्विश्च ॥ ॥ वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् ॥
 पर्दोर्नित्संप्रसारणमलोपश्च ॥ ॥ पृदाकुर्द्विश्चके व्याघ्रे चित्रके च सरी
 सृपो ॥ सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्रुचः ॥ ॥ अन्युच् आगूच् अक्रुच् एते
 क्रमात्स्युः । सरण्युर्भेघवातयोः । यवागूः । वचक्रुर्विप्रवाग्मिनोः ॥ आनकः
 शीङ्गभियः ॥ ॥ शयानकोऽजगरः । भयानकः ॥ आणको लुधुशिङ्
 थिधाज्भ्यः ॥ ॥ लवाणकं दात्रम् । धवाणकोवातः । शिङ्घाणकः
 श्लेष्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः । शिङ्घाणं नासिकामेल । धाण
 को दीनारभागः ॥ उल्मुकदर्विहोमिनः ॥ ॥ उष दाहे । षस्य लः मुक्
 प्रत्ययश्च । उल्मुकं ज्वलदङ्गारम् । दृणातेर्विः । दर्विः ॥ जुहोतेर्मिनिः ॥
 होमी ॥ द्वियः कुक् रश्च लो वा ॥ ॥ कृ. कु. कूर्. कु. कूर्. जावान् ॥ हसि
 मृग्रिणवाऽमिदमितूपूधुर्विभ्यस्तन् ॥ ॥ दशभ्यस्तन् स्यात् । तितुत्रेति
 नेट् । हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः । लोतः स्या

कदन्ते उणादयः ।

६२९

दश्रुचिङ्गयोः । पोतो बालवहित्रयोः । धूर्तः । बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च ।
तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ॥ नज्याप इट् च ॥ ॥ नापितः ॥ तनिमृडूभ्यां
किञ्च ॥ ॥ ततम् । मृतम् ॥ अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ॥ ॥ अक्तम् । घृतम् ।
सितम् ॥ दुतनिभ्यां दीर्घश्च ॥ ॥ दूतः । तातः ॥ जेर्मूट् चोदात्तः ॥ ॥
जीमूतः ॥ लोष्टपलितौ ॥ ॥ लुनातेः क्तः तस्य सुट् धातोर्गुणः । लोष्ट
म् । पलितम् । लृश्याभ्यामितन् ॥ ॥ हरितश्येतौ वर्णभेदौ ॥ रुहे
रश्च लोवा ॥ ॥ रोहितो मृगमत्स्ययोः । लोहितं रक्तम् ॥ पिशेः किञ्च ॥
पिशितं मांसम् ॥ श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आध्यः ॥ ॥ श्रवाय्यो यज्ञ
पशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ॥
दिधिषाय्यः ॥ दधातोर्द्वित्वमित्वं षुक् च ॥ मित्र इव यो दिधिषाय्यः ॥
वृज एण्यः ॥ ॥ वरेण्यः । स्तुवः ॥ क्सेय्यश्छन्दसि ॥ ॥ स्तुषेय्यं
पुरुवर्चसम् ॥ राजेरन्यः ॥ ॥ राजन्यो वङ्गिः ॥ शूरम्योश्च ॥ ॥ शर
ण्यम् । रमण्यम् ॥ अर्तेर्निञ्च ॥ ॥ अरण्यम् ॥ पर्जन्यः ॥ ॥ पृषु
सेचने । षस्य जः । पर्जन्यः शक्रमेघयोः ॥ वदेरान्यः ॥ ॥ वदान्यस्या
गिवाग्मिनोः ॥ अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽन्नन् ॥ ॥ अमन्नं भाज
नम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुधम् । पतत्रं तनूरुहम् ॥ गडेरादे
श्चकः ॥ ॥ कडत्रम् । डलयो रेकत्वस्मरणात् कलत्रम् ॥ वृजश्चित् ॥ ॥
वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ सुविदेः कत्रन् ॥ ॥ सुविदत्रं कुटुम्बकम् ॥
कृतेर्नुम् च ॥ ॥ कृन्तत्रं लाङ्गलम् ॥ भृमृट्शियजिपर्विपच्यमित
मिनमिहर्येभ्योत्तच् ॥ ॥ दशभ्योऽत्तच् स्यात् । भरतः । मरतो मृत्युः ।
दर्शतः सोमसूर्ययोः । यजतः ऋत्विक् । पर्वतः । पचतोग्निः । अमतो
रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः प्रङ्गः । हर्यतोऽश्वः ॥ पृषिरञ्जिभ्यां
कित् ॥ ॥ पृषतो मृगो विन्दुश्च । रजतम् ॥ खलतिः ॥ ॥ खलतेः
सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्वं च । खलतिर्निष्केशशिराः ॥ शीडूश
पिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ॥ ॥ सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथो

३३०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ऽजगरः । शपथः । खथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चथो
 धूर्तः । वन्दीतिपाठे वन्दते वन्द्यते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ
 आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् । शमथस्तु
 शमः शान्तिं दान्तिस्तु दमथो दमः ॥ भृजश्चित् ॥ ॥ भरथो लोकपा
 लः ॥ रुदिविदिभ्यां ङित् ॥ ॥ रोदितीति रुदथः शिशुः । वेत्तीति
 विदथः ॥ उपसर्गे वसेः ॥ ॥ आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ॥ अत्य
 विचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् ॥ ॥
 त्रयोदशभ्योऽसच् स्यात् । अततीत्यतसो वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो
 राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन् तम
 सोऽन्धकारः । नमसः अनुकूलः । रभसो वेगहर्षयोः । लभसो धनं
 याचकश्च । नभति नभ्यति वा नभस आकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च ।
 पतसः पक्षी । पनसः कण्टकिफलः । पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ॥
 वेजस्तुद् च ॥ ॥ बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः ॥ वहियुभ्यां णित् ॥
 वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः ॥ ॥ वयश्च ॥ ॥ वय गतौ । वाय
 सः काकः ॥ दिवः कित् ॥ ॥ दिवसम् । दिवसः । कृशूशालिकलिगर्दि
 भ्योऽभच् ॥ ॥ करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः ॥ ऋषिष्टि
 भ्यां कित् ॥ ॥ ऋषभः । वृषभः ॥ रुषेर्निष्ठुप् च ॥ ॥ रुष हिंसाया
 म् । अस्मादभच् नित्कित्स्यात् लुषादेशश्च । लुषभो मत्तदन्तिनि ॥
 रासिवह्निभ्यां च ॥ ॥ रासभः । वल्लभः ॥ जृविशिभ्यां झच् ॥ ॥
 जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्वलम् ॥ रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदा
 शिषि ॥ ॥ रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औषधम् । प्राण
 न्तो वायुः । षित्वानूडीष् । रोहन्ती ॥ तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डि
 जिनन्दिभ्यश्च ॥ ॥ दशभ्यो झच् स्यात्सच षित् । तरन्तः समुद्रः ।
 तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः । वसन्त ऋतुः । भासन्तः
 सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडैर्घटादित्वान्मित्वं ऋचः । अयामन्तेति

कृदन्ते उणादयः ।

६३९

णेरयः । गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्र
 पुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः ॥ हन्तेर्मुद् हि च ॥ ॥ हेमन्तः ॥
 भन्देर्नलोपश्च ॥ ॥ भदन्तः प्रव्रजितः ॥ ऋच्छेररः ॥ ॥ ऋच्छरा
 वेश्या । बाहुलकाज्जर्जरझरादयः ॥ अर्तिकमिभमिचमिदेविवासिभ्य
 श्चिच् ॥ ॥ षड्भ्योऽरश्चित् स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः ।
 भमरः । चमरः । देवरः । वासरः ॥ कुवः क्ररन् ॥ ॥ कुररः पक्षिभेदः ॥
 अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ॥ ॥ अङ्गारः । मदारो वराहः । मन्दारः ।
 गढेः कड च ॥ ॥ कडारः पारिजातकः ॥ शृङ्गारभृङ्गारौ ॥ ॥ शृभृज्भ्या
 मारन्नुम् गुक् ऋस्वश्च । शृङ्गारो रसः । भृङ्गारः कनकालुका ॥ कञ्जिमृजि
 भ्यां चित् ॥ ॥ कञ्जिः सौत्रः । कञ्जारो मयूरः ॥ मार्जारः ॥ कमेः किदु
 चोपधायाः ॥ ॥ चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदान्तः । कुमारः ॥ तुषारादयश्च ॥
 तुषारः । कासारः । सहार आभभेदः ॥ दीडो नुट् च ॥ ॥ दीनारः सुव
 र्णाभरणम् ॥ सत्तेरपः षुक् च ॥ ॥ सर्षपः ॥ उपिकुटिदलिकत्रिख
 जिभ्यः कपन् ॥ ॥ उषपो वङ्गिसूर्ययोः । कुटपो मानभाण्डम् । दलपः
 प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् ॥ कणोः संप्रसारणं च ॥
 कुणपम् ॥ कपश्चाक्रवर्मणस्य ॥ ॥ स्वरं भेदः ॥ विटपपिष्टपविशि
 पोलपाः ॥ ॥ चत्वारोऽमी कपन् प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे । विटपः ॥
 विशतेरोदेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम् । पिष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रत्य
 यादेरित्वम् । विशिपं मन्दिरम् ॥ वरतेः संप्रसारणम् ॥ ॥ उलपं कोमलं
 तृणम् ॥ वृतेस्तिकन् ॥ ॥ वर्त्तिका ॥ कृतिभिदिलतिभ्यः कित् ॥ ॥
 कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा ॥ इष्यशिभ्यांतकन् ॥
 इष्टका । अष्टका ॥ इणस्तशन्तशसुनौ ॥ ॥ एतशो ब्राह्मणः । स एव
 एतशाः ॥ वीपतिभ्यां तनन् ॥ ॥ वी गत्यादौ । वेतनम् । पत्तनम् । दृढ
 लिभ्यां भः ॥ ॥ दर्भः । दल्भः स्यादृषिचक्रयोः ॥ अर्त्तिगृभ्यां भनू ॥
 अर्भः । गर्भः ॥ इणः कित् ॥ ॥ इभः ॥ असिसञ्जिभ्यां क्थिन् ॥ ॥

६३२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अस्थि । सक्थि ॥ पुषिकुषिशुषिभ्यः विसः ॥ ॥ पुक्षिर्वक्त्रिः । कुक्षिः ।
 शुक्षिर्वातः । अशोर्नित् ॥ ॥ अक्षि ॥ इषेः कसुः ॥ इक्षुः ॥ अवितृस्तृत
 न्त्रिभ्य ईः ॥ अवीनारी रजस्वला । तरीनीः । स्तरीर्धूमः । तन्त्रीर्वी
 णादेर्गुणः ॥ यापोः किट्टे च ॥ ॥ ययीरश्वः । पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः ॥
 लक्षेर्मुट् च ॥ ॥ लक्ष्मीः ॥

इत्युणादिषु तृतीयःपादः ॥

वातप्रमीः ॥ ॥ वातशब्दे उपपदे माधातोरी प्रत्ययः स च कित् ।
 वातप्रमीः ॥ अयं स्त्रीपुंसयोः ॥ कृतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यापिमद्यत्यङ्गिकुयुक्
 शिभ्यः कत्तिव्यनुजल्लिजिठुजिष्ठजिसत्स्यनिथिनुल्यसासानुकः ॥
 द्वादशस्यः क्रमात्स्युः । अर्त्तेः कत्तिच् यण् । बद्धमुष्टिः करो रत्तिः सोर
 त्तिः प्रसृताङ्गुलिः । तनोतेर्यनुच् । तन्यतुर्वायू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् ।
 अञ्जलिः । वनेरिष्ठुच् । वनिष्ठुः स्थविरान्त्रम् । अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो
 भानुः । अर्पयतेरिसन् अर्पिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथि
 न् । अतिथिः । अङ्गेरुलिः । अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः । अच इत्येको
 कवचम् । यौतेरासः । यवासो दुरालभा । कशेरानुक् । कशानुः ॥ श्रः
 करन् ॥ ॥ उत्तरसूत्रे किट्टग्रहणादिह ककारस्य नेत्वम् । शर्करा ॥ पुषः
 कित् ॥ ॥ पुष्करम् ॥ कलश्च ॥ ॥ पुष्कलम् ॥ गमेरिनिः ॥ ॥ गमी
 प्यतीति गमी ॥ आङिणित् ॥ ॥ आगामी ॥ भुवश्च ॥ ॥ भावी ॥
 प्रे स्थः ॥ ॥ प्रस्थायी ॥ परमे कित् ॥ ॥ परमेष्ठी ॥ मन्थः ॥ ॥ मन्थ
 तेरिनिः कित्स्यात् । कित्वान्नकारलोपः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ॥
 पतस्थ च ॥ ॥ पन्थाः । पन्थानौ ॥ खजेराकः ॥ ॥ खजाकः पक्षी ॥
 बलाकादयश्च ॥ ॥ बलाका । शलाका । पताका ॥ पिनाकादयश्च ॥
 पातेरित्वं नुम् च । क्लीबपुंसोः पिनाकः स्यात् शूलशङ्करधन्वनोः । तड
 आघाते । तडाकः ॥ कषिदूषिभ्यामीकन् ॥ ॥ कषीका पक्षिजातिः ।
 दूषिका नेत्रयोर्मलम् ॥ अनिलूषिभ्यांकिञ्च ॥ ॥ अनीकम् । लूषीकम् ॥

कदन्ते उणादयः ।

६३३

चङ्कणः कङ्कणश्च ॥ कण शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः कङ्कणा
देशश्च । घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च ॥ शृपृट्जां द्वे
रुक्वाभ्यासस्य ॥ ॥ शर्शरीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः । वर्वरीकः
कुटिलकेशः ॥ फर्फरीकादयश्च ॥ ॥ स्फुर स्फुरणे अस्मादीकन् धातोः
फर्फरादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादित्रम् । झर्झरीकं शरी
रम् । तित्तिडीको वृक्षभेदः । चरेर्नुम् च । चञ्चरीको भ्रमरः । मर्मरीको
हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः । पुण्डरीकं वादित्रम् । पुण्ड
रीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च ॥ ईषेः किङ्क्ष्वश्च ॥ ॥ इषीका शलाका ॥
ऋजेश्च ॥ ॥ ऋजीकः उपहतः ॥ ॥ सतेर्नुम् च ॥ ॥ सृणीका लाला ॥
मृडः कीकन्कङ्कणौ ॥ ॥ मृडीको मृगः । मृडङ्गः शिशुः ॥ अली
कादयश्च ॥ ॥ कीकनन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणादौ । अलीकं
मिथ्या । विपूर्वाद्ध्यलीकं विप्रियं खेदश्च । वलीकं पटलप्रान्ते इत्यादि ॥
कृतृभ्यामीषन् ॥ ॥ करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये । तरीषः तरिता ॥ शृपृ
भ्यां किञ्च ॥ ॥ शिरीषः । पुरीषम् ॥ अर्जेर्ऋज च ॥ ॥ ऋजीषं पिष्ट
पचनम् ॥ अम्बरीषः ॥ ॥ अयं निपात्यते । अबि शब्दे । ॥ अम्बरीषः
पुमान् भाष्ट्रम् । अमरस्तु क्लीबेऽम्बरीषं भाष्ट्रो ना ॥ कृशृपृकटिपटिशौ
टिभ्य ईरन् ॥ ॥ करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः
कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च । शौटीरस्त्यागि
वीरयोः । ब्राह्मणादित्वात् प्यज् । शौटीर्यम् ॥ वशेः कित् ॥ ॥ उशीर
म् ॥ कशेर्मुट् च ॥ ॥ कश्मीरो देशः ॥ कृज उच्च ॥ ॥ कुरीरं मैथुनम् ॥
घसेः किञ्च ॥ ॥ क्षीरम् ॥ गभीरगम्भीरौ ॥ ॥ गमेर्भः पक्षे नुम् च ॥
विषा विहा ॥ ॥ स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः ।
विहा स्वर्गः । अव्यये इमे ॥ पच एलिमच् ॥ ॥ पचेलिमो वङ्गिरव्योः ॥
शीढो धुक्लक्वलज्वालनः ॥ ॥ चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मद्यम् ।

६३४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शीलं स्वभावः । शैवलः शेवालम् । बाहुलकाद्वस्य पोषि । शेवालं
 शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका ॥ मृकणिभ्यामूकोकणौ ॥ ॥
 मरूको मृगः । काणूकः काकः ॥ वलेरूकः ॥ ॥ वलूकः पक्षी उत्पल
 मूलं च ॥ उलूकादयश्च ॥ ॥ वलेः संप्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्रपे
 चकौ । वावदूको वक्ता । भलूकः ॥ शमेर्वुक्च । शम्बूको जलशुक्तिः ।
 शालिमण्डिभ्यामूकण् ॥ ॥ शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः ॥ नियो
 मिः ॥ ॥ नेमिः । अर्त्तेरुक्च ॥ ॥ ऊर्मिः ॥ भुवः कित् ॥ ॥ भूमिः ॥
 अश्नोते रश्च ॥ ॥ रश्मिः किरणो रज्जुश्च ॥ दल्मिः ॥ ॥ दल
 विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुधम् ॥ बीज्याज्वरिभ्यो निः ॥ ॥ बाहुलकाण
 त्वम् । वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे । ज्यानिः ।
 जूर्णिः ॥ सृष्टिभ्यां कित् ॥ ॥ सृणिरङ्कुशः । दृष्णिः क्षत्रियमेषयोः ॥
 अङ्गेर्नलोपश्च ॥ ॥ अग्निः ॥ वह्निश्चिश्चुयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नित् ॥ ॥
 वङ्गिः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः ।
 बाहुलकान्म्लानिः ॥ घृणिपृश्निपार्णिचूर्णिभूर्णि ॥ ॥ एते पञ्च
 निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः पृश्निरल्पशरीरः । पृषेर्द
 द्विश्च । पार्णिः पादतलम् । चरेरुपधाया उत्त्वम् । चूर्णिः कपर्दकशतम् ।
 बिभर्तेरुत्वम् । भूर्णिर्धरणी ॥ वृष्टभ्यां विन् ॥ ॥ वर्विर्घस्मरः । दर्विः ॥
 जृशूस्तृजागृभ्यः क्विन् ॥ ॥ जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्विर
 ध्वर्युः । जागृविर्नृपः ॥ दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ॥ दीदिविः स्वर्गमो
 क्षयोः ॥ क्विघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि ॥ ॥ क्विस्तन्तुवायद्रव्यम् ।
 घृष्विर्वराहः । छास्थोर्द्व्यत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दीव्य
 तेः किकीपूर्वात् । किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद्वस्यदीर्घयोर्विनिमयः ।
 चाषेण किकिदीविना ॥ पातेर्द्विः ॥ ॥ पतिः ॥ शक्तेर्कृतिन् ॥ ॥
 शक्त् ॥ अमेरतिः ॥ ॥ अमतिः कालः ॥ वह्निवस्यार्तिभ्यश्चिन् ॥ ॥
 वह्तिः पवनः । वसतिर्गृह्यामिन्योः । अरतिः क्रोधः ॥ अञ्जेः को वा ॥

कदन्ते उणादयः ।

६३५

अङ्कति, रञ्चतिर्वातः ॥ हन्तेरंह च ॥ ॥ हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च
 धातोः । हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम् । प्रादेशनं तिर्वपणमपवर्जनं
 हतिः ॥ रमेर्निन् ॥ ॥ रमतिः कालकामयोः ॥ सूङ्ः क्रिः ॥ ॥ सूरिः ॥
 अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् ॥ ॥ अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् ।
 शुभिर्ब्रह्मा ॥ वङ्ङ्यादयश्च ॥ ॥ क्रिन्ना निपात्यन्ते । वङ्ङ्किर्वाद्यभे
 दो गृहहारुपार्श्वास्थि च । वप्तिः क्षेत्रम् । अङ्ङिरङ्ङिश्च चरणः । तदिः
 सौत्रो धातुः । तन्दिर्मोहः । बाहुलकाद्गुणः । भेरिः ॥ राशदिभ्यां त्रिप् ॥
 रात्रिः । शत्रिः कुञ्जरः ॥ अदेस्त्रिनिश्च ॥ ॥ चात्रिप् । अत्री । अत्रिणौ ।
 अत्रिणः । अत्रिः । अत्री । अत्रयः ॥ पतेरत्रिन् ॥ ॥ पतत्रिः पक्षी ॥
 मृकणिभ्यामीचिः ॥ ॥ मरीचिः । कणीचिः पल्लवो निनादश्च ॥ श्वयते
 श्वित् ॥ ॥ श्वयीचिर्व्याधिः ॥ वेजो ङिच्च ॥ ॥ वीचिस्तरङ्गः । नज्
 समासे अवीचिर्नरकभेदः ॥ कृहनिभ्यामूषन् ॥ ॥ अरूषः सूर्यः । हनूषो
 राक्षसः ॥ पुरः कुषन् ॥ ॥ पुर अग्रगमने । पुरुषः । अन्येषामपीति
 दीर्घः । पूरुषः ॥ पूनहिकलिभ्य उषच् ॥ ॥ परुषम् । नडुषः । कलुषम् ॥
 पीयेरूषन् ॥ ॥ पीयइति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे पेयूषो
 भिनवं पयः ॥ मसृजेर्नुम् च ॥ ॥ मञ्जूषा ॥ गङ्गेश्च ॥ ॥ गण्डूषः । गण्डूषा ॥
 अर्तेररुः ॥ ॥ अररुः शत्रुः । अररु । अररवः ॥ कुटः किच्च ॥ ॥ कुट
 रुर्वस्त्रगृहम् । कित्वप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ ॥ शकादिभ्योऽटन् ॥ ॥ शकटो
 ऽस्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्या
 दि ॥ कृकदिकडिकटिभ्योम्बच् ॥ ॥ करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकडी
 सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽयभागः । कटम्बो वादित्रम् ॥ कदे
 णित्यक्षिणि ॥ ॥ कादम्बः कलहंसः ॥ कलिकर्चौरमः ॥ ॥ कलमः ।
 कर्दमः ॥ कुणिपुल्योः किन्दच् ॥ ॥ कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः
 शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः ॥ कुपेर्वा वश्च ॥ ॥ कुपिन्दकुविन्दौ
 नन्तुवाये ॥ नौ षञ्जेषथिन् ॥ निषङ्गथिरालिङ्गकः ॥ उद्यतेर्श्वित् ॥ ॥

६३६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

उदरथिः समुद्रः ॥ सत्तैर्णिच्च ॥ ॥ सारथिः ॥ खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरो
 लघौ ॥ ॥ खर्जूरः । कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः ॥
 लङ्गेर्द्विश्च ॥ ॥ लाङ्गूलम् । कुसूलः । तमेर्बुग्वद्विश्च । तांबूलम् । शृणाते
 दुग्द्विश्च । शार्दूलः । दुक्रोः कुक्क । दुकूलम् । कुकूलम् ॥ कुवश्चट्दी
 र्षश्च ॥ ॥ कूची चित्रलेखनिका ॥ समीणः ॥ ॥ समीचः समुद्रः ।
 समीची हरिणी ॥ सिवेष्टेरू च ॥ ॥ सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची ॥ शमे
 र्वन् ॥ ॥ शम्बो मुसलम् ॥ उल्बादयश्च ॥ ॥ बन्धन्ता निपात्यन्ते । उच
 समवाये । चस्य लत्वं गुणाभावश्च । उल्बो गर्भाशयः । शुल्बं ताम्रम् ।
 बिम्बम् ॥ स्थः स्तोऽम्बजबकौ ॥ ॥ तिष्ठेतरम्बच् अबक एतौ स्तस्ता
 देशश्च । स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः । स्तबकः पुष्पगुच्छः ॥ शाशपिभ्यां
 ददनौ ॥ ॥ शादो जम्बालशष्पयोः ॥ शब्दादयश्च ॥ ॥ शब्दः ।
 अवतीत्यब्दः ॥ कौतेर्नुम् ॥ ॥ कुन्दः ॥ वलिमलितनिभ्यः कयन् ॥ ॥
 वलयम् । मलयः । तनयः ॥ वृद्धोः पुग्दुकौ च ॥ ॥ वृषय आश्रयः ।
 ल्दयम् ॥ मिपीभ्यां रुः ॥ ॥ मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि ।
 संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः ॥ जत्र्वादयश्च ॥ ॥ जत्रु ।
 जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी ॥ रुशातिभ्यां कुन् ॥ ॥ रुरुर्मृगभेदः । शात
 यतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ पाठाद्धस्वत्वम् ॥ जनिदाच्युसृष्टमदिषमिनमिश्र
 ज्भ्य इत्वन्त्वन्तण्क्रिन्शक्स्वढढटाटचः ॥ ॥ जनित्वौ मातापितरौ ।
 दात्वो दाता । च्यौत्वो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः
 सूर्यो वायुश्च । वृशः आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्ठः । ढित्वाढिलो
 पः । नमतीति नटः शैलूषः । बिभर्त्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ॥ अन्ये
 भ्योपि दृश्यन्ते ॥ ॥ पेट्वममृतं भृशम् ॥ कुसेरुम्भोमेदेताः ॥ ॥
 कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसितो जनपदः ॥ सानसिवर्णसिप
 र्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्बलपल्बलधिष्ण्यशल्याः ॥ ॥ सनोतेरसिप्र
 त्यय उपधाद्विः । सानसिर्हिरण्यम् । वज्रो नुक् च । वर्णसिर्जलम् । पृ।

कदन्ते उणादयः ।

६३७

पर्णसिर्जलगृहम् । तड आघाते । तण्डुलाः । अकि लक्षणे उशच् । अङ्कु
शः । चषेरालच् । चषालो यूपकटकः । इत्वलोदैत्यभेदः । पत्वलम् ।
जिघृषा । ऋकारस्य इकारः । धिष्ण्यम् । शलेर्यः । शल्यं वा पुंसि
शंकुर्ना ॥ मूशक्यविभ्यः क्लृः ॥ ॥ मूलम् । शक्लुः प्रियंवदे । अम्बलो
रसः । बाहुलकादमेः । अम्लः ॥ माछाससिभ्यो यः ॥ ॥ माया ।
छाया । सस्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः । सव्यं दक्षिणवामयोः ॥ जने
र्यक् ॥ ॥ ये विभाषा । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या ॥ अघ्याद
यश्च ॥ ॥ यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागम उपधालोपश्च ।
अघ्या माहेयी अघ्यः प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । बवयोरैक्यम् ।
वन्ध्या ॥ स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् ॥ ॥ स्नावा रसिकः ।
मद्वा शिवः । पद्वा पन्थाः । अर्वा तुरङ्गगर्क्षयोः । पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च ।
शक्वा हस्ती । ङीब्रौ । शक्करी अङ्गुलिः ॥ शीङ्क्नुशिरुहिजिह्वसृष्टृ
भ्य कनिप् ॥ ॥ शीवाअजगरः । क्रुश्वा सृगालः । रुद्धा वृक्षः । जित्वा
जेता । क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः ॥ धाप्योः संप्र
सारणं च ॥ ॥ धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ॥ अदेर्ध च ॥ ॥ अध्वा
॥ प्र ईरशदोस्तुट्च ॥ प्रेर्त्वा प्रशत्वा च सागरः । प्रेर्त्तरी प्रशत्तरी च
नदी ॥ सर्वधातुभ्य इन् ॥ ॥ पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः ।
देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली । केलिः ।
मसी परिणामे । मसिः । बाहुलकाद्गुणः । कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः ।
कलिः ॥ रुपिषिरुहिवृत्तिविदिल्लिदिकीर्तिभ्यश्च ॥ ॥ हरिर्विष्णावहा
विन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्त्तितः ।
पेषिर्वज्रम् । रोहिर्वती । वार्तिः । वेदिः । छदिश्छेत्ता । कीर्त्तिः ॥ इगुप
धात्कित् ॥ ॥ कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्वत्वे लिबिः ।
तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली कूर्चिका ॥ भमेः संप्रसारणं च ॥ ॥ भृमि
वार्तिः । बाहुलकाद्भूमिः ॥ कमितमिशतिस्तम्भामतइच्च ॥ ॥ क्रिमिः ।

६३८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः । शितिर्मेचकशुक्लयोः ।
 स्तिम्भिः समुद्रः ॥ मनेरुच्च ॥ ॥ मुनिः ॥ वर्णेर्वेलिश्वाहिरण्ये ॥ ॥
 वर्णिःसौत्रः । अस्यबलिरादेशः । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके
 स्त्रियाम् । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ॥ वसिवपियजिराजिब्रजिस
 दिहनिवाशिवादिवारिभ्य इज् ॥ ॥ वासिश्छेदनवस्तुनि । वापिः ।
 वापी । याजिर्यष्टा । राजिः । राजी । ब्राजिर्वातालिः । सादिः सार
 थिः । निघातिलोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी ।
 जलेतु क्लीबम् । बाहुलकाद्वारिः पथिकसंहतौ ॥ नहो भश्च ॥ ॥ नाभिः
 स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियां पुंस्यपीति के चित् ॥ कषेर्द्विश्छ
 न्दसि ॥ ॥ कार्षिः ॥ श्रः शकुनौ ॥ ॥ शारिः । शारिका ॥ कज
 उदीचां कारुषु ॥ ॥ कारिः शिल्पी ॥ जनिघसिभ्यामिण् ॥ ॥ जनि
 र्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ॥ अज्यतिभ्यां च ॥ ॥ आजिः संयामः ।
 आतिः पक्षी ॥ पादे च ॥ ॥ पदाजिः । पदातिः ॥ अशिपणाय्योरुडा
 यलुकौ च ॥ ॥ अशे रुट् । राशिः पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः
 करः ॥ वातेर्दिच्च ॥ ॥ विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि ॥ प्रे हरतेः कूपे ॥ ॥
 ग्रहिः कूपः ॥ नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ ॥ व्येज इण् स्याद्
 यलोपश्च नेर्दीर्घः । नीविः । नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ॥ समाने ख्यः
 स चोदात्तः ॥ ॥ समानशब्दे उपपदे ख्याइत्यस्मादिण् स्यात्स च डिच्च
 यलोपश्च समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति ॥
 सखा । आङि श्रिहनिभ्यां ऋस्वश्च ॥ ॥ इण् स्यात्स च डित् आङो
 ऋस्वश्च । स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः । सर्पे वृत्रासुरेप्यहिः ॥ अच इः ॥
 रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ॥ खनिकष्यज्यसिवसिव
 निसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च ॥ ॥ खनिः । कषिर्हिस्रः । अजिः ।
 असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः ।
 चलिः पशुः ॥ वृतेश्छन्दसि ॥ ॥ वर्तिः ॥ भुजेः किच्च ॥ ॥ भुजिः । कृगृशृपृ

कदन्ते उणादयः ।

६३९

कुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च ॥ ॥ इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्रा
क्षिरोगयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ताच । पुरि
नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः॥
कुडिकम्प्योर्नलोपश्च ॥ ॥ कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः ॥ सर्वधातु
भ्यो मनिन् ॥ ॥ क्रियत इति कर्म । चर्म । जस्म । जन्म । शर्म ।
स्थाम बलम् । इस्मन्निति द्रस्वः । छद्म । सुत्रामा ॥ बृहेर्नोच्च ॥ ॥ नका
रस्याकारः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ अशिशकि
भ्यां छन्दसि ॥ अश्मा । शक्मा ॥ लभृधृस्तृशृभ्य इमनिच् ॥ ॥
हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरि
मा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ॥ जनिमृङ्भ्यामिमनिन् ॥ ॥ जनिमा
जन्म । सरिमा मृत्युः ॥ वेजः सर्वत्र ॥ ॥ छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः ।
वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः ॥ नामन्
सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन् ॥ ॥ सप्त अमी निपा
त्यन्ते । स्नायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः ।
पक्षे डाप् । सीमे । सीमाः । व्येजोऽन्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः
रोम । लोम । पाप्मा पापम् । ध्याम परिमाणं तेजश्च ॥ मिथुने मनिः ॥
उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ॥ सातिभ्यां मनि
न्मनिणौ ॥ ॥ स्यति साम । सामनी । आत्मा ॥ हनिमशिभ्यां सिकन् ॥
हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका ॥ कोररन् ॥ ॥ कवरः ॥ गिर उडच् ॥
गरुडः ॥ इन्देः कर्मिर्नलोपश्च ॥ ॥ इदम् ॥ कायतेर्ङिमिः ॥ ॥ किम् ॥
सर्वधातुभ्यः घृन् ॥ ॥ वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति द्रस्वत्वम् ।
छादनाच्छत्रम् ॥ असृजिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च ॥ ॥ भाष्ट्रः ।
गात्रं शकटम् । नात्रं स्तोत्रम् । हात्रं भरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाका
शम् ॥ दिवेद्युच्च ॥ ॥ द्यौत्रं ज्योतिः ॥ उषिखनिभ्यां कित् ॥ ॥ उष्ट्रः ।
खात्रं खनित्रं जलाधारश्च ॥ सिविमुच्योष्टेरूच्च ॥ ॥ सूत्रम् । मूत्रम् ॥

६४०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः ॥ ॥ अन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ॥
 पुवो ऋस्वश्च ॥ ॥ पुत्रः ॥ स्त्यायतेर्दृट् ॥ ॥ स्त्री ॥ गुधृवीपचिवचि
 यमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ॥ ॥ गोत्रं स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी ।
 धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्रम् । क्षत्रम् ॥ हुया
 माश्रुभसिभ्यस्त्रन् ॥ ॥ होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ॥
 गमेरा च ॥ गात्रम् ॥ दादिभ्यञ्छन्दसि ॥ ॥ दात्रम् । पात्रम् ॥ भूवादि
 गृभ्यो णित्रन् ॥ ॥ भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ॥ चरेर्दृत्ते ॥
 चारित्रम् ॥ अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ ॥ ॥ अशित्रम् । वहित्रम् । धरि
 त्री मही । त्रैङ् एवमादिभ्य उत्रः । त्रोत्रं प्रहरणम् । वृजू । वरुत्रं प्रावर
 णम् ॥ अमोर्दिषतिचित् ॥ ॥ अमित्रः शत्रुः ॥ आ समिण्णिकषि
 भ्याम् ॥ ॥ संपूर्वादिणोनिपूर्वात्कषेश्च आ स्यात् । स्वरादित्वादव्ययत्वम् ।
 समया । निकषा ॥ चितेः कणः कश्च ॥ ॥ बाहुलकादगुणः । चिक्कणं
 मसृणं स्निग्धम् ॥ सूचेः स्मन् ॥ ॥ सूक्ष्मम् ॥ पातेर्दुम्सुन् ॥ ॥ पुमा
 न् ॥ रुचिभुजिभ्यां किष्यन् ॥ ॥ रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः ॥
 वसेस्तिः ॥ ॥ वस्तिर्नाभिरधो द्वयोः । वस्तयः स्युर्दशासूत्रे । बाहुलका
 त् शासः । शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्यगस्तिः । शकन्ध्वा
 दिः ॥ सावसेः ॥ ॥ स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ वौ तसेः ॥
 वितस्तिः ॥ पदिप्रथिभ्यां नित् ॥ ॥ पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वग्रहादी
 नामितीट् ॥ दृणातेर्दृस्वश्च ॥ ॥ दृतिः ॥ कृतृकृपिभ्यः कीटन् ॥ ॥
 किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् । कृपीटंकुक्षिवारिणोः ॥ रुचिव
 चिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥ ॥ रुचितमिष्टम् । उचितम् । कुचितं परिमि
 तम् । कुटितं कुटिलम् ॥ कुटिकुपिभ्यां कमलन् ॥ ॥ कुट्मलम् । कुष्म
 लम् ॥ कुषेर्लश्च ॥ ॥ कुल्मलं पापम् ॥ सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥ ॥ चेतः ।
 सरः । पयः । सदः ॥ रपेरत एच्च ॥ ॥ रेपोवद्यम् ॥ अशोर्देवने युट्चा ॥
 देवने स्तुतौ । यशः ॥ उजेर्बले बलोपश्च ॥ ॥ ओजः ॥ श्वेः संप्रसा

कृदन्ते उणादयः ।

६४१

रणं च ॥ ॥ शवः । शवसी । बलपर्यायोयम् ॥ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः
किञ्च ॥ ॥ श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन् किञ्च । शिरः । शिरसी ॥ अर्त्ते
रुञ्च ॥ ॥ उरः ॥ व्याधौ शुट् च ॥ ॥ अर्शो गुदव्याधिः ॥ उदके नुट्
च ॥ ॥ अर्त्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी ॥ इणआगसि ॥
एनः ॥ रिचेर्धने घिञ्च ॥ ॥ चात्यत्यस्यनुट् । घित्वात्कुत्वम् । रेक्णः
सुवर्णम् ॥ चायतेरन्ने ऋस्वश्च ॥ ॥ चनो भक्तम् ॥ वृङ्शीङ्भ्यां रूप
स्वाङ्गयोः पुट् च ॥ ॥ वर्पो रूपम् । शेषो गुह्यम् ॥ स्रुरिभ्यां तुट् च ॥ ॥
स्रोतः । रेतः ॥ पातेर्बले जुट् च ॥ ॥ पाजः । पाजसी ॥ उदके शुट्
च ॥ ॥ पाथः ॥ अन्ने च ॥ ॥ पाथो भक्तम् ॥ अदेर्नुम्धौ च ॥ ॥
अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो धादेशश्च । अन्धोऽन्म ॥ स्कन्देश्च
स्वाङ्गे ॥ ॥ स्कन्धः । स्कन्धसी ॥ आपःकर्माख्यायाम् ॥ ॥ कर्मा
ख्यायां ऋस्यो नुट् च वा । अमः । अपः । बाहुलकात् । आपः । आपसी ॥
रूपे जुट् च ॥ ॥ अब्जो रूपम् ॥ उदके नुम्भौ च ॥ ॥ अम्भः ॥
नहोर्दिवि भश्च ॥ ॥ नभः ॥ इण आग अपराधे च ॥ ॥ आगः पापा
पराधयोः ॥ अमेर्हुक् ॥ ॥ अंहः ॥ रमेश्च ॥ ॥ रंहः ॥ देशोऽह च ॥ ॥
रमन्तेस्मिन् रहः ॥ अञ्जयञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च ॥ ॥ एभ्योसुन् कव
र्गश्चान्तादेशः । अङ्गश्चिङ्गशरीरयोः । अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्ग
स्तेजः ॥ भूरञ्जिभ्यां कित् ॥ ॥ भुवः । रजः ॥ वसेर्णित् ॥ ॥ वासो
वस्त्रम् ॥ चन्देरादेश्च छः ॥ ॥ छन्दः ॥ पचिवचिभ्यां सुट् च ॥ ॥
पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ । वक्षो हृदयम् ॥ वहिहाधाज्भ्यश्छन्दसि ॥ ॥
वक्षाः अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु
णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहेरुपधाट्छिः । इतरयोरातो युगिति
युक् । शोणा धृष्णू नृवाहसा । श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः । विश्वो
विहायाः । वाजम्भरो विहायाः । देवो नयः पृथिवी विश्वधायाः । अधा

६४२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

रयत् पृथिवीं विश्वधायसम् । धर्णसं भूरिधायसमित्यादि ॥ इण आसिः ॥
 अयाःवङ्गिः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ मिथुनेऽसिः ॥ पूर्ववच्च सर्वम् ॥ ॥
 उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रासुनोपवादोऽसिः स्वरार्थः ॥ नजि हन
 एहच ॥ ॥ अनेहाः । अनेहसौ ॥ विधाजो वेध च ॥ ॥ विदधातीति
 वेधाः ॥ नुवो धुट् च ॥ ॥ नोधाः ॥ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृ
 तिस्वरत्वं च ॥ ॥ असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपप
 दात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थ
 मिदम् ॥ चन्द्रे मो ङित् ॥ ॥ चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च ङित् ।
 चन्द्रमाः ॥ वयसि धाजः ॥ वयोधास्तरुणः ॥ पयसि च ॥ ॥ पयोधाः
 समुद्रो मेघश्च ॥ पुरसि च ॥ ॥ पुरोधाः ॥ पुरूरवाः ॥ ॥ पुरुशब्दस्य
 दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ॥ चक्षेर्वहुलं शिच्च ॥ ॥ नृचक्षाः ॥ उषः
 कित् ॥ ॥ उषः ॥ दमेरुनसिः ॥ ॥ सप्तार्चिर्दमुनाः ॥ अङ्गतेरसिरि
 ङागमश्च ॥ ॥ अङ्गिराः ॥ सतेरप्पूर्वादसिः ॥ ॥ अप्सराः । प्रायेणा
 यं भूम्नि । अप्सरसः ॥ विदिभुजिभ्यां विश्वे ॥ ॥ विश्ववेदाः । विश्व
 भोजाः ॥ वशेः कनसिः ॥ ॥ संप्रसारणम् । उशना ॥

॥ इत्युणादिषु चतुर्थःपादः ॥

अदिभुवो डुतच् ॥ ॥ अद्भुतम् ॥ गुधेरूमः ॥ ॥ गोधूमः ॥ मसेरू
 रन् ॥ ॥ मसूरः । प्रथमे पादे असेरुन्मसेश्चेत्यत्र व्याख्यातः ॥ स्थः
 किच्च ॥ ॥ स्थूरो मनुष्यः ॥ पातेरतिः ॥ ॥ पातिः स्वामी । सम्पातिः
 पक्षिराजः ॥ वातेर्नित् ॥ ॥ वातिरादित्यसोमयोः ॥ अर्तेश्च ॥ अरतिरु
 द्वेगः ॥ तृहेः क्रो हलोपश्च ॥ ॥ तृणम् ॥ वृज्जलुटितनिताडिभ्य उल
 च् तण्डश्च ॥ ॥ व्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्ते इति वा तण्डुलाः ॥
 दंसेष्टनौ न आ च ॥ ॥ दासः सेवकशूद्रयोः ॥ दंशेश्च ॥ ॥ दाशो
 धीवरः ॥ उदि चेर्दसिः ॥ ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । उच्चैः ॥ नौदीर्घ
 श्च ॥ ॥ नीचैः ॥ सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः ॥ ॥ रमेः

कदन्ते उणादयः ।

६४३

सुपूर्वाद्धिमे वाच्ये क्तः स्यात् । कित्वा दनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो
 दयालुश्च ॥ पूजो यण्णुक् ऋस्वश्च ॥ ॥ यत्प्रत्ययः । पुण्यम् ॥ खंसेः
 शिकुट् किच्च ॥ ॥ संसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च ॥
 शिक्यं ॥ अर्त्तैः क्युरुच्च ॥ ॥ उरणो मेषः ॥ हिंसेरीरर्त्तारचौ ॥ ॥ हिंसी
 रोव्याघ्रदुष्टयोः ॥ उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ॥ ॥ उदरम् ॥
 ङित् खनेर्मुट् स चोदात्तः ॥ ॥ अच् अल् च ङित्स्याद्धातोर्मुट् स चोदा
 त्तः । मुखम् ॥ अमेः सन् ॥ ॥ अंसः ॥ मुहेः खो मूर्च ॥ ॥ मूर्खः ॥
 नहेर्हलोपश्च ॥ ॥ नखः ॥ शीढो ऋस्वश्च ॥ ॥ शिखा ॥ माङ ऊखो
 मयू च ॥ ॥ मयूरवः ॥ कलिगलिभ्यां फगस्योच्च ॥ ॥ कुल्फः शरी
 रावयवो रोगश्च । गुल्फः पादग्रन्थिः ॥ स्पृशेः श्वण्शुनौ घृच ॥ ॥ श्वण्
 शुनौ प्रत्ययौ पृ इत्यादेशः । पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः । पशुरायुधम् ॥
 श्मनि श्रयतेर्दुर् ॥ ॥ श्मन्शब्दो मुखवाची । मुखमाश्रयत इति श्मश्रु ॥
 अश्वादयश्च ॥ ॥ अश्रु नयनजलम् ॥ जनेष्टन् लोपश्च ॥ ॥ जटा ॥
 अच् तस्य जङ्घच् ॥ ॥ तस्य जनेः जङ्घादेशः स्यादच्चा जङ्घा ॥ हन्तेः
 शरीरावयवे द्वे च ॥ ॥ जघनम् । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु
 जघनं पुरः ॥ क्लिशेरन् लो लोपश्च ॥ ॥ लकारस्य लोपः । केशः ॥
 फलेरितजादेश्च पः ॥ ॥ पलितम् ॥ कृजादिभ्यः संज्ञायां बुन् ॥ ॥
 करकः । करका । कटकः । नरकम् । नरकः । नरको नारकोपि चेति द्विरूपको
 शः । सरकं गगनम् । कोरकः कोरकं च ॥ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥
 कीचको वंशभेदः ॥ पचिमच्योरिच्चोपधायाः ॥ ॥ पेचकः । मेचकः ॥
 जनेररष्ट च ॥ ॥ जठरम् ॥ वचिमनिभ्यां चिच्च ॥ ॥ वठरो मूर्खः ।
 मठरो मुनिशौण्डयोः । बिदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः ॥ ऊर्जिह
 णातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च ॥ ॥ ऊर्दरः शूरक्षसोः ॥ कदरादयश्च ॥
 कदरः कुसूलः । सृदरं विलसत् । सृदरः सर्पः ॥ हन्तेर्युनाद्यन्तयोर्षत्व
 तत्वे ॥ ॥ घातनो मारकः ॥ क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च ॥ ॥

६४४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मशकः ॥ हर्यतेः कन्यन् हिरच् ॥
 कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् ॥ कृजः पासः ॥ ॥ कर्पासः । बिल्वादित्वा
 त्कर्पासं वस्त्रम् ॥ जनेस्तु रश्च ॥ ॥ जर्तुर्हस्ती योनिश्च ॥ ऊर्णोर्तेर्दः ॥ ॥
 ऊर्णा ॥ ॥ दधातेर्यत् नुट् च ॥ ॥ धान्यम् ॥ जीर्यतेः क्तिन् रश्च वः ॥
 जिब्रिः स्यात्कलपक्षिणोः । बाहुलकाद्भलिचेति दीर्घो न ॥ मव्यतेर्यलो
 पो मश्चापतुङालः ॥ ॥ मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुङागमो धातो
 र्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य । ममापतालो विषये ॥ ऋजेः कीकन् ॥ ॥
 ऋजीक इन्द्रो धूमश्च ॥ तनोतेर्दुः सन्वच्च ॥ ॥ तितुः । पुंसि क्लीबे च ॥
 अर्भकपृथुकपाका वयसि ॥ ॥ ऋधु दृढौ । अतो वुन् । भकारश्चा
 न्तादेशः । प्रथेः कुकन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ॥ अवद्यावमाधमार्वा
 रेफाः ॥ ॥ कुत्सिते वदेर्नजि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वस्य पक्षे
 धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा ॥ रिफतेस्तौदादिकादेः ॥ ॥
 रेफः ॥ लीरीडोऽङ्गस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः ॥ ॥ तरौ प्रत्य
 यौ क्रमात् स्तो धातोर्ङ्गस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्तं कुत्सि
 तम् ॥ क्लिशोरीच्चापधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ॥ ॥ क्लिशेः कन्
 स्यात् उपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्वा
 फलं चिन्त्यम् ॥ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च ॥ ॥ चकारादुपधाया
 ईत्वं । ईश्वरः ॥ चतेरुन् ॥ ॥ चत्वारः ॥ प्रात्ततेरुन् ॥ ॥ प्रातः ॥
 अमेस्तुट् च ॥ ॥ अन्तर्मध्यम् ॥ दहेर्गो लोपो दश्च नः ॥ ॥ गप्रत्ययो
 धातो रन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः ॥ सिचेः सज्ञायां हनुमौ
 कश्च ॥ ॥ सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः ॥
 व्याङ्गि घातेश्च जातौ ॥ ॥ कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ॥ हन्तेरच् घुर
 च् ॥ घोरम् ॥ क्षमेरुपधालोपश्च ॥ ॥ चादच् । क्षमा ॥ तरतेर्दिः ॥ ॥
 त्रयः । त्रीन् ॥ ग्रहेरनिः ॥ ग्रहणिः । ङीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः ॥ प्रथे
 रमच् ॥ ॥ प्रथमः ॥ चरेश्च ॥ ॥ चरमः ॥ मङ्गेरलच् ॥ मङ्गलम् ॥
 ॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

कदन्तम् ।

६४५

॥ अथउत्तर कदन्तम् ॥

उणादयो बहुलम् । ३।३।१॥

एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । के चिदविहिता अप्यूसाः ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते । ३।३।२॥

भविष्यति गम्यादयः । ३।३।३॥

दाशगोघ्नौ संप्रदाने । ३।४।७३॥

एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशान्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति
तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ॥

भीमादयोपादाने । ३।४।७४॥

भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः । मूर्खः । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३।४।७५॥

संप्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति
वर्म । चरितं तदिति चर्म ॥

तुमुन्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३।३।१०॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वा
दव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । अत्र वासरूपेण
तृजादयो न पुनर्पुलुक्तेः ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३।३।१५८॥

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्

६४६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ॥

शक्यृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ।

॥३॥४॥६५॥

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोत्यादौ ।
अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते
वा भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥३॥४॥६६॥

पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । पर्या
प्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् । अलंभु
क्त्वा । अलमर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः
सामर्थ्यम् ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥३॥३॥१६७॥

पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् ।
कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रेषादिग्रहणमिहानुवर्तते तेनेह
न । भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥

भाववचनाश्च ॥३॥३॥११॥

भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भवि
ष्यति स्युः । यागाय याति ॥

अण् कर्मणि च ॥३॥३॥१२॥

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् । ण्वुलोपवादः ।
काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते । कम्बलदायो व्रजति ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥३॥३॥१६॥

कदन्तम् ।

६४७

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः ॥

सृ स्थिरे । ३ । ३ । १७ ॥

सृ इति लुप्तविभक्तिकं सर्वैः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सरति काला न्तरमिति सारः ॥ व्याधिमत्स्यवलेषु चेति वाच्यम् ॥ ॥ अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितण्यर्थोत्र सरतिः रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । सारो बले दृढांशे च ॥

भावे । ३ । ३ । १८ ॥

सिद्धावस्थापने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः । पाकौ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि । ६ । १ । ४७ ॥

अनयोरेच आत्वं स्याद्वजि । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । परीहारः ॥

इकः काशे । ६ । ३ । १२३ ॥

काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ॥

स्यदो जवे । ६ । ४ । २८

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धाभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः ॥

अवोदैधौघप्रश्रथहिमश्रथाः । ६ । ४ । २९ ॥

अवोदः अवल्लेदनम् । एध इन्धनम् । ओद उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो वृद्धाभावश्च ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १९ ॥

६४८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥६॥४॥२७॥

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन् रङ्गः ।
 प्रास्यते इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः ।
 इत उत्तरं भावे अकर्तरि कारक इति कृत्यल्युटो बहुलमितियावद् द्वय
 मप्यनुवर्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥३॥३॥२७॥

घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौशूर्पनि
 ष्पावौ । द्वौकारौ ॥ दारजारौ कर्तरि णिलुक्च ॥ * ॥ दारयन्तीति दाराः ।
 जारयन्तीति जाराः ॥

इडश्च ॥३॥३॥२७॥

घञ् । अचोपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः ॥ अपादाने
 स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॥ * ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी ॥
 शूवायुवर्णनिवृत्तेषु ॥ * ॥ शू इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः ।
 करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियते
 ऽनेनेति निवृत्तमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । गौरिवाकतनीशारः
 प्रायेण शिशिरे कृशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः ॥

उपसर्गे रुवः ॥३॥३॥२२॥

घञ् । संरावः । उपसर्गे किम् । रवः ॥

अभिनिः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥८॥३॥८६॥

अस्मात् स्तनेः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां
 किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ॥

समि युद्बुदुवः ॥३॥३॥२३॥

कदन्तम् ।

६४९

संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः ।
सन्द्रावः । सन्द्रावः ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । २४ ॥

श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभ
वः । कथं प्रभावो राज्ञ इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथं
राज्ञो नय इति । बाहुलकात् ॥

वौ क्षुश्रुवः । ३ । ३ । २५ ॥

विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् । क्षवः । श्रवः ॥

अवोदोर्नियः । ३ । ३ । २६ ॥

अवनायः अधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथमुन्नयः उत्प्रे
क्षेति । बाहुलकात् ॥

प्रे द्रुस्तुस्रुवः । ३ । ३ । २७ ॥

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्त्रावः । प्रे इति किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

निरभ्योः पूर्वोः । ३ । ३ । २८ ॥

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । निर
भ्योः किम् । पवः । लवः ॥

उन्नयोर्ग्रः । ३ । ३ । २९ ॥

उद्गारः । निगारः । उन्नयोः किम् । गरः ॥

कृधान्ये । ३ । ३ । ३० ॥

कृ इत्यस्याद्धान्यविषयकादुन्नयोर्घञ् स्यात् । उत्कारो निकारो
धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्करः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः । ३ । ३ । ३१ ॥

६५०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे किम् ।
संस्तावः परिचयः ॥

प्रे खोऽयज्ञे । ३।३।३२ ॥

अयज्ञे इति छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयज्ञे किम् ।
बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ॥

प्रथने वावशब्दे । ३।३।३३ ॥

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पठस्य विस्तारः । प्रथ
ने किम् । तृणविस्तरः । अशब्दे किम् । ग्रन्थविस्तरः ॥

छन्दोनाम्नि च । ३।३।३४ ॥

स इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेस्मिन्नक्षराणीत्य
धिकरणे घञ् ततः कर्मधारयः ॥

छन्दोनाम्नि च । ८।३।१४ ॥

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति
षत्वम् ॥

उदि ग्रहः । ३।३।३५ ॥

उद्गाहः ॥

समि मुष्टौ । ३।३।३६ ॥

मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ॥

परिन्योर्नीणोर्घूताभ्रेषयोः । ३।३।३७ ॥

परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये ।
परिणयेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोत्र न्यायः । उचि
तमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ॥

परावनुपात्यय इणः । ३।३।३८ ॥

कृदन्तम् ।

६५१

क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपात्यये
किम् । कालस्य पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः शेतेः पर्याये । ३ । ३ । ३९ ॥

तव विशायः । तव राजोपशायः । पर्याये किम् । विशयः संशयः ।
उपशयः समीपशयनम् ॥

हस्तादाने चेरस्तेये । ३ । ३ । ४० ॥

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । हस्ता
दाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । अस्तेये किम् ।
पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्व कः । ३ । ३ । ४१ ॥

एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्व ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च
धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशी
निकायः । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नसूत्र्या
दिकमिति कायः । समूहे । गोमयनिकायः । एषु किम् । चयः । चः क
इति वक्तव्ये आदेरित्युक्ते र्यङ्लुक्पादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां
निकेचायः । पुनः पुना राशीकरणमित्यर्थः ॥

सङ्घे चानौत्तराधर्ये । ३ । ३ । ४२ ॥

चेर्घञ् आदेश्व कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः सङ्घः । अनौ
त्तराधर्ये किम् । सूकरनिचयः । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ॥ णचः स्त्रियामञ् ॥

न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ । ६ ॥

अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥

६५२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अभिविधौ भाव इनुण् । ३।३।४४॥

अणिनुणः ॥ इनण्यनपत्ये । सांराविणं वर्तते ॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । ३।३।४५॥

अव नि एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे । अवगाहस्ते भूयात् । अभि
 भव इत्यर्थः । निगाहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् ।
 अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् । ३।३।४६॥

पात्रप्रगाहेण चरति भिक्षुः ॥

परौ यज्ञे । ३।३।४७॥

उत्तरः परिगाहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् ॥

नौ व धान्ये । ३।३।४८॥

व इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा कन्या ।
 क्तिन्विषयेपि बाहुलकादप् । प्रवरा सेतिवत् ॥

उदि श्रयतिर्यौतिपूद्गवः । ३।३।४९॥

उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्गावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया
 इति । बाहुलकात् ॥

विभाषाङि रुपुवोः । ३।३।५०॥

आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३।३।५१॥

विभाषेति वर्तते । अवग्रहः । अवगाहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् । अव
 ग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् । ३।३।५२॥

कृदन्तम् ।

६५३

प्रे महेर्घञ् वा वणिजां संबधी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति याव
त् । प्रलाप्रमाहेण चरति । तुलाप्रमाहेण ॥

रश्मौ च । ३।३।५३॥

प्रमहः । प्रमाहः ॥

वृणोतेराच्छादने । ३।३।५४॥

विभाषा प्र इत्येव । प्रवारः । प्रवरः ॥

परौ भुवोऽवज्ञाने । ३।३।५५॥

परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

एरच् । ३।३।५६॥

चयः । जयः ॥ भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥

भयम् । वर्षम् ॥

ऋदोरप् । ३।३।५७॥

ऋवर्णान्ताडुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः ॥

वक्ष्मासनयोर्विष्टरः । ८।३।९३॥

अनयोर्विपूर्वस्य स्त्रः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वक्ष आसनं च । वक्षे
किम् । वाक्यस्य विस्तरः ॥

ग्रहवृहनिश्चिगमश्च । ३।३।५८॥

अप् स्यात् । घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः ॥
वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थे कविधानम् ॥ * ॥
प्रस्थः । विघ्नः ॥ द्वित्वप्रकरणे के कजादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चक्र
म् । चिह्निकम् । चक्रसः ॥

उपसर्गेऽदः । ३।३।५९॥

अप् स्यात् ॥

६५४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

घञपोश्च । २ । ४ । ३८ ॥

अदेर्घस्लृ स्यात् घञि अपि च । प्रघसः । विघसः । उपसर्गे किम् ।
घासः ॥

नौ ण च । ३ । ३ । ६० ॥

नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे । ३ । ३ । ६१ ॥

अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उपजापः ॥

स्वनहसोर्वा । ३ । ३ । ६२ ॥

अप् । पक्षे घञ् । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्ग इत्येव ।
प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च । ३ । ३ । ६३ ॥

एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः ।
नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः । ३ । ३ । ६४ ॥

अप् वा स्यात् । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः ।
निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च । ३ । ३ । ६५ ॥

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च कणतेरप् वा स्यात् । वीणाग्रहणं
प्राद्यर्थम् । निक्वणः । निक्वाणः । क्वणः । क्वाणः । वीणायां तु । प्रक्वणः ।
प्रक्वाणः ॥

नित्यं पणः परिमाणे । ३ । ३ । ६६ ॥

अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परि
मितो मुष्टिर्बध्यते सोस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः ॥

कदन्तम् ।

६५५

मदोऽनुपसर्गो । ३ । ३ । ६७ ॥

धनमदः । उपसर्गो तु । उन्मादः ॥

प्रमदसम्मदौ हर्षे । ३ । ३ । ६८ ॥

हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः ॥

समुदोरजः पशुषु । ३ । ३ । ६९ ॥

संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात् ।
अघजपोरित्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां
प्रेरणम् । पशुषु किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः । ३ । ३ । ७० ॥

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्रयत्यणरूपेणयासं तत्र ग्लह इति निपा
त्यते । अक्षस्य ग्लहः । व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । अक्षेषु किम् ।
पादस्य ग्लहः ॥

प्रजने सतैः । ३ । ३ । ७१ ॥

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति ।
अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः ॥

द्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु । ३ । ३ । ७२ ॥

निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् । प्रद्वायः ॥

आङि युद्धे । ३ । ३ । ७३ ॥

आहूयन्ते ऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आद्वायः ॥

निपानमाहावः । ३ । ३ । ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य द्वयतेः संप्रसारणमपू वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः ।
आहावस्तु निपानं स्यादूपकूपजलाशये ॥

भावेऽनुपसर्गस्य । ३ । ३ । ७५ ॥

६५६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अनुपसर्गस्य द्वयतेः संप्रसारणमपू च स्याद् भावे । हवः ॥

हनश्च वधः । ३ । ३ । ७६ ॥

अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अपू स्यात् वधादेशश्चान्तोदात्तः । वधेन दस्यु
म् । चाद्वज् । घातः ॥

मूर्तौ घनः । ३ । ३ । ७७ ॥

मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरपू स्यात् घनश्चादेशः । अभघ
नः । कथं सैन्धवघनमानयेति । धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ॥

अन्तर्घनो देशे । ३ । ३ । ७८ ॥

बाहीकयामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । ३ । ३ । ७९ ॥

द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे
निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः । प्रघा
णः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ॥

उद्धनोऽत्याधानम् । ३ । ३ । ८० ॥

अत्याधानमुपरि स्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थाप
यित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्धनः । अधिकरणेऽप् ॥

अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ॥

अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः ।
करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ॥

करणेऽयोविद्रुषु । ३ । ३ । ८२ ॥

एषु हन्तेः करणेऽप् स्याद्दनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः ।
विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इत्येके । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । संज्ञैषा
कुठारस्या द्रुर्वक्षः ॥

कदन्तम् ।

६५७

स्तम्बे कच । ३ । ३ । ८३ ॥

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च पक्षे घनादेशश्च । स्तम्ब
घ्नः । स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ॥

परौ घः । ३ । ३ । ८४ ॥

परौ हन्तेरप् स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ॥

परेश्च घाङ्कयोः । ८ । २ । २२ ॥

परे रेफस्य लो वा स्याद्वशब्दे अङ्कशब्दे च । पलिघः । परिघः ।
पर्यङ्कः । पल्यङ्कः । इह तरप्तमपौ घ इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्या
ख्यानात् ॥

उपघ्न आश्रये । ३ । ३ । ८५ ॥

उपपूर्वाद्धन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्य
ते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः ॥

सङ्घोद्धौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ॥

संहननं सङ्घः । भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युद्धः । कर्म
ण्यप् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने ॥

निघो निमित्तम् । ३ । ३ । ८७ ॥

समन्तान्मितं निमित्तम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वक्षाः।
समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥

द्वितः क्रिः । ३ । ३ । ८८ ॥

अयं भाव एव स्वभावात् । कर्ममित्यम् । नित्यग्रहणात् क्रिर्मन्त्रि
षयः । अत एव ऋयन्तेन न विग्रहः । दुपचष् । पाकेन निर्दत्तं पक्रिमम् ।
हुवप् । उच्चिमम् ॥

६५८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

द्वितोऽथुच् । ३ । ३ । ८९ ॥

अयमपि स्वभावाद् भाव एव । दुवेष्ट । वेपथुः । श्वयथुः ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ् । ३ । ३ । ९० ॥

यज्ञः । याज्जा । यत्नः । विश्वः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति ज्ञापकान्न
संप्रसारणम् । द्वित्वं तु विश्व इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्षणः ॥

स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ॥

स्वमः ॥

उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ ॥

प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ॥

कर्मण्यधि करणे च । ३ । ३ । ९३ ॥

कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेर्थे । जलानि धीयन्ते अस्मिन्नि
ति जलधिः ॥

स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्याद्वज्रोपवादः । अजपौ तु परत्वाद्वाधेते ।
 कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी । स्फातिः । स्फीतिकाम इति तु प्रामादि
 कम् । क्तान्ताद्धात्वर्थे णिचि अच इरिति वा समाधेयम् । श्रुयजीषिस्तुभ्यः
 करणे ॥ * ॥ श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्व इष्टिः । स्तुतिः । ऋत्वादिभ्यः
 क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः ॥ * ॥ तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः ।
 यूनिः । द्वाद इति योगविभागात् क्तिनि ङ्स्वः । प्रह्वनिः । ति च ।
 चूर्तिः । फुलूतिः ॥ चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः ॥ * ॥ अपचितिः ॥
 संप्रदादिभ्यः क्तिप् ॥ * ॥ सम्पत् । विपत् ॥ क्तिन्नपीष्यते ॥ * ॥ सम्प
 त्तिः । विपत्तिः ॥

१ संवद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिपद् इति संपदादिः ॥

कृदन्तम् ।

६५९

स्थागापापचो भावे । ३। ३। ९५॥

क्तिन् स्यादङोपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । सम्पीतिः ।
पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति । व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ३। ३। ९७॥

अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूट् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते ।
यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः सातिः । द्यतिस्यति
मास्थेतीत्वे प्राप्ते इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनेत्यात्वे कृते
स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्त्तिः ॥

ब्रजयजोर्भावे क्यप् । ३। ३। ९८॥

ब्रज्या । इज्या ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्जशीङ्भृजिणः॥

। ३। ३। ९९॥

समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ॥ अजेः
क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् ॥ * * ॥ समजन्ति तस्यामिति समज्या
सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निप
त्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया
विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ॥

कृजः श च । ३। ३। १००॥

कृज इति योगविभागः । कृजः क्यप्स्यात् । कृत्या ॥ श च ॥ चात्
क्तिन् । क्रिया । कृतिः ॥

इच्छा । ३। ३। १०१॥

इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्यापरिसर्यामृग

६६०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

याटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शो यक् च निपात्यते । परिचर्या पूजा ।
परिसर्यापरिसरणम् । अत्र गुणोपि । मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः । अतो
लोपाभावोपि । शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि ट्यशब्दस्य
द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाट्या ॥ जागर्तेरकारो वा ॥ * ॥
पक्षे शः । जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा । पुत्र
काम्या ॥

गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ॥

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । गुरोः किम् ।
भक्तिः । हलः किम् । नीतिः ॥ निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह ।
आप्तिः । तितुत्रेति नेट् । दीप्तिः ॥ तितुत्रेष्वपहादीनामिति वाच्यम् ॥ * ॥
निगृहीतिः । निपठितिः ॥

षिद्धिंदादिभ्यो ऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥

षिद्धो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृषू । ऋदृशोऽङि गुणः । जरा ।
त्रपूषू । त्रपा । भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा ।
कपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । ३ । ३ । १०५ ॥

अङ् स्याद्युचोपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ॥

आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥

२ भिदा, छिदा, विदा, क्षिपा, गुहा, श्रद्धा, मेधा, गोधा, आरा, हारा, काराबन्धने,
क्षिया, तारा ज्योतिषि, धारा, रेखा, चूडा, पीडा, वपा, वसा, मृजा, कृपा, इति भिदादिः ॥

भिदा विदारणे ॥ * ॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा द्वैधीकरणे ॥ * ॥ छित्तिरन्या ॥ आरा श-
रुयाम् ॥ * ॥ आर्तिरन्या ॥ धारा प्रपत्ते ॥ * ॥ धृतिरन्या ॥ गुहा गिर्योपध्योः ॥ * ॥
गूढिरन्या ॥

कृदन्तम् ।

६६१

अङ् स्यात् । क्तिनोपवादः । प्रदा । उपदा । श्रदन्तरोरुपसर्गवृत्तिः ।
श्रद्धा । अन्तर्धा । उपसर्गे घोः किरित्यनेन किः । अन्तर्धिः ॥

ण्यासश्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥

अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना ॥ घट्टिव
न्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना ॥ इषेरनिच्छा
र्थस्य ॥ * ॥ अन्वेषणा ॥ परेर्वा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् । ३ । ३ । १०८ ॥

प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । कचिन्न । शिरोर्तिः ॥ धात्व
र्थनिर्देशे ण्वुल्बहुलम् ॥ * ॥ आसिका । शायिका ॥ इक्षितपौ धातुनि
र्देशे ॥ * ॥ पचिः । पचतिः ॥ वर्णात्कारः ॥ * ॥ निर्देशे इत्येव । अकारः ॥ * ॥
ककारः ॥ रादिफः ॥ * ॥ रेफः ॥ मत्वर्थान्छः ॥ * ॥ बहुलवचनादका
रलोपः । मत्वर्थीयः ॥ इणजादिभ्यः ॥ * ॥ आजिः । आतिः ॥ इञ् वपा
दिभ्यः ॥ * ॥ वापिः । वासिः । स्वरे भेदः ॥ इक् कृष्यादिभ्यः ॥ * ॥ कृषिः ।
गिरिः ॥ * ॥

संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०९ ॥

अत्र धातो ण्वुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च । ३ । ३ । ११० ॥

परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्याच्चात् ण्वुल् । विभाषोक्त्येयथा
प्राप्तमन्येपि । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः ।
सर्वां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां
गणनाम् । पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम् ॥

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । ३ । ३ । १११ ॥

पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु

६६२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ण्वुच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानि
क्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ । इक्षुभ
क्षिका उदपादि ॥

आक्रोशे नञ्ज्यनिः । ३ । ३ । ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते
शठ भूयात् । अप्रयाणिः ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते
राजभोजनाः शालयः ॥

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥

ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ॥

हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६ ॥

येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट्
स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्तरीति
किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म ॥

वा यौ । २ । ४ । ५७ ॥

अजेवी वा स्याद् यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् ॥

करणाधिकरणयोश्च । ३ । ३ । ११७ ॥

ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राक्
करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ॥

अन्तरदेशे । ८ । ४ । २४ ॥

कदन्तम् ।

६६३

अन्तः शब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हणनो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरः किम् । अन्तरघानि ॥

अयनं च । ८ । ४ । २५ ॥

अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ॥

पुसिसंज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ॥

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य । ६ । ४ । ९६ ॥

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्द्धस्वः स्याद्वे परे । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । आकुर्वत्यस्मिन् आकरः ॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च । ३ । ३ । ११९ ॥

घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्तेऽनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावोन । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ॥

अवे नृस्त्रोर्घञ् । ३ । ३ । १२० ॥

अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ॥

हलश्च । ३ । ३ । १२१ ॥

हलन्ताद्घञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३ । ३ । १२२ ॥

अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्युवन्ति संहारन्त्यनेनेति विग्रहः ॥ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् ॥ ॥

६६४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

उदङ्कोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ॥

उत्पूर्वादिधत्तेर्घञ् स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति
घृतोदङ्गश्चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः ॥

जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ॥

आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् । आनयनः ॥

खनो घ च । ३ । ३ । १२५ ॥

चाङ्गञ् । आखनः । आखानः । घित्करणमन्यतोप्ययमिति ज्ञापना
र्थम् । तेनभगः पदमित्यादि ॥ खनेर्ङङरेकेकवका वाच्याः ॥ * ॥ आखः ।
आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः ॥

ईषदुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । ३ । ३ । १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल्
स्यात् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे । दुष्करः कटो भवता ।
अकृच्छ्रे । ईषत्करः । सुकरः ॥ निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्य
म् ॥ ॥ ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ॥

उपसर्गात् खल्घञोः । ७ । १ । ६७ ॥

उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः ।
उपालम्भः । उपसर्गात्किम् । ईषत्प्रलम्भः । लाभः ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७ । १ । ६८ ॥

उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् स्यात् खल्घञोः । सुलभ
म् । दुर्लभम् । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं
तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा
भविष्यति ॥

कृदन्तम् ।

६६५

कर्तृकर्मणोश्च भूरुजोः । ३ । ३ । १२७ ॥

कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूरुजोः खल् स्यात् । यथा
संख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणी च धातोर्व्यवधानेन प्रयोज्ये ईषदादयस्तु
ततः प्राक् ॥ कर्तृकर्मणोश्च्यर्थयोरिति वाच्यम् ॥ * ॥ खित्वान्मुम् ।
अनाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यम्भवम् । स्वाढ्य
म्भवम् । ईषदाढ्यङ्करः । दुराढ्यङ्करः । स्वाढ्यङ्करः । च्यर्थयोः किम् ।
आढ्येन सुभूयते ॥

आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ॥

खलोपवादः । ईषत्यानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥ भाषा
यां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः ॥ * ॥ दुःशासनः । दुर्योधन
इत्यादि ॥

षात्पदान्तात् । ८ । ४ । ३५ ॥

नस्य णो न । निष्पानम् । सर्षिषपानम् । षात्किम् । निर्णयः । पदा
न्तात्किम् । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्तोयमिति सप्तमीसमासोयम् ।
तेनेह न । सुसर्पिष्केण ॥

आवश्यकामर्ण्ययोर्णिनिः । ३ । ३ । १७० ॥

अवश्यङ्कारी । शतन्दायी ॥

कृत्याश्च । ३ । ३ । १७१ ॥

आवश्यकामर्ण्ययो रित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ॥

क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १७४ ॥

धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादांशिषि संज्ञायाम् । तितुत्रेति नेट् । भवता
त् भूतिः ॥

६६६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

न क्तिचि दीर्घश्च । ६।४।३९॥

अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि
परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्याऽन्यतरस्याम् । ६।४।४५॥

सनेतिः क्तिचि आत्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् । सातिः । सतिः ।
सन्तिः । देवा एनं देयासु देवदत्तः ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३।४।१८॥

प्रतिषेधार्थयोरलङ्कृत्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजा
र्थम् । अमैवाव्ययेनेतिनियमान्नोपपदसमासः । दो दद्वोः । अलं दत्वा ।
घुमास्था । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्षीत् । प्रतिषेधयोः
किम् । अलङ्कारः ॥

उदीचां माडो व्यतीहारे । ३।४।१९॥

व्यतीहारेऽर्थेमाडः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् । ६।४।७०॥

मेढ इकारोन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय ।
उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ॥

परावरयोगे च । ३।४।२०॥

परेणपूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य
नदीं पर्वतः । परनदीयोगोत्रपर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं नदी । अवरपर्वतयो
गोत्र नद्याः ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३।४।२१॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् ।
क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा
पीत्वा व्रजति । अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वर

कदन्तम् ।

६६७

त्यादेः श्र्युकः कितीति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्तत्वा । सूत्वा ।
धूत्वा ॥

क्वि स्कन्दिस्स्यन्दोः । ६ । ४ । ३३ ॥

एतयोर्नलोपो न स्यात् क्वि परे । स्कन्त्वा । ऊदित्वादिङ् । स्यन्त्वा ।
स्यन्दित्वा ॥

न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ ॥

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । १ । २ । ७ ॥

एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । क्लिशः क्तेति वेट् । क्लिशित्वा ।
क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । रुदविदेतिकित्वम् । रुदित्वा । विदित्वा ।
मुषित्वा । गृहीत्वा ॥

नोपधात्थफान्ताद्वा । १ । २ । २३ ॥

सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा । श्रथित्वा । श्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा ।
नोपधात्किम् । कोथित्वा । रेफित्वा ॥

वञ्चिलुञ्च्युतश्च । १ । २ । २४ ॥

सेट् क्त्वा किद्वा । वञ्चित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋति
त्वा । अर्त्तित्वा ॥

तृषिमृषिकृशोः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ॥

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा ।
कृशित्वा । कर्षित्वा । रलो व्युपधादिति वा कित्वम् । द्युतित्वा । द्योति
त्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात्किम् ।
वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । वसतिक्षुधोरि
ट् । उषित्वा । क्षुधित्वा । क्षोधित्वा । अञ्चेः पूजायामिति नित्यमिट् ।

६६८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अञ्चित्वा । गतौ तु । अक्तेत्यपि । लुभित्वा । लोभित्वा । लुभोऽविमोहन
इतीट् । विमोहने तु । लुब्ध्वा ॥

जृव्रश्च्योः क्ति । ७।२।५५॥

आभ्यां परस्य क्त इट् स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । व्रश्चित्वा ॥

उदितो वा । ७।२।५६॥

उदितः परस्य क्त इड्वा । शमित्वा । अनुनासिकस्य क्रीति दीर्घः ।
शान्त्वा । द्यूत्वा । देवित्वा ॥

क्रमश्च क्ति । ६।४।१८॥

क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्ति परे । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा ।
झलि किम् । क्रमित्वा । पूडश्चेति वेट् । पवित्वा । पूत्वा ॥

जान्तनशां विभाषा । ६।४।३२॥

जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्ति परे । भक्त्वा । भङ्क्त्वा ।
रक्त्वा । रङ्क्त्वा । मस्जिनशोरिति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्ट्वा । नंष्ट्वा ।
रधादिभ्यश्चेतीट्पक्षे । नशित्वा । झलादाविति वाच्यम् । नेह । अञ्जित्वा ।
ऊदित्वाट् । पक्षे । अक्त्वा । अङ्क्त्वा । जनसने त्यात्वम् । खात्वा ।
खनित्वा । यतिस्यतितीत्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । दधा
तेर्हिः । हित्वा ॥

जहातेश्च क्ति । ७।४।४३॥

हित्वा । हाडस्तु । हात्वा । अदो जग्धिः । जग्ध्वा ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्को ल्यप् । ७।१।३७॥

अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे क्को ल्यबादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य ।
अनञ् किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ॥

पत्वतुकोरसिद्धः । ६।१।८६॥

कदन्तम् ।

६६९

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकोदशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोसिचत् । इह
षत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । द्रस्वस्येति तुक् ॥

वा ल्यपि । ६ । ४ । ३८ ॥

अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्या
ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनादी
नां च नित्यम् । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्या
प्रवत्य । वितत्य । अदो जग्धिः । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो
ल्यब्बाधते । जग्धिविधौ ल्यबृग्रहणात् । तेन हित्वदत्त्वाऽत्वेत्वदीर्घ
त्वशूठिटो ल्यपि न । विधाय । प्रधाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य ।
आपृच्छ्य । प्रदीव्य ॥

न ल्यपि । ६ । ४ । ६९ ॥

ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्वं न । धेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय ।
प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमीनोतीत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय ।
विभाषा लीयतेः । विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् । ६ । ४ । ५६ ॥

लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य ।
प्रवेभिदय्य । लघुपूर्वात्किम् । संप्रधार्य ॥

विभाषापः । ६ । ४ । ५७ ॥

आमोतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य ॥

क्षियः । ६ । ४ । ५६ ॥

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ॥

ल्यपि च । ६ । १ । ४९ ॥

वेजो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ॥

ज्यश्च । ६ । १ । ४२ ॥

६७०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

प्रज्याय ॥

व्यश्च।६।१।४३॥

उपव्याय ॥

विभाषा परेः।६।१।४४॥

परेर्व्येजो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि । तुकं बाधित्वा परत्वाद्धल
इति दीर्घः । परिवीय । परिव्याय । कथं मुखं व्यादाय स्वपिति नेत्रे
निमील्य हसतीति । व्यादानसंमीलनोत्तरकालेपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्त
दंशविवक्षया भविष्यति ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च।३।४।२२॥

पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च । द्वित्वम् । स्मारं
स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । भोजंभोजम् । श्रावं
श्रावम् । चिण्णमुलोरिति णमुल् परे णौ वा दीर्घः । गमंगमम् । गमंग
मम् । विभाषाचिण्णमुलोरिति नुम् वा । लम्भंलम्भम् । लाभंलाभम् ।
व्यवस्थितविभाषया उपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भंप्रलम्भम् । जाग्रो
विचिणिणति गुणः । जागरंजागरम् । ण्यन्तस्याप्येवम् ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे।३।४।२३॥

यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यम्
परं नाकाङ्क्षते चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न ।
अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुङ्क्त्वा व्रजति ततोधीते ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु।३।४।२४॥

आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले
क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अग्रेभोजं व्रजति । अग्रेभुक्त्वा । प्रथमम्भोजम् ।
प्रथमम्भुक्त्वा । पूर्वम्भोजम् । पूर्वम्भुक्त्वा । पक्षेलडादयः । अग्रे भुङ्क्ते

कदन्तम् ।

६७१

ततो ब्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अयेभो जम्भोजं ब्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा ॥

कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुजू । ३।४।२५॥

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये । चौरङ्कारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥

स्वादुमि णमुल् । ३।४।२६॥

स्वाद्वर्थेषु कृजो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारम् । लवणङ्कारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वासरूपेण क्वापि स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ॥

अन्यथैवङ्कथमित्थं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३।४।२७॥

एषु कृजो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृजू । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्थङ्कारंभुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३।४।२८॥

कृजः सिद्धाप्रयोग इत्येव असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये । ३।४।२९॥

कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यंयं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥

यावति विन्दजीवोः । ३।४।३०॥

यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥

६७२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

चर्मोदरयोः पूरेः।३।४।३१॥

कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्याऽन्यतरस्याम्।३।४।३२॥

कर्मण्युपपदे पूरेणमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं दृष्टो देवः । गोष्पदप्रं दृष्टो देवः । अस्थेति किम् । उपपदस्य माभूत् । मूषिकाबिलप्रम् ॥

चेले क्रोपेः।३।४।३३॥

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्रोपेणमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्रोपं दृष्टो देवः । वस्त्रक्रोपम् । वसनक्रोपम् ॥

निमूलसमूलयोः कषः।३।४।३४॥

कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न सम्बध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः।३।४।३५॥

एषु कर्मसु पिषेणमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः।३।४।३६॥

कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवयाहं गृह्णाति । जीवति इति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥

करणे हनः।३।४।३७॥

पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्य समासार्थीयं योगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसार्थानां चेति वक्ष्यते ॥

कदन्तम् ।

६७३

स्नेहने पिषः । ३।४।३८॥

स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन
पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्तिग्रहोः । ३।४।३९॥

हस्तार्थे करणे । हस्तवर्ते वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेनगुलिकां करोती
त्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुषः । ३।४।४०॥

करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमु
ल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः । ३।४।४१॥

चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् । ३।४।४२॥

बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालि
काबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ॥

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३।४।४३॥

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो
वहतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । ३।४।४४॥

ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वशेषं शुष्यति । दक्षादिर्ऊर्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यती
त्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भव
तीत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च । ३।४।४५॥

६७४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः ।
अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ॥

यस्माणमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ॥

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति
वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य
भुजिप्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्ध
स्तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च । तृती
यायामिति वचनसामर्थ्यात् ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३ । ४ । ४८ ॥

तृतीयान्ते उपपेदऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्विंसार्थायां णमुल्
स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । समा
नकर्मकाणामिति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः । ३ । ४ । ४९ ॥

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् ।
पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं
गाः स्थापयति । व्रजेन व्रजे उपरोधं वा । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति ।
पाणावुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ॥

समासतौ । ३ । ४ । ५० ॥

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने । केशग्राहं युध्य
न्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा ॥

प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ॥

कदन्तम् ।

६७५

तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्यङ्गुलोत्कर्षं स्वण्डिकां छिनत्ति । द्यङ्गुलेन
द्यङ्गुले वोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् । ३।४।५२ ॥

परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति ॥

द्वितीयायां च । ३।४।५३ ॥

परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ॥

अपगुरो णमुलि । ६।१।५३ ॥

गुरी उद्यमने इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि । अस्यपगारं युध्यन्ते ।
अस्यपगोरम् ॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३।४।५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं
कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य । येन विना न
जीवनं तद्ध्रुवम् ॥

परिक्लिश्यमाने च । ३।४।५५ ॥

सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरःप्रतिपेधं
युध्यन्ते । कृत्तमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । उरोविदारं प्रतिचस्क्रे नखैः ।
ध्रुवार्थमिदम् ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः

। ३।४।५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्याद्वा
प्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः
साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनः पुन्यमासेवा । नित्यवीप्स
योरिति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्या

६७६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

भीक्ष्ण्येणमुलुक्त एव तथापि उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः ।
 गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहङ्गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं
 गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमु
 लन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३।४।५७॥

क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमाना
 दस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् ।
 द्यहात्यासं गाः पाययति । द्यहमत्यासम् । द्यहतर्षम् । द्यहन्तर्षम् । अत्यस
 नेन तर्षणे न च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा द्यहम्
 तिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥

नाम्यादिशिग्रहोः । ३।४।५८॥

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाङ्कयति ॥

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्वाणमुलौ ।

। ३।४।५९॥

अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनम् ।
 उच्चैःकृत्य । उच्चैःकृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य । नीचैः
 कृत्वा । नीचैःकारंप्रियं ब्रूते ॥

तिर्यच्यपवर्गे । ३।४।६०॥

तिर्यक्शब्दे उपपदे कृजः क्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्य
 कृत्य तिर्यकृत्वा गतः । तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् ।
 तिर्यकृत्वा काष्ठं गतः ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृज्वोः । ३।४।६१॥

मुखतः कृत्य गतः । मुखतःकृत्वा । मुखतःकारम् । मुखतो भूय ।
 मुखतोभूत्वा । मुखतो भावम् ॥

कदन्तम् ।

६७७

नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे । ३।४।६२॥

नाधार्थप्रत्ययान्ते च्यर्थविषये उपपदे कृणुवोः क्काणमुलौ स्तः ।
अनाना नानाकृत्वा नानाकृत्य । नानाकारम् । विनाकृत्य । विना
कृत्वा । विनाकारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्य
मेकं भूत्वा एकधाभूय । एकधाभूत्वा । एकधाभावम् । एकधाकृत्य ।
एकधाकृत्वा । एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुकृत्वा । पृथ
ग्भूत्वा ॥

तूष्णीमि भुवः । ३।४।६३॥

तूष्णींशब्दे भुवः क्काणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय । तूष्णींभूत्वा । तूष्णीं
भावम् ॥

अन्वच्यानुलोम्ये । ३।४।६४॥

अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्काणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्यमाने ।
अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्वग्भावम् । अयतः पार्श्वतः पृष्ठतो
वाऽनुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा
तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १ ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं

समाप्तम् ॥ * ॥

६७८

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥

द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसुनक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥

विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ ॥

प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ९ ॥

षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥ यचि भम् ॥ नभोङ्गिरोमानुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वाद्भुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्वदग्ने । जनेरुसीतिविहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥ * ॥ वृष वर्षकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्य वृषणश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्द्वार्यते । अतएवपदान्तस्येति णत्वनिषेधोपि न । अल्लोपो ऽन इत्यल्लोपो न अनङ्गत्वात् ॥

अयस्मयादीनि छन्दसि । १ । ४ । २० ॥

एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति ॥ * ॥ स सुष्टुभा स ऋक्ता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जस्त्वाभावः । जश्त्ववि

वैदिकप्रक्रिया ।

६७९

धानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजि
नेषु । अत्र पदत्वाद् जस्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः ॥ ते प्राग्धातोः ॥

छन्दसि परेऽपि । १।४।८१ ॥

व्यवहिताश्च । १।४।८२ ॥

हरिभ्यां यास्योक आ । आ मन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि ॥

इन्धिभवतिभ्यां च । १।२।६ ॥

आभ्यां परो लिट् कित् । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः ।
बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् ॥ इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्बुवो बुको नित्यत्वा
त्ताभ्यां लिटः कित्त्वचनानर्थक्यमिति ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया च होश्छन्दसि । २।३।३ ॥

जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति ।
अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येते
त्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हवि
र्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥

द्वितीया ब्राह्मणे । २।३।६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यप
वादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २।३।६२ ॥

षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधाकालकादावाघाटस्ते वनस्पती
नाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् ॥ * ॥ या खर्वेण
पिबति तस्यै खर्वः ॥

यजेश्च करणे । २।३।६३ ॥

६८०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ॥

बहुलं छन्दसि । २।४।३९॥

अदो घस्तादेशः स्यात् । घस्तान्नूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति च्चेर्लुक् ।
अडभावः । सग्धिश्च मे ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । २।४।२८॥

द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरं च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे ।
अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥

बहुलं छन्दसि । २।४।७३॥

वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उपस्पृक् । अत्र लुङ् न । अदादि
भिन्नेऽपि कचिल्लुक् । त्राध्वं नो देवाः । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥

बहुलं छन्दसि । २।४।७६॥

दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि । पूर्णां विवष्टि ॥

मन्त्रे घसङ्करणशवदहादृच्छृगमिजनिभ्यो लेः ।

॥ २।४।८०॥

एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त हि । घस्तादेशस्य गम
हनेत्युपधालोपे शासिवसीति षः । माद्वर्मित्रस्य धूर्तिः प्रणङ्ग्यर्थ
स्य । नशेर्वेति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मान आ धक् । आदित्याका
रान्तग्रहणम् । आप्राद्यावापृथिवी । परावग्भारिभृद्यथा । अक्रन्नुषासः ।
त्वे रयि जागृवांसो अनुगमन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् ।
अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभाषानुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्णान्नजनिष्ट
हिषः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

६८१

अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां
क्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि । ३ । १ । ४२ ॥

आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः ।
अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकया
मकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरी
रमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः ॥

गुपेश्छन्दसि । ३ । १ । ५० ॥

चेश्वङ्गा । गृहानजूगुपतं युवम् । अगौप्तमित्यर्थः ॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । ३ । १ । ५१ ॥

चेश्वङ् न । मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः । मा त्वाग्निध्वनयीत् ॥

कृमृदुरुहिभ्यश्छन्दसि । ३ । १ । ५२ ॥

चेश्वङ् वा । इदं तेभ्योकरं नमः । अमरत् । अदरत् । यत्सानोः सानुमा
रुहत् ॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्या
ध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छयप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्य
स्ताव्योपचाय्यपृडानि । ३ । १ । ५२३ ॥

कृन्ततेर्निसूपूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासः निसः
षत्वं च । निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे द्वयते जुहोतेर्वा
क्यप् दीर्घश्च । स्पर्द्धन्ते वा उ देवहूये । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् ।
प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृडूस्तृजृष्ट
भ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यत्प्यतौ ।
खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै । आङ्

६८२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छथं धरुणं वाज्यर्षति । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च
प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्ण्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् ।
चेति क्यव्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वा
च्चिनोतेर्ण्यद् आयादेशश्च पृढे उत्तरपदे । उपचाय्यपृढम् ॥ हिरण्य इति
वक्तव्यम् ॥ - ॥ उपचेयपृढमेवान्यत् । मृडसुखने पृढ चेत्यस्मादिगुपध
लक्षणः कः ॥

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३ । २ । २७ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवर्नि त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गो
षणि धियम् । ये पथां पथिरक्षयः । चतुरक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथी
नामञ्जि ॥

छन्दसि सहः । ३ । २ । ६३ ॥

ण्विः स्यात् । पृतनाषाट् ॥

वहश्च । ३ । २ । ६४ ॥

प्राग्वत् । दित्यवाट् । योगविभागे उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ङ्युट् । ३ । २ । ६५ ॥

एषु वहेर्ज्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्य
वाहनः ॥

हव्येऽनन्तःपादम् । ३ । २ । ६६ ॥

अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव । हव्यवाक्कग्नि
रजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् । ३ । २ । ६७ ॥

विट् नोरित्यात्वम् । अजाः । गोजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । सनो
तेरन इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसखाइवारुजत् । आ दधिक्राः शवसा
पञ्च कष्टीः । अयेगाः ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

६८३

मंत्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ष्विन् । ३ । २ । ७१ ॥

श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र
ष्विनोपवादो डस्यक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्था
नि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः ।
पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥

अवे यजः । ३ । २ । ७२ ॥

अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ । २ । ६७ ॥

एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ॥

विजुषे छन्दसि । ३ । २ । ७३ ॥

उषे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ॥

आतो मनिनूक्निव्वनिपश्च । ३ । २ । ७४ ॥

सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादय
स्त्रयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा ।
घृतपावा । विच् । कीलालपाः ॥

बहुलं छन्दसि । ३ । २ । ८८ ॥

उपपदान्तरेपि हन्तेर्बहुलं किप् स्यात् । मातृहा । पितृहा ॥

छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ॥

भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आ ततान ॥

लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥

कसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥

छन्दसि लिटः कानचूकसू वा स्तः । चक्राणा वृष्णिम् । छन्दसि परे
च्छायामपि क्यच् वक्तव्यः ॥ * ॥ यो नो अग्ने अररिवां अघायुः ॥

६८४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

क्याच्छन्दसि । ३।२।१७० ॥

उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः ॥ एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि
वाच्यौ ॥ * ॥ ऊर्वोस्तुमे जवः । देवस्य सवितुः सवे ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविद्भूवीरा उदात्तः । ३।३।९६ ॥

वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात्स चोदात्तः । वृष्टि दिवः । सुम्नमिष्टये । पचा
त्पत्कीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आ याहि वीतये ।
रातौ स्यामोभयासः ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३।३।१२९ ॥

ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलो
पवादः । सूपसदनोग्निः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते । ३।३।१३० ॥

गत्यर्थेभ्यो येन्ये धातवस्तेभ्योपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनाम
कृणोद्वृत्तणे गाम् ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३।४।६ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः ।
लुङि । देवो देवेभिरागमत् । लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्योकरं नमः । लङ् ।
अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्य ममार । अद्य
म्रियत इत्यर्थः ॥

लिङर्थे लेट् । ३।४।७ ॥

विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥

सिब्वहुलं लेटि । ३।१।३४ ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३।४।९७ ॥

लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

६८५

लेटोऽडाटौ । ३।४।९४॥

लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ ॥ सिब्वहुलं णिद्वक्त
व्यः ॥ * ॥ वृद्धिः । प्र ण आयूंषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि ।
आ साविषदर्शसानाय । सिप इलोपस्य चाभावे । पताति दिद्युत् । प्रियः
सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति ॥

स उत्तमस्य । ३।४।९८॥

लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव । करवावः । ढेरत्वम् ॥

आत ऐ । ३।४।९५॥

लेट आकारस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामि
त्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव
विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् ॥

वैतोऽन्यत्र । ३।४।९६॥

लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा । आत ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशूना
मीशै । ग्रहा गृह्यान्तै । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३।४।९८॥

पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नेज्जि
ह्मायन्तो नरकं पताम ॥ हलःश्रःशानज्झौ ॥

छन्दसि शायजपि । ३।१।८४॥

अपिशब्दाच्छानच् । लृयहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः । गृभाय जिङ्गया
मधु । बधान देव सवितः । अनिदितामिति बघ्रातेर्नलोपः । गृभ्णामि ते ।
मध्वा जभार ॥

व्यत्ययो बहुलम् । ३।१।८५॥

विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्मस्य भेद
ति । भिनत्तीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः । म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो

६८६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वस्तेन नेषतु । नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम
वृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो
विकरणाः ॥

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥१॥

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाय
तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छ
ते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ।
मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वीरैर्दश
भिर्वियूयाः । बियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नी
नाधास्यमानेन । लुटो विषये लृट् । तमसो गा अदुक्षत् । अधुक्षदिति
प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्य
ते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्य
यः । अन्नादाय । अण्विषये अच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दा
दारभ्य लिङ्याशिष्यङितिङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्या
दिरुक्त एव ॥

लिङ्याशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ ॥

आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । वच उम् । मन्त्रं वोचेमा
ग्रये ॥ दृशेरग्वक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च । अङि तु ऋद्
शोङीति गुणः स्यात् ॥

छन्दस्युभयथा । ३ । ४ । ११७ ॥

धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् ।
वर्धन्तुत्वा सुष्टुतयः । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाणिलोपः । विशृ
ण्विरे । सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च । हुश्नुवोरिति यण् ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

६८७

आहृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३।२।१७१॥

आदन्ताद्वर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिङ् । बभ्रिर्वज्रम् ।
पपिः सोमम् । ददिर्गाः । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वज्रममित्रियम् । जज्ञिः ।
लिङ्गद्वावादेव सिद्धे ऋच्छत्युतामिति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । बहुलं छन्द
सीत्युत्वम् । ततुरिः । जगुरिः ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेनूक्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्श
ध्यैशध्यैन्तवैतवेङ् तवेनः । ३।४।१॥

से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे । शरदो जीवसे धाः । असे
नित्याद्युदात्तः । कसे । प्रेषे । कसेन् । गवामिव श्रियसे । अध्यै । अध्यै
न् । जठरं पृणध्यै । पक्षे आद्युदात्तम् । कध्यै । कध्यैन् । आहुवध्यै ।
पक्षे नित्स्वरः । शध्यै । राधसः सह मादयध्यै । शध्यैन् । वायवे पिबध्यै ।
तवै । दातवाउ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥

प्रयैरोहिष्यै अव्यथिष्यै । ३।४।१२॥

एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढु मव्यथितुमित्यर्थः ॥

दृशे विख्ये च । ३।४।११॥

द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥

शकि णमुल्कमुलौ । ३।४।१२॥

शक्रोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाश
कत् । विभक्तुमपलोप्नुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । ३।४।१३॥

ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः । ३।४।१४॥

न म्लेछितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्पष्टकर्तृम् ॥

६८८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अवचक्षे च।३।४।१५॥

रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्चद्विचरिद्रुतमिजनिभ्यस्तो
सुन्।३।४।१६॥आसंस्थातोः सीदन्ति । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः ।
प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । काममाविजनितोः संभ
वामः ॥

सृपितृदोः कसुन्।३।४।१७॥

भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जतृभ्य
आतृदः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

रात्रेश्चाऽजसौ।४।१।३१॥

रात्रिशब्दान्डीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि । रात्री व्यख्यदायती ।
लोके तु कृदिकारादिति ङीष्प्यन्तोदात्तः ॥

नित्यं छन्दसि।४।१।४६॥

बद्धादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यंङीष् । बद्धीषु हित्वा । नित्यग्रहणमु
त्तरार्थम् ॥

भुवश्च।४।१।४७॥

ङीप् स्यात् छन्दसि । विम्बी । प्रम्बी । विप्रसंभ्य इति दुप्रत्ययान्तं
सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवङादेशस्तु सौत्रः ॥ मुद्रलाच्छन्दसि
लिच्च ॥ * ॥ ङीषो लित्वमानुकू चागमः । लिट्स्वरः । रथीरभून्मुद्रलानी ॥

दीर्घजिह्वी च छन्दसि।४।१।५९॥

संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष्बिधीयते । आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां
यज्ञवाट् ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

६८९

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि । ४ । १ । ७१ ॥

ऊङ् स्यात् । कद्रुश्च वै कमण्डलूः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥ अज्ययाच्यप् ॥
आविष्टग्रस्योपसंख्यानं छन्दसि ॥ * ॥ आविष्ट्यो वर्धते ॥

छन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १९ ॥

वर्षाभ्यष्टकोपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ॥

वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ॥

ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ॥

हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ॥

छन्दसि ठञ् । हेमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥

णिनिः प्रोक्तेर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेनप्रोक्तमधीयते शौनकिनः ।
वाजसनेयिनः । छन्दसिकिम् । शौनकीयाशिक्षा ॥

ह्यचश्छन्दसि । ४ । ३ । १५० ॥

विकारे वा मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः ॥

नोत्वद्वर्धवित्वात् । ४ । ३ । १५१ ॥

उत्वाङ् उकारवान् । मौञ्जं शिष्यम् । वर्ध्नी चर्म तस्य विकारो वार्ध्नी
रज्जुः । बैल्वो यूपः ॥ सभाया यः ॥

ढश्छन्दसि । ४ । ४ । १०६ ॥

सभेयो युवा ॥

भवे छन्दसि । ४ । ४ । ११० ॥

सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । मेघ्याय च विद्युत्याय च । यथाययं शैशि

६९०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

काणामणादीनां च घादीनामपवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्ववि
धीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा मुञ्जवान्नाम पर्वतः तत्र भवो
मौञ्जवतः । सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः । आचतुर्थसमाप्तेऽछन्दो
धिकारः ॥

पाथोनदीभ्यां ड्यण् । ४।४।१११॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः
पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ॥

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् । ४।४।११२॥

भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा ड्यङ्ङ्यौ । ४।४।११३॥

पक्षे यत् । ड्यङ्ङ्ययोः स्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः ।
स्रोतस्यः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् । ४।४।११४॥

अमुधाता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्य उत वा
जिघत्सुः । नुतिर्नुतम् । नपुंसके भावे क्तः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधार
याः । समानस्य छन्दसीति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोपवादः ॥

तुग्राद्वन् । ४।४।११५॥

भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आ वः शमं वृषभं तुग्यास्त्विति बहुचाः ।
तुगियास्त्विति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुगशब्द इति वृत्तिः ॥

अग्राद्यत् । ४।४।११६॥

घञ्छौ च । ४।४।११७॥

चाद्यत् । अये भवोऽप्यः अग्रियः । अग्रियः ॥

समुद्राभ्राद्वः । ४।४।११८॥

वैदिकप्रक्रिया

६९१

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अभियस्येव घोषाः ॥

बर्हिषि दत्तम् । ४।४।११९ ॥

प्राग्घिताद्यदित्येव । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी । ४।४।१२० ॥

भागोऽशः । दूत्यम् ॥

रक्षोयानूनां हननी । ४।४।१२१ ॥

या ते अग्ने रक्षस्या वनूः ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४।४।१२२ ॥

प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ।

असुरस्य स्वम् । ४।४।१२३ ॥

असुर्यं देवजिर्धायि विश्वम् ॥

मायायामण् । ४।४।१२४ ॥

आसुरी माया ॥

तद्धानासामुपधानोमन्त्रइतीष्टकासु लुक् च मतोः

। ४।४।१२५ ॥

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ॥

अश्विमानण् । ४।४।१२६ ॥

आश्विनीरुपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् । ४।४।१२७ ॥

तद्धानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्ध्नाशब्दस्ततो मतुप्स्यात्पथमस्य मतोर्लुक् वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्त्रिष्टकासु । यस्मिन्मन्त्रे मूर्ध्नावयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु मूर्ध्न्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ॥

६९२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

मत्वर्थे मासतन्वोः।४।४।१२८॥

नभोभम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः ॥

मधोर्ज च।४।४।१२९॥

माधवः । मधव्यः ॥

ओजसोऽहनि यत्खौ।४।४।१३०॥

ओजस्यमहः । ओजसीनं वा ॥

वेशोयशआदेर्भगाद्यलूखौ।४।४।१३१।१३२॥

यथासंख्यं नेष्यते । वेशो बलं तदेव भग इति कर्मधारयः । वेशो भग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वेः कृतमिनयौ च।४।४।१३३॥

गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः ॥

अद्भिः संस्कृतम्।४।४।१३४॥

यस्येदमप्यं हविः ॥

सहस्रेण सम्मितौ घः।४।४।१३५॥

सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ॥

मतौ च।४।४।१३६॥

सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥

सोममर्हति यः।४।४।१३७॥

सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥

मये च।४।४।१३८॥

१ अनन्तरार्थे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मध्वनन्तरमस्मिन्मध्व्यो मासः ॥ लुगकारेकाररेफाश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ लुक् । मधुस्तपोनभः । अकारः । इपः । ऊर्जः । अन्नवान्बलवानित्यर्थः । इकारः । शुचिः । आतपाधिवयेन देहशोषरूपशुग्वानित्यर्थः । रेफः । शुक्रः ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

६९३

सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥

मधोः । ४।४।१३९॥

मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः ॥

वसोः समूहे च । ४।४।१४०॥

चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥*॥

छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुरक्ष
रमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो
वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥

नक्षत्राद्वा । ४।४।१४१॥

स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् । ४।४।१४२॥

स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे । ४।४।१४३॥

करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः
शन्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये ॥

भावे च । ४।४।१४४॥

शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः ।
शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

सप्तनोऽञ्छन्दसि । ५।१।६१॥

तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । सप्त सामानि असृजत् ॥ शन्श
तोर्दिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोऽर्ध
मासाः । त्रिंशिनोमासाः ॥ विंशतेश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ विंशिनोऽद्विरसः ॥

६९४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः ॥ * ॥ त्वावतः पुरुषसो । न त्वावां
अन्यः । यज्ञं विप्रस्य मावतः ॥

छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्रात्तदर्थीति यत् । सादन्यं विदथ्यम् ॥

वत्सरान्ताच्छन्दसि । ५ । १ । ९१ ॥

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात्स्व च । ५ । १ । ९२ ॥

चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ॥

छन्दसि घस् । ५ । १ । १०६

ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ॥

धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्धतो निव
तः । उद्धतान्निर्गतानित्यर्थः ॥

थट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य डट्स्थट् स्यान्मट् च । पञ्चथम् । पञ्चमम् ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५ । २ । ८९ ॥

अपत्यं परिपन्थिनम् । मा त्वा परिपरिणो विदन् ॥

बहुलं छन्दसि । ५ । २ । १२२ ॥

मत्वर्थे विनिः स्यात् ॥ छन्दोविनृप्रकरणेऽष्टमेखलाद्वयोभयरुजा
लदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इति दीर्घः । मंहिष्टमुभयाविनम् ।
शुनमष्टाव्यचरत् ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ ई । रथीरभूत् ।
सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमीमहे ॥

तयोर्दाहिलौ च छन्दसि । ५ । ३ । २० ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

६९५

इदंतदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ॥

थाहेतौ च छन्दसि । ५ । ३ । २६ ॥

किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च । कथा यामं न पृच्छसि । कथा दाशेम ॥

पश्च पश्चा च छन्दसि । ५ । ३ । ३३ ॥

अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो त पश्चा ॥

तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९ ॥

तृजन्तान्तृजन्ता च इष्टनीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीय सीधेनुः ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि । ५ । ३ । १११ ॥

इवार्थे । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥

अमु च छन्दसि । ५ । ४ । १२ ॥

किमेत्तिङव्ययघादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिलूतातिलौ च छन्दसि । ५ । ४ । ४१ ॥

स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठताति बर्हिषदम् ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ ॥

तत्पुरुषादृच् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवच्छन्दसानि ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३ ॥

बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥

छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ॥

दन्तस्य दत् स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ॥

ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५८ ॥

६९६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य । छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ *॥ यो जागार ।
दाति प्रियाणि ॥

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । ६।१।७॥

तुजादिराकृतिगणः । प्र भरा तूतुजानः । सूर्ये मामहानम् । दाधार यः
पृथिवीम् । स तूताव ॥

बहुलं छन्दसि । ६।१।३४॥

ङ्कः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमा हुव ऊतये ॥ ऋचि-त्रेरुत्तरपदादिलो-
पश्च छन्दसि ॥ *॥ ऋचूशब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति
वक्तव्यम् । तृचं साम । छन्दसि किम् । व्यूचानि ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ *॥
रेवान् । रयिमान् पुष्टिवर्धनः ॥

चायः की । ६।१।३५॥

न्य१न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिटि उसि रूपम् । बहुग्रहणानु-
वृत्तेर्नेह । अग्निं ज्योतिर्निचाय्य ॥अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमा-
शीराशीर्ताः । ६।१।३६॥एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । स्पर्धेर्लङि-
आथाम् । अर्कमानृचुः । वसून्मानृहुः । अर्चैर्हेश्व लिट्युसि । चिच्युषे-
च्युङो लिटि थासि । यस्तित्याज । त्यजेर्णलि । श्रातास्त इन्द्र सोमाः ।
श्रिता नो ग्रहाः । श्रीजू पाके निष्ठायाम् । नाशिरं दुक्ने । मध्यत आशी-
र्तः । श्रीजएव क्पि निष्ठायां च ॥

खिद्वे छन्दसि । ६।१।५२॥

खिद्वे द्वैत्ये । अस्यैव आ स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

६९७

शीर्षश्छन्दसि । ६ । १ । ६० ॥

शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः ॥

वा छन्दसि । ६ । १ । १०६ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही । वाराहौ ।
मानुषीरीळते विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि
पूर्वत्वं वा स्यात् । शर्मी च शम्यं च । सूर्मि । सूर्म्यं सुषिरामिव ।
संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः ॥

शेश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । ७० ॥

लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् । ताता पिण्डानाम् ॥ एमन्नादिषु
छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपां त्वेमन् । अपां त्वोदन् ॥

भय्यप्रवय्ये च छन्दसि । ६ । १ । ८३ ॥

बिभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् ।
प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ हृदय्या उपसंख्या
नम् ॥ * ॥ ऋदे भवा ऋदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् ॥

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । ६ । १ । ११५ ।

ऋकूपादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अति परे न तु वकारयकार
परेति । उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूतते । अन्तःपादं किम् ।
एतास एतेर्चन्ति । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् ॥

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ।

६ । १ । ११६ ॥

एषु व्यपरेष्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अव
द्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रत । शतधारो अयं मणिः ।
ते नो अवन्तु । कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि बहुचैस्तेनोऽवन्तु रथ

६९८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तूः । सोऽयमागात् । तेरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि
बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ॥

यजुष्युरः । ६ । १ । ११७ ॥

उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि
पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ।

। ६ । १ । ११८ ॥

यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्य
स्य । वृष्णो अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके ।
अस्मादेववचनादम्बार्थेतिङ्स्वो न ॥

अङ्ग इत्यादौ च । ६ । १ । ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजु
षि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । १ । १२० ॥

कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो
अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् । अधोऽग्रे रुद्रे । अग्रशब्द
आद्युदात्तः । कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमतः ॥

अवपथासि च । ६ । १ । १२१ ॥

अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । त्री
रुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेस्थासि लङि तिङ्तिङ् इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते
किम् । यद्गुद्रेभ्योऽवपथाः । निपातैर्यद्यदीतिनिघातो न ॥

आडोऽनुनासिकश्छन्दसि । ६ । १ । १२६ ॥

आडोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अभ आँ अपः ।

वैदिकप्रक्रिया ।

६९९

गभीरआँ उग्रपुत्रे ॥ ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः ॥ * ॥

ईषा अक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टु ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १३३ ॥

सइत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि । एष स्य भानुः ॥

ऋस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ६ । १ । १५१ ॥

ऋस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो
मरुद्गणः । सुश्चन्द्र दस्म ॥

पितरामातरा च छन्दसि । ६ । ३ । ३३ ॥

द्वन्द्वे निपातः । आ मा गन्तां पितरामातरा च । चाद्विपरीतमपि ।
मातरापितरा नू चिदिष्टौ ॥

समानस्य छन्दस्यऽमूर्धप्रभृत्युदर्केषु । ६ । ३ । ४ ॥

समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे । सगर्भ्यः ॥ छन्दसि स्त्रियां
बहुलम् ॥ * ॥ विष्वग्देवयोरद्रयादेशः । विश्वाची च घृताची च । देवद्री
ची नयत देवयन्तः । कद्रीची ॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि । ६ । ३ । ९६ ॥

सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे । सोमः सधस्थम् ॥

पथि च छन्दसि । ६ । ३ । १०८ ॥

पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं का देशश्च । कवपथः । कापथः ।
कुपथः ॥

साढ्यै साढ्वासाढेति निगमे । ६ । ३ । ११३ ॥

सहेः क्ताप्रत्यये आद्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते । मरुद्भिरुयः पृत
नासु साळ्हा । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ळहश्च प्रातिशाख्ये
विहितः । आह हि । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो
ळकारः ळहकारतामेति स एव चास्यढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्त इति

७००

सिद्धान्तकौमुद्याम्

छन्दसि च । ६ । ३ । १२६ ॥

अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ॥

मन्त्रे सोमा ऽश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मर्तौ ।

। ६ । ३ । १३१ ॥

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावतीं सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मदिन्तमः ।
विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६ । ३ । १३२ ॥

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्य अदधा त्योषधीषु ॥

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् । ६ । ३ । १३३ ॥

दीर्घः स्यात् । आ तू न इन्द्र । नू मर्तः । उत वा घा स्यालात् ।
मक्षु गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तडिति थादेशस्य ङित्वपक्षे
ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत ग्रावाणः । कूमनाः । अत्रा ते भद्रा । यत्रा
नश्वका । उरुष्याणः ॥

इकः सुञि । ६ । ३ । १३४ ॥

ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः सखीनाम् । सुञ इति षः । नश्व
धातुस्थोरुषुभ्य इति णः ॥

द्व्यचोऽतस्तिङः । ६ । ३ । १३५ ॥

मन्त्रे दीर्घः । विद्मा हि चक्रा जरसम् ।

निपातस्य च । ६ । ३ । १३६ ॥

एवा हि ते ॥

छन्दस्युभयथा । ६ । ४ । ५ ॥

वामि दीर्घो वा । धाता धातूणामिति ङुचाः । तैत्तिरीयास्तु ऋस्व
मेव पठन्ति ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

७०१

वा षपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ । ९ ॥

षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षा
णम् । ऋभुक्षणम् । निगमे किम् । तक्षा । तक्षाणौ ॥

जनिता मन्त्रे ६ । ४ । ५३ ॥

इडादौ वृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ॥

शमिता यज्ञे । ६ । ४ । ५४ ॥

शमयितेत्यर्थः ॥

युपुवोर्दीर्घश्छन्दसि । ६ । ४ । ५८ ॥

ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विष्णूय ॥

आडजादीनाम् ॥ छन्दस्यऽपि दृश्यते । ६ । ४ । ७३ ॥

अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः ॥

न माड्योगे ॥ बहुलं छन्दस्यमाड्योगेपि । ६ । ४ । ७५ ॥

अडाटौनस्तः माड्योगेपिस्तः ।

जनिष्ठा उयः सहसे तुरायः । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः ॥

इरयोरे । ६ । ४ । ७६ ॥

प्रथमं दध्न आपः । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोपः । अत्र
रेशब्दस्येति कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमि
रयोरिति ॥

छन्दस्युभयथा । ६ । ४ । ८६ ॥

भूसुधियो र्यण् स्यादियडुवडौ च । वनेषु चित्रं विश्वम् । विभुवं वा ।
सुध्यो नव्यमग्रे । सुधियो वा ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ * ॥ तन्वं
पुषेम । तनुवं वा । त्र्यम्बकम् । त्रियम्बकम् ॥

तनिपत्योश्छन्दसि ६ । ४ । ९९ ॥

एतयोरुपधालोपः कृति प्रत्यये । वितन्तिरे कवयः । शकुना इवपतिमा ॥

७०२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

घसिभसोर्हलि च।६।४।१००॥

सग्धिश्च मे । वब्धां ते हरी धानाः ॥

हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः ॥ श्रुशृणुपृकृष्टभ्यश्छन्दसि।६।४।१०२॥

श्रुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्पूर्धि । उरुणस्कृधि । अपावृधि ॥

वा छन्दसि।३।४।८८॥

हिरपिद्धा ॥

अडितश्च।६।४।१०३॥

हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्या
सदीर्घश्च । अस्मै प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यौतेः
शपःश्लुः ॥

मन्त्रेष्वान्यादेरात्मनः।६।४।१४१॥

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाडि । त्मना देवेषु ॥

विभाषर्जोश्छन्दसि।६।४।१६२॥

ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टेमेयस्सु । त्वं रजिष्ठमनु
नेषि । ऋजिष्ठं वा ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि।

।६।४।१७५॥

ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् । वास्त्वं च । मधुशब्द
स्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । हिरण्य
शब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता
रथेन ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

शीङोरुट् ॥ बहुलं छन्दसि।७।१।८॥

वैदिकप्रक्रिया ।

७०३

रुडागमः स्यात् । लोपस्त आत्मनेपदेष्वितिपक्षे तलोपः । धेनवो दुक्ने।
लोपाभावे घृतं दुहते । अदृश्रमस्य ॥

अतो भिसऐस् ॥ बहुलं छन्दसि । ७।१।१० ॥

अग्निर्देवेभिः ॥

नेतराच्छन्दसि । ७।१।२६ ॥

स्वमोरदङ् न । वार्चघ्नमितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्को ल्यप् ॥ क्कापि छन्दसि ॥

। ७।१।३८ ॥

यजमानं परिधापयित्वा ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ।

। ७।१।३९ ॥

ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् ।
व्योमनि इति प्राप्ते डेरुक् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्ये
ति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना ।
यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्वाहणम् । नतमिति प्राप्ते
आत् । यादेव विद्म तात्वा । यमिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे
इन्द्राबृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णुया ।
उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता
अनुष्ठयोच्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् । आडो ड्या ।
साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते
आल् ॥ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उर्विया । दार्विया ।
उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् ।
दृति न शुष्कं सरसी शयानम् । डेरीकार इत्याहुः । तत्रायुदात्ते पदे प्राप्ते
व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु ङीष्तात् डेरुक् । ईकारादेशस्य तूहाद

७०४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

रणान्तरं मृग्यम् ॥ आङऽयाजऽयारामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रबाहवा सिद्ध
तम् । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः । घेर्ङितीति गुणः । स्वमया । स्वमेनेति
प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया । ना वेति प्राप्ते अयार् ।
रित्स्वरः ॥

अंमो मश् ॥ ७११४० ॥

मिवादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्त्वा
त्सर्वादेशः । अस्तिसिच इति ईट् । वर्धी वृत्रम् । अवधिषमिति प्राप्ते ॥

लोपस्त अत्मनेपदेषु ॥ ७११४१ ॥

छन्दसि । देवा अदुङ् । अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति
प्राप्ते । आत्मेति किम् । उत्सं दुहन्ति ॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ७११४२ ॥

अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ७११४३ ॥

एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः ।
वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥

तस्य तात् ॥ ७११४४ ॥

मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यानूनं कृणुतात् ।
कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ७११४५ ॥

तस्येत्येव । शृणोत यावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोत न पचत
ब्रह्मवाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मै । तनप् । मरुतस्तज्जुष्टन । जुषध्व
मिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । विश्वे देवासो मरुतो यति
ष्टन । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो ङिति । अस्तेस्तस्य
थनादेशः ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

७०५

इदन्तो मसि । ७।१।४६॥

मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस् इत्ययमिकार
रूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । नमो
भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्म इति प्राप्ते ॥

त्को यक् । ७।१।४७॥

दिवं सुपर्णो गत्वाय ॥

इष्ट्वीनमिति च । ७।१।४८॥

क्ताप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान् । इष्ट्वा
इति प्राप्ते ॥

स्नात्वाद्यश्च । ७।१।४९॥

आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः
स्नात्वी मलादिव । पीत्वी सोमस्य वादधे । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥

आज्जसेरसुक् । ७।१।५०॥

अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः ॥

श्रीग्रामण्यो छन्दसि । ७।१।५१॥

आमो नुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । सूत ग्रामणीनाम् ॥

गोः पादान्ते । ७।१।५२॥

विद्वा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् । पादान्ते किम् । गत्रां शता पृक्ष
यामेषु । पादान्ते ऽपि कचिन्न । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विरा
जंगोपतिं गवाम् ॥

छन्दस्यपि दृश्यते । ७।१।५३॥

असूथ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः ॥

७०६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ई च द्विवचने । ७।१।७७॥

अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ॥

दृक्स्ववस्वतवसां छन्दसि । ७।१।८३॥

एषां नुम् स्यात्सौ । कीदृङिन्द्रः । स्ववान् । स्वतवान् ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ बहुलं छन्दसि । ७।१।१०३॥

ततुरिः ॥

कु कुरेश्छन्दसि । ७।२।३१॥

कुरोर्निष्ठायां कु आदेशः स्यात् । अकुतमसि हविर्धानम् ॥

अपरिद्धताश्च । ७।२।३२॥

पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिद्धताः सनुयाम् वाजम् ॥

सोमेद्धरितः । ७।२।३३॥

इयङ्गुणौ निपात्येते । मा नः सोमो द्धरितः ॥

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशं
स्तृशास्तृतरुतृतरुतृवरुतृवरुतृवरुत्रीरुज्जवलितिक्षरिति
वमित्यमितीति च । ७।२।३४॥

अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र ग्रसु स्क्म्भु स्तम्भु एषामुदित्त्वान्निष्ठाया
मिट्प्रातिषेधे प्राप्ते इण्निपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् । विष्क
भिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । स्तभितेत्येव
सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचने ।
कस गतौ । आभ्यां कस्येडभावः । चत्ता इतश्चत्तामुतः । त्रिधा ह श्याव
मश्विना विषस्तम् । उत्तानाया लृढयं यद्विकस्तम् । निपातन बहुत्वापेक्षया
सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु

वैदिकप्रक्रिया

७०७

शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः । एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । यावयाभ
 उतशंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेर्दृष्टजोश्च तृच उट् ऊट् एतावागमौनि
 पात्येते । तरुतारं रथानाम् । तरुतारम् । वरुतारम् वरुतारम् । वरुत्रीभिः
 सुशरणो नो अस्तु । अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरुतृशब्दो हि
 निपातितः । ततो ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारा
 देशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर संचलने । टुवम उद्गिरणे । अम
 गत्यादिषु । इह क्षरितीत्यस्यानन्तर क्षमितीत्यपि के चित्पठन्ति । तत्र क्षमू
 षू सहने इति धातुर्बोध्यः । भाषायां तु यस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचतितवि
 कसिताः । विशसिता । शंसिता । शासिता । तरीता । तरिता । वरीता ।
 वरिता । उज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे । क्षमति । वमति । अमति ॥

बभूथाऽऽततन्थजगृह्मववर्थेति निगमे ७।२।६४॥

विद्वा तमुत्सं यत आबभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ । जगृह्मा ते
 दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ । भाषायां तु । बभू
 विथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ॥

सनिंससनिवांसम् । ७।२।६९॥

सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा कसोरिट् । एत्वाभ्यासलोपाभावश्च
 निपात्यते ॥

पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम् ॥*॥ हिरण्य
 वर्णाः शुचयः पावकाः ॥

घोर्लोपो लेटि वा । ७।३।७० ॥

दधद्रत्नानि दाशुषे । सोमो ददद्रन्धर्वाय । यदग्निरग्नये ददात् ॥

मीनातेर्निगमे । ७।३।८९ ॥

शिति द्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणाति ॥

अस्तिसिचो ऽपृक्ते ॥ बहुलं छन्दसि । ७।३।९७॥

७०८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सर्वमा इदम् ॥

ऋक्षस्य गुणः । जसि च॥ जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्यु
पधायाः ॥ * ॥ अथा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो यथा
गवे । पशवे ॥ नाभ्यस्तस्याचीतिनिषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
आनुषग्जुजोषत् ॥

नित्यं छन्दसि । ७।४।८ ॥

छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋनित्यम् । अवीवधत् ॥

न छन्दस्यपुत्रस्य । ७।४।३५ ॥

पुत्रमिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घो न । मित्रयुः । क्याच्छन्दसीति
उः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ॥
जनीयन्तो न्वयवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वषण्यतिरिषण्यति । ७।४।३६ ॥

एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उपत्ययाभावाद् । दुष्टीयति । द्रवि
णीयति । वषीयति । रिष्टीयति ॥

अश्वघस्यात् । ७।४।३७ ॥

अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् ।
मात्वा वृका अघायवः । न छन्दसीतिनिषेधो न ईत्वमात्रस्य किन्तु दीर्घ
स्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥

देवसुमयोर्यजुषि कठके । ७।४।३८ ॥

अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यज
मानाः । सुम्रायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किं तु
वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किं च ऋग्वे
देपि भवति । सचेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् ।

वैदिकप्रक्रिया ।

७०९

देवाञ्जिगाति सुम्रयुः । बद्धवादावप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्यु
दाहरणमिति हरदत्तः ॥

कव्यऽध्वरपृतनस्यचिलोपः । ७।४।३९ ॥

स पूर्वया निविदा कव्यतायोः । अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । मदयन्तं
पृतन्युम् ॥

दधातेर्हिः ॥ जहातेश्चक्ति ॥ विभाषा छन्दसि । ७।४।४४ ॥

हीत्वा शरीरम् । हित्वा वा ॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७।४।४५ ॥

सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः के प्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्जं माता
सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या ॥ क्तिन्यपि दृश्य
ते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते ।
धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङि । इट् । इटोऽत् । धासी
येति प्राप्ते ॥

अपो जि ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ माद्भिः शरद्भिः ॥ स्ववः
स्वतवसोरुषसश्चेष्यते ॥ * ॥ स्ववद्भिः । अवतेरसुन् । शोभनमवो येषां ते
स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्भिः ।
समुषद्भिरजायथाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किञ्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः ।
पञ्चपादीरीत्या तु उषः किदिति प्राग्व्याख्यातम् ॥

न कवतेर्यङि ॥ रुषेश्छन्दसि । ७।४।६४ ॥

यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते ॥

दाधर्ति दधर्ति दधर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽपनीफ
णत्संसनिष्यदत्करिक्त्कनिक्रदद्भरिभ्रद्विध्वतोद्विद्युतत्त
रित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्ममृज्याऽऽगनीगन्तीति च ।

। ७।४।६५ ॥

७१०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्रयो धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्तेर्लटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षियुध्म खजकृत्पुरन्दरः । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अलर्ति दक्ष उत । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्वापनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्लुङि च्चेरङ् द्विचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदज्जनुषम् । अक्रन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेरभ्यासस्य जश्वाभावः । वि यो भरिभदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरित्रतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्यरीक् । मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । दमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णम् ॥

ससूवेति निगमे । ७।४।७४ ॥

सूतेर्लिटि परस्मैपदं युगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः ससूवस्थविरम् । सुषुव इति भाषायाम् ॥

बहुलं छन्दसि । ७।४।७८ ॥

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णां विवष्टि । विशेरेतद्रूपम् ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८।१।६ ॥

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

७११

छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ॥

इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्यश्वाय ।
गीर्वान् ॥

अनोनुट् । ८ । २ । १६ ॥

अनन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अस्थन्वन्तं
यदनस्था ॥

नाह्वस्य । ८ । २ । १७ ॥

नान्तात्परस्य घस्य नुट् । सुपथिन्तरः ॥ भूरिदात्रस्तुङ्गाच्यः ॥ * ॥
भूरिदावत्तरो जनः ॥ ईद्रथिनः ॥ * ॥ रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् ॥

नसत्तनिषत्ताऽनुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि । ८ । २ । १६ १ ॥

सदेर्नजूपूर्वान्निपूर्वा च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा ।
निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नजूपूर्वस्यानुत्तम् ।
प्रतूर्तमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति स्र इत्यस्य । गूर्तमिति गुरी
इत्यस्य ॥

अम्ररूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । १७ ॥

रुर्वा रेफो वा । अम्र एव । अम्रेव । ऊध एव । ऊधरेव । अव एव ।
अवरेव ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । १७ १ ॥

भुव इति । भुवरिति ॥

ओमभ्यादाने । ८ । २ । १८ ॥

ओंशब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे । ओ ३ म् अग्निमीळे पुरोहितम् ।
अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् ॥

ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । १८ ॥

७१२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यंजामहे ॥

प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ॥

यज्ञकर्मणि ढेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रेतांसि जिन्वतोम् ३ । ढे किम् । हलन्ते अन्त्यस्य माभूत् ॥

याज्यान्तः । ८ । २ । ९०

ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य ढेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिद्धामग्ने चकृषे हव्यवाहा ३म् । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रति वाक्यं ढेः स्यात् सर्वान्तस्य चेष्यते ॥

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ॥

एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेनुब्रू ३ हि । अग्नये गोमयानि प्रे ३ प्य । अस्तु श्रौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् । अग्नि मा ३ वह ॥

अग्नीत्येषणे परस्य च । ८ । २ । ९२ ॥

अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च । ओ ३ आ ३ वय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ९३ ॥

प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि ३ । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् । कटं करिष्यति हि । हेः किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च । ८ । २ । ९४ ॥

अत्र यद्वाक्यं तस्य ढेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थ । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ॥

आग्नेडितं भर्त्सने । ८ । २ । ९५ ॥

१ अत्र ये शब्दो ये यजामह इति वाक्यघटितो गृह्यते भाष्ये सर्वत्रातिप्रसंगमाशङ्क्य सिद्धं तु ये यजामह इत्यस्य ब्रूह्यादियूपसंख्यानमित्युक्तत्वात् ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

७१३

दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आग्नेदितग्रहणं द्विरुक्तोपल
लक्षणम् । चौर चौर ३ ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । ८।२।९६ ॥

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्गकूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जालम् ।
तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच ।
नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि ॥

विचार्यमाणानाम् । ८।२।९७ ॥

वाक्यानां टेः पुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य ३
मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं
विचारः ॥

पूर्वं तु भाषायाम् । ८।२।९८ ॥

विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षत्वं पूर्व
त्वम् । भाषामहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ॥

प्रतिश्रवणे च । ८।२।९९ ॥

वाक्यस्य टेः पुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि
भोः ३ । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त
किमास्थ ३ ॥

अनुदातं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८।२।१०० ॥

अनुदात्तः पुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य पुतस्यानुदात्तत्वमात्र
मनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पठ ३ उ । अग्निभूते पठो एतयोः
प्रश्नान्ते णेरनुदात्तः पुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ॥

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८।२।१०१ ॥

७१४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वाक्यस्य ढेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भाया ३ त् । अग्निचिदिव
भाया ३ त् । उपमार्थेकिम् । कथं चिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्नि
मार्णवको भायात् ॥

उपरिस्विदासीदिति च । ८ । २ । १०२ ॥

ढेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । अधःस्विदासी ३
दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः ॥

स्वरितमाग्नेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ ॥

स्वरितः प्लुतः स्यादाग्नेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूपक
३ अभिरूपक रिक्तं त आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक ३ अभिरूप
क शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि
जाल्म । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । १०४ ॥

आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य ढेः स्वरितः प्लुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं
हरथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्ति गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सी
ष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् ।
दीर्घायुरसि । अग्नीदग्नीन्विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ॥

अनन्त्यस्यानन्त्यस्यापि पदस्य ढेः स्वरितः प्लुत एतयोः । अगम ३ :
पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगम ३ न् पूर्वा ३
न् ग्रामा ३ न् ॥

प्लुतावैच इदुतौ । ८ । २ । १०६ ॥

दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लुते
ते । ऐ ३ तिकायन । औ २ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्प्रयेते ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

७१५

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्ये
दुतौ । ८ । १ । १०७ ॥

अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादु
त्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवाद
याज्यान्तेष्वेव ॥ * ॥ प्रश्नान्ते । अगम ३ः पूर्वा ३न् ग्रामा ३ न् । अग्निभू
त ३ इ । अभिपूजिते । करोषि पट ३उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य
गृहा ३इ । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत ३इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्वि
धेमाग्रय ३इ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते ३ घातयिष्यामि त्वाम् । अदूरा
द्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं
करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्य किम् । शोभने माले ॥ आमन्त्रिते छन्दसि
प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्रा ३इ पत्नी वः ॥

तयोर्ध्वावचि संहितायाम् । ८ । २ । १०८ ॥

इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्र ३याशा । पट ३वाशा ।
अग्र ३विन्द्रम् । पट ३वुदकम् । अचि किम् अग्रा ३वरुणौ । संहितायां
किम् । अग्रा ३इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोर
सिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयो
रसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थो वा ॥

मतुवसो रुसंबुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ॥

रु इत्यभिभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्त्वन्तस्य च रुः स्यात् ।
अलोन्त्यस्येति परिभाषया तकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् ।
हरिवो मेदिनंत्वा । छन्दसीर इति वत्वम् ॥

दाश्वान्साङ्गान्मीढांश्च । ६ । १ । १२ ॥

एते कस्वन्ता निपात्यन्ते । मीढुस्तोकाय तनयाय ॥ वन उपसंख्यान
म् । * ॥ कनिव्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपति

७१६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ष्ठे । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः
कनिप् ॥

उभयथर्षु । ८ । ३ । ८ ॥

अम्परे छवि नकारस्य र्वा । पशूंस्तांश्चक्रे ॥

दीर्घादटि समानपादे । ८ । ३ । ९ ॥

दीर्घान्नकारस्य र्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम् ।
देवाँ अच्छा सुमती । महौ इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह ।
आदित्यान्याचिषामहे ॥

आतोऽटि नित्यम् । ८ । ३ । ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महौ इन्द्रः ।
तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च
सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ॥

स्वतवान्पायौ । ८ । ३ । ११ ॥

र्वा । भुवस्तस्य स्वतवाँ पायुरग्रे ॥

छन्दसि वाऽप्राग्नेडितयोः । ८ । ३ । ४९ ॥

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाग्नेडितं च वर्जयित्वा । अग्ने
त्रातर्कतस्कविः । गिरिर्न विश्वतरुपृथुः । नेह । वसुनः पूर्यः पतिः । अग्ने
त्यादि किम् । अग्निः प्र विद्वान् । पुरुषः पुरुषः ॥

कः करत्करतिरुधिरुतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ॥

विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् । सुपे
शसस्करति । उरु णस्कृधि । सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् । अनदिते
रिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ ॥

वैदिकप्रक्रिया ।

७१७

पञ्चमी विसर्गस्य सः स्यादुपरिभावाथे परिशब्दे परतः । दिवस्परिप्रथमं
जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजः ॥

पातौ च बहुलम् । ८।३।५२॥

पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु ॥

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । ८।३।५३॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः ।
तमसस्सारमस्य । परिवीत इक्षस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणाः । रायस्पोषं
यजमानेषु ॥

इडाया वा । ८।३।५४॥

पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पुत्रः । इळायाःपुत्रः । इळायास्प दे ।
इळायाःपदे ॥

निसस्तपतावनासेवने । ८।३।१०२॥

निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः ।
अनासेवने किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥

युष्मत्तत्तक्षुष्वन्तःपादम् । ८।३।१०३॥

पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः
त्वंत्वातेतवाः । त्रिभिन्नं देव सवितः । तेभिन्ना आभिष्टे । अप्स्वग्ने सधि
ष्टव । अग्निष्टद्विष्वम् । द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम् । तद
ग्निस्तदर्यमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः ।
अत्राग्निरितिपूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ॥

यजुष्येकेषाम् । ८।३।१०४॥

युष्मत्तत्तक्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिन्नम् । अग्निष्टे ।
अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि । ८।३।१०५॥

७१८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

नृभिः ष्टुतस्य । नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव
सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ ॥

पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिवि षः । युवं
हि स्थः स्वर्पती ॥

सुजः । ८ । ३ । १०७ ॥

पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य सुजो निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्व ऊ षु णः ।
अभीषु णः ॥

सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८

गोषा इन्द्रो नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः ॥

सहेः पृतनर्ताभ्यां च । ८ । ३ । १०९ ॥

पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् ॥

निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि । ८ । ३ । १११ ॥

सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अभ्य
ष्टौत् । अभ्यस्तौत् ॥

छन्दस्यृदवग्रहात् । ८ । ४ । २६

ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ॥

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । ८ । ४ । २७ ॥

धातुस्थाम् । अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । ऊरु णस्कृधि ।
अभीषु णः । मो षु णः ॥

॥ इत्यष्टमोध्यायः ॥

॥ इति वैदिकी प्रक्रिया ॥

॥ अथ स्वरप्रकरणम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । ३५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्चाकं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ॥ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्य इति वाच्यम् ॥ * ॥ तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यङ्गयङ्गमभिवृधे गृणीतः । अत्र सतिशिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं तु तस एव ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । ६ । १ । १६१ ॥

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवी वाचम् । अत्रङीबुदात्तः ॥

चौ । ६ । १ । २२२ ॥

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । देवद्रीची नयत देवयन्तः ॥ अतद्धित इति वाच्यम् ॥ * ॥ दाधिचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ॥

आमन्त्रितस्य च । ६ । १ । १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः ॥

आमन्त्रितस्य च । ८ । १ । १९९ ॥

पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अग्न इन्द्र ।

७२०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न । अग्रे तेजस्विन् । अग्रे त्रातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अध्ये देवि सरस्वति ॥ विभाषितं विशेषवचने ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवीः षडुर्वीरुरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्बन्तात्षष्ठ्यन्तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन् ॥ षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्रे जरिता । एतेनाग्रे । ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ॥ पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ॥ अव्ययानां न ॥ * ॥ उच्चैरधीयान ॥ अव्ययीभावस्य त्विष्यते ॥ * ॥ उपाग्न्यधीयान ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्य । ८ । २ । ४ ॥

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यञि हि । स्वरितस्य यणः । खलपूर्व्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ । ५ ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७२१

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । वोश्वाः । क्वावरं मरुतः ॥

स्वरितोवानुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वी३दं ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । सो३मागात् । उक्तं च प्रातिशाख्ये । इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु चेति ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८ । ४ । ६६ ॥

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अग्निमीळे । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । तमीशानासः ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्

। ८ । ४ । ६७ ॥

उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गर्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्र य आरुः । वोश्वाः क्वा३भीशवः ॥

एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३२ ॥

दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः । आगच्छ भो माणवकं ॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्सामसु । १ । २ । ३४ ॥

यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अजपेति किम् । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्गा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ॥

७२२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः। १।२।३५॥

यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ॥

विभाषा छन्दसि। १।२।३६॥

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात्। व्यवस्थितविभाषेयम्। संहितायां
त्रैस्वर्यम्। ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बहुचानाम्। अन्येषामपि यथासंप्रदायं
व्यवस्था ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः। १।२।३७॥

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषाछन्दसीति च प्राप्ता एक
श्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात्। सुब्रह्मण्योऽम् ॥ असावित्यन्तः॥*॥
तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। गार्ग्यो यजते। जित्वा
त्याप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥*॥ षष्ठ्यन्तस्यापि
प्राग्वत्। दाक्षेः पिता यजते ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥*॥ चादन्तस्तेन
द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते ॥ वा नामधेयस्य ॥*॥ स्यान्तस्य
नामधेयस्य उपोत्तममुपात्तं वा स्यात्। देवदत्तस्य पिता यजते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः। १।२।३८॥

अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम्। देवा ब्रह्माण आ
गच्छत ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्। १।२।३९॥

स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात्। इमं मे गङ्गे
यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। १।२।४०॥

उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्ततरः स्यात्। सरस्वति शुतुद्रि।
व्यचक्षयत्स्वः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७२३

तस्य परमाग्नेदितम् ॥ अनुदात्तं च । ८ । १ । ३ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवेदिवे ॥

॥ इति साधारणस्वराः ॥

धातोः । ६ । १ । १६२ ॥

अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः । असि सत्यः ॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ॥

स्वपादीनां हिंसेश्वानिठ्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति ॥ श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्यय स्वरेण मध्योदात्तता । कृत्येवेष्यते ॥ नेह । स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८९ ॥

अनिठ्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । येददति प्रिया वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रे ॥

अनुदात्ते च । ६ । १ । १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे ॥

भीक्रीभृद्भुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति

। ६ । १ । १९२ ॥

भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽग्निहोत्रं जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । माता यद्वीरं दधनत् । जागर्षि त्वम् ॥

लिति । ६ । १ । १९३ ॥

प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् । ६ । १ । १९४ ॥

७२४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलूयंलोलूयम् । पक्षे
लित्स्वरः ॥

अचः कर्तृयकि । ६ । १ । १९५ ॥

उपदेशोऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः
स्वयमेव ॥

चङ्चन्यतरस्याम् । ६ । १ । २१८ ॥

चङ्गन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा । मा हि चीकरताम् । धात्वकार
उदात्तः । पक्षान्तरे चङुदात्तः ॥

॥ इति धातुस्वराः ॥

कर्षाऽऽत्वतो घञोन्त उदात्तः । ६ । १ । १५९ ॥

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः । शपा
निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव कर्षः । पाकः ॥

उञ्छादीनां च । ६ । १ । १६० ॥

अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते
कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे । अन्यत्र यो
गेयोगे तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।
उत्तमशश्वत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शश्वत्तममीळते ॥

चतुरः शसि । ६ । १ । १६७ ॥

चतुरोऽन्त उदात्तः शसिपरे । चतुरः कल्पयन्तः । अचिर इति रादे
शस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरुन । निच्वादा
द्युदात्तता ॥

१ उञ्छ, स्लेच्छा, जञ्ज, जल्प, जप, वष, युग, गरो दूष्ये, वेगवेदवेष्टबन्धाः, करणे, स्तुयु-
दुवश्चन्दसि, वर्तनि स्तोत्रे, श्वभे दूरः, साम्बतापो भावगर्हायाम्, उत्तमशश्वत्तयौ सर्वत्र, भक्षमन्थ-
गोमन्थाः । इत्युञ्छादिः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७२५

झल्युपोत्तमम् । ६।१।१८० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् ।
अध्वर्युभिः पञ्चभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्यो जायमानः । आ
दशभिर्विवस्वतः । उपोत्तमं किम् । आ षड्विह्वयमानः । विश्वैर्देवैस्त्रिभिः ।
झलि किम् । नवानां नवतीनाम् ॥

विभाषा भाषायाम् । ६।१।१८१ ॥

उक्तविषये ॥

सर्वस्य सुपि । ६।१।१९१ ॥

सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति यशसा ॥

जिनत्यादिर्नित्यम् । ६।१।१९७ ॥

जिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ।
पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् ।
चायेरन्ते ऋस्वश्चेतिचकारादसुनो नुडागमश्च ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने । ६।१।१९९ ।

आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योति
ष्मतः पथो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ॥

अन्तश्च तवै युगपत् । ६।१।२०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षसे दातवा उ ॥

क्षयो निवासे । ६।१।२०१ ॥

आद्युदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिव्रत ॥

जयः करणम् । ६।१।२०२ ॥

करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः ॥

७२६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

वृषादीनां च । ६।१।२०३॥

आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं
वाणीः ॥

संज्ञायामुपमानम् । ६।१।२०४॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनोऽत्र लुप् ।
एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् ।
अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् । चैत्रः ॥

निष्ठा च द्व्यजनात् । ६।१।२०५॥

निष्ठान्तस्य द्व्य चः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । द्व्यच्
किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् ।
हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ । ६।१।२०६॥

एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् ॥

आशितः कर्ता । ६।१।२०७॥

कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः । कृषन्तिफल आशितम् ॥

रिक्ते विभाषा । ६।१।२०८॥

रिक्तशब्दे वादिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनादिति
नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

जुष्टार्पिते च छन्दसि । ६।१।२०९॥

आद्युदात्ते वा स्तः ॥

१ वृषः, जनः, ज्वरः, ग्रहः, हयः, गयः, नयः, तापः, तयः, चयः, श्रमः, वेदः, सूदः, अंशुः,
गुहा, शमरमौ संज्ञायां भावकर्मणोः, मज्जलः, शान्तिः, क्रामः, यामः, आरा, धारा, कारा, वहः,
कल्पः, पादः, इति वृषादिः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७२७

नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ॥

एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । षळर आङ्गुरर्षितमित्यादेः पूर्वे
णैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् ।
अर्षिताः षष्टिर्न चलाचलास इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥

युष्मदस्मदोर्ङसि । ६ । १ । २११ ॥

आदिरुदात्तः स्यात् । नहि षस्तव नो मम ॥

ङयि च । ६ । १ । २१२ ॥

तुभ्यं हिन्वानः । मय्यं वातः पवताम् ॥

यतोऽनावः । ६ । १ । २१३ ॥

यत्प्रत्ययान्तस्य द्वयच आदिरुदात्तो नावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्या ।
कर्मेणिङन्तादचो यत् ॥

ईडवन्दवशंसदुहां ण्यतः । ६ । १ । २१४ ॥

एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतनैरुत । आजुङ्गान ईड्यो
बन्धश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ॥

विभाषा वेणिवन्धानयोः । ६ । १ । २१५ ॥

आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अग्निम् ॥

त्यागरागहासकुहश्चठक्रयानाम् । ६ । १ । २१६ ॥

आदिरुदात्तो वा । अद्यास्रयो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यञन्ताः ॥

मंतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् । ६ । १ । २१७ ॥

मंतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ॥

अन्तोऽवत्याः । ६ । १ । २२० ॥

अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । ङीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥

१ केचित्तु पूर्व आदिति पुलिङ्गं पठन्ति ॥

७२८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ईवत्याः।६।१।२२१॥

ईवत्यन्तस्यापि प्राग्बत् । अहीवती । मुनीवती ॥

॥ अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिषोऽन्त उदात्तः ॥ प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात् ।
 उच्चैः ॥ पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः ।
 पाटला, फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते ।
 अपालङ्क, व्याधिघात, आरेवत, आरग्वधेति, पर्यायाः । अम्बार्थः ।
 माता । उनर्वन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः ॥ गेहार्थाना
 मस्त्रियाम् ॥ गेहम् । नब्विषयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला ।
 आद्युदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ॥ गुदस्य च ॥ अन्त उदान्तः
 स्यान्त तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः ।
 स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् ॥ ध्यपूर्वस्य स्त्रीवि
 षयस्य ॥ धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीवि
 षयवर्णनाम्नामिति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमि
 त्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । वाक्षम् । यजन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् ।
 विषयग्रहणं किम् । इभ्या । क्षत्रिया । यतोनाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः ।
 क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदात्तः ॥ खान्तस्याऽश्मादेः ॥
 नखम् । उखा । मुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ।
 उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात्खद्युवर्णं कृत्रिमाख्याचेदि
 त्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । मुखदुःखयोर्नब्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः
 किम् । शिखा । मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नब्विषयस्येति वा आ
 द्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङः खो निद्धस्वश्चेति उणादिषु निच्चोक्तेर
 न्तरङ्गत्वाद्वापः प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति वा बोध्यम् ॥ हिष्ठवत्सरतिशत्था
 न्तानाम् ॥ एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्वा
 दाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन । यद्वंहिष्ठं नातिविधे इत्यादौ

स्वरप्रक्रिया ।

७२९

व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते, इत्याहुः । समतिः । अशीतिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्यूषर्वाणां प्रभृथस्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ॥ दक्षिणस्य साधौ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गाशिष्टामित्याद्युदात्तः । अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरु रुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति कोशः ॥ स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ॥ इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः । दक्षिणो बाहुः । आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ॥ छन्दसि च ॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ ॥ कृष्णस्यामृगाख्या चेत् ॥ अन्त उदात्तः । वर्णानान्तणेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव दृषभः । मृगाख्यायां तु । कृष्णो रान्यै ॥ वा नामधेयस्य ॥ कृष्णस्येत्येव । अयं वां कृष्णो अश्विना । कृष्ण ऋषिः ॥ शुक्लगौरयोरादिः ॥ नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुवर्त्तत इति तु युक्तम् । सरो गौरो यथा पिवेत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् ॥ अङ्गुष्ठोदकवक्त्रशानां छन्दस्यन्तः ॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति । तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः ॥ पृष्ठस्य च ॥ छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । पृष्ठम् । अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ॥ उन्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः ॥ आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति यतोनाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ आशाया अदिगाख्या चेत् ॥ दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकाद्विक्पर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्परि ॥ नक्षत्राणामाव्विषयाणाम् ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त

७३०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठा धनिष्ठानामिष्टन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥
 न कुपूर्वस्य कृत्तिकारख्या चेत् ॥ अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् ।
 केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका बहु
 लिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः ॥ घृतादीनां च ॥ अन्त उदात्तः ।
 घृतं मिमिक्षे । आकृतिगणोऽयम् ॥ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ अन्त उदात्तः
 स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम् । ज्येष्ठः
 श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह निच्वादाद्युदात्त एव ॥ बिल्वतिष्ठयोः स्वरि
 तो वा ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः ॥

॥ इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

अथादिः प्राक् शकटेः ॥ अधिकारोऽयम् । शकटिशकटयोरितियावत् ॥
 स्त्रीविषयस्य ऋस्वान्तस्य आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः ॥ नन्विषय
 स्यानिसन्तस्य ॥ वने न वा यः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नप् नपुंसकम् ॥
 तृणधान्यानां च द्वयम् ॥ द्वयचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः ।
 तिलाः । बद्धचां तु गोधूमाः ॥ न्रः संख्यायाः ॥ पञ्च । चत्वारः ॥ स्वाङ्ग
 शिष्टामदन्तानाम् ॥ शिट् सर्वनाम । कर्णाभ्यां चुबुकादधि । ओष्ठाविव
 मधु । विश्वो विहायाः ॥ प्राणिनां कुपूर्वम् ॥ कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः ।
 काकः । टकः । शुकेषु मे । प्राणिनां किम् । क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ खय्यु
 वर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ॥ खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्दुकः ॥ उन
 र्वन्तानाम् ॥ उन । वरुणं वो रिशादसम् । ऋ । स्वसारं त्वा कृणवै । वन्
 पीवानं मेषम् ॥ वर्णानां तणतिनितान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । एतः हरिणः ।
 शितिः । पृश्निः । हरित् ॥ ऋस्वान्तस्य ऋस्वमृत्ताच्छील्ये ॥ ऋद्वर्ज्यं ऋस्वान्त
 स्यादिभूतं ऋस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः ॥ अक्षस्यादेवनस्य ॥ आदिरुदात्तः ।
 तस्य नाक्षः । देवने तु । अक्षैर्मा दीव्यः ॥ अर्धस्यासमद्योतने ॥ अर्धो
 ग्रामस्य । समेऽशके तु अर्धं पिप्पल्याः ॥ पीतद्वर्थानाम् ॥ आदिरुदा

स्वरप्रक्रिया ।

७३९

त्तः । पीतद्रुः सरलः ॥ ग्रामादीनां च ॥ ग्रामः । सोमः । ग्रामः ॥ लुबन्त
 स्योपमेयनामधेयस्या ॥ चञ्चेव चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगि
 ति लुपः प्राचां संज्ञा ॥ न दक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ॥ एषा
 मुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः ।
 सिंहः । महिषः ॥ राजविशेषस्य यमन्वा चेत् ॥ यमन्वा दृढः । आङ्ग
 उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् ॥ लघावन्ते द्वयोश्च बद्धषोगुरुः ॥
 अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बद्धचकस्य गुरुरुदात्तः । कल्याणः । को
 लाहलः ॥ स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ॥ एषां त्रयाणामाद्युदात्तः । स्त्रीवि
 षयः । मल्लिका । वर्णः । श्येनी । हस्तिनी । अक्षुशब्दाद्युपूर्वोऽस्त्येषां ते
 अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः ॥ शकुनीनां च लघु पूर्वम् ॥ पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् ।
 कुक्कुटः । तित्तिरिः । खंजरीटः ॥ नर्तुप्राण्याख्यायाम् ॥ यथालक्षणं
 प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । रुक्कलासः ॥ धान्यानां च दृढक्षान्तानाम् ॥
 आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । षान्तानाम् । माषाः ॥ जनपदश
 ब्दानामषान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । केकयः । हयादीनामसंयुक्तलान्ताना
 मन्तः पूर्ववा ॥ हयिति हल्संज्ञा । पललम् । शललम् । हयादीनां किम् ।
 एकलः । असंयुक्तेति किम् । मल्लुः ॥ इगन्तानां च द्व्यषाम् ॥ आदिरु
 दात्तः । कृषिः ॥

॥ इति द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयं प्रागीषात् ॥ ईषान्तस्य हलादेरित्यतः प्राक् द्वितीया
 धिकारः ॥ व्यचां प्राङ्ङकरात् ॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक् व्यचामित्यधि
 कारः ॥ स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा व्यचां
 स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना ।
 वदनम् ॥ मादीनां च ॥ मलयः । मकरः ॥ शादीनां शाकानाम् ॥ शीत
 न्या । शतपुष्पा ॥ पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥ पादपः । आतपः । लघ्वादीनां

७३२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तु । अनूपम् । द्यचां तु । नीपम् ॥ युतान्यण्यन्तानाम् ॥ युत । अयुतम् ।
 अनि । धमनिः । अणि । विपणिः ॥ मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वाजिद्रा
 क्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा ॥ एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः ।
 मकरः । वरूढइत्यादि ॥ छन्दसि च ॥ अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानु
 सारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् ॥ कर्दमादीनां च ॥ आदिर्द्वितीयं वोदा
 त्तम् ॥ सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥ आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्याये
 णोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः ॥ नपः फलान्तानाम् ॥ आदिर्द्वितीयं चोदा
 त्तम् । राजादनफलम् ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् ॥ कुलायः ॥ थान्तस्य च
 नालघुनी । नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ॥ शिशुमारोडु
 म्बरबलीवर्दोद्धारपुस्करवसां च ॥ अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥ साङ्का
 श्यकाम्पिल्यनासिक्यदावाघाटानाम् ॥ द्वितीयमुदात्तं वा ॥ ईषान्तस्य
 हयादेरादिर्वा ॥ हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ उशीरदाशेरकपालपलालशैवाल
 श्यामाकशारीरशरावल्हदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥ एषामादिरुदात्तः
 स्यात् ॥ महिष्यषाढयोजयिष्टकारण्या चेत् ॥ आदिरुदात्तः । महिषी
 जाया । आषाढा उपदधाति ॥

॥ इति तृतीयःपादः ॥

शकटिशकटयोरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी ॥
 गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य ॥ अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो
 ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥
 पारावतस्योपोत्तमवर्जम् ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ॥ धूम्रजा
 नुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ॥ एषां चतुर्णां धूप
 भृतीश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः ।
 कालवालः । स्थालीपाकः ॥ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ॥ कपिकेशः ।
 हरिकेशः ॥ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । स्पष्टम् । न्यङ्ङुतानः । व्यचक्षयत्स्वः ।

स्वरप्रक्रिया ।

७३३

न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः ॥ स्वरितः स्यात् ॥ तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्या
 राजन्यमनुष्याणामन्तः ॥ स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् ।
 यतोनाव इति प्राप्ते ॥ बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ॥ अन्तस्वरितानि ॥
 ननोबिल्वउदतिष्ठत् ॥ त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि ॥ स्तरीरुत्वत् । उत त्वः
 पश्यन् नानभन्तामन्यकेसमे । सिमस्मै ॥ सिमस्थाथर्वणेऽन्त उदात्तः ॥ अथ
 र्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवं परं वा । तेन वासस्तनुते सिमस्मै
 इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्वाहा ॥ उपसर्गा
 श्वाभिवर्जम् ॥ एवादीनामन्तः ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव ।
 एवम् । नूनम् । सह । ते मित्र सूरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्यस
 इति प्रकरणे सहशब्दआद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ वाचादी
 नामुभावुदात्तौ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥ चाद
 योऽनुदात्ताः ॥ स्पष्टम् ॥ यथेति पादान्ते ॥ तन्नेमिमृभवो यथा । पादान्ते
 किम् । यथानो अदितिः करत् ॥ प्रकारादिद्विरुक्तौ ॥ परस्यान्त उदात्तः ॥
 पटुपटुः ॥ शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः ।
 प्रप्रायम् । दिवेदिवे ॥

॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ॥

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥

प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् । अग्निः कर्तव्यम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ । ३ । १ । ४ ॥

पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरि
 तप्रचयौ ॥

चितः । ३ । १ । १६३ ॥

अन्त उदात्तः स्यात् ॥ चितः सप्रकृतेर्बद्धकजर्थम् ॥ * ॥ चिति प्रत्यये

७३४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । नभन्तामन्यके
समे । यके सरस्वति । तक्तु ते ॥

तद्धितस्य । ६ । १ । १६४ ॥

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे जित्स्वरबाधनार्थमिदम् ।
कौञ्जायनाः ॥

कितः । ६ । १ । १६५ ॥

कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः ॥

तिसृभ्यो जसः । ६ । १ । १६६ ॥

अन्त उदात्तः । तिस्रो द्यावः सवितुः ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६ । १ । १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाचू ततः परा तृतीयादिर्विभ
क्तिरुदात्ता । वाचा विरूपः । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राज
शब्दात्परस्य मा भूत् ॥ राज्ञो नु ते । एकाचः किम् । विधते राजनि त्वे ।
तृतीयादिः किम् । नददर्श वाचम् ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ।

६ । १ । १६९ ॥

नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाचू ततः
परा तृतीयाविभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ६ । १ । १७० ॥

अञ्चैः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चावितिपूर्वपदान्तोदात्त
त्वं प्राप्तं तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेसर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् ।
प्रतीचो बाहू ॥

ऊडिदंपदाद्यप्पुमैद्युभ्यः । ६ । १ । १७१ ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७३५

एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । षष्ठौहः । प्रष्ठौहः ॥ ऊठ्युपधा
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥*॥ इह मा भूत् । अक्षद्युवा । अक्षद्युवे । इदम् । एभिर्नृ
भिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तता
प्यस्तीति वाच्यम् । इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावितिसूत्रेणानुदात्तस्य
अशोविधानात् । प्र ते बभू माभ्यां गा अनु । पद्वन्तोमासूद्वन्निश् इति
षट्पदादयः । पद्भ्यां भूमिः । दद्भिर्नजिद्धा । जायते मासिमासि । मनश्चिन्मे
रुद आ । अप् । अपां फेनेन । पुम् । अधातेव पुंसः । रै । राया वयम् ।
रायो धर्ता विव । दिव् । दिवेदिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् । ६ । १ । १७२ ॥

शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टाभिर्दशभिः ॥

शतुरनुमो नद्यजादी । ६ । १ । १७३ ॥

अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शमादि
विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अच्छा खं प्रथमा जानती । कृण्वते । अन्तो
दात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । अनुमः किम् ।
तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुर्लसार्वधातुक इति
निघातः ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् । ६ । १ । १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदा
त्ता स्यात् । चोदयित्री सूतानाम् । एषा नेत्री । ऋतं देवाय कृण्वते
सवित्रे ॥

नोङ्धात्वोः । ६ । १ । १७५ ॥

अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्ध्या । सेत्पृश्निः
सुभ्वै ॥

इस्वनुङ्भ्यां मतुप् । ६ । १ । १७६ ॥

७३६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ऋस्वान्तादन्तोदात्तानुटश्च परो मतुबुदात्तः । यो अब्दिमाँ उदनिमाँ
इयार्त्ति । नुटः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मा
त्वा विददिषुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र न । मरुत्वा
निद्र नियुत्वान्वा यवागहि ॥ रेशब्दाच्च ॥ * ॥ रेवाँ इद्रेवतः ॥

नामन्यतरस्याम् । ६ । १ । १७७ ॥

मनुपि यो ऋस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । चेतन्ती सुम
तीनाम् ॥

ङ्याश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १७८ ॥

ङ्याः परो नामुदात्तो वा । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । वेत्युक्तेर्नेह ।
जयन्तीनां मरुतो यन्तु ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । ६ । १ । १७९ ॥

एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आ षड्विहूयमानः । त्रिभिस्त्रिंशं देव ॥

नगोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कुञ्चः । ६ । १ । १८० ॥

एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । सौ
प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो युष्मम् । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥

दिवो झल् । ६ । १ । १८१ ॥

दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । युभिरक्तुभिः । झलिति किम् ।
उप त्वाग्रे दिवेदिवे ॥

नृ चान्यतरस्याम् । ६ । १ । १८२ ॥

नृः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता । नृभिर्येमानः ॥

तित्स्वरितम् । ६ । १ । १८३ ॥

निगदव्याख्यातम् । क नूनम् ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७३७

तास्यनुदात्तेऽन्दिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम
न्दिङोः । ६ । १ । १८६ ॥

अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ ।
कर्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । डितः । अङ्गि
चष्टे अन्तेभिः । अदुपदेशात् । पुरुषुजा चनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन
बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् । अङ्गि वधे गृणीतः ।
उपदेशग्रहणात् नेह । हतो वृत्राण्यार्या । लपहणं किम् । कतीह निघ्रा
नाः । सार्वधातुकं किम् । शिष्ये अन्दिङोः किम् । कृते । यदधीते ॥
विदीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॥* ॥ इन्धे राजा । एतच्चानुदात्तस्य च
यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६ । १ । १८७ ॥

सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं वर्तिरश्विनौ ॥

थलि च सेटीडन्तो वा । ६ । १ । १९६ ॥

सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नैते
त्रयस्तदा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । लुलविथ । अत्र चत्वारोपि
पययिणोदात्ताः ॥

उपोत्तमं रिति । ६ । १ । २१७ ॥

रिप्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ॥

॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य । ६ । १ । २२३ ॥

अन्त उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ॥

उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्विन्नश्रवस्तमः । उदा

७३८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् ।
समपादः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः
॥६॥२॥२॥

सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । कृत्यतुल्याख्या
अजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्दयत्सखम् ।
मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्री श्यामा ॥ अव्यये
नञ्कुनिपातानाम् ॥ * ॥ अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्नात्वाका
लकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥६॥२॥३॥

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ।
कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहि
तशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः ।
अनेते किम् । कृष्णैतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥६॥२॥४॥

एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ।
अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्भवे दीयते
तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रान्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमियत्तापरिच्छे
दमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् ॥

दायाद्यं दायादे ॥६॥२॥५॥

तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरे
णाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥६॥२॥६॥

स्वरप्रक्रिया ।

७३९

प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् ।
व्याहरणकच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कच्छ्रयोगि
वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकच्छ्रम् ॥

पदेऽपदेशो । ६ । २ । ७ ॥

व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन
प्रस्थितः । उच्चारपदेन मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तस्थाथा
दिस्वरेणान्तोदान्तः । अपदेशो किम् । विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे । ६ । २ । ८ ॥

निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनि
वातम् । कुड्यनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुड्यशब्दो ङ्यग
न्तः । यगन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातश
ब्दोयं रूढः पार्श्वे ॥

शारदेऽनार्तवे । ६ । २ । ९ ।

ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्व
पदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः सृजेरसुम् चेत्याद्युदात्तो
व्युत्पादितः । अनार्तवे किम् । उत्तमशारदम् ॥

अध्वर्युकषाययोजार्तौ । ६ । २ । १० ॥

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्व
र्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद्वैशम्पायनाऽन्ते
वासिभ्यश्चेतिणिनेः कठचरकाल्लुगिति लुकू । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तो
दात्तोदौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ॥

७४०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः ।
समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे । ६ । २ । १२ ॥

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्त
समः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् ।
प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ
किम् । व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे । ६ । २ । १३ ॥

वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृति
स्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्यया
न्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ६ । २ । १४ ॥

मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । शिक्षायास्तुल्यप्रमाणं
शिक्षामात्रम् । शिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् ।
पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः ।
इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो निच्वात् । नपुंसके किम् । कुड्य
च्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते । ६ । २ । १५ ॥

एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् ।
गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् ॥

प्रीतौ च । ६ । २ । १६ ॥

प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः ।
ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् ॥
स्वं स्वामिनि । ६ । २ । १७ ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७४९

स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परम
स्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये । ६ । २ । १८ ॥

दमूना गृहपतिर्दमे ॥

न भूवाक्किद्दिधिषु । ६ । २ । १९

पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूष
तिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥

वा भुवनम् । ६ । २ । २० ॥

उक्तविषये । भुवनपतिः । भूसूक्ष्मस्त्रिभ्य इति क्युन्न्तो भुवनशब्दः ॥

आशङ्काऽऽबाधनेदीयस्सु सम्भावने । ६ । २ । २१ ॥

अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् ।
गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा सम्भाव्य
ते । सम्भावने किम् । परमनेदीयः ॥

पूर्वे भूतपूर्वे । ६ । २ । २२ ॥

आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते ।
भूतपूर्वे किम् । परमपूर्वः ॥

सविधसनीडसमर्यादिसर्वेशसदेशेषु सामीप्ये

६ । २ । २३ ॥

एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् ॥ गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्या
दम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादयोऽसमर्यादं
क्षेत्रम् । चैत्र समर्यादम् ॥

विस्पष्टादीनिगुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥

१ अयं गणो मूले एव पठितः ।

७४२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् । परमलवणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । सम्पन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥

श्रज्याऽवमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये । ६ । २ । २५ ॥

श्रज्य अवम कन् इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादि किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । केति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥

कुमारश्च । ६ । २ । २६ ॥

कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

आदिः प्रत्येनसि । ६ । २ । २७ ॥

कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ॥

पूगेष्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । २८ ॥

पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ६ । २ । २९ ॥

एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । दशमासान् भूतो दशमास्यः । पञ्चमासान्भूतः पञ्चमास्यः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगौर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । त्रः संख्याया इति पञ्चशब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमारत्निः ॥

बहुन्यतरस्याम् । ६ । २ । ३० ॥

बहुशब्दस्तथा वा । बहुरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७४३

दिष्टिवितस्त्योश्च । ६ । २ । ३१ ॥

एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् । ६ । २ । ३२ ॥

अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्गाश्यसिद्धः । साङ्गा
श्येति ण्यान्तः । आतपशुष्कः । भाष्ट्रपक्वः । भाष्ट्रेति ष्ट्रन्तः । चक्रबन्धः ।
चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्नसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः
सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ॥

परिप्रत्युपाऽपावर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु । ६ । २ । ३३ ॥

एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे ।
परित्रिगर्तं दृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्नम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अप
त्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभा
वार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थ
त्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति
किम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकदृष्णिषु । ६ । २ । ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकदृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं
प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षण
या तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् । द्वैप्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः
भैमैरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकदृष्णय एते न तु राजन्याः । राजन्य
ग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवच
नं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् । दृष्णीनां कुमाराः दृष्णिकुमा
राः । अन्धकदृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चालाः ॥

संख्या । ६ । २ । ३५ ॥

७४४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रैलोक्यसादेश
आद्युदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढी
याः । छत्सरेण मध्योदात्तोवेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषण
म् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनी
यदेवदत्तौ । आचार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासी किम् ।
आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकौजपादयश्च । ६ । २ । ३७ ॥

एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्य
णन्तावेतौ । सार्वणिमाण्डूकेयौ ॥

महान् ब्रीह्यपराङ्मृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहि
लरौरवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ॥

महच्छब्दः प्रकृत्या ब्रीह्यादिषु दशसु । महाब्रीहिः । महापराङ्मः ।
महामृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोन्तोदात्तः । सन्मह
दितिप्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो ब्रीहिर्महद्व्रीहिः ॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ३९ ॥

चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः ।
तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः ॥

१ कचिदन्तोदात्त इत्यपि पाठः ॥

२ कार्तिकौजपौ, सार्वणिमाण्डूकेयौ, अवन्त्यश्मकाः, पैलश्यापर्णेयाः, कपिश्यापर्णेयाः, शैति
काक्षपाञ्चलेयाः, कटुकवाधुलेयाः, शालकशुनकाः, शाकलशणकाः, शणकवाभवाः, आर्चाभि
मोद्वलाः, कुन्तिसुराष्ट्राः, चिन्तिसुराष्ट्राः, तण्डवतण्डाः, अविमत्तकामविद्धाः, वाभ्रवशालङ्कयनाः,
वाभ्रवदानच्युताः, कठकालापाः, कठकौथुमाः, कौथुमलौकाक्षाः, स्त्रीकुमारम्, मौदपैप्पलादाः,
वत्सजरन्तः, सौश्रुतपार्थिवाः, जरामृत्युः, याज्यानुवाक्ये, इति कार्तिकौजपादयः, ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७४५

उष्ट्रः सादिवाभ्योः । ६ । २ । ४० ॥

उष्ट्रसादी । उष्ट्रवामी । उषेः ष्टनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ॥

गौः सादसादिसारथिषु । ६ । २ । ४१ ॥

गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेव

डवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च । ६ । २ । ४२ ॥

एषां समानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । कुरूणां
गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उपत्ययान्तः कुरुः ॥ वृजेरिति वाच्यम् ॥ * ॥
वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति
रिक्तशब्द आद्युदात्तः । असूता जरती असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा
अश्लीलदृढरूपा । अश्लोलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्या
स्ति तत् श्लीलम् । सिंघमादित्वालुच् । कपिलकादित्वालुत्वम् । पारे वड
वेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थं समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दोद्धू
तादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो
वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः । संज्ञाया
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र पणितव्येकम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव ।
प्रतिपदोक्तेसमासे कृत्या इत्येष स्वरो विहितः । दास्या भारो दासी
भारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशि
ष्यवचनंविहितं स सर्वोपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स राए सपुरन्ध्याम् ।
पुरं शरीरं ध्रियतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । अलुकू
छान्दसः । नन्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥

१ दासीभारः, देवहूतिः, देवभीतिः, देवलातिः, वसुनीतिः, औपधिः, चन्द्रमाः, इति दासी
भारादिराकृतिगणः ॥

२ केचिन्तु यस्य समासस्येति वदन्ति ॥

७४६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

चतुर्थी तदर्थे । ६ । २ । ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु
यूपदारु ॥

अर्थे । ६ । २ । ४४ ॥

अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ॥

के च । ६ । २ । ४५ ॥

क्लान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ॥

कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६ । २ । ४६ ॥

क्लान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्दआद्युदा
त्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं
श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताऽकृतम् ॥

अहीने द्वितीया । ६ । २ । ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्लान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः ।
ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण । अहीने किम् ।
कान्तारातीतः ॥ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । सुखप्राप्तः । थाथे
त्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि । ६ । २ । ४८ ॥

कर्मवाचके क्लान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः ।
महाराजहतः । रुद्रोरगन्तः । कर्मणि किम् । रथेनयातो रथयातः ॥

गतिरनन्तरः । ६ । २ । ४९ ॥

कर्मार्थे क्लान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् । अनन्तरः
किम् । अभ्युद्धतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्थाथादिस्वर एव । दूरा
दागतः । थाथेत्यस्यापवादः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७४७

तादौ च निति कृत्यतौ । ६ । २ । ५० ॥

तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । आग्ने
रायो नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गतिं गोः । कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् । प्रज
ल्पाकः । निति किम् । प्रकर्ता । वृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् । ६ । ३ । ५१ ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं
स्यात् । अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ६ । २ । ५२ ॥

अनिगन्तोगतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् । अनि
गन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृष्ण्यानि
कृणुही पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्चनम् ॥

न्यधी च । ६ । २ । ५३ ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । उदा
त्तस्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ॥

ईषदन्यतरस्याम् । ६ । २ । ५४ ॥

ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥

हिरण्यपरिमाणं धने । ६ । २ । ५५ ॥

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणम
स्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प
एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने
किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ६ । २ । ५६ ॥

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्या

७४८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

करणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । अचिरेति किम् ।
प्रथमो वैयाकरणः ॥

कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ॥

वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिष
दोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ॥

आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः
किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय
इत्येव ॥

राजा च । ६ । २ । ५९ ॥

ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः ।
राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

षष्ठी प्रत्येनसि । ६ । २ । ६० ॥

पष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम्
अन्यत्र न ॥

क्ते नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ॥

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । काला
इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । हसित इति
थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ॥

वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् ।
परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७४९

शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि किम् । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकटेकार्षापणम् । हले द्विपदिका । संज्ञायामितिसप्तमीसमासः । कारनाम्नि चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । कचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्येति किम् । स्तम्बेरमः । अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्धीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यामिति हारिस्वरः सिध्यति ॥

युक्ते च । ६ । २ । ६६ ॥

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्त्तव्ये तत्परो युक्तः ॥

विभाषाऽध्यक्षे । ६ । २ । ६७ ॥

गवाध्यक्षः ॥

पापं च शिल्पिनि । ६ । २ । ६८ ॥

पापनापितः ॥ पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासेन ॥

गोत्राऽन्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ६ । २ । ६९ ॥

भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी ।

७५०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः
 प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते ते एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्ये
 ह मिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । गोत्रादिषु
 किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये । ६ । २ । ७० ॥

मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गा
 नि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु । ६ । २ । ७१ ॥

भक्तमन्त्रम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्वविशेषाः । भक्ता
 ख्याः किम् । समाशशालयः समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते ।
 तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने । ६ । २ । ७२ ॥

धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति
 विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनो
 च्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे । ६ । २ । ७३ ॥

दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडेति समासः ।
 अके किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थे किम् । इक्षुभक्षिकाम्ने धारयसि ॥

प्राचां क्रीडायाम् । ६ । २ । ७४ ॥

प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमा
 द्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल् । प्राचा
 किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् । तव
 पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुल् ॥

अणि नियुक्ते । ६ । २ । ७५ ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७५१

अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः ।
नियुक्ते किम् । काण्डलावः ॥

शिल्पिनि चाऽकृजः । ६ । २ । ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदणू कृजः
परो न भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृजः
किम् । कुम्भकारः ॥

संज्ञायां च । ६ । २ । ७७ ॥

अणन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृज इत्येव । रथकारोनाम
ब्राह्मणः ॥

गोतन्तियवं पाले । ६ । २ । ७८ ॥

गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति
किम् । वत्सपालः । पाले इति किम् । गोरक्षः ।

णिनि । ६ । २ । ७९ ॥

पुष्पहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ६ । २ । ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उष्ट्रक्रोशी । घ्वाङ्
क्षरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् ।
शब्दार्थप्रकृतौ किम् । वृकवञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोप
सर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥

युंक्तारोत्यादयश्च । ६ । २ । ८१ ॥

आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ॥

१ युक्तारोही, आगतरोही, आगतरोधी, आगतयोधी, आगतवञ्ची, आगतनन्दी, आगत-
प्रहारी, आगतमत्स्यः, क्षीरहोता, भगिनीभर्ता, ग्रामगोधुक्, अश्वत्रिरात्रः, व्युष्टित्रिरात्रः, गर्ग
त्रिरात्रः, गणपादः, एकशीतिपाद्, पात्रेसमितादयश्च, इति युक्तारोह्यादयः, ॥ आकृतिगणोपमम् ।
तेन अधिकशतवर्ष इत्यादि ॥

७५२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

दीर्घकाशतुषभाष्टवटं जे । ६ । २ । ८२ ॥

कुटीजः । काशजः । तुषजः । भाष्टजः । वटजः ॥

अन्त्यात्पूर्वं बद्धचः । ६ । २ । ८३ ॥

बद्धचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बद्धचः किम् । दग्धजानि तृणानि ॥

ग्रामेऽनिवसन्तः । ६ । २ । ८४ ॥

ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥

घोषादिषु च । ६ । २ । ८५ ॥

दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिऋदः ॥

छात्र्यादयः शालायाम् । ६ । २ । ८६ ॥

छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥

प्रस्थेऽवद्धमकक्यादीनाम् । ६ । २ । ८७ ॥

प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कक्यादिवर्जितमवद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकक्यादीनामिति किम् । कर्की प्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥

१ घोष, कट, वल्लभ, ऋद, बदरी, पिङ्गल, पिशङ्ग माला, रक्षा, शाला, कूट शाल्मली, अभ्वत्य, तृण, शिल्पी, मनि, प्रेक्षा, इति घोषादिः ॥

२ छात्रि, पेलि, भाण्डि, व्याडि, आखण्डि, आषादि, गोमि, इति छात्र्यादि ॥

३ कर्की, मघी, मकरी, कर्कन्धू, शमी, करीर, कन्दुक, कवल, बदर शोण, शौण, इति कक्यादिः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७५३

मालादीनां च ।६।२।८८॥

वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥

अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् ।६।२।८९॥

नगरे परे महन्नवन्नजितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न । ब्रह्म
नगरम् । अमेतिकिम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्ति
नगरम् ॥

अर्मे चाऽवर्णं द्यच् व्यच् ।६।२।९०॥

अर्मे परे द्यच् व्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् ।
अवर्णं किम् । बृहदर्मम् । द्यच् व्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नव
न्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥

न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकंजलम् ।६।२।९१॥

अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् ।
मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् ।
कज्जलार्मम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥*॥
दिवोदासाय दाशुषे ॥

अन्तः ।६।२।९२॥

अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ॥

सर्वं गुणकात्तर्ये ।६।२।९३॥

सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वं किम् ।
परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकात्तर्ये वर्तते । गुणेति
किम् । सर्वसौवर्णः । कात्तर्ये किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥

१ माला, शाला, शोणा, दाक्षा, साक्षी, क्षामा, काञ्ची, एक, काम, दिवोदास, वृष्यश्व, इति
मालादिराकृतिगणः ॥

७५४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

संज्ञायां गिरिनिकाययोः।६।२।९४॥

एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डनिकायः । संज्ञायां
किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि।६।२।९५॥

पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासम्प्रयोग
मात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः सामानाधिकरणः । तच्च
वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी ॥

उदकेऽकेवले।६।२।९६॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुहो
दकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरि
तः । अकेवले किम् । शीतोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ।६।२।९७॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रिरात्रः । द्विगौ
किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ।

सभायां नपुंसके।६।२।९८॥

सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम् ।
स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । राजसभा ।
प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् ॥

पुरे प्राचाम्।६।२।९९॥

देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च।६।२।१००॥

पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौड
पुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टश्रितपुरम् । गौड
श्रुत्यपुरम् ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७५५

न हास्तिनफलकमार्देयाः । ६ । २ । १०१ ॥

पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् ।
मृदेरपत्यमिति शुभादित्वात् ढक् ॥

कसूलकूपकुम्भशालं बिले । ६ । २ । १०२ ॥

एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबि-
लम् । शालबिलम् । कुसूलादि किम् । सर्पबिलम् । बिलेति किम् । कुसू-
लस्वामी ॥

दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । ६ । २ । १०३ ॥

दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्ति-
का । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । आख्यान । पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् ।
शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि । ६ । २ । १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति ।
पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् ।
पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च । ६ । २ । १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्व्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो
दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ताभवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । अधि-
कारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ६ । २ । १०६ ॥

बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा विश्वदेवः ।
आविश्वदेवं सप्ततिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः ।
संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्रागव्ययीभावाद्वहुव्रीह्यधिकारः ॥

७५६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

उदराश्वेषुषु।६।२।१०७॥

संज्ञायामिति वर्तते ।

दकोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ॥

क्षेपे।६।२।१०८॥

उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कन्दुकाश्वः । चलाचलेषुः । अनुदर इत्यत्र नजसुभ्यामिति भवति प्रतिषेधेन ॥

नदीबन्धुनि।६।२।१०९॥

बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्।६।२।११०॥

निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् । शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदाऽदिः।६।२।१११॥

उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालमित्यवधिकः ॥

कर्णो वर्णलक्षणात्।६।२।११२॥

कर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । वर्णलक्षणात्किम् । शोभनकर्णः ॥

संज्ञौपम्ययोश्च।६।२।११३॥

कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च।६।२।११४॥

संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७५७

शृङ्गमवस्थायां च । ६ । २ । ११५ ॥

शृङ्गशब्दोवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः ।
अङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञाया
म् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषशृङ्गेः । अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नञो जरमरमित्रमृताः । ६ । २ । ११६ ॥

नजः पर एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । ता मे जरा ध्वजरम् । अमरम् ।
अमित्रमर्दय । श्रवो देवेष्वमृतम् । नजः किम् । ब्राह्मणमित्रः । जेति
किम् । अशत्रुः ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी । ६ । २ । ११७ ॥

सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्त्रन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । नञ्
सुभ्यामित्यस्यापवादः । सुकर्माणः सुयुजः । स नो वक्षदनिमानः । सुब्रह्मा ।
शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् । कृतकर्मा ।
मनसीकिम् । सुराजा । अलोमोषसी किम् । सुलोमा । सूषाः । कपि तु
परत्वात्कपि पूर्वमिति भवति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च । ६ । २ । ११८ ॥

सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । साम्राज्याय सुक्रतुः । सुप्रतीकः । सुहव्यः ।
सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥

आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि । ६ । २ । ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् । अधा स्वश्वाः ।
सुरथौ आतिथिग्वे । निस्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम् । या
सुबाहुः । द्व्यच् किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दस्य द्व्यच् ॥

वीरवीर्यौ च । ६ । २ । १२० ॥

सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रयिणा । सुवीर्यस्य

१ क्रतु, दशक, प्रतीक, प्रतूर्ति, हव्य, भव्य, भग, इति क्रत्वादिः ॥

१७५८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वैर्नैव सिद्धं स्यात् ॥

कुलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममव्ययीभावे । ६।२।१२१॥

उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् ॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ६।२।१२२॥

द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् । परमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६।२।१२३॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् । दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला ॥

कन्था च । ६।२।१२४॥

तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आङ्गिरकन्थम् । नपुंसके किम् । दाक्षिकन्था ॥

आदिश्चिहणादीनाम् । ६।२।१२५॥

कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः । चिहणकन्थम् । मन्दकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । ६।२।१२६॥

चैलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटु

१ चिहण, मडर, म ड्रुमर, वैतुल, पटत्क, बैडालकर्णक, बैडालिकर्णि, कुक्कुट, चिह्ण, चित्कण, इति चिहणादिः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७५९

कम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वा
त्समासः । गर्हायां किम् । परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् । ६ । २ । १२७ ॥

वस्त्रचीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् ॥

पललसूपशाकंमिश्रे । ६ । २ । १२८ ॥

घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति
समासः । मिश्रे किम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । ६ । २ । १२९ ॥

आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थल
म् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् । ६ । २ । १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् ।
अकेति किम् । परमराज्यम् ॥ चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषे
धेन ॥*॥ कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च । ६ । २ । १३१ ॥

अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः ।
वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः ॥

पुत्रः पुम्भ्यः । ६ । २ । १३२ ॥

पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहि
षपुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्यः किम् । दाक्षीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । ६ । २ । १३३ ॥

एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च

१ दिगादिषु वर्ग, इत्येवमादयो ये पठितास्ते कृत्यदन्ता वर्ग्यादयः ॥

७६०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः ।
ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्ताः
सम्बन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञाति
पुत्रः । भ्रातुः पुत्रः ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । ६ । २ । १३४ ॥

एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम् ।
अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥

षट् च कौण्डादीनि । ६ । २ । १३५ ॥

अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् । तिलपललम् ।
मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । षट् किम् । राजसूदः । अप्रेतिर्किं ।
दत्तकाण्डम् ॥

कुण्डं वनम् । ६ । २ । १३६ ॥

कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोत्र
सादृश्ये । वनं किम् । मृत्कुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् । ६ । २ । १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदा
लम् । कुम्भीपालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति
यावत् ॥

शितोर्नित्याऽबद्धञ्बहुवीहावभसत् । ६ । २ । १३८ ॥

शितेः परं नित्याबद्धच्कं प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो
वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य निच्वात् । शितेः किम् । दर्श

१ चूर्ण, करिष, करीष, शाकिन, शादक, दाक्ष, तूस्त, कुन्दम, दलप, चमसी, चक्कन,
चौल, इति चूर्णादिः ॥

२ काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक, कूल, इति काण्डादिः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७६१

नीयपादः । अभसत्किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृति
स्वरापवादेयं योगः ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् । ६ । २ । १३९ ॥

एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । शोणा
धृष्णू नृवाहसा । इध्मप्रव्रश्वनः । उच्चैः कारम् । उपपदात् । ईषत्करः ।
गतीति किम् । देवस्य कारकः । शेषे षष्ठी । कद्रुहणं स्पष्टार्थम् । प्रपच
तितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम् । तत्र संतिशिष्टत्वादाम्स्वरो
भवतीत्येके । प्रपचतिदेश्यार्थं तु कद्रुहणमित्यन्ये ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । ६ । २ । १४० ॥

एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । वनस्पतिं वन आ । बृहस्पतिं यः ।
बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् । शार्ङ्गरवादित्वादा
द्युदात्तः शचीशब्दः । शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपादुच्यते । नराशंसं
वाजिनम् ॥ निपातनाद्धीर्घः । शुनःशेषम् ॥

देवताद्वन्द्वे च । ६ । २ । १४१ ॥

उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । आप इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती वयम् ।
देवता किम् । लक्षन्यग्रोधौ । द्वन्द्वे किम् । अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु । ६ । २ । १४२ ॥

पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कंठ
षणः । अपृथिव्यादौ किम् । द्यावापृथिवी जनयत् । आद्युदात्तो द्यावानि
पात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । रुद्रसोमौ । रोदेर्णिलुक्केति रगन्तो रुद्रशब्दः ।
इन्द्रापूषणौ । श्वन्नुक्षन्पूषन्निति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थि
नौ । मन्थिन्निनन्तत्वादन्तोदात्तः । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदवि

१ वनस्पतिः, बृहस्पतिः, शचीपतिः, तनूनपादः, नराशंसः, शुनःशेषः, शण्डामर्कौ, तृष्णाचरुन्नी,
लम्बाविश्ववयसौ, मर्मृत्युः, इति वनस्पत्यादिः ॥

७६२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शेषणं यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रति
षेधयोर्विषयविभागार्थम् ॥

अन्तः।६।२।१४३॥

अधिकारोऽयम् ॥

थाऽथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्

रेषामन्त उदात्तः । प्रभृथस्यायोः । आवसथः । घञ् । प्रभेदः । क्त ।
धर्ता वज्री पुरुष्टुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् ।
प्रक्षयः । अप् । प्रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क । गोवृषः । मूलविभुजादि
त्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

सूपमानात् क्तः।६।२।१४५॥

सौरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य ।
शशप्लुतः ॥

संज्ञायामनोचितादीनाम्।६।२।१४६॥

गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा । उपहृतः
शाकल्यः । परिजग्धः । कौण्डिन्यः । अनेति किम् । आचितम् ।
आस्थापितम् ॥

प्रवृद्धादीनां च।६।२।१४७॥

एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयं
मारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ॥

कारकादत्तश्रुतयोरैवाशिषि।६।२।१४८॥

१ आचित, पर्याचित, आस्थापित, परिगृहीत, निरुक्त, प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उप-
हित, उपस्थित, संहिताऽगवि । इत्याचितादिः ॥

२ प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषलः, प्रयुतासृग्णवः, आकर्षेऽवहितः, अवहितो भोगेषु खट्वारू-
ढः, कविशस्तः, आकृतिगणोऽयम्, प्रवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादि, इति प्रवृद्धादिः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७६३

संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् । संभूतो
 रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामने
 तिन । तृतीयाकर्मणीति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा स्याद्
 दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति ।
 संश्रुतः । आशिषि किम् । देवैः स्वाता देवस्वाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो
 नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् ।
 तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्थम्भूते न कृतमिति च । ६ । २ । १४९ ॥

इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समास स्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तो
 दात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमितिक्रियासामान्ये करो
 तिर्नाभूतप्रादुर्भावे एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणी
 त्यस्यापवादः ॥

अनो भावकर्मवचनः । ६ । २ । १५० ॥

कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयः
 पानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् । हस्तादायः । भेति
 किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् ॥

मनूक्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः

। ६ । २ । १५१ ॥

कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः ।
 रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् ।
 अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम् । प्रभूतौ, सङ्घ
 तिम् । अत्र तादौ च नितीति स्वरः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् । ६ । २ । १५२ ॥

१ याजकादयः षष्ठीसमासे उक्ताः ॥

७६४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति प्राप्तम् । सप्त
म्याः किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ॥

माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवा
दोऽयम् । अत्र के चिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्दे
न त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृती
यायणं स्पष्टार्थम् ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ । ६ । २ । १५४ ॥

पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः । मिश्रं किम् ।
गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहण
स्येदमेवज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह
संहित ऐकार्थ्यमापन्नः ॥

नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः

। ६ । २ । १५५ ॥

सम्पाद्याद्यर्थं तद्धितान्तान्नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्यरेऽन्तोदात्ताः ।
कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्ट
किकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽ
वत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । नञः किम् । गर्दभरथं
मर्हति गर्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् । गर्दभरथि
कादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थं प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादितत्वा
द्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न
सम्पादि मुखमिति । संपेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न
पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न
वोढाऽवोढा ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७६५

ययतोश्चाऽतदर्थे । ६ । २ । १५६ ॥

ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्प
रस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या ।
अदन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपाद्यम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्र
तिषेधे किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति ।
नेह । अवामदेव्यम् ॥

अच्चावशक्तौ । ६ । २ । १५७ ॥

अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः ।
पक्तुमशक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्र
तिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ॥

आक्रोशे च । ६ । २ । १५८ ॥

नञः परावच्चावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्तौ
तीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः ॥

संज्ञायाम् । ६ । २ । १५९ ॥

नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः ॥

रुत्योकेष्णुच्चांवादि यश्च । ६ । २ । १६० ॥

नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः ।
इष्णुच् । अनलङ्कुरिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो ह्यनुबन्धकस्यापि
ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यम्भविष्णुः । चार्वादिः । अचा
रुः । असाधुः ॥ राजाङ्गोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषार्या
नञः स्वर एव ॥

१ चारु, साधु, यौधिकि, अनङ्गमेजय, वदान्य, अकस्मात्, “ वर्तमान, वर्धमान, त्वरमाण,
ग्रियमाण, क्रियमाण, रोचमान, शोभमानाः संज्ञायाम् ”, विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते, गृहपति,
गृहपतिक, राजान्दोश्छन्दसि, इति चार्वादिः ॥

७६६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

विभाषा तन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु।६।२।१६१॥

तृत् । अकर्त्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे
अव्ययस्वरः ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने

।६।२।१६२॥

एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस्य स इदंप्रथमः । एतद्वितीयः ।
तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगवि
भागात्समासः । इदमेतत्तद्भ्यः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् ।
तानि बहून्यस्य तद्वद्भ्यः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते
इदंप्रथमाः । द्व्यगणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथम एषां ते इदम्प्र
थमाः । इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपिपूर्वमन्तोदात्तम् ।
इदम्प्रथमकाः । बहुव्रीहावित्यधिकारोवनंसमासइत्यतः प्राग्बोध्यः ॥

संख्यायास्तनः।६।२।१६३॥

बहुव्रीहावन्नोदात्तः । द्विस्तना । चतुस्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीय
स्तना । स्तनः किम् । द्विशिराः ॥

विभाषा छन्दसि।६।२।१६४॥

द्विस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः।६।२।१६५॥

देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः ॥ ऋषिप्रतिषेधोत्र
मित्रे ॥*॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम्।६।२।१६६॥

व्यवधानवाचकात्परमन्तरमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य
स व स्रान्तरः । व्यवधायिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७६७

मुखं स्वाङ्गम् । ६ । २ । १६७ ॥

गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला ॥

नाऽव्ययदिकृच्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः

। ६ । २ । १६८ ॥

उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः ।
पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानं
लक्षणोपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६ । २ । १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वाऽन्तोदात्तं बहुव्रीहौ ।
प्रक्षालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतित्वर
त्वेन गतिस्वरोपि भवति । उपमानम् । सिंहमुखः ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमित
प्रतिपन्नाः । ६ । २ । १७० ॥

सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकालेति
किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति किम् ।
कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य
परनिपातः ॥

वा जाते । ६ । २ । १७१ ॥

जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः ।
मासजातः ॥

नञ्सुभ्याम् । ६ । २ । १७२ ॥

बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमाषः ॥

१ सुख, दुःख, तृप्त, कृत्, अस, आस, अलोक, प्रतीप, करुण, रूपण, सोढ, इति
सुखादिः ॥

७६८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कपि पूर्वम् । ६ । २ । १७३ ॥

नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे ।

अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः ॥

ऋस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । ६ । २ । १७४ ॥

ऋस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहु
व्रीहौ । अब्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्ति
भेदेन नियमार्थम् । ऋस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति ।
अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । ६ । २ । १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः
स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोस्य स
बहुमानः ॥

न गुणादयोवयवाः । ६ । २ । १७६ ॥

अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहु
गुणा रज्जुः । बहुक्षरं पदम् । बहुध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः
किम् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥

उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपशु । ६ । २ । १७७ ॥

प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्ठः ।
स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्वाहुः । अपशु किम् ।
विपशुः ॥

वनं समासे । ६ । २ । १७८ ॥

समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे ॥

अन्तः । ६ । २ । १७९ ॥

१ गुण, अक्षर, अध्याय, सूक्त, छन्दोनाम, इति गुणादिराकृतिगणः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७६९

अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ॥

अन्तश्च । ६ । २ । १८० ॥

उपसर्गादन्तःशब्दोन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः ॥

न निविभ्याम् । ६ । २ । १८१ ॥

न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण

इति स्वरितः ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् । ६ । २ । १८२ ॥

परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । ६ । २ । १८३ ॥

प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् ॥

निरुदकादीनिच । ६ । २ । १८४ ॥

अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ॥

अभेर्मुखम् । ६ । २ । १८५ ॥

अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥

अपाच्च । ६ । २ । १८६ ॥

अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

रिफगपूतवीणाऽञ्चोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च

। ६ । २ । १८७ ॥

१ निरुदक, निरुपल, निर्मक्षिक, निर्मशक, निष्फालक, निष्कालिक, निष्येप, दुस्तरीप, निस्तरीप, निस्तरीक, निरजिन, उदजिन, उपाजिन, परेर्हस्तपादकेशकर्पाः, निरुदकादि-राकृतिगणः ॥

७७०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् ।
अञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वम् । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे
इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षि । सीरनाम ।
अपसीरम् । अपहलम् । नाम । अपनाम ॥ स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्री
ह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् । ६ । २ । १८८ ॥

अध्याह्नो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं
किम् । अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी । ६ । २ । १८९ ॥

अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्ये
ष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् ।
उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् । अनु
गतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः । ६ । २ । १९० ॥

अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरु
षः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्यदे । ६ । २ । १९१ ॥

अतेः परमकृत्यन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा
गायत्री । अकृत्यदे किम् । अतिकारकः ॥ अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् ॥*॥
इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः
कारुमतिकारुकः ॥

नेरनिधाने । ६ । २ । १९२ ॥

निधानमप्रकाशता । ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः । निमूलम् ।
न्यक्षम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥

प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे । ६ । २ । १९३ ॥

प्रतेः परेश्वादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतौशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रति राजा । समासान्तस्यानित्यत्वा न्न टच् ॥

उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः । ६ । २ । १९४ ॥

उपात्परं यत् द्व्यचूकमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोस्य स उपसोमः ॥

सोरवक्षेपणे । ६ । २ । १९५ ॥

सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् । सुवृषणम् ॥

विभाषोत्पुच्छे । ६ । २ । १९६ ॥

तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते एरच्उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । ६ । २ । १९७ ॥

आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा । द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय । त्रिपादूर्ध्वः । द्विदन् । त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् । मूर्धन्यनित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा ॥

१ अंशु, जन, राजन्, उष्ट्र, खेडक, अजिर, आर्द्रा, श्रवण, कृत्तिका, अर्धपुर, इत्यंश्वादिः ॥

२ गौर, तैष, तैल, छेद, लोद, जिह्वा, कृष्ण, कन्या, गुध, कल्प, पाद, इति गौरादिः ॥

७७२

सिद्धान्तकौमुद्याम्

सकथं चाऽक्रान्तात् । ६ । २ । १९८ ॥

गौरसकथः । श्लक्ष्णसकथः । अक्रान्तात्किम् । चक्रसकथः । समासा
न्तस्य षचश्चिच्त्वानित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् । ६ । २ । १९९ ॥

छन्दसि परस्य सकथंशब्दस्यादिरुदात्तो वा । अजिसकथमालभेत ।
अत्रवार्त्तिकम् ॥

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादियश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥*॥

इति । परादिः । तुविजाता उरुक्षया । परान्तः । नि येन मुष्टिहत्यया ।
यस्त्रिचक्रः । पूर्वान्तः । विश्वायुर्धेहि ॥

॥ इति समासस्वराः ॥

तिङो गोत्रादीनिकुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २७ ॥

तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपच
ति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्र
हणं पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं
ज्ञेयम् । गोत्रादिति किम् । पचति पापम् । कुत्सेति किम् । खनति गोत्रं
समेत्य कूपम् ॥

तिङुतिङः । ८ । १ । २८ ॥

अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । अग्निमीळे ॥

न लुट् । ८ । १ । २९ ॥

लुङन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता ॥

१ गोत्र, ब्रुव, प्रवचन, प्रयतन, पवन, यजन, प्रहसन, प्रकथन, प्रत्यायन, प्रचक्षण, विचक्षण,
अवचक्षण, स्वाध्याय, भूयिष्ठ. वानाम, इति गोत्रादिः ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७७३

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ।

॥८११३०॥

एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । यदग्रे स्यामहं त्वम् । युवा यदी
कथः । कुविदङ्ग आसन् । अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित् । पुत्रासो यत्र
पितरो भवन्ति ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥८११३१॥

नहेत्यनेनयुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यार
म्भः । नह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वैतस्मिन् लोके दक्षिण
मिच्छन्ति ॥

सत्यं प्रश्ने ॥८११३२॥

सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् । सत्य
मिद्धा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम ॥

अङ्गाऽप्रातिलोम्ये ॥८११३३॥

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु अप्रातिलोम्ये किम् ।
अङ्ग कूजसि वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रति
लोमो भवति ॥

हि च ॥८११३४॥

हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आ हि ष्मा याति । आ हि रुहन्तम् ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥८११३५॥

हीत्यनेनयुक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । अच्युतं हि मत्तो
वदति पाप्मा चैनं पुनाति । तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते ॥

यावद्यथाभ्याम् ॥८११३६॥

आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम् । यथा चित्कण्वमावतम् ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥८११३७॥

७७४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

यावद्यथाभ्यां युक्तं मनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्प्रचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् । यावद्भुङ्क्ते । अनन्तरं किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च । ८।१।३८ ॥

पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ॥

तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् । ८।१।३९ ॥

एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ॥

अहो च । ८।१।४० ॥

एतद्योगेनानुदात्तं पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ॥

शेषे विभाषा । ८।१।४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तमपूजायाम् । अहो कटं करिष्यति ॥

पुरा च परीप्सायाम् । ८।१।४२ ॥

पुरेत्यनेन युक्तं वानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्वा माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । परीप्सायां किम् । न तेन स्म पुरा धाते । चिरातीतित्र पुरा ॥

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् । ८।१।४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् ॥

किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् । ८।१।४४ ॥

स्वरप्रक्रिया ।

७७५

क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्विजः
पचत्याहोस्विद्वच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं
पचत्यूपान्वा । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोयम् । अनुपसर्गं किम् ।
किंप्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । किं द्विजो न पचति ॥

लोपे विभाषा । ८।१।४५ ॥

किमोप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ॥

एहिमन्ये प्रहासे लट् । ८।१।४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृङ्गन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये
भक्तं भोक्ष्यसे भुक्तं तच्चतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहिमन्यसे ओदनं
भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृङित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थो
यमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहिमन्यसेओदनं
भोक्ष्ये ॥

जात्वपूर्वम् । ८।१।४७ ॥

अविद्यमानं पूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भो
क्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यसि ॥

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् । ८।१।४८ ॥

अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ।
विभक्त्यन्तं इतरद्वयमानं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिद्भुङ्क्ते । कतरश्चित् ।
कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किं
चित्पठति ॥

आहो उताहो चाऽनन्तरम् । ८।१।४९ ॥

आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहोवा
भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव
आहो भुङ्क्ते ॥

७७६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शेषे विभाषा । ८ । १ । ५० ॥

आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥

गत्यर्थलोटा लृण चकारकं सर्वान्यत् । ८ । १ । ५१ ॥

गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उद्यन्तां देवदत्तेन शालयः रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेद्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वं किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ॥

लोट् च । ८ । १ । ५२ ॥

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवोदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्य त्वेनं रामः । सर्वग्रहणाच्चिह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८ । १ । ५३ ॥

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ॥

हन्त च । ८ । १ । ५४ ॥

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गं

स्वरप्रक्रिया ।

७७७

मित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् ।
हन्त प्रभुनजावहै ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । ८ । १ । ५५ ॥

आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् । पचसि देवदत्ता ३ । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्ता ३ । आमन्त्रितं किम् ।
आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त ॥

यद्धितुपरं छन्दसि । ८ । १ । ५६ ॥

तिङन्तं नानुदात्तम् । उदस्तजो यदङ्गिरः । उशन्ति हि । आख्यास्या
मि तु ते । निपातैर्यदिति हिचेति तुपश्येति च सिद्धे नियमार्थमिदम् ।
एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वा रोहावैहि । एहीति गत्यर्थलो
टा युक्तस्य लोटन्तस्य निघातो भवति ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्नेडितेष्वगतेः । ८ । १ । ५७ ॥

एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति
चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः
पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति चन ॥

च्वादिषु च । ८ । १ । ५८ ॥

चवाहाहैवेषु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च स्वादति च्वा ॥
अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रस्वादति च । प्रथमस्य चवायोग इति
निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥

चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ॥

चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्ङिभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां
वा बादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषङ्गनीय तिङन्तापेक्ष

७७८

सिद्धान्तकौमुद्याम्

येयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगो निघातार्थः । प्रथमाग्र
हणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ॥

हेति क्षियायाम् । ८।१।६० ॥

हयुक्ता प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन
याति ३ । उपाध्यायं पदार्ति गमयति । क्षियाशीरिति प्लुतः ॥

अहेति विनियोगे च । ८।१।६१ ॥

अहयुक्ता प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षिया
यांच । त्वमह ग्रामं गच्छ । त्वमह रथेनारण्यं गच्छ । क्षियायां स्वयमह
रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदार्ति नयति ॥

चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८।१।६२ ॥

च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं
गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव
ग्रामं गच्छतु राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्व
ित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः । अवधारणं किम् । देव केव भोक्ष्य
से । नक्चिदित्यर्थः । अनवकृतावेव ॥

चादिलोपे विभाषा । ८।१।६३ ॥

चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे इन्द्र वाजेषु
नोऽव । शुक्ला व्रीहयोभवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे ।
व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥

वैवावेति च छन्दसि । ८।१।६४ ॥

अहर्वै देवानामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । ८।१।६५ ॥

आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । अजामेकां

स्वरप्रक्रिया ।

७७९

जिन्वति । प्रजामेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । समर्थाभ्यां
किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् ॥

यदृत्तान्नित्यम् । ८।१।६६ ॥

यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते । यदद्र्यङ्गा
युर्वाति । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः । ८।१।६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ।
मलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः ॥ समासान्तो
दात्तत्वापवादः । एतत्समासे इष्यते ॥ नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिम
तम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् ।
एतदेव ज्ञापकमत्रप्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति ॥

सगतिरपि तिङ् । ८।१।६८ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं प्रपचति ।
तिङ्कुतिङ् इति निघातस्य निपातैर्यदितिनिषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्र
हणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ * ॥ नेह ।
यत्काष्ठां शुक्लीकरोति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ । ८।१।६९ ॥

कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति पूति । प्रप
चति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि
किम् । पचति छिश्नाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् ॥ क्रियाकुत्स
न इति वाच्यम् ॥ * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचतिपूतिर्देवदत्तः ॥ पूति

१ काष्ठा, दारुण, अज्ञातपुत्र, वेश, अनाज्ञात, अनुज्ञात, अपुत्र, अयुत, अद्भुत, अमुक, भृशघोर,
सुरव, कल्याण, अनुक्त, इति काष्ठादिः ॥

२ पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणमिति वार्तिकदर्शनान्तरं काष्ठादिभ्य इति कैश्चित्पक्षि-
प्तमिति कैयटः ॥

७८०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

श्रानुबन्ध इति वाच्यम् ॥ * ॥ तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः ॥

वाबद्धर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् ॥ * ॥ पचन्तिपूति ॥

गतिर्गतौ । ८ । १ । ७० ॥

अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् ।
आमन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ॥

तिङि चोदात्तवति । ८ । १ । ७१ ॥

गतिरनुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अग्य
था हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति
स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् । प्रपचति ॥

॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते । अग्निमीळ इति प्रथ
मा ऋक् । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिष् इत्यन्तोदात्तइतिमाधवः ।
वस्तुतस्तुघृतादित्वात् । व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वाद
नुदात्तः । अमि पूर्व इत्येकादेशस्त्वेकादेशउदात्तेनेत्युदात्तः । इळे ।
तिङ्गुतिङ् इति निघातः । संहितायां नूदात्तादनुदात्तस्येतीकारःस्वरितः ।
स्वरितात्संहितायामिति ळेत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरः
शब्दोन्तोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोपि
धाजो निष्ठायां दधातेर्हिरिति श्वादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरो
व्ययमिति गतिसंज्ञायां कुगतीतिसमासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे
तुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपद
प्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्व
पदप्रकृतिस्वरः । पुरः शब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरि
तपरस्य सन्नतर इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य । नङ्ः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः
सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् । पचाद्यच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेणचि
त्स्वरेणवान्तोदात्तः । ऋत्विकूच्छब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होव

स्वरप्रक्रिया ।

७८९

शब्दस्तृप्त्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो नन्विषयस्येत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण घान्तोदात्तः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ॥

॥ लिङ्गानुशासनम् ॥

लिङ्गम् ॥ स्त्री ॥ अधिकारसूत्रे एते ॥ ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृया तृनान्दरः ॥ ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्मादिपञ्चकस्यैव ङीष् निषेधेन कर्त्रीत्यादेङीष् ईकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् ॥ अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः ॥ अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् । देवयतेः क्तिप् द्यूः विशेष्यलिङ्गः ॥ अशनिभरण्यरण्यः पुंसि च ॥ इयमयं वा अशनिः ॥ मिन्यन्तः ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः ॥ वक्त्रिदृष्ण्यग्नयः

[illegible]

लिङ्गानुशासनम् ।

७८३

स्वनिशान्यश्रिवेशिरूप्योषधिकट्यङ्गुलयः ॥ एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ङीप् ।
 दर्त्री । दर्विरित्यादि ॥ तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छवि
 रात्र्यादयः । एते प्राग्वत् । इयं तिथिरित्यादि । अमरस्त्वाह । तिथयो
 द्वयोरिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथास्तथय इति । स्त्रीत्वे
 हि बहुतिथ्य इति स्यात् । श्रीहर्षश्च । निखिलां निशि पौर्णिमातिथी
 मिति ॥ शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्त्तिभुकुटिब्रुटिवलिपङ्कयः ॥ एतेपि
 स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः ॥ प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसं
 वितक्षुत्पुन्मुत्समिधः ॥ इयं प्रतिपदित्यादि । उषा उच्छन्ती । उषाः प्रातर
 धिष्ठात्री देवता ॥ आशीर्धूः पूर्णीर्द्वारः ॥ इयमाशी रित्यादि ॥ अप्सुमन
 रसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं च ॥ अवादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं
 च । आप इमाः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । सुमना मालती जातिः ।
 देववाचो तु पुंस्येव । सुपर्वाणः सुमनसः । बहुत्वं प्रायिकम् । एका च
 सिकता तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । समांसमां
 विजायत इत्यत्र समायांसमायामिति भाष्याच्च । विभाषाघ्राधेडितिसूत्रे
 अघ्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोप्येवम् ॥ स्रक्त्वक्ज्यो
 ग्वाग्यवागूनौस्फिजः ॥ इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फि
 क् ॥ तृटिसीमासंबध्याः ॥ इयं तृटिः । सीमा । सम्बध्या ॥ चुल्लिवेणिरवार्य
 श्व ॥ स्पष्टम् ॥ ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ॥ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥
 नित्यग्रहणमन्येषां कचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति ॥

॥ इति स्यधिकारः ॥

पुमान् ॥ अधिकारोयम् ॥ घजबन्तः ॥ पाकः । त्यागः । करः । गरः ।
 भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युङ्भ्यां स्त्रीत्वविशिष्टे तु
 क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात् । कर्मादौ तु घजाद्यन्तमपिविशेष्यलिङ्गम् ।
 तथा च भाष्यम् । सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यत इति ॥ घाजन्तश्च ॥ विस्तरः ।

७८४

सिद्धान्तकौमुद्याम्

गोचरः । चयः । जयः । इत्यादि ॥ अयलिङ्गभगपदानि नपुंसके ॥ एता
 नि नपुंसके स्युः । अयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् ॥ नङ्गन्तः ॥ नङ्प्रत्य
 यान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः । यत्नः ॥ याज्जा स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥
 क्यन्तो घुः ॥ किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः ।
 क्यन्तः किम् । दानम् । घुः किम् । जज्ञिर्वीजम् ॥ इषुधिः स्त्रीचा ॥ इषुधिश
 ब्दः स्त्रियां पुंसि च ॥ पूर्वस्यापवादः । देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्त
 स्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः ।
 असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽ
 ब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः ।
 भुजो दोः । कण्ठो गलः । खड्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दम
 इत्यादि ॥ त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके ॥ स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्ट
 पम् । स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः ॥ द्यौः स्त्रियाम् ॥ द्यो
 दिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥ इषुबाहू स्त्रियां च ॥ चात्पुंसि ॥ बाणका
 ण्डौ नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेत्यस्याप
 वादः ॥ नान्तः ॥ अयं पुंसि । राजा । तक्षा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः ।
 मन्त्र्यचूकोकर्तरीति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ क्रतुपुरुषकपोलगु
 ल्फमेधाभिधानानि ॥ क्रतुरध्वरः । पुरषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः
 प्रपदः । मेघो नीरदः ॥ अभं नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ उकारान्तः ॥
 अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । हनुर्हृदविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदेस्त्रि
 याम् ॥ द्वयोः कपोलाबयव इति मेदिनिः । करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभे इत्यमरः ।
 एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तंच ।
 लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधित इति । एवमन्यत्रापि ॥ धेनुरज्जु
 कुड्मसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् ॥ समासे रज्जुः पुंसि च । कर्कटरज्ज्वा ।
 कर्कटरज्जुना ॥ रश्मश्चुजानुवसुत्वाद्भश्चुजतुत्रपुत्तालूनि नपुंसके ॥ वसु
 चार्थवाचि ॥ अर्थवाचीति किम् । वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु ॥ मदुमधु

लिङ्गानुशासनम् ।

७८५

सीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं मदुः । इदं मदु ॥
 रुत्वन्तः ॥ मेरुः । सेतुः ॥ दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके ॥ रुत्वन्तइति
 पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु ॥ सक्तुर्नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । सक्तुः । सक्तु ॥
 प्रायश्मेरकारान्तः । रश्मिदिवसाभिधानमिति वक्ष्यति प्रागेतस्मादकारान्त
 इत्यधिक्रियते ॥ कोपधः ॥ कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः ।
 कल्कः ॥ चित्रुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके ॥ पूर्वसूत्रा
 पवादः ॥ कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्क
 वर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाका
 नि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥ टोप
 धः । टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः ॥ किरीटमुकुटललाटवट
 वीटशृङ्गाटकराटलोष्ठानि नपुंसके ॥ किरीटमित्यादि ॥ कुटकूटकपटकवा
 टकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । कुटः । कुटमित्या
 दि ॥ णोपधः ॥ णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः ॥
 ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ कार्षापिण
 स्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ॥
 थोपधः ॥ रथः ॥ काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके ॥ इदं काष्ठमित्यादि ॥
 काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् ॥ इमाः काष्ठाः ॥ तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके
 च ॥ चात्पुंसि । अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् ॥ नोपधः ॥ अदन्तः पुंसि ।
 इनः । फेनः ॥ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपा
 नमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ मानयाना
 भिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानजवनवसनस
 म्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं मानः । इदं
 मानम् ॥ पोपधः ॥ अदन्तः पुंसि । यूपः । दीपः । सर्पः ॥ पापहूपोडुपत
 ल्यशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके ॥ इदं पापमित्यादि ॥ शूर्प

७८६

सिद्धान्तकौमुद्याम्

कुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च ॥ अयं शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि ॥
 भोपधः ॥ स्तम्भः । कुम्भः ॥ तलभं नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ जृम्भं
 नपुंसके च ॥ जृम्भम् । जृम्भः ॥ सोपधः ॥ सोमः । भीमः ॥ रुक्मसिद्धम्
 युग्मेधमगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके ॥ इदं रुक्ममित्यादि ॥ संग्रामदा
 डिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं संग्रा
 मः । इदं संग्रामम् ॥ योपधः ॥ समयः । हयः ॥ किसलयत्तदयेन्द्रियोत्त
 रीयाणि नपुंसके ॥ स्पष्टम् ॥ गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके
 च ॥ गोमयः । गोमयम् ॥ रोपधः ॥ क्षुरः । अङ्कुरः ॥ द्वारायस्फारतक्रवक्र
 वप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकल्लरंध्राश्रश्वभभीरगभीरकूरविचित्रकेयूरकेदारोद
 राजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगङ्गरकुहरकुटी
 रकुलीरचत्वरकाशमीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमू
 त्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रलत्राणि नपुंसके ॥
 इदं द्वारमित्यादि ॥ शुक्रमदेवतायाम् ॥ इदं शुक्रं रेतः ॥ चक्रवज्रान्धका
 रसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके
 च ॥ चात्पुंसि । चक्रः । चक्रमित्यादि ॥ षोपधः ॥ दृषः । दृक्षः ॥ शिरी
 षशीर्षाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके ॥ यूषकरीषमिष
 विषवर्षाणि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं यूषः । इदं यूषमित्यादि ॥
 सोपधः ॥ वत्सः । वायसः । महानसः ॥ पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके ॥
 चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासभासकासकांसमांसानि नपुंसके च ॥
 इदंचमसम् । अयं चमस इत्यादि ॥ कंसं चाप्राणिनि ॥ कंसोस्त्री पानभा
 जनम् । प्राणिनि तु । कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥ रश्मिदिवसाभिधानानि ॥
 एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः । दिवसो घ्नः ॥ दीधितिः स्त्रियाम् ॥ पूर्व
 स्यापवादः ॥ दिनाहनी नपुंसके ॥ अयमप्यपवादः ॥ मानाभिधानानि ॥
 एतानि पुंसि स्युः । कुडवः । प्रस्थः ॥ द्रोणाढकौ नपुंसके च ॥ इदं द्रोण
 म् । अयं द्रोणः ॥ खारीमानिके स्त्रियाम् ॥ इयं खारी । इयं मानिका ॥

लिङ्गानुशासनम् ।

७८७

दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च ॥ इमे दाराः ॥ नाड्यपजनोपपदानि व्रणा
 द्वपदानि ॥ यथासंख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं
 नाडीव्रणः । अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेपि स्त्रीवत्त्वनिवृ
 त्यर्थं सूत्रम् ॥ मरुद्गरुत्तरदृत्वजः ॥ अयं मरुत् ॥ ऋषिराशिदृतिग्रन्थि
 क्रिमिध्वनिवलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः ॥ एते पुंसि स्युः । अय
 मृषिः ॥ ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः ॥ एते पुंसि ॥ हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्त
 सूतचूतमुहूर्ताः ॥ एते पुंसि । अमरस्तु मुहूर्तोस्त्रियामित्याह ॥ षण्डमण्डक
 रण्डभरण्डवरण्डनुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः ॥ अयं षण्डः ॥ वंशां
 शपुरोडाशाः ॥ अयं वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । कर्मणि घञ् । भव
 व्याख्यानयोः प्रकरणे पौरोडाशपुरोडाशात्षष्ठ्यनितिविकारप्रकरणे व्रीहेः
 पुरोडाश इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम् ।
 पुरोडाशभुजामिष्टमिति माघः ॥ क्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः ॥ अयं क्रदः ॥
 अर्घपथिमथ्यूभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः ॥ अयमर्घः ॥ पल्लवपल्लवकफरे
 फकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गनुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः ॥ अयं
 पल्लव इत्यादि ॥ सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः ॥ एते पुंसि ।
 अयं साराथः ॥

॥ इति पुल्लिङ्गाधिकारः ॥

नपुंसकम् ॥ अधिकारोयम् । भावे ल्युङन्तः । हसनम् । भावे किम् ।
 पचनोन्निः । इध्मव्रश्चनः कुठारः ॥ निष्ठा च ॥ भावे या निष्ठा तदन्तं
 स्त्रीबं स्यात् । हसितम् । गीतम् ॥ त्वष्यजौ तद्धितौ ॥ शुक्लत्वम् । शौक्
 ल्यम् । ष्यजः पितृसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम् । चातुरी । सामर्थ्यम् ।
 सामयी । औचित्यम् । औचिती ॥ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ॥
 ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ यद्यदग्यगजण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि
 एतदन्तानि स्त्रीबानि ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च । स्तेयम् । सख्युर्यः । सख्यम्
 कपिज्ञात्योर्दक् । कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । आधिपत्यम्

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योञ् । औष्ट्रम् । हायनान्तयुवादिभ्यो
 ण् । द्वैहायनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् । पितापुत्रकम् । होत्राभ्यश्छः ।
 अच्छावाकीयम् ॥ अव्ययीभावः ॥ अधिसिन्धि ॥ द्वन्द्वैकत्वम् ॥ पाणिपा
 दम् ॥ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च ॥ स्पष्टम् ॥ अनञ्कर्मधा
 रयस्तत्पुरुषः ॥ अधिकारोयम् ॥ अनल्पे छाया ॥ शरच्छायम् ॥ राजा
 मनुष्यपूर्वा सभा ॥ इनसभमित्यादि ॥ सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रि
 यां च परवत् ॥ अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् ॥ रात्राङ्गाहाः पुंसि ॥
 अपथपुण्याहे नपुंसके ॥ संख्यापूर्वा रात्रिः ॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति
 किम् । सर्वरात्रः ॥ द्विगुः स्त्रियां चाव्यवस्थया । पञ्चपूली । त्रिभु
 वनम् ॥ इसुसन्तः ॥ हविः । धनुः ॥ अर्चिः स्त्रियां च ॥ इसन्तत्वेपि
 अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा अर्चिः ॥ छदिः स्त्रियामे
 व ॥ इयं छदिः । छाद्यतेऽनेनेति छदेश्युरादिण्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना
 इसु । इस्मन्नित्यादिना ऋस्वः । पटलं छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्या
 च्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ॥ मुखनयनलोहवन
 मांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि ॥ एतेषामभिधायका
 नि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं
 गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं
 बिलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् ।
 अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या ॥ सीरार्थोदनाः पुंसि ॥ वक्रनेत्रारण्यगाण्डी
 वानि पुंसि च ॥ वक्रो वक्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योरण्यम् । गाण्डीवो
 गाण्डीवम् ॥ अटवी स्त्रियाम् ॥ लोपधः ॥ कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥
 तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि ॥ अयं तूलः । शील
 मूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालबालबालनिगलपला
 लविडालखिलशूलाः पुंसि च ॥ चात् क्लीबे । इदं शीलमित्यादि ॥ शतादिः
 संख्या ॥ शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एको द्वौ बहवः । संख्येति

लिङ्गानुशासनम् ।

७८९

किम् । शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ शतायुतप्रयुताः पुंसि च ॥ अयं शतः । इदं
 शतमित्यादि ॥ लक्षा कोटिः स्त्रियाम् इयं लक्षा । इयंकोटिः । वा लक्षा
 नियुतं च तदित्यमरात् क्लीबेपि लक्षम् ॥ शङ्खः पुंसि ॥ सहस्रः कचित् ॥ अयं
 सहस्रः । इदं सहस्रम् ॥ मन्द्यच्चकोकर्तरि ॥ मन्प्रत्ययान्तोद्यच्चूकः क्लीबः
 स्यान्न तु कर्तरि । वर्म । चर्म । द्यच्चूकः किम् । अणिमा । महिमा । अक
 र्तरि किम् । ददाति इति दामा ॥ ब्रह्मन् पुंसि च ॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म ॥
 नामरोमणी नपुंसके ॥ मन्द्यच्च इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥ असन्तो द्यच्चूकः ॥
 यशः । मनः । तपः । द्यच्चूकः किम् । चन्द्रमाः ॥ अप्सराः स्त्रियाम् ॥ एता
 अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ॥ त्रान्तः ॥ पत्रम् । छत्रम् ॥ यात्रामा
 त्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव । भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि ॥
 अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते इति माघः ।
 स्याताममित्रौ मित्रे चेति च । यत्तु द्विषोमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्
 अमेद्विषदित्यौणादिकइत्रचू । अमेरमित्रं मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ मध्यो
 दात्तस्तु चिन्त्यः । नज्जसमासेप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दो
 षान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि नजो
 जरमरमित्रमृता इतिषाष्टसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ॥ पत्रपात्रपवित्रसू
 त्रच्छत्राः पुंसि च ॥ बलकुसुमशुल्बयुद्धपत्तनरणाभिधानानि ॥ बलं वीर्यम् ॥
 पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च ॥ पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेपिद्वि
 लिङ्गाः स्युः । अमरोप्याह ॥ वा पुंसि पद्मं नलिनमिति । एवं च अर्द्धर्चा
 दिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः ॥ आह
 वसंगामौ पुंसि ॥ आजिः स्त्रियामेव ॥ फलजातिः ॥ फलजातिवाची
 शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥ वृक्षजातिः ॥ स्त्रियामेव
 कचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ वियज्जगत्सकृत्शकन्पृषत्शकृद्यकृदुदश्वितः ॥
 एते क्लीबाः स्युः । नवनीतावतानानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृ
 त्तपलितानि ॥ श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्यास्पदाका

७९०

सिद्धान्तकौमुद्याम्

शकण्वबीजानि ॥ एतानि क्लीबे स्युः ॥ दैवं पुंसि च ॥ दैवम् । दैवः । धा
न्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकु
ड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि ॥ इदं धान्यमित्यादि । द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छ
बिबकुटुम्बकवचवरशरटन्दारकाणि ॥ अक्षमिन्द्रिये ॥ इन्द्रिये किम् ।
रथाङ्गादौ मा भूत् ॥

॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

स्त्री पुंसयोः । अधिकारोयम् ॥ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलि
त्रुटिमसिमरीचयः ॥ इयमयं वा गौः ॥ मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरे
णवः ॥ इयमयं वा मृत्युः ॥ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च त्रिलिङ्गमि
त्यर्थः । पटु । पटुः । पट्टा ॥ अपत्यार्थतद्धिते ॥ औपगवः । औपगवी ॥

॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

पुनपुंसकयोः ॥ अधिकारोयम् ॥ घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबु
स्तलोहिताः ॥ अयं घृतः । इदं घृतम् ॥ शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यट्टाः ॥
अयं शृङ्गः । इदं शृङ्गम् ॥ व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पाभार्धिर्चदर्भपुच्छाः ॥
अयं व्रजः । इदं व्रजम् ॥ कबन्धौषधायुधान्ताः ॥ स्पष्टम् ॥ दण्डमण्डरव
ण्डशवसैन्धवपार्श्वकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः ॥ एते पुनपुंसकयोः
स्युः । कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे धीपे कुशं जले इतिविश्वः । शलाका
वाचीतु स्त्रियाम् । तथा च जनपदादिसूत्रेणायोविकारे ङीषि । कुशी । दारु
णितु टापा कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा यातेति श्रुतिः । अतः ककमीति
सूत्रे कुशाकर्णीष्वितिप्रयोगश्च । व्याससूत्रे च । हानौतूपायनशब्दे शेष
त्वात्कुशाच्छन्द इति । तत्र शारीरकभाष्येप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्या
णामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्दइत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः
श्रीढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥ गृहमेहदेहपट्टहाष्टाप
दाम्बुदककुदाश्च ।

इति पुनपुंसकाधिकारः ॥

लिङ्गानुशासनम् ।

७९९

अवशिष्टलिङ्गम् ॥ अव्ययं कतियुष्मदस्मदः ॥ णान्ता संख्या ॥ शिष्टा
 परवत् ॥ एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ॥ गुणवचनं च ॥ शुक्लः
 पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् ॥ कृत्याश्च ॥ करणा ॥ करणाधिकरण
 योर्ल्युट् च ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धांतकौमुद्यामुत्तरार्धे पाणिनीय
 लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ समाप्तेयंकौमुदी ॥

७४॥ श्री गंगाविष्णुश्रीकृष्णदासबजाजं
श्रीबेंकटेश्वरछापखाना
मुंबादेवीबजार
मुंबई
BOMBAY.

प्रमदत शास्त्रि
प्रमदत शास्त्रि

महाराष्ट्र राज्य सरकार
मुंबई

महाराष्ट्र राज्य सरकार
मुंबई

की कर पा कर तार। जा मन फल सा ज्ञान ला
सेव लक्ष्म कचनार। पा पल रती तू न तुज

